

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DOĞU DİLLERİ VE EDEBİYATLARI ANABİLİM DALI
ARAP DİLİ VE EDEBİYATI BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KAVALALI MEHMET ALİ PAŞA DÖNEMİ'NDE
MISIR'DA EDEBİ VE KÜLTÜREL HAYAT
(1805-1848)

ARZU ERTUĞRUL

2501140027

TEZ DANIŞMANI
DOÇ. DR. ÖMER İSHAKOĞLU

İSTANBUL- 2018

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS

TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı : Arzu ERTUĞRUL Numarası : 2501140027
Anabilim Dalı / Doğu Dilleri ve Edebiyatları / Danışmanı : Doç. Dr. Ömer İSHAKOĞLU
Anasanat Dalı / Programı : Arap Dili ve Edebiyatı
Tez Savunma Tarihi : 29.11.2018 Saati : 12:00
Tez Başlığı : " Kavalalı Mehmet Ali Paşa Dönemi'nde Mısır'da Edebi ve Kültürel Hayat (1805-1848) "

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 36. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **KABULÜNE** OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. MEHMET YAVUZ		Kabul
2- DOÇ. DR. KERİM AÇIK		KABUL
3- DOÇ. DR. ÖMER İSHAKOĞLU		KABUL

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. ALİ BULUT		
2- DOÇ. DR. İBRAHİM ŞABAN		

ÖZ
KAVALALI MEHMET ALİ PAŞA DÖNEMİ'NDE MİSİR'DA
EDEBİ VE KÜLTÜREL HAYAT
(1805-1848)

ARZU ERTUĞRUL

Modern Arap edebiyatının başlangıcı Napolyon Bonapart'ın Mısır'ı işgal ettiği 1798 yılı olarak kabul edilir. Fransız işgalinin getirdiği yenilikleri gözlemleyip Mısır'da modern kurumlar oluşturarak ileriki yıllara taşıyan ise Kavalalı Mehmet Ali Paşa olmuştur. Paşa'nın Mısır'ı modernleştirmesinin etkileri edebi ve kültürel hayata da yansımış, yeni bir neslin yetişmesini ve yeni edebi türlerin hızla yayılmasını sağlamıştır. Tezimiz de Mısır'ın ve söz konusu dönemin tarihçesinden başlayarak, Kavalalı Mehmet Ali Paşa döneminde (1805-1848) yaşanan edebi ve kültürel hayatı etkileyen gelişmeler, açılan modern okullar, "Nahda" olarak adlandırılan Mısır rönesansını başlatan yurt dışı öğrenci kültür heyetleri, tercüme faaliyetleri, matbaacılık ve basın gibi hususlar ele alınmış, dönemin öncü aydınları olan yazar, edip, şair ve tarihçilerinin hayatlarıyla eserleri hakkında bilgi verilerek, dönemin karanlıkta kalan yönlerine ışık tutmak amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Modern Arap Edebiyatı, Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Mısır, Edebiyat, Kültür, Eğitim

ABSTRACT
LITERARY AND CULTURAL LIFE IN THE PERIOD OF
MUHAMMAD ALI PASHA
(1805-1848)

ARZU ERTUĞRUL

The beginning of the modern Arabic literature is considered to be the year of 1798 when Napoleon Bonaparte occupied Egypt. However, it was Muhammad Ali Pasha, viceroy of Egypt, who observed the reforms brought by the French occupation, established the modern foundations and carried to future years. The effects of Pasha's modernization of Egypt reflected also on the literary and cultural life, conducted to growing of new generation and spreading of the new literary genres quickly. In this thesis, starting from the history of Egypt and aforementioned period, subjects like developments which affected the literary and cultural life in the period of Muhammad Ali Pasha (1805-1848), the opening of modern schools, cultural student missions abroad that started the Egyptian renaissance which is called "al-nahda", translation activities, printing and press were discussed and it is aimed to shed light on dark aspects of this period by giving information about the lives and works of the writers, men of letters, poets and historians which were the intelligentsia of the period.

Key Words: Modern Arabic Literature, Muhammad Ali Pasha, Egypt, Literature, Culture, Education

ÖNSÖZ

Dünyanın en eski ve önemli medeniyetlerinden olan Mısır, kadim çağlardan kalma eserleri ve zengin kültürüyle asırlar boyunca ilgi odağı olmuştur. Çok geniş bir tarihe sahip olan Mısır, coğrafi ve siyasi konumuyla Osmanlı Devleti'nin de ilgisini çekerek 1517'de Osmanlı eyaleti haline gelmiştir. Politik çıkarları doğrultusunda Napolyon Bonapart'ın Mısır'ı işgal ettiği 1798 senesi ise Arap dünyasının Batı ile ilk teması, Mısır rönesansı "Nahda"nın ve dolayısıyla modern Arap edebiyatının da başlangıcı kabul edilmiştir. Mısırlılar Fransız işgaliyle üç yıl gibi kısa bir sürede kendilerini derinden etkileyen yeniliklerle karşılaşmışlar, pek tabii tamamı Napolyon Bonapart'ın kendi yararına kullandığı bu ıslahatlar Mısır'da bir uyanışa ve silkelenmeye sebep olmuştur. Fransızlar, Mısır'ı 1801'de terk etmiş ve 1805 yılında Kavalalı Mehmet Ali Paşa ülkeye hâkim olmuştur. Paşa, Bonapart'ın ülkeyi işgal ederken kendi çıkarları için getirdiği, terk ederken de beraberinde götürdüğü söz konusu yeniliklerden esinlenip bunları geliştirerek, bu yenilikleri modernleşme hususunda uzun yıllar etkisi olacak şekilde ülkenin yararına devam ettiren kişi olmuştur.

Tezinizde Mısır'ın modernleşmesi konusunda büyük katkısı olan ve önemli gelişmelerin yaşandığı, dolayısıyla Arap edebiyatına da yansımaları olan Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın iktidarda kaldığı kırk üç yıllık dönem ele alınmıştır. Bu dönemde açılan modern eğitim kurumları, yurt dışına öğrenci gönderilmesi, tercüme faaliyetleri, matbaacılık ve basın gibi edebi ve kültürel hayata büyük etkisi olan unsurlar hususunda bilgiler verilmiştir. Yine bu dönemde yaşayan, edebi ve kültürel faaliyetlerin öncüleri olan yazar, edip, şair, tarihçi, ilim adamı ve aydınlar gibi önemli şahsiyetler tanıtılıp haklarında bilgiler verilerek daha geniş çalışmalara vesile olması için dönemin karanlıkta kalan yönlerine ışık tutulması amaçlanmıştır.

Tez konumuzun tespitinde, yönlendirilmesinde, okunup değerlendirilmesi ve her aşamasında samimi alaka ve desteklerini esirgemeyen çok değerli hocam Doç. Dr. Ömer İshakoğlu'na, hem lisans hem de yüksek lisans eğitimim boyunca kendilerinden eşsiz bilgiler edindiğim, üzerinde emekleri geçen çok kıymetli hocalarım, Prof. Dr. Hüseyin Yazıcı'ya, Prof. Dr. Mehmet Yavuz'a, Prof. Dr. Yaşar Koçak'a, Prof. Dr.

Abdullah Kızılık'a, Doç. Dr. İbrahim Şaban'a ve ayrıca lisans döneminde emekleri geçen, bugünlere gelmemde büyük katkıları olan değerli hocalarım Prof. Dr. Ahmet Suphi Furat'a, Yrd. Doç. Dr. Sami Benli'ye, rahmetli hocalarım Yrd. Doç. Dr. Zülfikar Tüccar ve Prof. Dr. Tefik Rüştü Topuzoğlu'na, Arapça hususunda bana çok değerli katkıları, manevi desteği olan değerli hocam Doç. Dr. Kerim Açık'a, bölüm arkadaşlarıma ve manevi desteklerinden ötürü aileme teşekkürlerimi borç bilirim. Ayrıca tez çalışmalarımı yürüttüğüm süreçte kütüphanelerinden ziyadesiyle istifade ettiğim İSAM (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi) kütüphanesi ile IRCICA (İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi) kütüphanesi ve personellerine şükranlarımı arz ederim.

Arzu Ertuğrul

İstanbul - 2018

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ.....	v
İÇİNDEKİLER.....	vii
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xi
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TARİH BOYUNCA MİSİR

1.1. Eski Çağlardan İslam Fethine Kadar Mısır	7
1.2. İslam Hâkimiyeti Döneminde Mısır	11
1.2.1. Emevî Hâkimiyeti	13
1.2.2. Abbâsîler, Tolunoğulları ve İhşîdîler Dönemi	13
1.2.3. Fâtımîler Dönemi	15
1.2.4. Eyyûbîler Dönemi	16
1.2.5. Memlûkler Dönemi	17
1.3. Osmanlı Hâkimiyeti.....	20
1.4. Fransız İşgali.....	32
1.5. Fransız İşgalinin Sonuçları	41
1.6. Kavalalı Mehmet Ali Paşa Dönemi	45
1.6.1. Fransız İşgali Sonrası Mısır' ın Durumu.....	45
1.6.2. Kavalalı Mehmet Ali Paşa.....	47
1.6.3. Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Mısır Valiliği.....	50
1.6.4. İngiliz İşgali.....	54
1.6.5. Memlûklerin Yok Edilişi.....	55
1.6.6. Mehmet Ali Paşa'nın Seferleri.....	57
1.6.7. Vehhâbîlerle Mücadele	58
1.6.8. Sudan Seferi.....	60
1.6.9. Yunan İsyanı ve Mora Seferi.....	61
1.6.10. Bâbîâli ile Çatışma ve Suriye Seferi.....	62
1.6.11. Paşa'nın Son Yılları.....	67
1.7. Modern Mısır' ın Kurucusu Mehmet Ali Paşa.....	68

1.7.1. Devlet Sisteminin Başlangıcı.....	68
1.7.2. Tarım Reformu, Ticaret ve Sanayi.....	69
1.7.3. Fellahların ve İşçilerin Durumu	71
1.7.4. Askeri Reformlar ve Modernleşme	72

İKİNCİ BÖLÜM

KAVALALI MEHMET ALİ PAŞA DÖNEMİ'NDE MİSİR'DA EDEBİ VE KÜLTÜREL HAYATI ETKİLEYEN FAKTÖRLER

2.1. Fransız İşgalinin Etkileri	76
2.2. Mehmet Ali Paşa Dönemi	77
2.3. Kütüphaneler ve Arşiv	81
2.3.1. İskenderiye Kütüphanesi.....	81
2.3.2. İslam Fethi Sonrası Mısır'da Kütüphaneler	82
2.3.3. Fransız İşgali Dönemi'nde Mısır'daki Kütüphaneler	86
2.3.4. Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Kütüphane ve Arşiv Çalışmaları	87
2.3.5. Âbidin Kasrı Kütüphanesi.....	89
2.3.6. et-Tahtâvî Kütüphanesi.....	90
2.4. Eğitim.....	90
2.4.1. Fransız İşgali Döneminde Mısır'da Eğitim	90
2.4.2. Mehmet Ali Paşa Döneminde Mısır'da Eğitim ve Eğitim Reformu	92
2.4.3. Ezher Üniversitesi	96
2.4.4. Mehmet Ali Paşa Döneminde İlköğretim Kurumları	101
2.4.5. Tıp Okulları	103
2.4.5.1. Eczacılık Okulu	105
2.4.5.2. Ebe Okulu	105
2.4.5.3. Veterinerlik Okulu	105
2.4.6. Teknik Okullar ve Sanayi Okulları.....	107
2.4.6.1. Muhasebe Okulu	107
2.4.6.2. Diller Okulu	107
2.4.6.3. Tercüme Kalemi	109
2.4.6.4. Ziraat Okulları	110
2.4.6.5. Mühendislik Okulları	111
2.4.6.6. Sanayi Okulları.....	112
2.4.6.7. Uygulamalı Kimya Okulu.....	113
2.4.6.8. Madencilik Okulu	113
2.4.7. Harp ve Denizcilik Okulları	114

2.4.7.1. Asvan Okulu	114
2.4.7.2. Esna Okulu.....	114
2.4.7.3. Genel Kurmay Okulu	115
2.4.7.4. Piyade Okulu	116
2.4.7.5. Süvari Okulu	116
2.4.7.6. Topçu Okulu	117
2.4.8. Denizcilik Okulları	118
2.4.8.1. İskenderiye Denizcilik Okulu.....	118
2.4.8.2. Donanma Okulları.....	119
2.4.9. Müzik Okulları.....	119
2.4.10. Yabancı Okullar	120
2.4.10.1. Kıptî Okulları	120
2.4.10.2. Yahudi Okulları	121
2.4.10.3. Ermeni Okulları	122
2.4.10.4. Yunan Okulları	122
2.4.10.5. Misyoner Okulları.....	123
2.5. Mehmet Ali Paşa Döneminde Türkçenin Yeri.....	125
2.6. Yurt Dışına Öğrenci Gönderilmesi.....	128
2.6.1. İlk Heyet – İtalya 1813	131
2.6.2. İkinci Heyet – Fransa 1818.....	131
2.6.3. Üçüncü Heyet – Fransa 1826.....	132
2.6.4. Diğer Heyetler.....	134
2.7. Tercüme Faaliyetleri	135
2.7.1. Mütercimler ve Yapılan Tercümeler	142
2.8. Matbaa.....	149
2.8.1. Mısır’da Matbaacılık	150
2.8.2. Bulak Matbaası	151
2.8.3. Bu Dönemde Mısır’da Kurulan Diğer Matbaalar	157
2.9. Basın	160
2.9.1. Mısır’da Basın.....	162
2.9.2. Curnalı’l-Hidvî.....	164
2.9.3. Vekâyi-i Mısriyye	165
2.9.4. Cerîde-i Askeriyye	170
2.9.5. Vekâyi-i Giridiyye.....	170

2.9.6. Le Moniteur Égyptien	171
2.9.7. Ravdatu'l-Medâris Dergisi	171
2.10. İlmi ve Edebi Cemiyetler	172

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KAVALALI MEHMET ALİ PAŞA DÖNEMİ'NDE MİSİR'DA EDEBİ VE KÜLTÜREL FAALİYETLER VE ÖNCÜLERİ

3.1. Abdullah eş-Şerkâvî (1737-1812)	175
3.2. İsmail el-Haşşâb (ö. 1815)	181
3.3. Muhammed ed-Desûkî (ö. 1815)	185
3.4. Muhammed el-Hafnî el-Mehdî (1737-1815)	187
3.5. İlyas Buktur (1784-1821)	188
3.6. Abdurrahman el-Cebertî (1753-54/1825)	189
3.7. Hasan el-Attâr (1766- 1834)	199
3.8. Hasan Kuveydir (1789-1846)	209
3.9. Ali ed-Dervîş (1796-1853)	214
3.10. Muhammed Şihâbuddîn el-Mısırî (1795-1857)	217
3.11. Muhammed Ayyâd et-Tantâvî (1810-1861)	221
3.12. İbrahim Merzûk (1817-1866)	235
3.13. Rifâa et-Tahtâvî (1801-1873)	239
3.14. Ebû'l-Vefâ Nasru'l-Hûrînî (ö. 1874)	271
3.15. Abdullah Ebû's-Suûd (1828-1878)	272
3.16. Mahmud Safvet es-Sâatî (1825-1880)	276
3.17. Salih Mecdi Bey (1826-1881)	280
3.18. Abdulhâdî Necâ el-Ebyârî (1821-1888)	285
3.19. Ali Paşa Mübarek (1823-24/1893)	289
SONUÇ	302
BİBLİYOGRAFYA	308
EK: RESİMLER	329

KISALTMALAR LİSTESİ

a.e.	: Aynı eser/yer
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale/madde
bkz.	: Bakınız
bkz: aş.	: Eserin kendi içinde aşağıya atıf
bkz: yuk.	: Eserin kendi içinde yukarıya atıf
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DİA.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
Fak.	: Fakülte
Haz.	: Hazırlayan
İA.	: Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
Ktp.	: Kütüphane
nr.	: Numara
Nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölümü
s.	: Sayfa
t.y.	: Tarihi yok
Thk.	: Tahkik eden
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Ün.	: Üniversitesi
v.d.	: Ve devamı
yay. haz.	: Yayına hazırlayan
y.y.	: Yayın yeri yok

GİRİŞ

Yeryüzünün en eski medeniyetlerinden birisi olan Mısır, jeopolitik değeri açısından her devirde önemini korumuştur. Orta Doğu, Akdeniz ve Kızıldeniz yoluyla Hint Okyanusu'na açılan yol üzerinde kilit bir konumda olmasından dolayı daima ilgi odağı olmuştur. Eski Mısırlılardan sonra, Asurlular, Persler, Büyük İskender, Romalılar ve Bizanslıların hâkimiyetine giren Mısır, Araplar tarafından 639 yılında fethedildi. Emevîler ve Abbâsîler'in yönetiminden sonra Orta Çağ asırları boyunca, ticari ve kültürel açıdan bir çekim merkezi olan Mısır'ın kaderinde Türkler rol oynamaya başlamış, Tolunoğulları, İhşidîler, Fâtımîler, Eyyûbîler ve Memlûkler Mısır'da hakimiyet kurmuşlardır¹.

15. yüzyılın sonundan itibaren, Kızıldeniz ve Basra Körfezi yolları yeniden canlanmaya başlamış, Doğu ticaretinin önemli yolları buralardan geçmiştir. Osmanlı Devleti'nin Kızıldeniz'deki Portekiz egemenliğini kırarak, Akdeniz'de etkin bir ekonomik ve siyasal konum elde etmesi açısından Mısır büyük önem taşımaktaydı. Mısır, Afrika, Asya ve Avrupa arasında ticari malların değiş tokuşu bakımından önemli bir konumda bulunuyordu. Osmanlı Devleti 16. yüzyılın başından itibaren Portekiz'le mücadelede Mısır'ın öneminin farkına varmış olup Yavuz Sultan Selim 1517 senesinin başlarında Mısır'a girmiştir². Mekke, Medine ve Kudüs'ün Osmanlı egemenliğine geçmesiyle, Şam-Mekke ve Kahire-Mekke olmak üzere hac yollarının tüm kara bağlantıları Osmanlı kontrolüne geçmiş, kutsal şehirlerin hâkimi olarak hac trafiğini sağlayan Osmanlı padişahları, kendilerinde hakimiyetin merkezi olduklarını iddia etme hakkını görmüşlerdir³.

Bu dönemdeki global üstünlük yarışında Fransa, İngiltere'ye darbe vurmak ve Hindistan yolu üzerinde engel oluşturmak amacıyla 1798'de Mısır'ı işgal etmiştir⁴. Bu işgal Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Mısır valisi olmasına zemin hazırlamış⁵ ve

¹ Süleyman Kızıltoprak, **Mehmet Ali Paşa'dan II. Abbas Hilmi Paşa'ya, Mısır'da Osmanlı'nın Son Yüzyılı**, İstanbul, Tarih Bilincinde Buluşanlar Derneği, Kasım 2010, s. 1.

² Özge Özkoç, **Mısır'ın 19. Yüzyılı, Modernleşme, Merkezileşme ve Özerklik**, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, Nisan 2015, s. 31-33.

³ Kızıltoprak, **a.g.e.**, s. 2.

⁴ **A.e.**, s. 9.

⁵ Özkoç, **a.g.e.**, s. 40.

Paşa 1805 senesinde Osmanlı Devleti tarafından Mısır valiliğine atanmıştır⁶. Osmanlı Devleti eyaletlere ayrılmıştı ve her eyaletin başında “vali” bulunmaktaydı⁷. Osmanlı Devleti’nde diğer Arap eyaletlerindeki yönetime benzer şekilde, valiler (paşalar), yargıçlar (kadılar) ve yeniçerilerden oluşan askeri bir güç bulunuyordu. Mısır valisi, devletin en yüksek memurları arasından seçilen önemli bir kişi olup, Fransız tıp doktoru Clot Bey’in ifadesiyle, “taşrada bulunan kraldı”⁸.

Avrupa’da çok önceden yaşanmış olan uyanış dönemi yani batı literatüründe “Rönesans” olarak ifade edilen dönem, Avrupa’da vuku bulan, resim, heykel, edebiyat ve daha birçok sanat dalında, yeni fikir hareketlerinin gerçekleştiği, ağırlıklı görüşe göre, 14. yüzyıldan başlayarak, 17. yüzyıla uzanan bir süreci kapsar. Bu Rönesans sürecinin Arap edebiyatı tarihine yansımaları da bazı siyasal gelişmelerin sonucunda gerçekleşmiştir⁹. Arap dünyasının Batı medeniyetiyle ilk teması Fransız işgaliyle başlamış¹⁰, Napolyon Bonapart’ın Mısır’ı işgal ettiği 1798 yılı, modern Arap edebiyatının başlangıcı ve bu alanda bir milat olarak kabul edilmiştir. 19. ve 20. yüzyıl Arap edebiyatında şiir ve nesir sahasında görülen değişim hareketlerinde, öncülerin ekseriyetle Mısır’dan çıkması, Mısır’ın Arapça konuşulan diğer ülkelerden daha önce Batı’ya açılması sonucu gerçekleşmiş olup Fransız işgali, Arap dünyasında sorunları ve başarılarıyla modernleşme sürecinin başlangıcı olmuştur¹¹. Tezimizde değineceğimiz üzere, Napolyon Bonapart Mısır’a beraberinde büyük bir kütüphane ve birçok âlim getirmiş, okullar açmış, iki gazete çıkarmış, tiyatro ve ilmi müesseseler tesis etmiş, bunların yanı sıra rasathaneler, kimya laboratuvarları kurmuş, yenilikler getirmiştir¹². Getirdiği en önemli yeniliklerden birisi olan Arap harfli matbaada, bir Arapça gazete dahi basılmamış, söz konusu iki gazete de Fransızca olarak çıkarılmış, Mısır’daki tiyatro etkinlikleri de tamamen kendilerine yönelik bir şekilde Fransızca

⁶ A.e., s. 50.

⁷ John A. Haywood, **Modern Arabic Literature 1800-1970, An introduction with extracts in translation**, Londra, Lund Humphries, 1971, s. 29.

⁸ Özkoç, a.g.e., s. 35.

⁹ Mehmet Yalar, **Hazırlayıcı Faktörleri Işığında Modern Arap Edebiyatına Giriş**, Bursa, Emin Yayınları, 2009, s. 39-40.

¹⁰ Ahmet Kazım Ürün, **Modern Arap Edebiyatı**, Konya, Çizgi Kitabevi, Ekim 2015, s. 13.

¹¹ Rahmi Er, **Çağdaş Arap Edebiyatı Seçkisi (Şiir-Öykü)**, Ankara, Vadi Yayınları, Nisan 2012, s. 11.

¹² Şinasi Altundağ, **Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi 1831-1841**, I. Kısım, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, s. 21.

olarak gerçekleştirilmiştir¹³. Fransızların tüm faaliyetleri kendi çıkarlarına olup, 1801’de Mısır’ı terk ederken de matbaa ile ilgili geride hiçbir malzeme bırakmamışlardır¹⁴. Arap dünyasında ve Mısır’da birkaç asırdan beri yaşanan istikrarsızlık ve yönetimdeki düzensizlikler sebebiyle, yine Fransız işgali dönemi de buna dahil olmak üzere, Arap edebiyatı da ağır bir çöküş dönemi içerisindeydi¹⁵.

Kavalalı Mehmet Ali Paşa, çağını ekonomik ve felsefi açıdan doğru kavramış bir lider olarak, vali olduktan sonra başarılı bir yönetim sergilemiş, Mısır’ın coğrafi ve idari bütünlüğünü sağlamaya çalışmıştır. Kamu düzenini sağlamış, ekonomiyi, tarımsal üretim, ticaret ve zanaat alanlarını canlandıracak merkeziyetçi bir uygulamaya geçmiştir. Mehmet Ali Paşa, merkezini ekonominin oluşturduğu hamlelerde bulunmuş ve ilerlemeler kaydetmiştir¹⁶. Mısır’ın yönetiminde 1952’lere kadar sürecek olan Türk asıllı hanedanın ilk temsilcisi olarak¹⁷, amacı Osmanlı Devleti’nden bağımsız büyük bir imparatorluk kurmak olan Mehmet Ali Paşa, öncelikle Memlükleri saf dışı bırakmış¹⁸, daha sonra olanca gücüyle ülkeyi modernleştirmek için çaba sarf etmiştir¹⁹. Mısır’ın kültürel yaşamında önemli değişiklikler Mehmet Ali Paşa’nın izlemiş olduğu siyasetin sonucunda ortaya çıkmıştır²⁰. Paşa’nın, çabalarıyla gerçekleştirmiş olduğu faydalı işler, Mısır’ı bilim ve edebiyatta canlanmaya yöneltmek ülkenin ilerlemesinde büyük bir paya sahip olmuştur. Paşa, çeşitli seviyelerdeki okulların açılması, Avrupa’ya ilmi çalışmalar yapmak üzere öğrenci gönderilmesi ve bu fikirle bağlantılı olarak ordu ve donanmanın tesis edilmesi gibi yenilikler gerçekleştirmiştir. İlim ve irfanı yaymak üzere modern Avrupa metot ve sistemlerini almış, modern okullar kurmuş, Avrupa medeniyetinin bilim ve kabiliyetlerinden faydalı olan yönlerini ıktibas etmiştir. Böylelikle Mısır’da modern bilimsel ilerlemenin temelini atan büyük bir canlanma (Nahda)

¹³ Rahmi Er, **Modern Mısır Romanı (1914-1944)**, Ankara, Fatih Dağıtım, 1997, s. 3.

¹⁴ Turgut Kut, “Bulak: Bulak Matbaası”, **DİA**, C.VI, s. 388.

¹⁵ Yazar, **a.g.e.**, s. 47.

¹⁶ Kızıltoprak, **a.g.e.**, s. 11-12.

¹⁷ Ahmet Kazım Ürün, **Necip Mahfuz ve Toplumsal Gerçekçi Romanları**, Konya, Çizgi Kitabevi, Kasım 2002, s. 4.

¹⁸ Er, **Modern Mısır Romanı**, s. 2.

¹⁹ J. Brugman, **An Introduction to The History of Modern Arabic Literature in Egypt (Vol.X)**, Ed. M.M. Badawi, P. Cachia, M.C. Lyons, J.N. Mattock, Leiden, E.J. Brill, 1984, s. 5.

²⁰ Er, **Modern Mısır Romanı**, s. 4.

gerçekleşmiştir²¹. Tezimizde detaylarıyla ele alacağımız, büyük Mısırlı alim Rifâa et-Tahtâvî ile başlayan çeviri faaliyetleri, Mehmet Ali Paşa'nın 1822'de Bulak'ta kurduğu matbaanın ardından Arap dünyasında yayılmaya başlayan matbaacılık ve gazetecilik, yeni bir neslin yetişmesini sağlamış, yeni edebi türlerin doğup yayılmasını hızlandırmıştır²². Mısırlıların "Nahda" olarak adlandırdıkları Mısır rönesansının temellerini, Kavalalı Mehmet Ali Paşa döneminde yurt dışına gönderilen, oradaki hayattan etkilenen ve Rifâa et-Tahtâvî'nin etrafında toplanarak, ilk iş olarak geniş bir çeviri faaliyeti başlatan Mısır öğrenci kültür heyetleri atmıştır²³. Mısır'ı modern çağlara taşıyan Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın bu bölgeye yönelik hırs ve hevesleri, ülkeye ağır bir sorumluluk yüklemiş fakat onun modernleşme faaliyetleri, hanedanının düşüşe geçtiği 1952 senesine kadar etkili olmaya devam etmiştir²⁴. 19. yüzyılın ilk yarısında Mısır'a getirdiği yenilikler ve tesis ettiği pek çok önemli modern kurumdan ötürü Kavalalı Mehmet Ali Paşa, "Modern Mısır'ın Kurucusu" olarak kabul edilmiştir²⁵.

Kavalalı Mehmet Ali Paşa dönemini konu alan, özellikle Türkçe eserlerin az olması, var olan eserlerde de Mısır'ın bu döneminin kültürel hayatının, ilmi, edebi ve kültürel açıdan önemli şahsiyetlerinin kapsamlı olmayıp, sınırlı bir şekilde işlenmiş olması, bu sebeple dönemin konu olarak Arap edebiyatı tarihi açısından karanlıkta kalması, Arapça ve İngilizce eserlerde ise yine aynı şekilde dönemin edebi, kültürel yaşamı ve aydınlarını derli toplu bir şekilde işleyen eserlere az rastlanması, "Kavalalı Mehmet Ali Paşa Dönemi'nde Mısır'da Edebi ve Kültürel Hayat (1805-1848)" konusunu seçmemizde etkili oldu.

Bilindiği üzere, çok eski ve geniş bir tarihe sahip, birçok medeniyete ev sahipliği yapmış olan Mısır, bilimsel, edebi ve kültürel açıdan Arap dünyasında öncü konumdadır. Tezimizin konu aldığı dönemde, Mısır'ın yaşamış olduğu tarihsel süreci genel Mısır tarihi içerisinde daha iyi anlamak ve değerlendirmek açısından, tezimizde öncelikle Mısır tarihi hakkında bilgi verildikten sonra, Kavalalı Mehmet Ali Paşa

²¹ Abdurrahman er-Râfî, **Asr Muhammed Ali**, 5. bs., Kahire, Dâru'l-Me'ârif, 1989, s. 397.

²² Hüseyin Yazıcı, **Çağdaş Arap Öyküleri**, İstanbul, Kaknüs Yayınları, Mart 1999, s. 7.

²³ Ürün, **Modern Arap Edebiyatı**, s. 13.

²⁴ Brugman, **a.g.e.**, s. 5.

²⁵ Khaled Fahmy, **Paşa'nın Adamları Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır**, Çev. Deniz Zarakolu, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Şubat 2010, s. 12.

döneminin kültürel faaliyetleri ve son olarak da yaşamları bu dönemle çakışmış olan Mısırlı aydın, yazar, edip ve şairleri ele alınmıştır. Dönemin kültürel birikimini yansıtmak hususunda Ekmeleddin İhsanoğlu'nun *Mısır'da Türkler ve Kültürel Mirasları* adlı eseri bize rehberlik eden önemli kaynaklardan birisi olmuştur. Dönemin aydın şahsiyetlerini tespit etmemizde ise bu dönemi içine alan bazı araştırma eserlerden faydalandık. Halil Merdem Bek'in, *Ayânu'l-karni's-sâlis aşer fi'l-fikr ve's-siyâse ve'l-ictimâ* ve Corci Zeydan'ın *Târîhu âdâbi'l-lugati'l-arabiyye* adlı eserlerinin, aydınları belirlemede büyük katkısı olmuştur. Ayrıca Mehmet Yalar'ın *Hazırlayıcı Faktörleri Işığında Modern Arap Edebiyatına Giriş* ve J. Brugman'ın *An Introduction to The History of Modern Arabic Literature in Egypt* gibi eserleri de çalışmamıza yol gösterici olmuşlardır. Bu gibi eserlerden istifade ederek, ele aldığımız dönemde yaşamış olan meşhur ilim adamı ve yazarları tespit etmekle başlayıp, dönemin kültürel hayatının ardından bu ilim adamı ve yazarların hayatlarıyla eserleri hakkında bilgi vererek dönemin edebi ve kültürel yaşamını tanıtmaya çalıştık.

Tüm bunlardan hareketle, tezimiz üç bölümden oluşmaktadır:

Birinci bölümde; ele aldığımız dönemin tarih içerisindeki yerinin daha iyi anlaşılması açısından, Tarih Boyunca Mısır başlığı altında, öncelikle Mısır'ın jeopolitik önemi, eski çağlardan İslam fethine kadar Mısır tarihi ve devamında ülkenin İslam hakimiyeti dönemi, Müslüman Türk devletleri hakimiyeti, Memlûkler, Osmanlı hakimiyeti, Fransız işgali ve akabinde Kavalalı Mehmet Ali Paşa dönemi, Paşa'nın ülkedeki ekonomik ve siyasi modernleşme faaliyetlerinin tarihçesine yer verilmiştir.

İkinci bölümde; Kavalalı Mehmet Ali Paşa Döneminde Mısır'da Edebi ve Kültürel Hayatı Etkileyen Faktörler başlığı altında, bu konuda parlama noktası olmuş olan Fransız işgalinin etkileri ve işgal döneminden başlayarak, Mehmet Ali Paşa dönemindeki durum, Paşa'nın Mısır'daki modernleşme ve ilerleme politikaları, yine Fransız işgali döneminden Mehmet Ali Paşa dönemine kütüphaneler, eğitim kurumları, Mehmet Ali Paşa'nın açmış olduğu, tıp, eczacılık, mühendislik, diller okulu, askeri okullar ve diğer modern eğitim kurumları, yabancı okullar, bu dönemde Türkçe'nin yeri, yurt dışına gönderilen öğrenci heyetleri, tercüme faaliyetleri, matbaacılık, basın, ilmi ve edebi cemiyetler gibi başlıklar altında edebi ve kültürel hayatı etkileyen konular ele alınmıştır.

Üçüncü bölümde; Kavalalı Mehmet Ali Paşa Döneminde Mısır'da Edebi ve Kültürel Faaliyetler ve Öncüleri başlığı altında, ilmi, kültürel, edebi sahada, nesir, şiir ve tarih alanlarında öne çıkan şahsiyetler işlenmiştir. Bu şahsiyetler işlenirken öncelikle müellifin hayatı, edebi kişiliği ve daha sonra da eserlerine değinilmiş, yazarın edebi sanatlar yönünü yansıtması amacıyla varsa şiirlerinden örnekler verilmiş ve genel olarak tanıtılmaya çalışılmıştır.

Tezimizde ele aldığımız coğrafya ve belirlediğimiz dönemin zaman zaman zorunlu olarak dışına çıkmıştır. Kavalalı Mehmet Ali Paşa dönemindeki gelişmelere ilham vermesi ve üzerinde büyük etkisi olup başlangıç noktası teşkil etmesi açısından, verdiğimiz bilgilere zaman zaman Fransız işgalinin de etkileriyle başlayarak Mehmet Ali Paşa döneminden bilgiler vermeye devam ettik. Ayrıca üçüncü bölümde işlediğimiz edebi şahsiyetlerin yaşadıkları dönem Kavalalı Mehmet Ali Paşa döneminin dışına çıkabilmektedir. Bu sebeple bu şahsiyetler hakkında bilgi verirken zorunlu olarak, Kavalalı Mehmet Ali Paşa dönemi ve akabinde gelen Mısır hidivlerinin dönemleri de şahsiyetlerin hayatlarına yansımıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

TARİH BOYUNCA MISIR

1.1. Eski Çağlardan İslam Fethine Kadar Mısır

Mısır, Afrika kıtasının kuzeydoğusunda yer alan bir Arap ülkesidir. Büyük bir kısmını çöl kaplar. Çölü baştanbaşa kat ederek kuzeyde Akdeniz'e dökülen Nil Nehri Mısır'dan geçer. Nil Nehri, her iki kıyısında ve Süveyş Kanalı sahasında yaşayan Mısırlılar için önemli bir hayat kaynağıdır. Mısır, nüfus bakımından Nijerya'dan sonra Afrika ülkeleri arasında en kalabalık ikinci ülke olarak kabul edilir. Ülkenin başkenti olan Kahire ise Afrika kıtasındaki şehirlerin en büyüğüdür. Mısır en eski medeniyetlerden birinin beşiğidir. Yaklaşık beş bin yıllık bir geçmişe sahip olan ülkede, Eski Mısırlılar medeniyette ileriydiler. Mısır, dünyanın kurulan ilk devletlerinden olup aynı zamanda yazıyı ve aritmetiği de bilen ilk medeniyetlerindendir¹.

Eski dönemlerden ve birçok işgalden sonra, modern çağda Mısır 1953 senesinde cumhuriyet olmuş ve bu andan itibaren Orta Doğu'da önemli bir siyasi rol üstlenmiştir. 1971'den sonra ise resmi adı Mısır Arap Cumhuriyeti olmuştur². Başkenti Kahire, diğer önemli şehirleri ise İskenderiye ve Port Said'dir. Çivi yazılı tabletlerde "Misri, Musri, Musur" ve İbrânice belgelerde "Misrayim" şeklinde geçen Mısır adının Proto-Semitik (: yeniden yapılanan) "mâsôr" (sur, kale) kelimesinden, bugün Batı dillerinde kullanılan Egypt'ın da (Gr. Aigyptos, Lat. Aegyptus) başkent Memfis'in Eski Mısır dilindeki ilk adı olan "Hakuptah, Hikuptah" sözcüklerinden geldiği sanılmaktadır³.

M.Ö. 3100 yılı civarında, geçmişinde insana özgü uzun deneyimler sahibi olan Mısır'ın yazılı tarihi başlar. Tarıma ait toprakları kesin olarak belirlenmiş, dininin belli başlı unsurları oluşturulmuş, dili ve yazısı saptanmış, önemli kurumları yerlerini almıştır. Mısır'ın tarihi, uygarlık yolunda insanın en uzun deneyimini oluşturmaktadır.

¹ "Mısır Arap Cumhuriyeti", **el-Mevsû'atu'l-Arabiyyeti'l-âlemiyye**, 30 c., 2. bs., Riyad, Muessesetu'l-Ameli'l-Mevsûa li'n-Neşr ve't-Tevzi, 1999, C.XXIII, s. 311-312.

² **A.m.**, C.XXIII, s. 315.

³ Hilal Görgün, "Mısır: Başlangıçtan Bizans Dönemine Kadar", **DİA**, 44 c., İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2004, C.XXIX, s. 555.

Mısır uygarlığı sadece eskiliğinden değil, aynı zamanda sürekliliğinden dolayı da ilginçtir⁴. Eski Mısırlılar Hâmi kavimlendendi⁵. Dördüncü bin yılın sonlarına gelindiğinde Mezopotamya'ya kadar bağlantı kurulmuştu.

Mısır'da ilk kez M.Ö. 3100'lerde ortaya çıkan yazı kavramının Mezopotamya'dan alınmış olabileceğini iddia eden bazı bilim adamları da vardır⁶. Milattan önce III. yüzyılda yaşayan Mısırlı tarihçi-rahip Manethon, Eski Mısır hakkındaki ilk bilgilerin alındığı "Aigyptiaka"adlı Grekçe eserinde, iki ülkeyi (Aşağı ve Yukarı Mısır) birleştiren kişinin Tinis Kralı Menes (Narmer) olduğunu söyler. Böylece hanedanlar devrini Menes'le başlatan Manethon, 3000 yıl gibi uzun süre devam eden bu dönemi, günümüzde ilim adamlarının da benimsediği otuz bir hanedanın hüküm sürdüğü eski, orta ve yeni krallıklar adı altında üç bölüme, bunları da kendi içlerinde çeşitli alt bölümlere ayırmıştır. Mısır birliğinin sağlandığı ilk dönem, belgelerin yetersizliğine rağmen yine de firavunların teokratik – otokratik yönetimlerinin başladığı, hemen hemen bütün öğeleriyle Mısır uygarlığının doğduğu zaman dilimi olarak kabul edilir⁷. Piramitlerle simgelenen Eski İmparatorluk dönemi (III. ve IV. sülaleler), Eski Mısır'ın altın çağı sayılmıştır. Ünlü piramitler bu dönemde inşa edilmiştir. Eski İmparatorluk Kral Zoser'in hükümdarlığıyla başlamış, bakanlarından İmhotep, Zoser için Sakkara'daki basamaklı piramidi ve ek yapıları yaptırmıştır. IV. sülale oldukça ünlü olup, meşhur piramitler, Keops, Kefren ve Mikerinos⁸ bu dönemde yapılmıştır⁹. Eski Krallık, gücün büyük ölçüde firavunda toplandığı bir refah ve istikrar dönemi idi¹⁰. Bir başka önemli eser, Kefren zamanında yapılan Büyük Gize Sfenksi'dir. Biçimini tarih öncesinin büyümlü inançlarından alan, düşman güçleri savuşturan, aslan bedeni ve başında kraliyet tören giysisinin örtüsüyle

⁴ Jean Vercoutter, **Eski Mısır**, Çev. Emine Çaykara, 5. bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, s. 7-8.

⁵ "Mısır, Egypt", **The Encyclopaedia of Islam**, 13 c., Ed. C.E. Bosworth, E. Van Donzel, W.P. Heinrichs, C.H. Pellat, Leiden – New York, E.J. Brill, 1993, C.VII, s. 146.

⁶ Charles Freeman, **Mısır, Yunan ve Roma Antik Akdeniz Uygarlıkları**, 4. bs., Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, Temmuz 2013, s. 28.

⁷ Görgün, "Mısır", **DİA.**, C.XXIX, s. 555.

⁸ Napolyon'un 1798'deki Mısır seferinde ona eşlik eden matematikçilerden biri, Gize'nin bahsi geçen bu üç piramidinde kullanılan taşlarla, Fransa'nın etrafına üç metre yüksekliğinde bir duvar örülebileceğini hesaplamıştır. Bkz.: Freeman, **a.g.e.**, s. 34.

⁹ Sophie Desplancques, **Antik Mısır**, Çev. İsmail Yerguz, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, Mayıs 2006, s. 47-52.

¹⁰ Freeman, **a.g.e.**, s. 34.

kral, kendi piramitlerinin yılmaz bekçisidir¹¹. Mısır, XVIII. sülale döneminde en güçlü zamanını yaşamış, Ramses II, Tutankhamun ve Kraliçe Nefertiti gibi Eski Mısır tarihinin ünlü şahıslarının yaşadığı bu dönemde Mısır'ın sınırları en büyük boyutlarına ulaşmıştır. Bu dönem boyunca Mısır, Nübye ve Doğu Akdeniz ülkelerinde, kendisine bağlı devletler aracılığıyla çok geniş topraklar üzerinde egemenlik kurmuştur. Bu dönem, Mısır'ın uzun tarihinin en iyi belgelenmiş dönemidir. Mısır'da bulunan çok çeşitli metinler, ikonografik ve arkeolojik kaynaklar, Batı Asya ve Nübye'de elde edilen kaynaklarla desteklenmektedir. Bu dönem ayrıca sanat ve edebiyat alanlarında da başarılar dönemidir. Mısır'ın nüfusu bu dönemde üç milyon kişiye ulaşmıştı. Ülke hem bölgesel hem de merkezi düzeyde iyi işleyen, son derece gelişmiş bir bürokrasi tarafından yönetiliyordu. Kraliçe Nefertiti'nin eşi, Kral IV. Amenhotep “Amon’u Hoşnut Eden” anlamındaki ismini, Akhenaton (Aten’in hayırlı evladı) olarak değiştirmiş, çok tanrılı olan dinlerinde reform yapmaya girişip, tek tanrılı bir din yaratmaya çalışmıştır. Kendisinden sonra gelen oğlu genç Tutankhaton ise, çok tanrılı geleneksel inançlara bağlılığını göstermek için ismini “Tutankamon” (Amon’un Yaşayan Temsilcisi) olarak değiştirmiştir¹².

M.Ö. 671’de Asurlular, Memfis üzerine yürüyerek burayı ele geçirdiler. Böylece Mısır’da yabancı egemenliği başlamış oldu. Mısır’a üç kez fetih düzenleyen Asurlular, firavunlara dokunmadılar ve onları kendi tebaaları haline getirmekle yetindiler. M.Ö. 663’ten 525’e kadar XXVI. sülalenin 6 firavunu, Delta’da, Sais’te hüküm sürerek Mısır’a son parlak milli çağını yaşatmışlardır¹³. Bu dönemde, Mısır ilk kez bir deniz filosu kurmuştur ve bu donanma tarihte bilinen ilk savaş filosudur¹⁴. Sais’i belirtmek amacıyla Saite Dönemi olarak da adlandırılan XXVI. hanedan krallarının dönemi, muhteşem sanatsal başarıların da gerçekleştirildiği bir dönem olmuştur.

Yunanlıların ve Perslerin Orta Doğu’yu kontrol altına almak için giriştikleri mücadelelerin damgasını vurduğu yeni dünyaya Mısır’ın da uyum sağlaması

¹¹ Erik Hornung, **Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi**, Çev. Zehra Aksu Yılmaz, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, Nisan 2004, s. 34.

¹² Douglas J. Brewer-Emily Teeter, **Mısır ve Mısırlılar**, Çev. Nihal Uzan, Ankara, Arkadaş Yayınevi, 2011, s. 50-58.

¹³ Vercoutter, **a.g.e.**, s. 106-108.

¹⁴ Freeman, **a.g.e.**, s. 90.

gerekiyordu. M.Ö. 525 yılında Pers Kralı Kambises, Mısır'ın kontrolünü ele geçirdi. Persler Mısır krallarının geleneklerini benimsediler ve bağımsız bir Mısır kurdular. M.Ö. 332'de ise Büyük İskender Mısır'a girdi¹⁵. Pers hâkimiyetinden kurtulan Mısır, Makedonya krallarının mülkü oldu ve Yunanlıların yönettiği dünyaya katıldı. Mısır'da kaldığı kısa süre içerisinde (332 sonbaharı – 331 ilkbaharı) Büyük İskender bir kurtarıcı tavrı takınarak Perslerin sert siyasetinin tersini uyguladı¹⁶. O tarihe kadar dış dünya ile ilişki kurmadan yaşayan ülkenin deniz kapısı olması amacıyla İskenderiye'yi kurdu¹⁷. İskender'in ani ölümü üzerine Mısır toprakları, onun generallerinden Ptolemaios Soter'e kaldı. Onun başlattığı Ptolemaioslar (Lagos Hanedanı) döneminde, bir ticaret limanı olarak gelişen İskenderiye'de, ünlü İskenderiye Kütüphanesi kuruldu ve limanın karşısındaki adaya dünyanın yedi harikasından biri kabul edilen İskenderiye Feneri inşa edildi. XIII. Ptolemaios'un kızı VII. Kleopatra (M.Ö. 51-30), hanedanı tekrar güçlendirebilmek için Julius Caesar ve Marcus Antonius'u kullandıysa da Octavianus (Augustus) tarafından yenilgiye uğratıldı ve Mısır gerek stratejik konumu gerekse verimli topraklarıyla bir Roma eyaleti haline geldi¹⁸. Roma İmparatorluğu'nun en gözde eyaleti olan Mısır'da Romalılar, M.S. 395'e kadar 424 yıl kaldılar ve ülkeyi geniş yetkili genel valileriyle yönettiler¹⁹. Roma hâkimiyeti döneminde halk sınıfları arasında farklılaşmalar başladı. Hristiyanlığın yayılmaya başlaması Mısır'ın dini ve siyasi hayatında köklü değişikliklere yol açtı. Teolojik tartışmalar baş gösterdi ve mezhepleşmeler başladı. Roma İmparatorluğu'nun 395'te ikiye bölünmesinin ardından Mısır, Doğu Roma'ya (Bizans) bağlandı.

Eski Mısır'da bilim çok gelişmiş gerek firavunlar döneminin son aşamalarında gerekse Pers, Yunan ve Roma hâkimiyetleri sırasında buraya çok sayıda yabancı âlim ve seyyah gelmiş, gördükleri gelişmeleri kendi ülkelerine aktarmışlardır. Ayrıca Mısır'ın dini hayatı, Yunanlıları ve Romalıları etkilemiştir. Eski Mısır, peygamberler tarihi açısından da büyük önem taşımaktadır²⁰.

¹⁵ Brewer, Teeter, **a.g.e.**, s. 62.

¹⁶ Desplancques, **a.g.e.**, s. 114-115.

¹⁷ Michael J. Reimer, "Alexandria", **Encyclopædia Britannica**, (Çevrimiçi) <https://www.britannica.com/place/Alexandria-Egypt>, 5 Ağustos 2018.

¹⁸ Görgün, "Mısır", **DİA**, C.XXIX, s. 557.

¹⁹ "Eski Bir Medeniyet Beşiği: Mısır", **Yeni Hayat Ansiklopedisi**, 6 c., İstanbul, Doğan Kardeş Yayınları, 1973, C.V, s. 2347.

²⁰ Görgün, "Mısır", **DİA**, C.XXIX, s. 557.

Bizans döneminde ise, geniş Roma İmparatorluğu toprakları Bizans'ın kurucusu sayılan Büyük Konstantinos (306-337) tarafından dört ana bölgeye ayrılırken, doğu bölgesini oluşturan büyük eyaletlerden biri haline gelen Mısır, Bizans döneminde de siyasi ve kültürel açıdan önemini korudu. Resmî dil Grekçe olmasına rağmen halk arasında yaygın bir biçimde Kıptîce konuşuluyordu. Bizans İmparatorluğu'nun en zengin eyaleti olan Mısır, ülkenin tahıl ambarıydı. Eyalet merkezi İskenderiye, Roma döneminde Doğu'nun en büyük ve imparatorluğun Roma'dan sonra ikinci önemli şehri iken, Bizans devrinde de İstanbul'dan sonra ikinci büyük şehir oldu. İdari ve ticari olduğu kadar dini ve kültürel açıdan da Mısır'ın merkezi olan İskenderiye'de özellikle tıp, felsefe ve matematik alanlarında çeşitli ekoller ortaya çıkmıştır. Bu ekollerin mensupları, eserleriyle eski Grek bilim ve felsefesinin Müslümanlara geçişinde önemli rol oynamışlardır. İskenderiye, zengin kütüphaneleri, felsefe ve teoloji okullarıyla önemli bir şehirdi. II. yüzyıldan itibaren Mısır'a girmiş olan Hristiyanlık, burada önemli sayıda taraftar bulmuş, İmparator Büyük Konstantinos'un tanıdığı serbestlik neticesinde Mısır'da hızla yayılmaya başlamıştı. Dini çevrelerde Grekçenin yanı sıra Kıptîce de kullanılmaktaydı. Bu dönemde, halkın maruz kaldığı baskılar ve ödediği ağır vergiler nedeniyle merkezi yönetime karşı duyduğu memnuniyetsizlik artmıştı. Mısır'da yaşayan Yahudiler devletin dini siyasetinden memnun değillerdi²¹. İç işlerinde karşılaşılan başlıca sorunlar dinsel nitelikteydi. Katolik kilisesinin dinsel kavramlarıyla derin bir biçimde anlaşmazlığa düşen Hristiyanlaşmış Mısır, Kıptî öğretiyi benimsedi ve Bizans tarafından büyük baskılar uygulanan Kıptîler, Arapları bir kurtarıcı gibi karşıladılar²².

1.2. İslam Hâkimiyeti Döneminde Mısır

Arapların ikinci halifesi Ömer döneminde, Amr İbn el-As kumandasındaki Arap orduları M.S. 639'da Mısır'ı fethetti. Mısırlılar, Arapların yönetiminin Bizanslılardan daha hoşgörülü olacağına ve vergi yüklerinin azalacağına inanıyorlardı. O günlerdeki yaygın uygulamayla, ülkeyi yağmalamak, halkını köleleştirmek yerine, Mısır haraç ödeyen bir ülke konumuna getirildi ve esirler salıverildi. Mısırlılara İslam

²¹ Casim Avcı, "Mısır: Tarih, Bizans Dönemi", **DİA**, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2004, C.XXIX, s. 557-558.

²² "Mısır", **Gelişim Hachette Alfabetik Genel Kültür Ansiklopedisi**, 12 c., İstanbul, Sabah Gazetesi, 1993, C.VIII, s. 2730.

dinini benimseme veya kendi dinlerine bağılı kalarak baş vergisi ödeme seçenekleri sunuldu. Tercihlerini ikinciden yana kullandıkları zaman, Arap fatihler Mısır halkına, dinlerine, mallarına, kiliselerine, haçlarına, topraklarına ve sularına hiçbir şekilde dokunulmayacağını, bunların hiçbir şekilde ellerinden alınmayacağını bildirdiler. Nüfusun çoğunluğu Hristiyan kaldı ve kendi dillerini muhafaza etti. Böylelikle eninde sonunda gerçekleşen Araplaşma ve İslamlaşma süreci birkaç yüzyıl aldı. Mısır artık büyük bir Arap-İslam imparatorluğunun parçası olmuştu. Yeni Mısır valisi Amr İbn el-As, ülkeyi adil ve etkili bir biçimde yönetti. Araplar yeni imparatorluklarını çok hızlı fetihlerle kurduklarından ve kendilerine özgü bir yönetim geliştirmeye zamanları olmadığından, fethettikleri her toprakta buldukları hükümet biçimini benimsediler. Ancak yüzyılın sonlarına doğru yeni bir yönetim şekli ortaya çıktı. Ülkeyi, İskenderiye’de ikamet eden merkezi bir valiye karşı sorumlu olan valilerin yönetimindeki vilayetlere bölen Bizans yönetim şekli, birkaç önemsiz değişiklikle beraber devam etti ve bu sistem, küçük değişikliklerle az çok aynı kalarak Mısır’ın tarihi boyunca uygulandı.

Amr İbn el-As’ın yürüttüğü bir dizi sulama projesi aracılığıyla tarımda üretim arttırdı. Nil’i Kızıldeniz’e bağlayan ve Hicaz’a tahıl nakliyesini kolaylaştıran eski kanal yeniden açıldı, böylelikle Mısır, Arapların tahıl ambarı haline geldi. Mısırlılar Amr İbn el-As’ın ferasetli yönetiminden hoşnutlardı fakat Hz. Ömer’den sonra yerine geçen Hz. Osman, Amr İbn el-As’ın yerine, kendi üvey kardeşi Abdullah’ı getirdi. Vergiler yükseldi, Abdullah’ın katı politikaları halkın arasına sevgisizlik tohumları ekti ve halk ayaklandı. Hz. Osman, Abdullah’ın Mısır politikalarından yakın bir grup Arap askeri tarafından şehit edildi. Hz. Ali dördüncü halife oldu. Daha sonra Hz. Osman’ın kuzeni Suriye valisi Muaviye, Hz. Ali’nin yerini aldı ve Amr İbn el-As’a Mısır valiliği ile beraber tüm gelirlerini bağışladı. Amr İbn el-As 664’te öldüğünde, Mısır zengin bir ülke durumundaydı. Amr İbn el-As’ın ölümünden sonraki iki yüzyıl boyunca Mısır, atanan valinin kişiliğine, kaprislerine, halkla ilişkilerine, kendisinin ve imparatorluk hazinesinin ekonomik ihtiyaçlarına bağılı olarak, ılımlı ve cömert yönetim ile şiddet ve dinsel baskıcılık arasında gidip gelen bir sistemle doksana sekiz vali tarafından yönetildi. Çeşitli Arap kabilelerin Mısır’a göç etmelerine izin verildi, böylelikle bunlar ülkeye yerleşerek yerli halkla evlilikler yaptılar ve Araplaşma sürecini hızlandırdılar. Arapların, Arabistan Yarımadası dışında mülk

edinemeyeceğine ilişkin Hz. Ömer'in koyduğu kural çiğnendiğinden, Araplar artık Mısır'da ve yeni fethedilen diğer tüm ülkelerde toprak sahibi olmaya başladılar²³.

1.2.1. Emevî Hâkimiyeti

Mısır daha sonra Emevî hâkimiyetine girdi. Dönemin en ünlü Mısır valisi olan Abdülaziz b. Mervan, Mısır'ı bağımsızlığa yakın bir şekilde yönetti. Kendisinden sonra Mısır'ı yönetenlere örnek oldu. Genellikle vali olarak tayin edilenler Mısır'a iktisadi birtakım çıkarlar sağladılar²⁴. Abdülmelik b. Mervan'ın hükümlerlik döneminde (685-705) yönetim değişime uğradı. Kamusal kayıtların dili, eskiden Kıptice iken Arapçaya dönüştü. Kıptice konuşan Hristiyanlar, mali ve idari değişimler sonucu azınlığa dönüşürken, Mısır Arapça konuşan Müslüman bir ülke haline geldi. Bir dil olarak Kıptice, 19. yüzyılda başarısız bir canlanma yaşamakla birlikte, zamanla sadece rahip ve keşişlerce kullanılan bir ayin dili haline gelerek, unutulmuş diller arasında yerini aldı²⁵. Kıptice yerine Arapçanın kullanılmaya başlanması, Mısır'ın idari ve kültürel alanda dönüşümünün sağlanması açısından önemli bir adım teşkil etmiştir. İslam topraklarının merkezindeki siyasi ve mezhebî çatışmalar Mısır'da da yankı buldu²⁶. Emevî Dönemi (661-750) imparatorluğun Araplaşma ve İslamlaşmasının başlangıcına şahit olmuştur. İç çatışmalar ve Mevalî'nin (Arap olmayan Müslümanlar) hoşnutsuzluk ve tehdidinin artmasıyla beraber güçten düşmesine rağmen, seçkin Müslüman Araplar halen politik gücü ellerinde tutmaktaydı²⁷.

1.2.2. Abbâsîler, Tolunoğulları ve İhşîdîler Dönemi

Emevîler'in yerini alan Abbâsîler döneminde ise (750-1258), hükümdarların zaman zaman halkı suiistimal etmesi ve yasa dışı paralar alarak yönetmesi gibi bazı olumsuz durumlar da yaşanmıştı²⁸. Ayrıca Emevî hanedanı yıkıldığı zaman Mısır'a kaçan son halifeleri Mervan II'nin burada ölmesi Mısır'ın yerli Kıptilerini çok

²³ Afaf Lutfi es-Seyyid Marsot, **Mısır Tarihi: Arapların Fethinden Bugüne**, Çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Mayıs 2010, s. 1-5.

²⁴ "Mısır", **Meydan Larousse**, 13 c., İstanbul, Sabah Gazetesi, 1992, C.XIII, s. 508.

²⁵ Marsot, **Mısır Tarihi**, s. 5.

²⁶ Cengiz Tomar, "Mısır: Tarih, Fetihten Osmanlı Dönemine Kadar", **DİA**, İstanbul, 2004, C.XXIX, s. 559.

²⁷ P.M. Holt, **Egypt and the Fertile Crescent 1516-1922 A Political History**, Londra, Longmans Green And Co. Ltd, 1966, s. 12.

²⁸ **A.e.**, s. 6.

etkiledi²⁹. Bu dönemde vergiler yükseldi. Hârûn Reşid döneminde de (786-809) aynı politikanın sürdürülmesi çeşitli isyanların baş göstermesine sebep oldu. Halife Mu'tasım-Billah dönemi ise yerel idarecilerin iktidardan uzaklaştırıldığı, ağır vergiler ve baskıların uygulandığı bir dönem oldu³⁰. Abbâsîler döneminde ülke 856'ya kadar hemen hepsi Arap olan valiler tarafından yönetildi. Bu tarihte ise son Arap vali ülkeyi bıraktı. Bundan sonra Mısır, Tolunoğlu Ahmed tarafından ilk Türk hanedanı kuruluncaya kadar, "et-Türkî" künyesini taşıyan Türk valiler tarafından yönetildi³¹. Mu'tasım Billah halife olduğunda, Eşnas et-Türkî'yi Mısır valisi tayin etti (834) ve böylelikle Mısır tarihinde Türk valilerin hâkim olduğu yeni bir dönem başladı³².

Abdullah b. Tolun, refah ve istikrar getiren, özerk bir hanedan kuran (868) ilk Türk hükümdardı. Kendi adını taşıyan, Kahire'deki ünlü camiyi de kapsayan parlak bir inşa faaliyetleri dönemi başlattı. Mısır'ın sınırlarını kuzeyde Suriye ve batıda da Libya'ya doğru genişletti³³. Öldüğünde (884) 15 yılı aşan iktidarı boyunca Mısır ve Suriye'yi Abbâsîlerden almayı ve Tolunoğulları adıyla otonom bir devlet kurmayı başarmıştı³⁴. Ahmed b. Tolun'un cömert yönetimiyle ülke gelişip zenginleşmiş fakat onun ölümüyle iyi olan hükümet de zayıflamıştır. Ardından gelenler savurgan ve yetersiz kişilerdi³⁵. Ülkede yaklaşık otuz yıl boyunca kaos hâkim olmuştur. 935'te el-İhşid olarak bilinen diğer bir Türk hükümdar Muhammed b. Tuğç, Ahmed b. Tolun gibi ülkeyi emin bir şekilde yönetmiş fakat bu durum kısa ömürlü olmuştur. Yönetimi hakkında nispeten fazla bilgi olmamasına rağmen, İbn Tolun gibi, yapı ve güzel sanatlara, sulama kanallarının geliştirilmesine çok önem vermiş, ayaklanmaların baş gösterdiği ülkeye barış getirmiştir. Ardından gelen iki oğlunun da yönetimi çok zayıftı ve hükümet 965'te, diktatörce bir yönetime sahip olan siyahî hadım ağa Ebu'l-Misk Kafur'un eline geçti³⁶. Ülke bu sırada birbirini izleyen doğal afetlerin pençesine düştü

²⁹ "Mısır", **Meydan Larousse**, C.XIII, s. 508.

³⁰ Tomar, **a.g.m.**, C. XXIX, s. 559.

³¹ "Mısır", **Meydan Larousse**, C.XIII, s. 508.

³² Tomar, **a.g.m.**, C.XXIX, s. 559.

³³ P.J. Vatikiotis, **The History of Egypt Third Edition**, Londra, Weinfeld and Nicolson, 1985, s. 14-15.

³⁴ Tomar, **a.g.m.**, C.XXIX, s. 560.

³⁵ Marsot, **Mısır Tarihi**, s. 9.

³⁶ Vatikiotis, **a.g.e.**, s. 15.

fakat Kâfur³⁷, başkenti Fustat'ı (Kahire) yeni yapılarla güzelleştirdi. Burayı bir kültür ve uygarlık merkezine dönüştürecek bayındırlık işlerine girişti. 10. yüzyıla gelindiğinde Mısır sakinlerinin çoğu İslam'ı benimsemiş, bu zengin ve bereketli topraklara yerleşmek üzere göç eden Araplarla evlilik yoluyla akraba olmuşlardır³⁸.

1.2.3. Fâtımîler Dönemi

Kâfur'un ölümü üzerine (968) Mısır eski zayıf yönetimine geri dönmüş ve Kuzey Afrika'daki Fâtımî halifesi tarafından kolayca ele geçirilebilecek hale gelmiştir. Ayrıca kıtlık ve ekonomik krizlerin zayıflattığı ülke, Fâtımî komutanı el-Cevher'in fethini kolaylaştırmış (969), Fâtımîler'in Mısır'daki yönetimleri (969-1171) İslam medeniyetinde parlak bir dönem olmuştur. Mısır'da sadece İslam'ın yayılması ve etkisinin tamamlanmasında değil, İslam kültürünün de zenginleşmesinde ve tanınmasında rol oynamıştır. Fâtımîlerin Mısır'da, ülkenin İslamlaşmasında göze çarpan başarıları arasında, el-Cevher tarafından Kahire'nin kurulması³⁹, Ezher Camii'nin ve içerisindeki üniversitenin yapımı sayılabilir⁴⁰.

Fâtımîler'le birlikte bir eyalet, aynı zamanda otonom devlet olmaktan imparatorluğa dönüşen Mısır ve başşehri Kahire, Aziz-Billah döneminde (976-996) en parlak günlerini yaşadı. Müstansır-Billah döneminde de (1036-1094) özellikle Kahire'de büyük imar faaliyetleri gerçekleştirildi⁴¹. Huzur ve refah hâkim oldu. el-Müstansır'ın edebiyata, öğrenmeye çok önem verdiği ve kütüphanesindeki kitapların sayısının yüz bini geçtiği belirtilir. Şüphesiz ki Fâtımîler, özellikle Ezher, camiler ve

³⁷ Kâfur, aralarında çağın en parlak şairi Mütenebbî'nin de bulunduğu şair ve sanatçıları sarayında toplayarak gününü gün etmiştir ve başlangıçta hediyelere boğularak getirilen, hükümdarına övgüler düzen Mütenebbî'nin, kendisini saraydan ve ülkeden ayrılmasına izin verilmeyen bir tutsak olarak bulması uzun sürmemiş fakat zamanla kaçmayı başarmıştır. Bkz.: Marsot, **Mısır Tarihi**, s. 11.

³⁸ Marsot, **Mısır Tarihi**, s. 11.

³⁹ Marsot'un belirttiğine göre, Kahire'nin kuruluşu ile ilgili bir efsane şöyledir; Cevher, sultanına başkent olacak müstahkem bir kent inşa etmek üzere hemen işe koyulur. Yeni kent, her bir kenarı bir buçuk kilometreden kısa bir kare biçimindedir. Mağribi astrologlar yıldızlara danışarak, temelleri kazmadan önce uğurlu bir işaret beklerler. Yeni yapıların sınırlarını işaretleyen ipler çekilir ve işçilere kazmaya başlama işareti verilmesi için, iplerin üzerine çanlar asılır. İplerin üzerine bir kuzgun konar ve çanların çalmasına neden olarak, dehşete kapılan astrologların durdurmalarına fırsat kalmadan, işçiler kazmaya başlarlar. İşçileri durdurmak için artık çok geç olduğundan, astrologlar o sırada hangi yıldız veya gezegenin yükseldiğini görmek için kitaplarının başına koşarlar; gezegenin Arapça adı el-Kahir olan Mars olduğunu görürler, böylece yeni kente el-Kahire adı verilir. Bkz.: Marsot, **Mısır Tarihi**, s. 13.

⁴⁰ Vatikiotis, **a.g.e.**, s. 15-16.

⁴¹ Tomar, **a.g.m.**, C.XXIX, s. 560.

şehrin ünlü kapıları gibi eserlerle, bilhassa başkent Kahire olmak üzere, Mısır'a kalıcı bir İslami karakter kazandırmışlardır⁴².

1.2.4. Eyyûbîler Dönemi

Fâtımî dönemi Mısır'ındaki iyi durum, Haçlı seferlerinin başlamasıyla değişmiştir. 1099'da Kudüs'ü ele geçirmiş olan Haçlılar, bölgede iktidar boşluğu bulunduğu bir sırada geldiler. Haçlılar ile Fâtımî orduları arasında muharebeler başladı ve 1117'de Mısır işgal edildi⁴³. Haçlı tehlikesi karşısında Halife Âdud-Lidînillah'ın Nüreddin Mahmud Zengi'den yardım istemesi devletin sonunu getirdi. Zengi'nin Eseddüddin Şirkuh el-Mansur kumandasında gönderdiği birlikler Kahire'ye hâkim oldu. Fâtımî vezirliğine getirilen Şirkuh'un ölmesi üzerine yerine getirilen Selahaddin Eyyûbi 567 (1171) senesinde yönetime el koyarak Fâtımî Devleti'ni ortadan kaldırmıştır.

Eyyûbî idaresi, Mısır tarihinin en önemli safhalarından birisidir. Haçlılarla mücadele ve bölgenin yeniden Sünnileştirilmesi bu dönemde gerçekleşmiştir. Selahaddin Eyyûbi köklü reformlara girişmiş, ülke topraklarını hizmet karşılığında askerlerine dağıtmıştır (ikta) ve böylelikle Mısır'da Zengîlerin Selçuklulardan aldığı Türk sistemini yerleştirmiştir. Ardından Mısır'ı tekrar bir ilim merkezi konumuna getirmek amacıyla, Sünnî medreseleri ve dârülkur'ân, dârülhadis gibi eğitim müesseselerini kurmuştur. Onun başlattığı ilim hayatı Kahire Eyyûbiler dönemi boyunca Bağdat'ı gölgede bırakmış, Kahire Kalesi'ni inşa ettirmiş ve bütün Mısır, imar faaliyetlerine sahne olmuştur. Eyyûbî sanatı Mısır'ın sanat geleneklerine de temel teşkil etmiştir⁴⁴.

Selâhaddîn'in⁴⁵ soyundan gelenler 1250'ye kadar Mısır'a hükmetmişlerdir⁴⁶. Selâhaddîn ve Eyyûbîler Mısır'a Büyük Selçuklu Devleti'nin medeniyetini getirdiler.

⁴² Vatikiotis, **a.g.e.**, s. 16.

⁴³ Marsot, **Mısır Tarihi**, s. 19.

⁴⁴ Tomar, **a.g.m.**, C.XXIX, s. 561.

⁴⁵ Batılı yazarlarca Selahaddin "yüce gönüllü, şövalye ruhlu, münzevi, yüreği ve yaşamı tertemiz" biri olarak betimlenmiştir. Müslüman şövalye ruhunu tam olarak yansıtan bir kahramandır. Avrupalı şövalyeler ondan çok şey öğrenmişlerdir. Haçlılar genellikle tıbbî ve bilimsel uygulamalara ilişkin bilgiyi Avrupa'ya taşımakla tanınırlar, zira Orta Doğu'nun hekim ve âlimleri o sırada Avrupalı meslektaşlarından çok daha ileriydi. Böylelikle sahra hastaneleri, yakı sanatı ve pek çok ateşli hastalığı tedavi edecek ilaç ve ecza bilgisi, olduğu gibi Batı'ya aktarıldı. Bkz.: Marsot, **Mısır Tarihi**, s. 23.

⁴⁶ Marsot, **Mısır Tarihi**, s. 23.

Sanatta, teknikte, siyasi ve dini hayatta yeni bir dönem başladı. Devletin esas kuvveti Türk, Oğuz ve Türkmen topluluklarına dayanıyordu. Fakat Eyyûbîler, kendi aralarındaki çekişmeler yüzünden bir birlik kuramadılar ve birçok melikliğe ayrıldılar. Meliklerin arasındaki kardeş kavgaları, onları askeri kumandanların hükmü altında bıraktı. Sonunda ülke önce Bahrî daha sonra da Burcî Memlûklerin hâkimiyetine geçti⁴⁷. Dönemin kaynaklarında ed-Devletü't-Türkiye adıyla geçen Memlûk Devleti kurulmuş oldu (648/1250).

1.2.5. Memlûkler Dönemi

“Memlûk” kelimesi “sahip olunan” anlamına gelmekte fakat bu sözle daha çok kölelerin askeri fonksiyonundan dolayı politik güce açılmaları kastedilmektedir. Dahası, memlûk ile efendisi arasındaki ilişki, illaki esaret değil, akrabalıktır. Bu nedenle köle çoğunlukla otorite ve güç pozisyonunda efendisinin yerini alır. Memlûk hâkimiyeti Mısır’da 1250’den 1517’ye kadar sürmüştür⁴⁸. Mısır’da Eyyûbî ordusundaki Türk asıllı azatlı emirler tarafından kurulan, dönemin tarihçileri tarafından Türk Devleti olarak adlandırılan Memlûklerin dönemi, Bahrî Memlûkleri (1250-1382) ve Burcî Memlûkleri olmak üzere ikiye ayrılır⁴⁹. Bahrî Memlûkler çoğunlukla Türklerden oluşuyordu. Burcî Memlûkler ise daha çok Çerkezlerden oluşmaktaydı. 1250’de Eyyûbî Turanşah’ı öldürerek, Bahrî Memlûkler yönetime geçmiştir. Aralarında en ünlüsü Baybars’tır (1260-77). Katı fakat nispeten Mısırlılar üzerinde Selâhaddin Eyyûbî’den daha derin bir etki bırakan aydın bir yönetimi vardı. Mısır’ı sadece Moğollara karşı korumakla kalmamış, aynı zamanda ordu beylerini askeri sistemin merkezileştirilmesiyle kontrol etmeyi başarmıştır. Posta sistemini başlatmış, öğrenim, cami okulları ve diğer dini kurumların bağışlarıyla ilgilenmiştir. Böylelikle Baybars Mısır Memlûk eyaletini kurmakla kalmamış, aynı zamanda da en parlak sultanı olmuştur. İktidara gelmeden önce Ayn Calût Savaşı’nda (1260) Moğollara karşı İslam’ın koruyucusu oldu. Selâhaddin Eyyûbî tarafından Mısır’da kurulan imparatorluğun saygınlığını, gücünü yeniden yakalamış ve genişletmiştir.

⁴⁷ “Mısır”, **Meydan Larousse**, C.XIII, s. 509.

⁴⁸ Vatikotis, **a.g.e.**, s. 19.

⁴⁹ İsmail Yiğit, “Memlûkler”, **DİA**, İstanbul, 2004, C.XXIX, s. 90.

Meml k sultanları hükmü altındaki Mısır, olağanüstü ordusu ile İslam dünyasında kabul edilen bir güç haline gelmiştir.

Genel olarak Meml k sultanları Mısır'daki Hristiyan tebaaya karşı da haksız yere sert bir tavır almadılar. Kiptiler, devlet ve idarenin çeşitli birimlerinde görev almışlardır. Aslında anlaşılan o ki Kiptiler, işe ve muhasebeye olan yatkınlıklarıyla Müslüman halka tercih edildiler. Dahası, Meml kler  ağı genel olarak   renime saygı duyulan bir  ağı idi. Ülkenin verimli toprakları, sultanlara zenginlik kazandırmıştı ve saray mensupları bunu mimari, güzel sanatlar, bilim ve edebiyatı himaye etmekte kullanabiliyorlardı. Aynı zamanda bayındırlığı da büsbütün ihmal etmiyorlardı. N sır döneminde sulama kanalları, köprüler, barajlar ve su kemerlerinin yapımına büyük önem verildi. Diğ r yandan Avrupa ile ticaret, sultanların zenginliğini arttırdı ve dolaylı olarak büyük bir nüfusa belirli bir  l de refah getirdi.

Burcî Meml kleri döneminde ise (1382-1517)  ncelikle kendi i lerinde ve taraftarları arasında meydana gelen şiddetli çekişmeler sonucunda, Mısır'ın siyasi talihi inişe geçti. Hiçbir sultan, Bahr  Kalavun örneğindeki gibi istikrarlı ve şanlı bir hanedanlık dönemi kuramadı. Başa çıkılmaz  tilaflar sultan tarafından artık kontrol edilemiyordu. Bu nedenle savunmasız halka karşı da ölçsüz ve aşırya kaçan tavırlar sergileyebiliyorlardı. Saflarındaki bu siyasi düzensizliğe rağmen, Çerkez Meml kleri, özellikle de on dördüncü yüzyılın sonunda Mısır ve Suriye  zerindeki kontrollerini elde tutmak için Timur ile karşı karşıya geldiler ve üstün bir savaş gücü g sterebildiler. Kurucu sultanları Berkuk (1399) sadece bir sultan ve savaşçı değildi, aynı zamanda sanat zevkinin bir delili olarak muhteşem eserler de bıraktı. Halefleri Kıbrıs'ı fethetti ve Osmanlı fethine kadar Mısır'ı vergiye bağladı.

Bir diğ r Meml kl  sultanı olan el-Eşref Kayıtbay (1468-96) da en başarılı h k mdarlardanđ. Tüm kamusal eserleri restore etme isteği, imar planlamasına olan aşırı tutkusu ve ağır maliyetli işleriyle halkın zarar görmesine sebep oluyordu⁵⁰. Yirmi sekiz yıl saltanat süren ve Burcî Meml kleri'nin en büyük sultanı sayılan Kayıtbay'ı uğraştran en önemli mesele Osmanlılarla mücadelesi olmuştur. Kayıtbay bu dönemde iyice bozulan ekonomiyi düzeltmeye çalışmış fakat sonrasında istikrar tekrar bozulmuştur. Ardından gelen Kansu Gavri ekonomik krizi atlattmak amacıyla vergileri

⁵⁰ Vatikiotis, **a.g.e.**, s.19-21.

yükselterek Memlûk ekonomisini iyice zora soktu. Hindistan ticaret yolu için Portekizlilerle girdiği deniz savaşlarında Osmanlılardan teknik ve askeri bakımından yardım aldı fakat iki ülke arasındaki ilişkiler bozuldu. Yavuz Sultan Selim Mercidabık Savaşı'nda Memlûk ordusunu ağır bir hezimete uğrattı (1516). Hazinesi Osmanlıların eline geçen Sultan Gavri bu savaşta ortadan kayboldu. Kahire'de sultan ilan edilen son Memlûk hükümdarı Tomanbay, Yavuz Sultan Selim'in kendisini itaate çağıran ve itaat etmesi halinde Mısır valiliğinin kendisine bırakılacağına dair teklifini reddederek Osmanlı ile savaşın eşiğine geldi. Ridâniye Savaşı Osmanlıların kesin zaferiyle sonuçlandı. Böylece Memlûkler Devleti tarihe karışmış ve toprakları Osmanlıların eline geçmiştir.

Memlûkler'de idari, siyasi ve askeri teşkilattan söz edilecek olursa; Memlûkler merkeze bağlı vilayet, eyaletlere tâbi emirlik ve hükümdarlıklardan oluşan bir sultanlıktı. Devlet başında mutlak hükümdar olan sultan bulunur ancak çoğunlukla bu mutlak otoriteyi büyük emirlerin aracısı olarak temsil ederdi. Tarihi önemini Moğollar ve bölgedeki Haçlılar karşısındaki başarılarından alan Memlûkler, güçlü bir kara ordusuna ve güçlü denilebilecek bir donanmaya sahipti. Düzenli ordu, subay ve neferiyle, köle pazarlarından satın alınıp asker olarak yetiştirilen Türk, Çerkez, Kürt, Rum ve Rus asıllı kölemen askerlerden meydana gelmekteydi⁵¹. Memlûk yönetimi Mısırlılar açısından biraz karmaşık bir yapıda sayılırdı. Bahrî Memlûkler dönemi büyük ölçüde müreffeh bir dönemken, sonraki dönem genellikle baskı ve karışıklık dönemiydi. Mısır yerlileri, sonraki dönemlerde menkul mal olarak görülmelerine karşın, yine de Memlûk Devleti'nin merkezi olan Mısır'a aidiyet kimliklerini korudular. Yönetim, bağımsız bir krallık, müreffeh bir dönem olarak, saygınlık ve sanatçılarla entelektüellerin himayesini de içeren tüm özelliklere sahipti. Memlûkler medreselere de cömertçe bağışlar yapmaktaydı. Mısır böylece entelektüel ve sanatsal gelişmelerin merkezi ve öğrenim için Mısır'a koşan birçok diğer Müslüman ülkelerin entelektüelleri ile sanatçıları için de bir esin kaynağı oldu⁵².

Memlûkler dönemi, İslami ilimlerdeki gelişme bakımından İslam tarihinin en parlak dönemlerinden birisi olmuştur. Doğu İslam dünyasının Moğol, Endülüs'ün ise

⁵¹ Yiğit, **a.g.m.**, C.XXIX, s. 93-94.

⁵² Marsot, **Mısır Tarihi**, s. 39-40.

Haçlı istilasına uğradığı bir sırada kurulan Memlük Devleti, ülkelerini terk etmek zorunda kalan pek çok âlimin de sığındığı yer oldu. Kahire ve Dımaşk, İslam dünyasının en önemli iki ilim merkezi haline geldi. İlmi çalışmaları destekleyen devlet adamları, Zengiler ve Eyyûbîler zamanından kalan medreselerin sayısını artırdılar. Dârülkur'ân ve dârülhadisler mevcuttu. Fıkıh ilmiyle birlikte, diğer dini ilimlerle dile dair ilimlerin okutulduğu bu medreseler, zengin kütüphanelere sahipti. Hocalar ve talebeler devletin himayesindeydi. Zengin kütüphanelerin bulunduğu büyük camiler zamanın önemli ilim merkezleri arasında yer alıyordu. Bu dönemde dini ilimler, Arapça, felsefe, tabii ilimler, matematik, mantık ve eski kimya ilimlerinde pek çok önemli âlim yetişmiştir⁵³.

1.3. Osmanlı Hâkimiyeti

Memlüklerin çöküşünün ardından, Mısır'ın hukuken Osmanlı Devleti'ne bağlı bir Osmanlı vilayeti olan konumunun 1914'e kadar süreceği düşünülürse, Memlük yönetimi uzun bir süreliğine Mısır'ın son bağımsız devleti olacaktı. Yine de Memlükler, Mısır'ı yönetmekte gittikçe daha çok onlara bağımlı hale gelen Osmanlılar tarafından bütünüyle yok edilemeyecek, bir kez daha Mısır'a hükmetmek için iktidara döneceklerdi. Osmanlı yönetiminde Mısır, bir kez daha dini aynı, fakat dilsel ve etnik olarak farklı, daha büyük bir imparatorluğun vilayeti konumuna geldi. Osmanlılar Mısır'ı ayrı yetki alanlarına bölmeyip mevcut bölümlmeyi koruduklarından, ülke her ne kadar imparatorluğa bağlı diğer Arap vilayetleriyle dinsel ve dilsel yakınlığı paylaşıyor olsa bile, imparatorluğun diğer vilayetlerinden ayrı bir bütün olarak varlığını sürdürdü. Çok geçmeden bu uzaklık, bazı Memlüklerin özerklik fikirlerine dönmelerine yol açacaktı⁵⁴.

Yavuz Sultan Selim'in, 1517'de zaferle sonuçlanan seferinin ardından Mısır bir Osmanlı beylerbeyliği oldu⁵⁵. Mısır eyaleti, Osmanlı Devleti'nin güney sınırları ile Orta Doğu bölgesinin kara ve deniz yollarını muhafaza etmesi, bir taraftan Kuzey ve Güney Afrika'ya, diğer taraftan Kızıldeniz ve Arap yarımadasına yönelik siyasi

⁵³ Yiğit, **a.g.m.**, C.XXIX, s. 94-96.

⁵⁴ Marsot, **Mısır Tarihi**, s. 40.

⁵⁵ Seyyid Muhammed es-Seyyid, "Mısır: Tarih, Osmanlı Dönemi", **DİA**, İstanbul, 2004, C.XXIX, s. 563.

faaliyetlerde anahtar ülke olması dolayısıyla büyük bir askeri öneme sahipti⁵⁶. Uzun süre Memlûk hâkimiyetinde kalmış olan Mısır'ın Osmanlı sınırlarına dâhil olduktan sonra idari, ekonomik ve sosyal yapısında ciddi bir değişikliğe uğramadığını söylemek mümkündür. Osmanlının mevcut eyalet kurumları ile Memlûk döneminden devralınmış kurumların yeniden düzenlenmesi yoluna gidilmiştir. Mısır'ın merkez ve çevre ile olan ilişkilerini sağlamada Mısır beylerbeyi birinci derecede sorumlu tutulmuş ve kendisine geniş yetkiler verilmiştir⁵⁷. Yavuz Sultan Selim Kahire'de iken önce Memlûk ileri gelenlerinden yararlanmak istemiş ve eski idare sistemi ile ilgili bilgi toplatarak, Memlûk emirlerini mevkilerinde bırakmaya özen göstermiştir. Bazı huzursuzlukların olması üzerine burada Osmanlı düzeninin kısa zamanda kurulamayacağı anlaşıncaya, eski teşkilatın ıslah edilmesi yoluna gidilmiştir⁵⁸. Mısır'ın fethinden, eyalet yönetimine ilişkin temel ilkeleri belirleyen Mısır Kanunnamesi'nin (1525) oluşturulmasına kadar, Osmanlı İmparatorluğu, eyaleti Memlûk beyleriyle iş birliği içerisinde yönetmeyi tercih etti⁵⁹. Mısır'ın ilk beylerbeyliğine Hayır Bey getirildi ve yanına güvenilir Osmanlı beyleri verildi. Hayır Bey, Memlûk ve Osmanlı dönemleri arasında çok hassas bir merhale sayılan beylerbeyliği sırasında, Osmanlı hakimiyetini Memlûklere tanıttı ve Mısır'ı başarılı bir şekilde yönetti⁶⁰. Hayır Bey'in 1522 yılında ölmesi üzerine, iki farklı Memlûk hizbi Osmanlı yönetimine karşı ayaklandı. Mısır'a gelen, dönemin Osmanlı sadrazamı İbrahim Paşa ayaklanmayı bastırarak Mısır Kanunnamesi'ni hazırladı. Söz konusu kanunnameye göre Mısır eyaleti, diğer Arap eyaletlerinin birçoğu gibi, sâlyaneli⁶¹ eyalet olarak yönetilecekti. Osmanlının diğer Arap eyaletlerindeki yönetimine benzer şekilde, valiler (paşalar), yargıçlar (kadılar), ve yeniçerilerden oluşan bir askeri güç olacaktı⁶². Zamanla Mısır, merkezin genel düzen ve protokolleri ile padişahın ferman ve hükümlerine uyan bir eyalet haline geldi⁶³. Mısır valisi, devletin en yüksek memurları arasından seçilen ve

⁵⁶ A.m., C.XXIX, s. 565.

⁵⁷ Mustafa Öztürk, "Arap Ülkelerinde Osmanlı İdaresi", *History Studies International - Uluslar arası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Haz. Osman Köse, Ortadoğu Özel Sayısı, Samsun, 2010, C.II, s. 331.

⁵⁸ Seyyid Muhammed es-Seyyid, a.g.m., C.XXIX, s. 563.

⁵⁹ Özkoç, a.g.e., s. 34.

⁶⁰ Seyyid Muhammed es-Seyyid, a.g.m., C.XXIX, s. 563.

⁶¹ Osmanlı mali teşkilatında bazı görevlilere yıllık olarak yapılan ödemeler ve taşra teşkilatında gelirleri yine yıllık olarak hazineye aktarılan eyaletler hakkında kullanılan terimdir. Bkz.: İdris Bostan, "Sâlyâne", *DİA*, İstanbul, 2009, C.XXXVI, s. 59-60.

⁶² Özkoç, a.g.e., s. 34-35.

⁶³ Seyyid Muhammed es-Seyyid, a.g.m., C.XXIX, s. 563.

padişah tarafından atanan önemli bir kişiydi⁶⁴. Vali, padişahın divanına (Dîvan-ı Hümâyûn) benzer bir divanı haftada dört kez toplamakla yükümlüydü. Mısır'daki divan, yönetimin alışılmadık özelliklerinden birisiydi. İkinci alışılmadık özellik ise, toprakların askeri hizmet karşılığı askeri alaylara verilen topraklar olarak ayrılmayıp, "iltizam" olarak bilinen yöntemle, parçalara bölünüp vergilendirilecek topraklar olarak tahsis edilmesi idi⁶⁵. İltizam, özel bir şahsın devlete ait herhangi bir vergi gelirini toplamayı belirli bir yıllık bedel karşılığında üzerine alması demekti ve bu işi yapan kişiye de "mültezim" denilirdi⁶⁶. Kanûnî Sultan Süleyman'ın veziriazamı olan Makbul İbrahim Paşa'nın hazırladığı, ayaklanmayı bastırmaya ve yönetime ilişkin kuralların yazılı olduğu "kanunnâme" küçük değişikliklerle 18. yüzyıla değin uygulanmaya devam etmiş, bunu izleyen yıllarda ülke Osmanlı askeri idaresi altında sakin kalmıştır⁶⁷.

1525 ve 1560 yılları arası istikrarlı bir dönem oldu. Ardından beylerbeyliğine getirilen Hadım Süleyman Paşa zamanında, Mısır eyaleti Osmanlı kanunlarını benimsemiş, idari bir ferahlık ortaya çıkmıştır. Bu dönemde genellikle Mısır beylerbeyleri görevlerini layıkıyla yaptılar. 1561 ve 1583 yılları arasında ise bir huzursuzluk dönemi yaşandı. Çerkez beyleri nüfuz sahibi haline gelerek, oğullarını, kendi köle ve adamlarını askeri gruplara soktular. Böylelikle Memlükler zamanında yayılmış olan uygunsuzluklar yeniden ortaya çıktı ve taşra idaresinde de huzursuzluklar yaşandı. 1584 ve 1611 seneleri arasında tekrar ıslah ve tanzim dönemi hâkim oldu. İdari ve mali bozukluklar hususunda eyalette huzuru sağlamak için geniş yetkili beylerbeyiler tayin edildi. Eyaletin ıslahı için tayin edilen Damat İbrahim Paşa (1583-1584), tüm nahiyeleri teftiş edip düzeltmeye çalıştı. Ardından gelen paşaların beylerbeylikleri esnasında karışıklık çıkaranlar bertaraf edildi ve malî ıslahatlar yapıldı fakat Mısır askerlerinin isyanı sürdü. Eyaletin durumu düzeltilmeye çalışılarak asayiş sağlandı. 1607 senesinde Mısır beylerbeyi olan Damat Mehmed Paşa eyaletteki huzursuzlukların sebebini araştırıp ıslahata girişti⁶⁸. Memlük beyleri dışında dokunulmayan Memlük kurumlarından biri de kâşiflikti. Kâşifler, vilayetlerin

⁶⁴ Özkoç, **a.g.e.**, s. 35.

⁶⁵ Marsot, **Mısır Tarihi**, s. 41.

⁶⁶ Mehmet Genç, "İltizam", **DiA**, 2000, C.XXII, s. 154.

⁶⁷ Marsot, **Mısır Tarihi**, s. 41-42.

⁶⁸ Seyyid Muhammed es-Seyyid, **a.g.m.**, C.XXIX, s. 564.

yönetimi, sulama ve vergilerin toplanmasından sorumluydu⁶⁹. Mısır'a yeni tayin edilen beylerbeyi her kâşiften “keşûfiye” adıyla bir meblağ alıyordu. Damat Mehmed Paşa, olayların başlıca sebebi olan keşûfiye'yi yani mukâtaaların iltizama verilmesi ve iltizamların kâşifler tarafından tasarruf edilmesi sistemini kaldırdı ve bunu doğrudan Mısır divanına bağladı. Huzur ortamı sağlandı ancak 17. yüzyılın ortalarından itibaren Mısır'da huzur ve istikrar yeniden bozulmaya başladı⁷⁰.

Mısır beylerbeyleri, nüfuzlarını 17. yüzyılın başlarına kadar korumuş ancak daha sonra artan ayaklanmalar, merkezi yönetimin ve yerel Memlûk beylerinin güçlenmesine yol açmış, beylerbeyinin etkinliği kısıtlanmıştır. Bu Memlûk beyleri, Kahire'de bulunan askeri seçkinlerdi. Bunların bir kısmı hükümet sistemi içine dâhil edilmişlerdi. Osmanlı yönetimi, yerel Memlûk beylerini kendi eyalet valilerine karşı güçlendirmeyi amaçlayan bir denge politikası izlemiş ve bu durum 17. yüzyıldan itibaren Mısır'da Memlûk beylerinin nüfuz kazanmasına yol açmıştır.

Mısır'ın fethinden itibaren vilayetlerin idaresi askeri Memlûk sistemine göre kâşiflere yönlendirilmiş olmakla birlikte, şeyhülarapların⁷¹ idaresinde bulunan bölgeler, Osmanlı hâkimiyetini tanımak, nezaretlerindeki köylerin halkının hukukuna riayet etmek ve yıllık vergilerini hazineye ödemek şartıyla tekrar kendilerine verilmişti⁷².

Mısır'a gönderilen her yeni vali, bir ayaklanma çıktığında kendini tuhaf bir konumda bulmuştur. Yasal olarak valinin askeri birlikler üzerinde hiçbir denetimi yoktu. Askerler kendi kumandanlarına bağlı ve valinin yetki alanı dışındaydılar. Yeni birliklerle birlikte ülkeye gelmiş olabilecek vali, kendi kuvvetlerinin de asi askerlere katıldığını ve onların davalarını savunduğunu görüyordu. Kısa süre sonra valiler, bu

⁶⁹ Öztürk, **a.g.m.**, s. 332.

⁷⁰ Seyyid Muhammed es-Seyyid, **a.g.m.**, C.XXIX, s. 564.

⁷¹ İslam fethinden itibaren, Mısır'a göç etmiş olan Arap kabilelerinin reisleri olan Şeyhu'l-Arablar, zamanla Mısır'ın nahiye ve vilayetlerinde çok nüfuz kazanıp, birçok bölgeye sahip olmuşlardır. Osmanlıların Mısır'ı fethinden sonra, hâkimiyetlerinde bulunan bölge ve vilayetler alıkonulup, 931'den itibaren, vilayetlerinde Şeyhu'l-Arablık (Meşheyat) olarak ayrı bir makam kurulmuştur. Bkz.: Seyyid Muhammed es-Seyyid Mahmud, “XVI. Asırda Mısır Eyaleti”, **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, İstanbul, Marmara Üniversitesi Yayınları-Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1990, s. 165.

⁷² Öztürk, **a.g.m.**, s. 331.

askerlere karşı Memlüklerin yardımına muhtaç hale geldi. Vali, bu işleri yaptırabilmek için grupları birbirine karşı kullanmak zorunda kaldı⁷³.

17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Mısır eyaletinde idari, mali ve askeri bakımdan önemli sıkıntılar yaşanmıştır. Merkezi idare ve onun temsilcisi olan beylerbeyinin, eyaletteki Osmanlı ve Memlük yöneticileriyle şeyhülarapların üzerindeki otoritesi zayıfladı. Memlük grupları çeşitli yollarla eyaletin asker cemaatlerine geçti ve sayıları giderek artıp Mısır beylerbeyine rakip olabilecek güç haline geldiler⁷⁴. Ülke ve geleneklere dair bilgileri onları kaçınılmaz kılıyordu. Yavaş yavaş fakat emin bir şekilde, yönetimin tüm birimlerine sızdılar. Memlükler birbirlerine belki Osmanlı birliklerinden bile daha bağlı gruplardı. Aynı haneye ait olanların hepsi birbirine karşı kardeşliğe benzer bir bağ içerisindeydiler. Memlüklerin otoritesi öylesine genişlemişti ki, sevilmeyen her valiyi azletmeye⁷⁵ ve payitahttan yeni bir aday gösterilene kadar kendi seçtikleri bir valiyle geçici yönetimler kurmaya başladılar⁷⁶.

18. yüzyılda Mısır valisinin güvenecek ve kullanacak bir askeri gücü kalmamış, yaptırım gücü ve imkânlarını kaybetmiştir. Emirleri altında silahlı asker barındıran komutanlar (beyler) zamanla güçlü siyasi grup liderleri haline gelerek Mısır'daki bütün idari ve mali teşkilatı kontrollerinde tutmuşlar ve hatta güçlenerek kendi hanedanlarını kurmayı başarmışlardır. Bu hanedanlar veya aileler arasında Fakariye ve Kâsmiyye aileleri en tanınmış iki aileydi. Ülkedeki bu duruma rağmen Osmanlı valisi 18. yüzyıl başlarına kadar ülkedeki güçler dengesini sağlamayı başarmıştır.

Mısır'daki güçler dengesi, bir tarafa Kâsmiyye grubu ve Osmanlı garnizonunun yedi bölüğü, diğer tarafa Fakariyye olmak üzere küçük çapta bir iç savaş mahiyetinde olan 1711'deki büyük ayaklanmadan sonra tekrar Memlük beyleri lehine değişmiştir. Mısır'ın eyalet merkezi olan Kahire, beylerin nüfuzu altına

⁷³ Marsot, **Mısır Tarihi**, s. 42.

⁷⁴ Seyyid Muhammed es-Seyyid, **a.g.m.**, C. XXIX, s. 565.

⁷⁵ Marsot'un belirttiği üzere; beylerin tüm yapması gereken bir eşeğe bindirdikleri haberciye göndermek olurdu. Haberci paşanın kent kalesindeki konağına gider, divanına girer ve odadaki halının bir ucunu kıvrarak, "Destur ya paşa" derdi. Bunun üzerine elli askerlik bir birlik dışında, silahlı bir kuvvet olmadığı için, valinin yükünü toplayıp can korkusuyla ülkeyi terk etmekten başka seçeneği kalmazdı. Bkz.: Marsot, **Mısır Tarihi**, s. 43.

⁷⁶ Marsot, **Mısır Tarihi**, s. 43.

girmiştir. Memlûk beyleri gerçek güçlerini maiyetlerinde tuttıkları silahlı kuvvetlerden alıyor ve sadece kendi iç siyasetlerine karışmayan valilere hoşgörülü davranıyorlardı. Mısır'daki Memlûk hanedan veya gruplarının en güçlüsünün lideri, daha sonra ülkenin en önemli ve üst düzey makamı olan şeyhülbeledliği⁷⁷ ele geçirerek ülkede gerçek iktidar sahibi olacaktır. Ülkedeki ikinci önemli makam ise Hac liderliği anlamına gelen Emîr'ül-Hac'dır⁷⁸.

18. yüzyılın yarısından itibaren, önde gelen Memlûk beyine, “şeyhülbeled” diye yeni bir unvan verildiği fark edilmektedir. Bu bir Osmanlı unvanı değildi fakat Osmanlılar da bunu tanımış ve kabul etmişlerdi. Bir Memlûkün iktidarı ele geçirip şeyhülbeled olarak otoritesini, tüm seleflerinden daha başarılı bir biçimde kabul ettirdiği 1768 yılına kadar beyler arası mücadeleler sürmüştür. Söz konusu bu kişi, Ali Bey el-Kebir'dir. Muazzam planları nedeniyle kendisine verilen lakapla, Bulutkapan Ali Bey olarak da tanınıyordu. Ali Bey, Mısır'ın büyük bir hükümdarı haline gelmekle yetinmedi, bunun yanı sıra, zamanla ülkeyi Osmanlı hâkimiyetinden bağımsızlaştırmaya ve geçmişte birçok eski Mısır valisinin yaptığı gibi Mısır'a komşu ülkeleri, yani Hicaz ve Suriye'yi fethederek onu bir imparatorluğa dönüştürmeye kararlıydı⁷⁹. Siyasi durumlardan yararlanmayı çok iyi bilen Ali Bey el-Kebir, Mısır ve Haremeyn (Mekke-Medine) üzerinde fiziki bir kontrol sağlamayı başarmıştır. Öyle anlaşıyor ki, Mısır merkez olmak üzere eski Memlûk Sultanlığını canlandırmayı amaçlıyordu. Bunun için de eski Memlûk Sultanlığının bir parçası olan Suriye'yi kontrol altına alması gerekiyordu. Ancak Ali Bey el-Kebir'in bu düşü gerçekleşmemiştir⁸⁰. Ali Bey kendi adamlarınca alaşağı edilmiş ve kaçarak canını zor kurtarmıştır. Bir süre bir Arap kabilesine sığınmış, fakat eski dostları onu bulup ele geçirinceye kadar peşini bırakmamışlardır⁸¹. Güvendiği güçlü komutanlarından olan Muhammed Ebu'l Zahab, Ali Bey el-Kebir'in üzerine yürüyüp onu mağlup etmiştir. Esir edilerek Kahire'ye götürülmüş ve orada ölmüştür (1773)⁸². O günden sonra Mısır,

⁷⁷ Ülkenin en önemli ve en üst düzey makamıdır. Şehir başkanı, Memlûk lideri, köyün başkanı ve belediye reisi gibi tanımları vardır. Bkz.: A.e., s. 8.

⁷⁸ Necmi Ülker, “XVIII. Yüzyılda Mısır ve Cezayir’li Gazi Hasan Paşa’nın Mısır Seferi”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, 1994, Sayı:6, C.IX, s. 7-8.

⁷⁹ Marsot, **Mısır Tarihi**, s. 48.

⁸⁰ Ülker, **a.g.m.**, C.IX, s. 10.

⁸¹ Marsot, **Mısır Tarihi**, s. 50.

⁸² Ülker, **a.g.m.**, C.IX, s. 10.

iktidarı güvenilirmez şekilde ellerinde tutan Memlûklerce yönetildi. Memlûkler, yerli bir gücün temelinden yoksunlardı ve desteklerinin bedeli olarak sürekli rüşvet talep eden kendi milis güçlerine güvenmek zorundaydılar⁸³. Ebu'l Zahab'ın ölümünden sonra, ona bağlı olanlardan İbrahim ve Murad beylerle Bulutkapan'ın taraftarlarından İsmail Bey arasında Mısır'da tekrar hâkimiyet ve nüfuz rekabeti başladı. Bu devirde Yukarı Mısır, İbrahim ve Murad beylerin, Aşağı Mısır ise İsmail Bey'in nüfuzu altındaydı. Mısır beylerbeylerinin sık sık değiştirilmesi, merkezi idarenin nüfuzunun kırılmasına ve halkın bu gibi mahalli zümrelerin keyfi tutumlarına terk edilmesine yol açıyordu. İbrahim ve Murad Beyler 1783'te Mısır'ın bağımsızlığına yardımcı olması için Rusya'ya başvurdular. Ertesi yıl Rusya'dan Mısır limanlarının durumunu araştırmak üzere üç subay peş peşe Mısır'a geldi ve bu ziyaretlerin neticesinde İskenderiye'de Rus Konsolosluğu kuruldu (1785).

Mısır'da Memlûkler ile Rusya arasındaki ilişkiler, İngiltere ve Fransa'nın bölgedeki faaliyetlerini arttırmıştır. Nihayet Osmanlı hükümeti, çok önemli bir vilayeti olan Mısır'ın iç ve dış tehditlerle sarıldığını görünce Memlûkleri ortadan kaldırmaya karar verdi ve 1786 yılında Cezayirli Gazi Hasan Paşa'yı deniz yoluyla Mısır'a gönderdi. Hasan Paşa, Mısır'a varır varmaz toplumsal huzuru sağladı⁸⁴. Halka zulmün kaldırılacağını ve eski adil yönetimin tekrar kurulacağını bildirdi. Bunun üzerine halk Memlûk beylerinden tamamen yüz çevirerek hükümetin tarafını tuttu. Durumun aleyhlerine döndüğünü gören Murad ve İbrahim Beyler direnişlerini sürdürdüler. Memlûklerin çarpışmalarından bir sonuç alınamadı. Hükümet, asileri tamamen yok etmeye karar verdiği sırada Osmanlı – Rus Savaşı başladı. Bu durum karşısında Gazi Hasan Paşa, bazı şehirlerin yönetimini İbrahim ve Murad Beylere bıraktı, İsmail Bey'e de bir miktar yardımcı kuvvet verdikten sonra Mısır'dan ayrıldı (1787). Mısır'ın durumunda bir değişiklik olmadı. Murad ve İbrahim Beyler tekrar ayaklandılar. İsmail Bey, yerine Osman Bey'i bıraktıktan sonra (1791) ölünce, Şeyhülbeled ve Osman Bey birbirlerine düştüler. Bunu fırsat bilen İbrahim ve Murad Beyler Kahire'ye gelmek istediler. İstekleri reddedilince karadan ve denizden saldırdılar. Günlerce süren

⁸³ Marsot, **Mısır Tarihi**, s. 50.

⁸⁴ Seyyid Muhammed es-Seyyid, **a.g.m.**, C. XXIX, s. 565.

çarpmalardan sonra şehre girdiler. Halk, Memlük beylerinin bu bitmeyen mücadelesinden usandığı sırada Mısır, Fransız istilasına uğradı⁸⁵.

Osmanlı yönetimi altında Mısır'ın idari yapısını geniş ölçüde coğrafi gerekçeler tayin etmiştir. Mısır, esas itibarıyla kuzeyde Aşağı Mısır ve güneyde Yukarı Mısır olarak iki bölgeye ayrılmıştı⁸⁶. Özkoç'un da belirttiği üzere, diğer Arap eyaletlerine kıyasla Mısır, Osmanlı İmparatorluğu'na hem stratejik hem de ekonomik açıdan çok katkı sağlayan bir eyaletti. Kızıldeniz'deki olası müdahaleler ve fetihler için önemli bir konumdaydı. Mekke'ye giden hac kervanlarının konaklama mekânı olduğu için de önemli bir konuma sahipti. Osmanlı padişahının İslam dünyasındaki meşruiyetinin önemli bir sembolü olan kutsal topraklarda, ibadetin aksamadan yürütülmesinden de Mısır yönetimi sorumluydu. Ekonomik açıdan da imparatorluk hazinesine ödediği yıllık vergi, diğer sâlyaneli eyaletlerin ödediğinden çok daha fazlaydı. Hem imparatorluğa erzak sağlayan hem de diğer eyaletlerin ödediğinden çok daha fazlasını İstanbul'a göndererek imparatorluğun nakit ihtiyacını karşılayan Mısır, diğer eyaletler arasında yegâne bir konuma sahipti. Ticari açıdan İstanbul ile kıyaslanabilecek bir önem taşıyan Kahire, özel coğrafi konumu nedeniyle ve Akdeniz'deki İskenderiye gibi önemli bir limanı ile Mısır, Hindistan ve Yemen ticaretini de elinde tuttuğu için diğer Arap eyaletlerinden farklı bir kategoriye girmekteydi⁸⁷.

Mısır eyaletinin başında bulunan beylerbeyi, sadece Mısır'da değil aynı zamanda Orta Doğu, Arap yarımadası ve hatta Kuzey Afrika'ya kadar, geniş Osmanlı coğrafyası içerisinde en önemli idareci durumundaydı. Beylerbeyi yanında mali işler defterdar vasıtasıyla yürütülürdü. Eyaletin diğer vilayetleri Mısır Kanunnamesi gereğince Memlüklü kâşiflere ve şeyhülaraplara bırakılmıştı. Kâşifler çoğunlukla Memlük asıllıydı. Şeyhülaraplar, Mısır beylerbeyinin önerisi ve devlet merkezinin onayıyla tayin edilirdi. Bölge ve vilayetlerde müstakil hâkim olarak geniş yetkilere sahiptiler. 17. yüzyılın başlarında Mısır vilayetleri şeyhülaraplara sancak payesiyle tevcih edilmeye başlanmış, kâşiflerin yetkileri sınırlandırılmış ve vilayetler tedricen vilayet sancak beylerinin nüfuzu altına girmiştir. 17. yüzyıl sonlarında askerin

⁸⁵ "Mısır", **Meydan Larousse**, C. XIII, **a.g.m.**, s. 510.

⁸⁶ Seyyid Muhammed es-Seyyid, **a.g.m.**, C. XXIX, s. 565.

⁸⁷ Özkoç, **a.g.e.**, s. 37-38.

ulufesinin zamanında verilmemesi, Mısır halkından ve Memlûk oğullarından seçilen askerler arasında ihtilaf çıkmasına sebep olmuştur. Ayrıca eyalette askeri ve siyasi yetkileri bulunan Mısır askerleri, Mısır halkına, idarecilerine ve beylerbeylerine başkaldırıp bazen devlet merkezinin emirlerini dinlememişlerdir. Bu gibi gruplar, bilhassa 17. ve 18. yüzyıllarda Mısır'ın önemli güç odaklarından birini teşkil etmiştir. Mısır kadısı Hanefî mezhebinden seçilirdi. Mısır eyaletlerinin dış dünya ile ticari faaliyetleri ise Osmanlı yönetiminin yabancı devletlerle imzaladığı antlaşma ve protokoller gereğince olurdu.

Osmanlı Mısır'ında kültürel hayat Memlûk devrinin uzantısı olarak gelişme göstermiş ancak Mısır'da İstanbul merkezli bir ortam da oluşmuştur. Mısır'ın, çoğunlukla Arapça bilmeyen Osmanlı beylerbeyleri, âlim, mütefekkir ve edipleri Arapça telife özendirmemişlerdir. Yöneticiler Türkçe yazılan eserlerle ilgilendiklerinden müellifler de Türkçe ve Farsçayı öğrenmeye ve bu dillerde eser vermeye çalışmışlardır. Türkçe ve Farsça pek çok kelime ve deyim, Arapçanın Mısır lehçesine girmiştir. Bu devirde birçok edip, tarihçi, düşünür ve âlim görülüyorsa da eserleri genellikle yüzeysel kalmış, mahallîlikle nitelendirilmiştir. Kahire'deki Ezher Camii, faaliyetlerini bu dönemde etkili bir biçimde sürdürmüş, burada hadis, tefsir, fıkıh gibi dini dersler okutulduğu gibi bazı âlimler şer'î olmayan ilimler sahasında da ders vermişler ve eserler telif etmişlerdir⁸⁸. Özellikle 15. yüzyıl boyunca, Mısır topoğrafik ve yazılı eserler olmak üzere tarihi bir döneme şahitlik etmiştir. Osmanlı'nın fethiyle İstanbul, maddi ve manevi otorite merkezi olduğunda da bu entelektüel faaliyetin hızı kesilmemiştir. İslami öğreti ve kültür, Ezher'in öncülüğünde ülkenin dini kurumlarında da devam etmiştir. Mısır'ın İslami döneminde, 9. yüzyılda İbn Abdülhakem (ö. 870) ile başlayan Arapça tarih yazıcılığı geleneği, 19. yüzyılın başlarında, ileriki kısımlarda sözünü edeceğimiz Mısırlı ünlü tarihçi Abdurrahman el-Cebertî (ö.1825) ile devam etmiştir. Bu tarihçiler Müslüman Mısır'ın erken tarihi ile ilgili çalışmalar için temel kaynak teşkil etmişlerdir.

Osmanlı hâkimiyetinin Mısır'da göze çarpan en önemli yönü, Osmanlı valisi ve Memlûk beyleri arasındaki güç ayrımı, gerçekte ise paylaşımı idi. Yine de iki güç odağı da halkın durumuna karşı kayıtsızdı. Bu koşullar altında, halkın yardım umduğu

⁸⁸ Seyyid Muhammed es-Seyyid, **a.g.m.**, C.XXIX, s. 566-567.

tek zümre din hocaları, ulema, kadılar ve dini kurum liderleriydi. Sonuç olarak, eğer sınırlandırılmamışsa, liderlerin gücüne etki edebiliyorlardı. Bu ayrıcalıklı pozisyonları sayesinde, halk tarafından, liderlerin taşkınlıklarına karşı başvurulacak yegâne çare olarak görülüyorlardı. Mısır ve İslam arasındaki en ilginç etkileşimlerden birisi de mistik öğretilerin ve kurumların gelişmesiydi. Dini kurumların, Şeyh Ali el-Bekri gibi (ö. 1793) öne çıkan mensupları ise bu çeşitli dini sûfi tarikatları hedef alırlardı. Şeyhlerin onlara karşı ellerindeki hazır silahları ise fetvaydı.

Toplumun durumu ile ilgili olarak ise; bazı Mısırlı dini liderler ve mütevazı bir entelektüel aktivite, 18. yüzyıl sonlarına doğru biraz ivme kazandı. Bu ilk hareketlenme ne Doğu'dan ne de Batı'dan bir etkilenme idi. Nitekim matematik ve astronomi sahasında meşhur tarihçi el-Cebertî'den okumaktayız. Dil ve şiir alanında, yeni nesil reformcuların ve daha sonra gelecek olan entelektüel öncülerin hocası olarak, Ezher Şeyhi Hasan el-Attâr (ö. 1834) karşımıza çıkacaktır. Dil bilimi ve dini çalışmalar alanında da Şeyh Muhammed Murtaza ez-Zebidî (ö. 1971) öne çıkar. Mısır'daki entelektüel canlanma hareketi, 1798'de Avrupalıların fethinin zuhur etmesiyle, eğitim hayatı ve entelektüel sahada tamamen farklı ve modern çizgilerde bir canlanmaya sebep olmuştur.

Askeri yönetim oligarşileri, taşra valileri ve derebeylikler on üç asır boyunca Mısır'ın egemen kurumları olmuşlardır. İslam, Mısır toplumunda kök salarken, Mısır'ın yabancı yöneticileri, büyük ölçüde Türkler, dillerini ve geleneklerini çabucak Mısır toplumuna getirmişlerdir. Şehir mahkemelerini, kalelerini ve garnizonlarını güvenceye almışlar, yerli halk ile temaslarını en aza indirmişlerdir. İslam inancını kabul etmeleriyle beraber Arap dili bilinci kök salmıştır. Bu durum vasıtasıyla Mısırlılar, İslam geleneği ve kültürünü paylaşmak üzere, İslam âlemindeki dindaşlarına katılmışlardır. Buna rağmen, içlerinde bir yerlerde gizli olan derin hatıralarla, "Mısırlı" olduklarını hissetmişlerdir. Neyse ki İslami çerçeve, dini geleneği, buyrukları ve kurumları ile hoşnut bir yaşayış biçimi sağlamıştır. 18.yüzyılın sonlarına doğru, Mısır'ın sadece siyasi otoritesi değil, askeri gücü de harap olmuştu. Ancak daha da önemlisi Avrupalıların gelişi, geleneksel düzeni bozmuş ve bu düzene olan bağlılığı etkilemiştir⁸⁹.

⁸⁹ Vatikiotis, **a.g.e.**, s.25-29.

Mısır'ın söz konusu yüzyıllar içerisindeki idari yapısının genel bir değerlendirmesinden söz edilecek olursa; 1517'deki Osmanlı fethi, Çerkez Memlükleri hanedanına son vermişti. Yavuz Sultan Selim, ülkenin neredeyse üç asır boyunca yönetileceği yeni bir siyasi düzeni tesis etmeye girişmişti. Mısırlı tarihçi İbn İyas'a göre bu sistem ülkedeki güç odaklarının rekabetine dayanıyordu. Böylelikle Yavuz Sultan Selim, ilk olarak bir eyalet valisi, ikinci olarak ise imparatorluk otoritesini temsilen de yeniçerilerden bir bölük bırakmıştı ki, bu da görünüşte ülkede imparatorluğun askeri gücü görevini yapmak fakat gerçekte valilerin her türlü hırslarını bastırmak içindi. Son olarak ise Yavuz Sultan Selim üçüncü bir grubun varlığını kabul etmiştir ki bunlar Memlük beyleridir. Onlar da kendilerini Mısır'ın çeşitli vilayetlerine yönetici olarak atayan Sultana bağlılıklarını bildirmişlerdi. el-Cebertî, onlara “Mısır Prensleri” olarak atıfta bulunur. Bu üç grup arasında çıkan rekabet, sonunda yerel Memlük beylerinin veya “Mısırlı Prenslerin” gücünün hüküm sürmesine sebep olmuştur⁹⁰. Özkoç'un belirttiği üzere, 16. yüzyılın son çeyreğine kadar Osmanlının Mısır'da kurduğu yönetim aksamadan devam etti. Mısır eyaletinin bu dönemi, sükûnet yüzyılı oldu. Ayrıca bu dönem, Osmanlının Mısır eyaletindeki hâkimiyetini de pekiştirdiği bir dönemdi. 16. yüzyılın sonuna dek Mısır hem merkezden gönderilen askerler hem de Memlük askerleriyle iş birliği içerisinde yönetildi. Osmanlının Mısır'da uygulamaya koyduğu sistem, ufak çaplı ayaklanmalara rağmen, 17. yüzyılın ortalarına kadar aksamadan devam etti. 17. yüzyılda, tıpkı Osmanlının merkezinde olduğu gibi yeni güç odakları ortaya çıktı. 18. yüzyıl başına kadar olan dönem, Mısır'da iç karışıkların yaşandığı bir dönem oldu. Memlük beylerinin iltizam sistemi aracılığıyla vergi toplayıcılığını ele geçirmeleri, ekonomik olarak güçlenmelerini sağladı ve bu durum da Memluk hizipleri arasında iktidar mücadelesi yaşanmasına yol açtı. İmparatorluk dönem dönem bunları birbirine karşı kullanarak Mısır'daki varlığını devam ettirdi. 18. yüzyıl ise Mısır eyaletinde, yine Osmanlının merkezinde olduğu gibi, büyük bir değişimin yaşandığı bir yüzyıl oldu. Bu yüzyılda Mısır'da yerel liderler güç kazanmaya başladı. 18. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde, Mısır'da hiçbir tarafın iktidara tam olarak sahip olamadığı bir güç boşluğu doğmuştu. Osmanlının Mısır'daki egemenliği zayıflamış, mültezimler

⁹⁰A.e. s. 30.

neredeyse derebeylerine dönüşmüştü. Fransa'nın Mısır'ı işgali tam da bu iktidar boşluğu ve kaos ortamında gerçekleşti⁹¹. Memlük beyleri, 18. yüzyılın sonuna doğru, İngiliz-Fransız imparatorluk rekabetinin yarattığı değişikliklere karıştılar. İngiltere, Mısır ile öncelikle Hindistan nedeniyle ilgileniyordu. Fransa ise Doğu'daki İngiliz üstünlüğünü engellemeyi amaçlıyordu. Bu bağlamda, Napolyon'un Mısır seferi ile, direkt olarak, Britanya Adaları haricindeki, İngiliz ekonomik ve stratejik çıkarlarını vurarak bu emperyalist çekişmede avantaj sağlamak istiyordu.

İsyancı Ali Bey El-Kebir'in 1773'teki vefatı ve onu arkadan vuran Memlükler ile müttefiki Ebu Zeheb'in 1775'deki ölümü, Mısır'a Memlüklerin ilginç ve tuhaf eş başkanlığını getirmişti. Bu idare, 1775'ten Fransız istilasına kadar süren, kötü şöhretli Murad ve İbrahim Beylerin, sorumsuz ve zalim olduğu öne sürülen saltanatıydı. Bu ikili yönetimin kötü etkileri, sadece Avrupalı fatihler için değil, hayalperest ve açık göz maceracıların planlı entrikaları için de bir avdı. Bir yandan halkın pahasına, her bir taraf için öldürücü olan Memlük çekişmelerinin var olduğu ve bir yandan da bu savaşan muhalifler ve ezilen halk arasında arabuluculuk yapmak üzere bir grup dini liderin zayıf girişimleri ile karakterize edilen bir periyottu. Kötü yönetim, istismar, sel baskınları ve açlıktan vebaya değişen çevresel felaketlerle daha da kötü hale gelmişti. Genişleyen Rusya ve zayıflayan Osmanlı arasındaki savaş, yerel valilere teslim edilen, Osmanlının politik ve yönetsel düzenini etkisiz hale getirmiştir. Düşüş ne kadar fazla olduysa, Memlüklerin Mısır'daki dizginlemeyen gücü açısından da o kadar faydalarına olmuştur.

Tarihçi el-Cebertî, Murad ve İbrahim Beylerin kötü yönetiminin Napolyon'un kolay istilasının büyük ölçüde sorumlusu olduğunu bildirir. Memlük beyleri yaklaşan Fransız istilasıyla pek ilgili değillerdi çünkü Fransızları atlarıyla yenebileceklerine inanıyorlardı. Murad Bey sert, gaddar ve bilgisizce bir yönetim sergiliyordu. İbrahim Bey ise zayıf ve uyumluydu. Memlükler sabit bir sınıf oluşturmuşlardı ve Mısırlılar onların saflarına giremiyorlardı. Sosyal spektrumun diğer ucunda başka bir sabit grup olan çiftçi ve fellahlar vardı. Bu aşırı uçlar arasında daha serbest hareket eden bir zümre vardı ki bunlar; dini liderler, ulema, ticaret erbabı, esnaf

⁹¹ Özkoç, **a.g.e.**, s. 38-40.

ve zanaatkârlardı. Ulema, 18. yüzyıl boyunca, Memlükler ve büyük halk kitleleri arasında bilhassa aracı rolünü üstlenmişti.

Napolyon'un işgali zamanında Mısır'ın nüfusu üç veya dört milyon civarında olup hükümdarlar ve halk olarak bölünmüş durumdaydı. Hükümdarlar öncelikle, yaklaşık 15.000 bin asker ve subaydan oluşan bir ordu tarafından desteklenen Memlük beylerinden oluşuyordu. Halk ise, Müslümanlar ve Kıptiler olarak iki ana dini topluluğa bölünmüş, dört sosyal tabaka oluşmuştu. Diğer sınıfları ruhsal ve manevi yönden etkisi altına alan dini liderler, kadılar ve öğretmenler de siyasal liderler kadar itibar görüyorlardı. Entelektüel aktiviteler Ezher ile sınırlıydı. Bununla beraber, bazı zengin aileler, kültürlü, sosyetik ve soylu bir entelektüel değişim kapsamında teşvik ediliyorlardı. Sıklıkla sanatsal etkinliklere destek veren, daha zengin olan ticaret erbabının evlerinde edebiyat salonları alışılmadık değildi. Fransız işgalinin arifesinde Osmanlı otoritesi zayıflamış bir haldeydi. Asıl güç iki Memlükü Murad ve İbrahim Beylerin elindeydi. el-Cebertî'ye göre kırsal kesimde kargaşa vardı, insanlar katlediliyor, köyler yağmalanıyor ve talan ediliyordu. Osmanlı yönetimi yeni şoklara karşı koyacak kadar dirençli değildi. Sistemi çok sıkı ve sabitti. Avrupa'nın yükselen gücünü karşılayamıyordu. Avrupalıların ticari faaliyetleri ve yeni deniz imparatorluklarının potansiyel etkisi o zamanda ortaya çıkmaya başlamıştı. İngilizlerin ticari ve emperyalist çıkarlarına direkt bir darbe vurmak için, Mısır'daki Fransız yetkililer de ülkelerini, Mısır'ı ele geçirmek için kışkırtıyordu. Mısır, ne Memlük beylerinin korumak için yeterince güçlü olduğu ne de görünüşte hâkimi olan Osmanlının onu savunmak için farklı sorunlardan arınmış olduğu bir dönemdeydi ve kolay bir yem durumundaydı⁹².

1.4. Fransız İşgali

Fransız işgali döneminde Mısır'da şartlar başka bir hale dönüşmüştür. Hükümet sisteminde aniden siyasal ve sosyal açıdan uzun vadede sonuçları olacak tehlikeli değişiklikler olmuştur. Fransız hamlesi, Fransa ve İngiltere arasında sömürgeciliği kapsayan çekişme dönemlerinden birisidir. Bu dönemin geçmişi 17. yüzyıla kadar uzanır ve 18. yüzyılda da devam eder. Daha sonra meşhur Fransız ihtilâli sonrasında yeni bir hal alır. Şüphesiz ki Fransız ihtilâli, Fransa'da eski düzenin bilindik

⁹² Vatikiotis, **a.g.e.**, s.33-38.

özelliklerini yerle bir etmiştir. Monarşinin yıkılması ve 1792’de cumhuriyetin ilanı ihtilâlin sonuçlarından birisidir. Avrupa’daki kraliyet ülkeleri Fransa Cumhuriyeti’ne karşı birleşmiş ve ihtilalin etkilerini, beşiğinde gizlice yok etmeyi planlamışlardı. İngiltere ise bu ittifak ruhuyla sahaya çıktığında söz konusu entrikaların destekleyicisiydi. Fransa ile arasındaki bu rekabetli savaş 1795’e kadar sürdü⁹³.

18. yüzyıl sonunda Fransız ihtilâli, Fransa’daki feodal sistemi yıktığında, Arap ülkeleri devrimin özgürlükçü fikirlerini kabul etmeye bütünüyle hazırlıksız gibi görünüyorlardı. Buna karşın devrimin etkileri kısa sürede Arap dünyasında, özellikle de en gelişmiş Arap ülkesi olan Mısır’da hissedildi. Mısır’da feodal çözülme büyük bir yol almış, ülke toplumsal ve ekonomik anlamda feodalizme karşı savaşmak için yeterince olgunlaşmıştı. Bu etki Mısır’a Napolyon Bonapart komutasındaki Fransız Cumhuriyet Ordusu tarafından taşındı⁹⁴.

1797 senesi geldiğinde Fransız ordusu, Napolyon Bonapart komutasında İtalya’nın kuzeyine doğru ilerlemiş ve İtalya Savaşları’nda Avusturya birliklerine karşı kazandığı karşı konulmaz zaferlerle savaş meydanlarında bu büyük komutanın dehası ortaya çıkmıştır. Napolyon’un savaş yeteneği parlamış ve itibarı uzak ülkelere kadar yayılmıştı⁹⁵. On yaşındayken Fransa’da askeri bir okulda parasız yatılı olarak okumuş olan Napolyon, matematik ve tarih alanlarında başarılıydı. Topçu subayı olarak mezun olan Napolyon’un yıldızı elde ettiği zaferlerle parlamış, genç bir general olan Napolyon, Fransa’nın sınırlarını genişletmişti⁹⁶. Tüm bunlar Napolyon’un kazandığı zaferler sayesindeydi ve kendisi henüz yirmi sekiz yaşını geçmemişti.

Fransa, rakibi olan Avrupa Kıtası’ndaki müttefiklerine karşı üstün gelmişti fakat müttefiklerin en güçlüsü boyun eğmeyen İngiltere’ydi. Coğrafi konumu ve denizlerdeki liderliği sayesinde, Napolyon’un darbeleri ve zaferleri karşısında emin bir şekilde gücünü muhafaza etmekteydi. Napolyon, bu savaş meydanında İngiltere’yi yenmeyi düşündü ve bu sahada Mısır’ı buldu. İtalya savaşlarında kazandığı zaferlerin

⁹³ Abdurrahman er-Râfî, *Târîhu’l-hareketi’l-kavmiyye ve tatavvuru’n-nizâmi’l-hukm fi Mısır*, 2 c., Kahire, Mektebetu’n-Nahdati’l-Misriyye, 1948, C.II, s. 54.

⁹⁴ Borisoviç Lutskiy, *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi 16.Yüzyıldan 20.Yüzyıla*, Çev. Turan Keskin, İstanbul, Yordam Kitap, Kasım 2011, s. 37.

⁹⁵ er-Râfî, *Târîhu’l-hareketi’l-kavmiyye*, C.II, s. 54-55.

⁹⁶ Fahir Armaoğlu, *19.Yüzyıl Siyasi Tarihi 1789-1914*, 14. bs., İstanbul, Timaş Yayınları, Kasım 2014, s.72-73.

akabinde hırsları onu Mısır'ı fethetmeye yöneltti⁹⁷. 1797 senesinde İngiltere ile aralarındaki uzlaşma görüşmeleri de sonuçsuz kalmıştı. Karada savaş yapmadığından, İngiltere'yi karada yenmek söz konusu olmadığı gibi, donanma göndermek suretiyle adayı istila etmek de mümkün olamazdı. Zira İngiliz donanması çok güçlüydü. Bu nedenle İngiltere'yi en hassas noktasından vurmak gerekiyordu ki bu da Mısır'dı. Mısır, İngiltere'nin Hindistan ile olan ulaşım yollarının üzerinde stratejik bir noktaydı. Bu nokta ele geçirilir ve Hindistan ile olan bağlantısı kesilirse, İngiltere ekonomik sıkıntıya düşer, Fransa'yla barışa mecbur kalırdı. Napolyon'un Mısır sınırlarını da aşan geniş tasarıları vardı. Kendi vatani olarak gördüğü Akdeniz'de Malta ve Mısır'ı ele geçirerek, İngiltere'yi Kızıldeniz'den atmak, Süveyş'te kanal açarak, Hindistan'a kadar uzanmak gibi hedeflere sahipti. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'nun Mısır üzerindeki otoritesi zayıf olduğundan, kolayca ele geçirilebilir ve Fransa bir sömürge kazanabilirdi⁹⁸. 18. yüzyılın ikinci yarısı, Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya ve Avusturya ile yoğun savaşlar yaptığı bir dönemdi. İtalya savaşlarından önce henüz tanınmayan bir general olan Napolyon, bu dönemde Osmanlı ordusunu eğitmek için Fransa'dan uzman subaylar istenmesi üzerine, ihtilal hükümetine bu konuda bir dilekçe dahi sunmuş, Osmanlı İmparatorluğu'nun hayatta kalması gerektiğini belirtmiştir. İtalya'daki Fransız ordularına başkomutan olarak atandıktan ve Avusturyalılara karşı kazandığı zaferlerden sonra düşünceleri değişmiş, Osmanlı İmparatorluğu'nun artık yıkılmak üzere olduğunu ve onu savunmaya gerek olmadığını belirtmiştir. Bundan sonra Fransa'nın çıkarları Mısır'a yerleşmeyi gerekli kılmaktadır⁹⁹.

Hem Fransa hem de İtalya limanlarında hazırlanan büyük bir donanma ve 35.000 askerle Napolyon 19 Mayıs 1798'de Toulon limanından hareket etti. Toulon'dan ayrıldıktan sonra Malta'yı ele geçiren Napolyon, 2 Temmuz 1798'de İskenderiye'ye gelerek burayı da işgal etti. Mısır, Osmanlı İmparatorluğu'na ait olmakla beraber, Memlûklerin kontrolü ve yönetimi altındaydı. Fakat Napolyon'un Toulon'dan ayrılmasının akabinde donanmasını tüm Akdeniz'de arayan Amiral

⁹⁷ er-Râfî, *Târîhu'l-hareketi'l-kavmiyye*, C.II, s. 55-56.

⁹⁸ Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 74-75.

⁹⁹ Kâmil Çolak, "Mısır'ın Fransızlar Tarafından İşgali ve Tahliyesi (1798-1801)", *SAÜ Edebiyat Dergisi*, Sayı:2, Sakarya, 2008, C.X, s. 144-145.

Nelson komutasındaki İngiliz donanması, nihayetinde Fransız donanmasını İskenderiye’de yakalamış ve 1 Ağustos 1798 akşamı Abukir (veya Ebuhır) koyunda bulunan Fransız donanmasına ani bir baskın yapmıştır. Vakit gece yarısı olduğunda, güçlükle kaçabilen dört gemi hariç, Fransız donanması diye bir şey kalmamış, Napolyon’un Fransa ile bağlantısı kopmuştur. Armaoğlu’nun belirttiği üzere, Napolyon, daha sonra Sainte-Helene’de, şu sözleri dile getirecektir: “*Denizlere hâkim olabilseydim, bütün Doğu’nun da hâkimi olurdum.*”

Napolyon, Mısır’a ayak basmasından itibaren, halkın sempatisini kazanmak için İslam’ı kullanmaya çalışmıştır¹⁰⁰. Yeterli sayıda asker ve silah bulunmayan İskenderiye Kalesi’ne kolayca giren Napolyon, ayrıca burada görüşme talebinde bulunan Müslümanlara, Mısır’a yağma için gelmediğini, amacının burayı Memlüklerin zulmünden kurtarmak ve onlardan Fransızlara karşı kötü davranışlarının intikamını almak olduğunu duyurmuştur. Napolyon ayrıca, Allah’a inandığını, Hz. Muhammed’e, Kur’ân’ı Kerim’e ve din adamlarına büyük saygısı olduğunu ve Fransızlara karşı koymadıkları takdirde herkesin huzur içinde olacağını bildirmiştir¹⁰¹.

Napolyon, Fransız çıkarlarına hizmet edecek her türlü yöntemi mübah saymış, hedef kitleyi hoşnut edecek tedbirlere hayati önem vermiştir. Henüz Mısır’a ayak basmadan gemide ülke halkı için Arapça olarak bastırdığı propaganda amaçlı beyannamesini İskenderiye’ye girdiğinde, gittiği Fransız konsoloslukunda ilan etmiştir. Bu beyannamenin bir bölümü şöyledir:

“Mısırlılar, size benim buraya dininizi yıkmak için geldiğim söylenecektir. Bu, açık bir yalandır, inanmayınız. Zorbalara, benim buraya onlar tarafından gasp edilmiş haklarınızı size geri vermek için geldiğimi, Memlüklerden daha fazla Allah’a taptığımı ve Peygamber Muhammed ile hayranlığımı celp eden Kur’an’a saygı gösterdiğimi söyleyiniz. Onlara, Allah’ın huzurunda bütün insanların eşit olduğunu, aralarında ancak akıl, fazilet ve bilgi bakımından fark bulunabileceğini ifade ediniz.”¹⁰²

¹⁰⁰ Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 75.

¹⁰¹ Çolak, **a.g.m.**, C.X, s. 149-150.

¹⁰² Yalar, **a.g.e.**, s. 53-54.

Bu propagandaların etkisiz kaldığı söylenemez¹⁰³. Napolyon'un bu duygusal giriş konuşmasını somut emirler izlemekteydi. Bu emirlere göre, Fransız ordusuna azami üç saatlik bir yürüyüş mesafesinden yakın olan her köy, Generale nüfusun silah bıraktığını bildirmek üzere bir heyet gönderecek, üç renkli Fransız bayrağı göndere çekilecek, tüm asi köyler yakılacak ve silahsızlanan her köy aynı zamanda Fransa'nın dostu olan Osmanlı padişahının bayrağını da dalgalandıracaktır. Köy şeyhleri, Memlüklerin mülklerini korumalıdır. Şeyhler, ulema, kadılar ve imamlar görevlerini sürdürecektir, camilerde her zaman olduğu gibi Allah'a yapılan dualara devam edilecektir.

Fransız işgali Memlükleri paniğe sokmuş, askeri konsey aynı gün Kahire'de toplanarak padişah'tan acil yardım talebinde bulunmaya karar vermiştir. Memlük valisi Mısır'ın savunmasıyla görevlendirilmiş, süvariler Nil boyunca, piyadelerse teknelerle ilerlemiş ve beş gün sonra Bonapart'ı karşılamak üzere ordusuyla yola çıkmıştır. Murad Bey, Fransız gemilerinin ilerleyişini kontrol etmek üzere geleneksel Orta Çağ savunma yöntemlerine başvurmuştur. Sonuç olarak Mısır güçleri hezimetle uğramış, Murad Bey kaçmış ve Kahire yolu işgalcilere açılmıştır¹⁰⁴.

İskenderiye'nin işgalinden sonra Napolyon, burada General Kléber komutasında 3000 asker bırakarak Kahire'ye doğru yola çıktı. Fransız ordusunun Mısır'a çıkarma yapması ve Napolyon'un İskenderiye'yi ele geçirmesi, Kahire'de büyük bir tedirginlik yaratmış, tepkiye yol açmıştı. Mısır Valisi Ebubekir Paşa ile Memlük beylerinin önde gelenleri olan Murad Bey ve İbrahim Bey önderliğinde büyük bir divan kurularak durum değerlendirmesi yapılmış, anlaşmazlıklar bir tarafa bırakılarak, hep beraber düşmana karşı harekete geçilmesine karar verilmiştir. Fransızlar ile Murad Bey idaresindeki kuvvetler arasında Kahire yakınında gerçekleşen Ehamlar Savaşı'nda Murad Bey yenilmiş ve Napolyon Kahire'ye girmiştir. İskenderiye'den sonra Kahire'nin de işgal edilmesi, Mısır'da genel bir panik havası yaratmış, Kahire civarındaki halkın bir kısmı çöllere kaçarken, Murad Bey güney Mısır'a, İbrahim Bey ise Şam'a çekilmiştir. Napolyon yine daha önceki gibi bir

¹⁰³ Zira Mısır halkı kendisine "Sultan el-Kebir" (Büyük Sultan) demişlerdir. Mısır'a çıktığı sırada hem Papa'dan hem de Mekke Şerifi'nden mektup almış, Papa mektubunda kendisine "Çok sevgili oğlum" diye hitap ederken, Mekke Şerifi de "Kutsal Kâbe'nin koruyucusu" demiştir. Bkz.: Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 75.

¹⁰⁴ Lutskiy, **a.g.e.**, s. 40-41.

beyanname yayımlamış ve hareketinin Memlûk beylerine karşı olduğunu yinelemiştir. Ayrıca yine Kur'ân'a karşı saygılı olduğunu ifade ederek, halkı yanına çekmeye çalışmıştır. Merkezde ve eyaletlerde divanlar oluşturmuş, bu divanlara ulema arasından atamalar yapmıştır. On şeyhin katılımıyla meydana gelen ve devlet işlerine bakan Kahire'deki divanda, Memlûk temsilcilerine yer verilmemiştir. Divanlar Fransızlar ve Müslümanlar arasında önemli bir köprü vazifesi görmekte, fakat kontrolü tamamen Fransızların elinde olup, kararlar onların istediği doğrultuda alınmaktaydı¹⁰⁵.

Mısır seferi, Fransa'ya karşı yapılan mücadeleye iki yeni devletin, Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun katılmasına sebep oldu. Osmanlı, kendi topraklarını işgal eden bir devlete karşı elbette seyirci kalamazdı. Napolyon'un Mısır'a gelirken Malta'yı alması ise, Rusya'yı kızdırmıştı çünkü Malta şövalyeleri Rus çarının himayesindeydi. Ayrıca Balkanlara kendisi göz koyan Rusya, buraların Fransa'nın eline geçmesinden korkuyordu. Mısır'ı ele geçiren Napolyon, buradan yukarı çıkabilir ve Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkabilirdi. Rusya'nın ise Osmanlı toprakları üzerinde emelleri vardı. Bu sebeplerle 1798'de İngiltere ve 1799'da da Rusya Osmanlı ile ittifak yaptı. Tarihte ilk kez Rus donanması Boğazlardan geçerek, Osmanlı donanmasıyla birlikte Yedi Ada'yı zapt etti. İngiliz gemileri de ihtiyaçlarını Osmanlı limanlarından karşılıyordu.

Diğer yandan, Osmanlı İmparatorluğu, İskenderiye'ye asker çıkarmak ve Suriye üzerinden Napolyon'a karşı bir ordu sevk etmek üzere hazırlıklara başladı¹⁰⁶. 1798'de III. Selim'in Mısır'ı geri kazanmak amacıyla Fransa'ya savaş ilan etmesi ve Bâbiâli'nin savaşa girmesi, Fransız işgalcilerine karşı mücadeleyi sürdüren Mısırlılara yeni bir güç verdi.

Napolyon, "Müslüman" hükümdar rolüne soyundu. Doğulu giysileri, sarık ve kaftanla dolaştı. Cumaları düzenli olarak camiye ziyaret etti ve geleneksel törenlere katıldı hatta generallerinden Jacques Menou'yu Abdullah adıyla Müslüman yaptı. Danışma kurulu olarak şeyh ve ulemadan bir divan oluşturdu. Halkın Memlûklere olan nefretini kullandı. Fakat bunların hiçbirisi, Fransız yönetiminin kasaba ve köylere yüklediği, Memlûklerin döneminde dahi rastlanmayan ağır vergileri gizleyemedi.

¹⁰⁵ Çolak, **a.g.m.**, C.X, s. 150-151.

¹⁰⁶ Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 76.

Aşırı haraç ve tazminatlarla, gıda ve yem stoklarına el koymasıyla tüm limitleri aştı. Ülkenin yabancı bir askeri yönetimin hükmü altında olduğu açıldı.

Osmanlının savaşa girmesiyle milisler askeri habercilere, küçük devriye ve müfrezelere saldırdılar. Fransız subaylarını, işe subaylarını ve vergi toplayıcılarını öldürdüler. Napolyon cezalandırıcı harekâtlar düzenledi ve generalleri vasıtasıyla isyancı köyleri yaktı. Fakat bu sadece halk arasındaki hoşnutsuzluğu arttırdı ve isyan Kahire'ye sıçradı. Kahireliler tarafından Fransızlara, ağırlıklı olarak da subay ve generallere karşı bir saldırı başladı. Sokaklarda ve evlerinde teker teker öldürüldüler. Gafil avlanan Fransız birlikleri, alelacele Kahire'den çekildiler. Napolyon ise, Nil üzerinde, şehre çok da uzak olmayan bir adaya kaçmıştı. Cezalandırıcı operasyonlarını buradan yönetti. Ezher Camii'nde toplanan 15.000 isyancı camiye çıkan yolları barikatlarla kapatarak Fransızların ilerlemesini durdurmak için hazırlıklar yaptı. Yakın köylerden 5000 fellah ve Libya Çölü'nden birkaç bin bedevi yardıma geldi. Napolyon, cezalandırıcı birliklerini isyancıların üzerine gönderdi. Camideki isyancılar ağır topçu ateşiyle karşı karşıya kaldılar ve binlercesi öldü. Hayatta kalanlar ise Fransız askerlerinin süngüleriyle öldürüldü. Af için yalvaranların isteğini dinlemeyen Napolyon'un gerçekleştirdiği soğukkanlı katliam, isyanın altı liderinin de barbarca infaz edilmesiyle sona erdi. Bu sırada, Güney Mısır'da, Murad Bey'in saldırıları da Fransız garnizonlarını ara vermeksizin sıkıntıya düşürmekteydi¹⁰⁷.

Napolyon Mısır'ı işgal etmiş fakat donanmasının İngilizler tarafından Ebûkır'da yakılması nedeniyle Fransa ile irtibatı kesilmiş ve Mısır'da sıkışıp kalmıştı. Napolyon Mısır'da kesin bir şekilde yerleşebilmek ve bundan sonra bölgede kalıcı olabilmenin ancak Suriye'ye egemen olmakla sağlanabileceğini düşünerek, 22 Aralık 1798'de elindeki 24.000 kişilik ordunun 18.000'i ile Suriye'ye doğru harekete geçti¹⁰⁸. Suriye'yi işgal ederek Osmanlı İmparatorluğu'nu da barışa zorlayacaktı. Gazze ve Yafa'yı ele geçirdikten sonra Mart 1799'da Akka önlerine geldi. Yafa'yı aldığı anda 3000 kadar Türk de Napolyon'a esir düşmüştü. Napolyon bu kadar esiri besleyemeyeceğini, yiyecek maddelerinin asıl kendi askerlerine gerekli olduğunu görünce Türk esirlerin hepsini öldürtmüştür¹⁰⁹. Bu sıralarda ortaya çıkan veba salgını

¹⁰⁷ Lutskiy, **a.g.e.**, s. 43.

¹⁰⁸ Çolak, **a.g.m.**, C.X, s. 155-156.

¹⁰⁹ Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 76.

nedeniyle Fransızlar bir hafta kadar burada konaklamak zorunda kaldı. Yafa'da veba hastalığına yakalananların sayısı 300 kadardı. 24 Mart'ta Akka önlerine gelen Napolyon, şehri kuşattı ancak burada kendisini ciddi bir rakip olan Cezzar Ahmed Paşa beklemekteydi¹¹⁰. Akka'yı Cezzar Ahmed Paşa komutasındaki Nizâm-ı Cedîd askerleri savunmaktaydı. Napolyon Akka'yı kuşatarak, bu kaleyi düşürmek için iki ay uğraştı. Denizle bağlantısı kesilmiş, Mısır'dan da çok uzaklaşmıştı. Memlûk çeteleri de Napolyon kuvvetlerini arkadan vurmaya başladığından, Napolyon'un askerleri büyük bir sıkıntı içerisine düştü. Napolyon, Cezzar Ahmed Paşa ile anlaşabilmek için kendisine birkaç defa mektup yazdıysa da cevap alamadı. Akka kuşatmasına daha fazla devam edemeyeceğini anlayınca, 25 Mart 1799'da kuşatmaya son vererek Mısır'a dönmek zorunda kaldı. Napolyon'un bu hezimetini onun ilk yenilgisi oldu.

Napolyon'un Mısır'a dönüşü de tam bir perişanlık içerisinde olmuştur. Açlık, susuzluk ve hastalıktan dolayı askerleri büyük kayıplara uğramıştır¹¹¹. Suriye seferi sırasında vebaya yakalanan askerlerin durumu Napolyon'u epeyce düşündürmüş, kendisinin teklifiyle, iyileşmesi mümkün görünmeyen otuz kadar hasta afyon vermek suretiyle öldürülmüş, iyileşmesi mümkün olan fakat taşınmasında sorun olan hastalar ise Osmanlıların insafına bırakılmıştır. Durumu biraz daha iyi olan hastalar hayvanlara bindirilmiş, böylelikle geri çekilme hızlı bir şekilde gerçekleştirilmeye çalışılmıştır¹¹².

Napolyon Akka'dan dönerken, Osmanlı İmparatorluğu da Temmuz başlarında İskenderiye'ye asker çıkarmıştır. Napolyon, 24 Temmuz'da yapılan Ebuhır (Abukir) muharebesinde Osmanlı kuvvetlerini yenilgiye uğratmıştır¹¹³. 25 Temmuz 1799'da Osmanlı-İngiliz çıkarma birliklerine karşı kazanmış olduğu bu zafer de faydasızdı. Mısır seferi de başarısızlıkla sonuçlanmaya mahkûmdur¹¹⁴. Avrupa'da Fransa'nın koalisyon ordularına mağlup olduğu haberlerini alan Napolyon, ülkesine geri dönme kararı almıştır. Fransa'dan kendisine gerekli yardımın gelmemesinin de bunda rolü olmuştur. Napolyon 1799'da iki küçük gemiyle Mısır'dan ayrılmış, Fransa'ya geri dönmüştür. Yerine General Kléber'i bırakarak, dört aya kadar yardım

¹¹⁰ Çolak, **a.g.m.**, C.X, s. 157.

¹¹¹ Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 77.

¹¹² Çolak, **a.g.m.**, C.X, s. 158.

¹¹³ Fransız doktorundan yarahlara afyon verip bırakmasını istediğinde, Fransız doktorun cevabı, "Benim mesleğim iyileştirmektir; öldürmek değil" olmuştur. Bkz.: Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 77.

¹¹⁴ Lutskiy, **a.g.e.**, s. 44.

göndermemesi halinde Mısır'ı tahliye etmek üzere Osmanlılarla anlaşma imzalamaya yetkili kılınmıştır¹¹⁵.

Napolyon ayrıldıktan sonra, etrafı Osmanlı ordusu ve İngiliz donanması tarafından sarılmış olan Fransız ordusunun Mısır'daki durumu daha da kritik bir hal almıştır. Tek çarenin ülkeden çekilmek olduğunun farkına varan General Kléber, 28 Ocak 1800'de el-Ariş'te birliklerini Fransa'ya taşımasına yardım sözü veren İngilizler ve Osmanlı ile ateşkes imzaladı. Ancak İngilizlerin Fransız ordusunun silahsızlanması emri kendisine iletildiğinde, tekrar savaş başladı. General Kléber, 20 Mart 1800'de Heliopolis'te (Kahire yakınları) gerçekleşen muharebede Suriye'den sevk edilen Osmanlı kuvvetlerini mağlup etti. Bu sırada Kahireliler de bir kez daha isyana kalkıştılar ve Fransızların akınlarını püskürttüler. Direnişçilere, İbrahim Bey'in Suriye'den henüz dönen birliği yardım sağlıyordu. Fakat Fransızlar bu durumu tersine çevirmeyi başardı ve Kahire'de tutunamayan İbrahim Bey, Suriye'ye geri döndü. Kléber ise, şehri ağır bir tazminata zorladı¹¹⁶. 1799 ve 1800 senesi başlarında Fransızlara karşı alınan bu mağlubiyetler, III. Selim'i oldukça tedirgin etti. III. Selim 1800 yılı bahar ve yaz aylarında her türlü fedakârlığa katlanarak, Anadolu ve Rumeli'den asker toplanması için büyük bir gayret sarf etmiş, 1801'de Mısır'ı işgalden kurtarmak için yapılacak olan saldırıların hazırlıklarıyla meşgul olmuştur. Bu sırada bahsedilmesi gereken önemli bir gelişme vardır ki, bu da 14 Haziran 1800 tarihinde General Kléber'in Halepli Süleyman adlı bir genç tarafından öldürülmesidir. Yerine Fransız ordusunun yeni komutanı General Menou geçmiştir. Menou nitelikli bir komutan olmadığı gibi, ordu mensupları tarafından da pek sevilen birisi değildi. Belki de bu sebeple halka hoş görünmeye çalışmış, Müslüman bir hanımla evlenmiş ve görünüşte Müslüman olarak Abdullah Menou adını almıştır¹¹⁷.

Osmanlı'nın yenilgisi üzerine, Mart 1801'de İngilizler Mısır'a 20.000 kişilik bir kuvvet çıkardılar ve Fransız güçlerini hezimete uğratarak Kahire'ye ilerlediler. General Menou, tüm güçlerini bir yerde toplamak yerine tam tersini yaptı çünkü korkunç bir salgın, kuşatılmış garnizonları kırıp geçirmeye başlamıştı. Sonuçta haziran ayında Kahire İngilizlere terk edildi, ağustosta ise dört aylık bir kuşatmanın ardından

¹¹⁵ Çolak, **a.g.m.**, C.X, s. 160.

¹¹⁶ Lutskiy, **a.g.e.**, s. 45.

¹¹⁷ Çolak, **a.g.m.**, C.X, s. 162.

İskenderiye de teslim oldu. Eylül sonunda Fransız harekâtından geriye kalanlar gemilere doldurularak Fransa'ya doğru yola çıktılar ve Napolyon'un fetih girişimi utanç verici bir şekilde sona erdi. Birkaç gün sonra 9 Ekim 1801'de Fransa, Osmanlı ile bir ateşkes imzaladı. Mısır'ı, Malta'yı ve stratejik öneme sahip olan İyon Adaları'nı da kaybetti¹¹⁸.

1.5. Fransız İşgalinin Sonuçları

Napolyon'un işgalinin, filen üç yıl gibi kısa bir süreyle sınırlı olmasına rağmen, çok önemli siyasal, sosyal, kültürel ve ekonomik sonuçları bulunmaktadır. Söz konusu seferle ilgili Arap edebiyatçıları ile tarihçilerinin olumlu ve olumsuz yaklaşımları vardır¹¹⁹. Fransızlar Mısır'da kaldıkları üç sene gibi kısa bir süre içerisinde küçümsenemeyecek birtakım ıslahatlara girişmişlerdir. Azınlıkların yerli halk üzerindeki baskılarını kaldırarak idareye etkinlik getirmişlerdir. O dönemde sefalet ve cehalet içerisindeki yerli halkın sosyal seviyesini yükseltmeye çalışmışlardır. Fransız müesseselerini tesis ederek halkın Batı dünyası ile ilişkisini kurmaya ve onlara şimdiye kadar görmedikleri bir hayat düzenini tanıtmaya başlamışlardır. Böylece halkta, o zamana kadar duyulmayan hürriyet, bağımsızlık ve milliyetçilik fikirleri gelişmeye başlamıştır¹²⁰. İşgali olumlu değerlendirenlerin, hatta hararetle savunanların temel dayanakları, Napolyon'un işgal kapsamında beraberinde getirmiş olduğu, kimilerine göre 48, kimilerine göre de 122 kişilik kalabalık bir bilim ve sanat heyetinin, Mısırlılar üzerinde büyük etkiler bırakan, fikri, ilmi ve edebi faaliyetleri ile bu faaliyetlerin icra edilebilmesi için gerekli araç gereçlerdir ve buna ilaveten, bu kısa süre içerisinde, modernleşmenin alt yapısı olarak gerçekleştirmiş oldukları bilimsel uygulamalar ile meydana getirdikleri modern kurum ve kuruluşlardır. Arapların alışık olmadıkları ve o güne kadar hiç görmedikleri anlaşılan söz konusu uygulama, araç gereç ve yenilikler arasında özetle; Arapça, Fransızca ve Yunanca eser basmaya elverişli bir matbaa, kimya laboratuvarları, modern okullar, gazeteler, Fransız Bilim Akademisi tarzında bir bilim akademisi (Mısır Bilim Akademisi), insanların bakıp öğrenmelerini teşvik eden rasathaneler, her on günde bir

¹¹⁸ Lutskiy, **a.g.e.**, s. 45.

¹¹⁹ Yalar, **a.g.e.**, s. 44.

¹²⁰ Bedreddin Çetiner, "Taha Hüseyin, Hayatı, Eserleri ve XX. yy. Arap Edebiyatı'ndaki Yeri", **İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü Öğretim Üyeliği Tezi**, İstanbul, 1981, s. 4.

Fransızca bir oyunun sahnelendiği tiyatro salonu, bir kısım türbe ve camilerden toplanmış olan çok miktarda Arapça kitabın yanı sıra, Fransızca kitapların da bulunduğu ve halkın kitap okumaya özendirildiği modern bir kütüphane, kumaş fabrikaları, kâğıt yapım atölyesi, nakış, resim ve fotoğraf atölyeleri, divan adı verilen özel ve genel modern idari birimler, tapu sicil sistemi, sağlık üniteleri, Mısır'ın çeşitli bölgeleri ile ilgili topoğrafik çalışmalar ve haritalar, Eski Mısır tarihinin gün ışığına çıkarılmasına önemli katkıda bulunan Rosetta Taşı'nın (veya Reşit Kitabesi) keşfi ve hiyeroglif harf sembollerinin çözümü gibi unsurlar yer almaktadır. Fransızlar bu aygıtları kurup faaliyete geçirmekle kalmamış, aynı zamanda Arapları kendilerine yakın tutup, bunları bilinçli ve planlı olarak tanımalarını sağlamaya çalışmışlardır¹²¹. Napolyon'un Kahire'de kurmuş olduğu Mısır Enstitüsü'nde, 1809-1822 yılları arasında *Description de l'Égypte* adıyla Mısır ile ilgili önemli bir eser kaleme alınmıştır¹²². Yirmi ciltlik bir hacme sahip olan bu eser, Nil'in rejimi, sulama, tarım, zanaat, yaşam tarzı, adetler, toplumsal ilişkiler, halk müziği, devlet finansmanı gibi konulara dair bir Mısır tasviriydi. Bu değerli eser, göz ardı edilemeyecek kıymetli bir bilgi kaynağı olarak günümüzde de varlığını sürdürmektedir¹²³. İlk defa olarak Nil'in balıkları, Kızıldeniz'in mineralleri, deltanın florası ve çöl kumunun bileşenleri üzerinde araştırmalar yapılmıştır. Getirmiş oldukları matbaa makinesi ile bir sözlük ve dilbilgisi kitabı basmışlar, Mısır resim yazısı olan hiyeroglifin okunmasına ön ayak olmuşlar ve böylece Egyptology'nin (Eski Mısır Bilimi) doğmasına vesile olmuşlardır¹²⁴. Mısır'a gelmiş olan, çeşitli bilim dallarından uzmanlar, sadece askeri problemleri çözmekle kalmamış (Mısır'ın doğal kaynaklarını kullanarak orduya cephane sağlama, orduda salgın hastalıklarla mücadele ve vergi toplama gibi), bunun yanı sıra askeri haritalar derlemiş ve büyük ölçüde keşfedilmemiş bir ülke olan Mısır üzerinde eksiksiz bir incelemeye imza atmışlardır¹²⁵. Fransızlar ayrıca başkentin iyileştirilmesi için çalışmış, şehirde geniş düzgün yollar inşa etmiş ve kenarlarına ağaçlar dikmişlerdir¹²⁶.

¹²¹ Yalar, **a.g.e.**, s.54-56.

¹²² Çolak, **a.g.m.**, C.X, s. 152-153.

¹²³ Lutskiy, **a.g.e.**, s. 46.

¹²⁴ Çolak, **a.g.m.**, C.X, s. 152-153.

¹²⁵ Lutskiy, **a.g.e.**, s. 46.

¹²⁶ Muhammed Sabri, *Târîhu Mısır el-Hadıs min Muhammed Ali ilâ el-Yevm*, Kahire, Matba'atu Dâru'l-Kutub el-Misriyye, 1962, s. 27.

Napolyon, Mısır'a yerleştikten sonra kaldığı sürenin azlığına rağmen Mısır'ın iç işlerini iyi bir düzene sokmuş, böylece savaştaki becerisinin yanında idari yeteneğini de kanıtlamıştır. Ülkenin büyük şehirlerinde “divan” adı verilen birtakım kurullar oluşturmuş, bu kurullara Mısır'ın ileri gelen ehil şahsiyetlerini seçmiştir. Mısırlı Hristiyanları ise mali ve idari işlerde görevlendirdiği, Mısır'ın milliyetçi ve muhafazakâr edebiyat tarihçileri tarafından da dile getirilmektedir. Mısır'a yerleştiği andan itibaren, Mısırlı fikir adamlarınca, ülke tarihindeki ilk ulusal meclis olarak kabul edilen, Mısırlı en seçkin din âlimlerinden oluşturduğu ve başkanlığına da Ezher Üniversitesi Rektörü Abdullah eş-Şerkavî'yi getirdiği konsey, hangi niyetle olursa olsun, Mısır için hayırlı bir gelişme olarak değerlendirilmiştir. İngiliz tarihçi G. Elgood, Fransız işgalinin Mısır'da bıraktığı çok yönlü derin etkiyi şu sözleriyle ifade eder¹²⁷;

“Kuşkusuz Fransız işgali, Mısır'da silinmez bir etki bırakmıştır. O kadar ki Mısırlılar, Napolyon'un ülkelerinden çıkmasından sonra da onu takdir etmeye devam ettikleri gibi, Fransızların idare tarzı Mısır hükümetine, Fransız düşünce mekanizmaları da Mısır'ın aydınlar zümresine hâkim olmaya devam etmiştir. Aynı zamanda Fransız işgalinin sadece üç yıl zarfında Mısır'da geride bıraktıkları, böyle kısa bir zamanda gerçekleştirebileceklerinin en büyüğüdür.”

Napolyon'un Mısır'da gerçekleştirdiği olumlu sayılan bilimsel faaliyetler, belirtilen işler ve idari düzenlemelere rağmen, halk Fransızlara sempati duymamıştır çünkü halk onların vergileriyle eziliyor, onlarla beraber çalışmıyordu¹²⁸.

Olumlu yaklaşımların, işgal hareketini tamamen onaylamak şeklinde algılanmaması gerekir. Çünkü aslen Müslüman kesimden hemen hemen hiç kimse, işgali onaylamamış, aksine daha ilk günden itibaren başta Osmanlı İmparatorluğu olmak üzere, neredeyse bütün İslam ve Arap dünyası bu işgali sona erdirmek için büyük bir mücadeleye girişmiş, sonuçta kısa bir süre zarfında son bulmasını sağlamıştır¹²⁹. Daha çok muhafazakâr ve İslami eğilimleriyle öne çıkanlara göre, Napolyon'un bu seferini uyanışın başlangıcı olarak kabul etmek şaşılacak bir yanılgıdan ibarettir. Çünkü Napolyon her şeyden önce İslam ve Arap değerlerinin

¹²⁷ Yalar, **a.g.e.** s. 57-58.

¹²⁸ Sabri, **a.g.e.**, s.28.

¹²⁹ **A.e.**, s. 44.

hiçbirisine saygı göstermemiş, gerektiğinde seferinin ana hedefi olan istilacı çıkarları uğruna, mabetlere baskın yapmak ve kutsal değerleri çiğnemek de dâhil, halkın her türlü değerini ortadan kaldırmaktan çekinmeyen azılı bir düşman olarak bu ülkeye girmiştir. Bu görüşü savunanlara göre Napolyon, ilim heyetini, araç gereç ve aygıtları, Mısırlılara hizmet veya Arap fikir edebiyatına katkıda bulunmak için değil, aksine Fransız devriminin dayandığı pozitivist felsefeyi, bu felsefenin ürünü olan dünya görüşünü ve sonuçlarını Müslümanlara kabul ettirmenin bir aracı olarak kullanmak üzere getirmiştir. Söz konusu işgalin, ilmi, fikri, edebi ve sosyal alanlarda yeni ufuklar edinebilmeleri açısından Mısırlılara bir ibret değerinde olduğu kabul edilmekle beraber, Mısır'ın söz konusu alanlardaki uyanışının bütünüyle bu işgale bağlanması, işgalin olmaması halinde uyanışın gerçekleşmeyeceği savı reddedilmektedir¹³⁰.

Bu dönemde, hocalık yaptığı Ezher Üniversitesine rektör olarak atanan, din ve dil ilimlerinde büyük bir âlim olarak kabul edilen, ileride sözünü edeceğimiz Abdullah eş-Şerkavî (ö. 1812), Mısır'ı işgal eden Fransızlarla ilgili görüşlerini şu şekilde dile getirmiştir¹³¹:

“Mısır'a gelen Fransızların gerçek durumuna gelince; onlar helal haram tanımayan natüralist bir felsefeciler topluluğu olup kendilerine Katolik Hristiyanlar denilmektedir. Görünüşte Hz. İsa'ya bağlı görünmekle birlikte gerçekte, öldükten sonra dirilmeyi, ahiret gününü ve peygamberliği inkâr etmekte ve: ‘Allah birdir, ancak o akıl yoluyla bilinir’ diyerek akli hakem kılmaktadırlar. Aralarından, akıllarıyla koydukları ve “ yasalar ” diye adlandırdıkları hükümleri uygulayacak olan yöneticiler çıkarırlar. Hz. Muhammed, Hz. İsa ve Hz. Musa peygamberlerin akıllı kimseler olduklarını, kendilerine nispet edilen prensiplerin de akıllarıyla koydukları ve zamanlarının insanlarına uygun düşen birtakım yasalardan ibaret olduğunu ileri sürerler. Bu nedenledir ki, ülke insanlarının akıllarına uygun şekilde işleri yürütmeleri için, Kahire ve Mısır'ın büyük yerleşim birimlerinde konseyler kurdular. Bunda Mısır halkına rahmet gerçekleşmiştir. Çünkü onlar, bütün konseylerin başına alimlerden bir grup getirdiler. Ancak bu alimlerden dine uygun düşmeyen bazı taleplerde bulunabildiler.”

Bu seferin öncelikle modern Mısır'ın oluşmasında etkisi büyüktür. Ayrıca Fransızlar Memlûklerin yok edilmesinde önemli rol oynamış, daha sonra Mehmet Ali Paşa Memlûklere son verilmesini kesinleştirmiştir. Osmanlı sultanı dahi onların

¹³⁰ A.e., s. 46.

¹³¹ A.e., s. 58-59.

nüfuzlarından kurtulmak istiyordu. Hatta bu zamanda Memlûklerin Mısır'ı ele geçirmesine mâni olmak, bu mücadelelerini zayıflatmak ve Memlûk liderlerinin kuvvetlerini yenilemelerine izin vermemek üzere bir karar çıkartmıştı¹³².

Tüm bunlar, özellikle de 1798-1801 Fransız işgali döneminde, Mısırlılarda milliyetçilik duygusunun uyanmasına yol açmıştır. Bu dönem bir yönden savaş ve isyana (devrim) bir yönden de bu savaş sebebiyle ülkede şiddetli bir sarsıntıya yol açmış, Mehmet Ali Paşa döneminde de zuhur edecek ve İsmail Paşa döneminde de büyüyecek olan özgürlük fikrinin uyanmasına sebep olmuştur¹³³. Mısırlılar ulusal özgürlük hareketinin acımasız ama faydalı okulunda tecrübe kazanmışlar, ülkelerinin bağımsızlığa kavuşması yolunda silahlarıyla ayağa kalkmışlardır. Mücadeleleri elle tutulur meyveler vermiş, askeri tecrübeleri, gerek Fransızların yerini alan İngiliz sömürgecilere gerekse de Memlûklü feodal beylere karşı verdikleri mücadelelerde işlerine yaramıştır¹³⁴.

Fransızların 1801 yılındaki tahliyesinden sonra birkaç yıl süren bir kaos ortamı oluşmuş, Osmanlı Devleti'nin Kavalalı Mehmet Ali Paşa'yı vali olarak atamasıyla Mısır'da yeni bir dönem başlamıştır¹³⁵. Söz konusu işgalin etkileri, modernleşmeye yönelik büyük gelişmelerin kaydedildiği Kavalalı Mehmet Ali Paşa (1805-1848) dönemine de yol gösterici olmuştur.

1.6. Kavalalı Mehmet Ali Paşa Dönemi

1.6.1. Fransız İşgali Sonrası Mısır'ın Durumu

Sömürgeci bir zihniyetle yapıldığı anlaşılan Fransız işgali, İngilizlerin yardımıyla ortadan kaldırılmış ve Mısır tekrar Osmanlı İmparatorluğu'na bağlanmış oluyordu fakat Mısır'ın yeni durumu eskisine nazaran bambaşkaydı. Fransız kuvvetlerinin Mısır'dan çekilmesinden sonra ülkenin durumu ve siyasi unsurlarla bölünmesinden bahsedilecek olursa; Mısır her şeyden önce uzun süren savaşa sahne olmuş, bu durum bir takım ekonomik ve sosyal sarsıntılara sebep olmuştu. Halk bitkin ve yorgun düşmüştü. İdari ve mülki örgütlerde aksaklıklar göze çarpıyordu. Mısır'ı

¹³² Sabri, **a.g.e.**, s. 26.

¹³³ **A.e.**, s. 29.

¹³⁴ Lutskiy, **a.g.e.**, s. 46.

¹³⁵ Çolak, **a.g.m.**, C.X, s. 183.

yeniden teşkilatlandırmak için ıslahat zorunlulukları kendini hissettirmekteydi. Ayrıca savaş sebebiyle ülkeye gelen bütün yabancı unsurlar henüz Mısır'dan ayrılmamıştı. Mısır'da düzeni sağlayacak unsurların başında üç askeri kuvvet geliyordu ki bunlar Osmanlı, İngiliz ve Memlük kuvvetleridir. Osmanlı kara ordusu ve filosu ile İngiliz kuvvetleri Kahire'yle İskenderiye civarında toplanmış bulunuyordu. Üçüncü askeri grup olan Memlük beylerinin kuvvetleri ise Fransız istilasını nedeniyle ağır bir darbe almıştı. Fransızların ülkeden kovulmasına kadar aynı ortak amaçla harekete eden bu üç askeri grup, hedeflerini gerçekleştirdikten sonra Mısır üzerinde farklı emeller peşinde koşmaya başlamışlardır.

Bu sırada Osmanlı İmparatorluğu için en önemli sorun, Mısır idaresinin nasıl tanzim edileceği ve yeni idare usulünün nasıl olacağı idi. Şüphesiz yeni düzen 1798'den öncesine nazaran daha farklı olacaktı çünkü söz konusu eski idari düzenin aksaklık ve bozukluğu, bu işgal sonucu daha belirgin olarak ortaya çıkmıştı¹³⁶.

Memlükler ise eski konumlarına geri dönmek istiyorlardı. İngilizler de Memlükleri kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirebilecekleri düşüncesiyle bu görüşü destekliyorlardı. Osmanlılar Mısır'daki varlıklarının yeni bir yönetim biçimi geliştirebileceğini ve böylelikle geçmişte kendilerine büyük sıkıntılar çıkarmış olan Memlüklerin sonunu getirebileceğini düşünüyorlardı¹³⁷. Memlükler, İngilizlerin himayesine sığınmıştı. Memlükleri himaye etmek, Mısır'ın kendileri için olan hayati önemini Fransız işgali ile daha iyi anlamış olan İngilizlerin de işine geliyordu. Memlüklerle İngilizler arasında bir yakınlaşma ve iş birliği doğmuş oluyordu. Görüldüğü üzere, Osmanlı İmparatorluğu'nun Mısır'da asayişini ve sükûnunu sağlamak için giriştiği bu temizleme hareketi, İngiltere'nin haksız müdahalesi ile başarısızlığa uğramış oluyordu. İngiltere'nin Mısır'dan askeri kuvvetlerini çekmeyip bir müddet daha burada tutması, Mısır'a göz koyduğunu gösteriyordu¹³⁸.

Mısır'daki Fransız işgali, Memlüklerin yerli halkla da bağlantısını koparmıştı. Mısırlıların, onlardan kurtulacak askeri güce sahip olmamaları haricinde, Memlüklerle katlanmalarının tek nedeni, en azından onların kendilerini her türlü

¹³⁶ Atilla Çetin, **Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Mısır Valiliği-Osmanlı Belgelerine Göre**, İstanbul, Fatih Ofset, 1998, s. 17-20.

¹³⁷ Marsot, **Mısır Tarihi**, s. 51.

¹³⁸ Çetin, **Kavalalı Mehmet Ali**, s. 23.

yabancı istiladan koruyabileceklerine inanmalarıydı. Memlûklerin bu güçten yoksun oldukları ortaya çıktığına göre, bu inancın bir hayalden başka bir şey olmadığını anlamışlardı. Fransızların yönetsel işlevleri emanet ettiği Mısırlı ulema ile liderler, bu işlevler kendi seçimleri olmasa bile, kendilerinin doğru ve dürüst bir yönetici bulabilmeleri halinde, bu yöneticinin Mısır'daki Memlûk hükümlarlığına bir alternatif olabileceğini düşünmeye başladılar. Bu kişi, çok geçmeden bir subay olarak kendisini gösterdi; Mısır'a Osmanlı ordusunun iki kanadından birisini oluşturan Arnavut kuvvetlerine mensup bir asker olarak gelen Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Mısır'ın tarihini değiştirecekti ¹³⁹.

1.6.2. Kavalalı Mehmet Ali Paşa

1770 yılında¹⁴⁰, bir Osmanlı limanı olan Makedonya'da bulunan Kavala'da doğdu. Kasabada bekçi başı olan babası İbrahim Ağa'nın 17 çocuğu arasında, yaşayan tek oğluydu. Bundan dolayı babasından büyük bir muhabbet görmüş, bir süre sonra aniden babasını kaybedince, büyük bir üzüntüye düşmüş, ancak güçlü iradesi sayesinde elde ettiği büyük mertebeye yükseldikten sonra dahi bu acısını unutamamıştır¹⁴¹. Ailesi ve kökenleri hakkında bilinenler azdır. Tarihçiler onu Arnavut kökenli olarak tanımlarlarken, kendi ailesi Kürt kökenli olabileceğine, Doğu Anadolu'da, at tüccarlarının bulunduğu bir köy olan İliç'ten gelmiş olabileceğine inanır. Aile bir zamanlar, bir kan davasına karışmaları sebebiyle, neresi olduğu bilinmeyen asıl köylerinden, önce Konya'ya, ardından da Kavala'ya göç etmiştir¹⁴². İbrahim Ağa, büyükbabası Anadolu'dan göç etmiş bir Türk'tü. Mehmet Ali Paşa'nın annesi ise Rumeli kökenliydi ve askeri bir amir olan Kavala Çorbacısı'nın kız kardeşiydi ¹⁴³. Babasının vefatından sonra Mehmet Ali Paşa, Kavala mütesellimi¹⁴⁴

¹³⁹ Marsot, **Mısır Tarihi**, s. 52.

¹⁴⁰ İleriki yıllarda ünlendiğinde, Napolyon'un da doğum tarihi olan 1769 senesini kendi doğum yılı olarak seçecektir. Mısır arşivlerinde, Kral Faruk döneminde, kralın kendi nesebinin yüzyılını anmayı planladığı bir zamanda, saray ile arşiv görevlileri arasında, doğru olan doğum tarihini belirlemek için yapılan çok sayıda yazışma ortaya çıkarıldı. Nihayetinde arşivciler doğru tarihin 1770 (1184h.) olduğunda görüş birliğine vardılar. Bkz.: Afaf Lutfi Seyyid Marsot, **Egypt in The Reign of Muhammad Ali**, Cambridge, Cambridge University Press, 1984, s. 24.

¹⁴¹ Altundağ, **a.g.e.**, s. 21-22.

¹⁴² Marsot, **Egypt in The Reign of Muhammad Ali**, Cambridge, Cambridge University Press, 1984, s. 25.

¹⁴³ Emine Fuat Tugay, **Bir Aile Üç Asır**, Çev. Şeniz Türkömer, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Eylül 2015, s.115.

¹⁴⁴ Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan önce vali ve mutasarrıflar adına vergi toplamakla görevli memur. Bkz.: Yücel Özkaya, "Mütesellim", **DİA**, C.XXXII, İstanbul, 2006, s. 203.

olan amcası Tosun Ağa'nın himayesine girmiş fakat bir müddet sonra amcasının da hükümetin emriyle idam edilmesi üzerine tamamen kimsesiz kalmıştır. Bu suretle hayatın her türlü zorluklarını yaşayarak, hatta aç kalmak suretiyle genç yaşında olgunlaşmıştır. Bir süre sonra Kavala'da ticaretle uğraşan Leon¹⁴⁵ isimli bir kişinin yanına girerek onun postacısı ve sonra da simsarı olmuştur. Bu yeni hamisinin iyi muamelesi Mehmet Ali Paşa'nın üzerinde derin izler bırakmış, Fransa ve Fransızlara olan eğilimi bu dönemde başlamıştır.

Mehmet Ali Paşa 18 yaşında askeri hizmete girmiş ve bu alanda hızla dikkatleri çekerek yükselmiştir. Henüz yolun başında olmasına rağmen büyük bir enerji, zekâ ve entrika yeteneğine sahipti. Sonraları daha da olgunlaşan bu enerji ve zekâsı ile fırsatlardan layıkıyla istifade etmesini bilmiş ve çoğunda da muvaffak olmuştur ¹⁴⁶.

Mehmet Ali Paşa, dayısı Çorbacı'nın yakını ve varlıklı bir hanım olan Emine Hanım ile evlenir. Üç oğlu, İbrahim, Ahmet Tosun, İsmail ve iki kızı, Tevhide ve Nazlı dünyaya gelir ¹⁴⁷. Kendi ailesinde şefkatli ve ilgili bir babası olduğundan çocuklarına da aynı sıcaklıkla davranmış olmalıdır. Eğitimlerine de çok önem vermiştir. Aynı zamanda kuşkucu bir tabiatı olduğu için, çocuklarının hanelerinde her yaptıklarını kendisine haber veren adamları bulunmaktaydı.

Mehmet Ali Paşa, son derece kurnaz, hünerli, zeki ve ihtiyatlı bir karaktere sahipti ¹⁴⁸. Erken yaşlarda dahi belirgin bir kişiliği vardı. İnatçı, bazen esnek ve çok cesurdu. Paşa'yı sevmeyen Kahire Veteriner Okulu Müdürü P. Hamont'un bu konudaki görüşleri de dikkat çekicidir. Ona göre, Mehmet Ali Paşa'nın şaşırtıcı bir ahlaki gücü vardır ve onu hiçbir şey yıkamaz. Olaylar ne kadar umutsuzluk verici olursa olsun, her zaman onları aşmayı başarır. Acıyı umursamaz, çok büyük bir felaket dahi gündelik neşesini bozmazdı. Yakalandığı hastalık ne olursa olsun şikâyet ettiğini

¹⁴⁵ Çok hassas bir karaktere sahip olan Mehmet Ali Paşa, Mısır'da iktidara geçer geçmez Leon'u Mısır'a davet etmiş fakat Leon Mısır'a gelemeyen Marsilya'da ölmüştür. Mehmet Ali Paşa'da Leon'un kız kardeşine 50.000 Frank göndermek suretiyle hiç olmazsa minnet ve teşekkür borcunu ödemek istemiştir. Bkz.: Altundağ, **a.g.e.**, s. 22-23.

¹⁴⁶ Altundağ, **a.g.e.**, s. 22-23.

¹⁴⁷ Marsot, **Egypt**, s. 27.

¹⁴⁸ **A.e.**, s. 33.

duyan olmamıştır. Doktor Clot Bey¹⁴⁹ ise şunları ekler: “Çok asabi ve gergin bir tabiatı var. Çok hareketli, kolaylıkla etki altına alınabiliyor ve duygularını saklamayı hiç beceremiyor.” Sir Charles Murray ise, Mehmet Ali Paşa’nın zafer ve güç için doğduğunu, yönetmek ve komuta etmek için yaratıldığını söylemiştir. Clot Bey ise bu konuda şöyle der: “Sadece gücünün bütün Mısır’da egemen olma arzusunda değildi, kendi adının tıpkı Napolyon’un hikâyesinde olduğu gibi, tarihin zafer dolu sayfalarına geçmesini hayal ediyordu.”¹⁵⁰

Mehmet Ali Paşa’nın kişiliği ve bakışları ile ilgili olarak Fahmy şu ilginç bilgileri vermektedir; ilk bakışta egzotik, gizemli ve etkileyici olan Doğu’ya yaptıkları gezilerini daha da renklendirmeyi planlayan Avrupalı gezginlerin yazılarında, kısa değinmeler olarak görünen hikâyeleri vardır. Neredeyse tüm gezginlerin, çoğunlukla anlatımlarına, Paşa’ya isteklerini sunmak için gelen halk ve devlet görevlileri ile dolu gürültülü, süslü bekleme odasıyla başlamaları belki de rastlantı değildir. Gölgelemin içinde bir karaltı olarak duran divan dışında başka hiçbir şeyin bulunmadığı büyük bir salon olan kabul odası ve bunu takip eden konuşmalarda, gizemli karartının büyük Paşa’dan başkası olmadığını keşfettiklerinde şaşırırlar fakat ne yüzünü ne de yüzündeki ifadeyi seçebilirler, tam anlamıyla karanlıktadırlar. Gizemli hava, ışık kaynağının onlar üzerinde bıraktığı izlenimlerle daha da güçlenir. İçerideki avizeler tuhaf bir şekilde pek ışık vermemektedir. Paşa ile yapılan konuşmalarda en heyecanlı an, genellikle Paşa aniden öne doğru eğildiği veya sarığını kaşlarının üstünden ışığın gözlerine düşmesine izin verecek şekilde attığı zamandır. Sarığını bu şekilde gözlerinin üzerine gelecek şekilde takması yüzünün zarif karakterini kapatıyor, alımlı alını gizleyip kaşlarına bastırarak gözlerini gölgede bırakıyordu ve bu da ona kötü bir ifade veriyordu. Bu karşılaşmasının son sahnesini gören ziyaretçi, bu gizemli karakteri anlamakta yine aydınlanmadığını fark ederdi. Kahkahalarını dinledikten ve bakışlarını gördükten sonra sarsılır, gizemini çözmeyi başaramayınca, yine Paşa hakkında

¹⁴⁹ Antoine-Barthélémy Clot, Fransız tıp doktoru ve cerrahdır. Hayatının büyük bir kısmını Mısır’da geçirmiştir. Mehmet Ali Paşa onu Mısır ordusunun sağlık idaresiyle sorumlu kılmıştır. Ordu doktorlarının başkanı olmuş, Mehmet Ali Paşa, Mısır’da gerçekleştirdiği, tıp alanındaki yenilik çalışmaları ve çabalarından ötürü ona “Bey” unvanını vermiştir. 1827 senesinde Ebû Za’bal’da, Mısır’daki ilk modern tıp okulunu kurmuştur. Bkz.: Gerard N. Burrow, “Clot-Bey: Founder of Western Medical Practice in Egypt”, **The Yale Journal of Biology and Medicine**, No:48, 27 Mart 1975, s. 253-254.

¹⁵⁰ Gilbert Sinoué, **Kavalalı Mehmet Ali Paşa Son Firavun**, Çev. Ali Cevat Akkoyunlu, İstanbul, Doğan Kitapçılık, Ekim 1999, s. 34-35.

önceden yapılan tasvirlerle başvurmak zorunda kalırdı. Paşa ile olan bu karşılaşma, bundan dolayı Avrupalı ziyaretçilerin seyahat planları içerisinde bir durak olmanın yanında, yoğun bir şekilde tiyatro havasında geçen bir durumdu. Görüldüğünü bilerek davranan Paşa, farkında olduğunu yansıtır ve bu karşılaşmanın okuyucularını gafil avlardı. Çok az ziyaretçi Mehmet Ali Paşa'nın büyüsunün ve delici bakışlarının etkisinden kaçabilmeyi başarabilmiştir. Çoğu, Paşa'nın sadece Mısır'ı değil, bu karşılaşmaları da denetlediğini hissederek ve sıklıkla Paşa'nın “okuduğum tek kitap... insanların yüzleridir ve çok nadir yanılırım” sözüne atıfta bulunurlardı¹⁵¹. Ayrıca Paşa, iyi bir eğitim almadığını, okuma yazmayı 47 yaşında öğrendiğini belirtir. En önemli silahlarından birisi ustalıklı kullandığı diplomasi dili ve ikna kabiliyetidir. Duygularını gizlemeyi pek başaramasa da gerçekleri gizlemekte bu yeteneklerinin önemi büyüktür ¹⁵².

Mehmet Ali Paşa Arnavut kökenlidir, dil ve etnik olarak Osmanlı ailesinden bir azınlık grubundan olduğu açıktır. Osmanlı ile bir sevgi-nefret ilişkisine sahip olduğu bellidir ve kimlik kayıbdan korkar. Onun bu hali, Osmanlıya yönelik olan bu duygu ikilemi ve Osmanlı Devleti ile herhangi bir radikal kopukluğa karşı tereddüdü ile açıklanabilir ¹⁵³.

1.6.3. Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Mısır Valiliği

Mısır'ı işgal eden Fransız kuvvetlerine karşı Kavalalı'dan yola çıkan 300 asker içerisinde bulunan Mehmet Ali'nin Mısır topraklarına geliş tarihi 8 Mart 1801'dir. Aynı sene Fransız kuvvetlerine karşı kazandığı başarılarından dolayı Mısır Valisi Hüsrev Paşa tarafından binbaşılığa yükseltildi ve çok geçmeden Mısır'daki Osmanlı kuvvetlerinin esasını oluşturan Arnavut birliklerinin ikinci kumandanı oldu ¹⁵⁴. Osmanlı ordusunun Fransızlara karşı gerçekleştirdiği harekâta Mehmet Ali Paşa, iki ordu arasındaki farkı gördü. Buradaki izlenimleri, bir taraftan kendisini Avrupa'nın ilim ve tekniğine meylettirmiş bir taraftan da Osmanlı İmparatorluğu'nun aczini ve zayıflığını anlamasını sağlamıştır.

¹⁵¹ Fahmy, **Paşa'nın Adamları**, s.6-7.

¹⁵² Sinoué, **a.g.e.**, s. 36.

¹⁵³ Marsot, **Egypt**, s.32-33.

¹⁵⁴ Muhammed Hanefi Kutluoğlu, “Kavalalı Mehmed Ali Paşa”, **DİA**, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2002, C.XXV, s. 62.

Napolyon'un Mısır seferi, Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'a gelmesine ve aynı zamanda Mısır'da yükselmesine vesile oldu. Çünkü Mısır'da merkezi bir yönetimin oluşmasına mâni olan Memlûklerin azimli ve başka bir idareye boyun eğmek istemeyen unsurları, Napolyon ile olan çetin mücadeleleri sırasında çok büyük zarar görmüştü. Bu vakitten sonra Mehmet Ali Paşa'nın idareyi devralmak için uğraş verdiği dönem başladı¹⁵⁵.

Mehmet Ali Paşa Mısır'a geldiğinde yönetim çok kötü bir durumdaydı ve fiilen Memlûklerin elindeydi fakat Memlûk beyleri genellikle İstanbul'un emirlerine uymuyor, ülkeyi kendi istekleri doğrultusunda idare etmek istiyorlardı. Napolyon Mısır'dan ayrıldıktan sonra Osmanlı İmparatorluğu, Mısır'da disiplinli bir yönetim kurmak istemiş ve bunun için de ilk olarak Memlûklerin ortadan kaldırılması gerektiğine hükmetmişti. Bu amaçla, Bâbîâli Mısır'a Hüsrev Paşa'yı vali tayin etti¹⁵⁶. Hüsrev Paşa askeri kuvvetlerin de başındaydı. Daha başlangıçtan itibaren Hüsrev Paşa, Fransız işgalinin sona ermesini kendi geleneksel güçleri ve imtiyazlarını yeniden elde etme fırsatı olarak gören Memlûklerle mücadele etti. İki tarafın da grupları arasında süregelen politik mücadele karmaşıktı. Hüsrev Paşa kendi birliklerine tam olarak güvenemezdi çünkü bir kısmı sıradan muvazzaf askerden ibaretti ve diğerleri de paralı Arnavut askerleriydi. Bunlar öncelikle kumandanları Tahir Paşa'ya ve Tahir Paşa'nın vekili durumundaki Mehmet Ali Paşa'ya bağlıydılar. Memlûklerde de aynı şekilde, rakip liderler Bardisi Bey ve Elfi Bey'i destekleyenler olarak iki gruba bölünmüştü. Bu bölünmeler Mehmet Ali Paşa'nın, çeşitli grupları birbirine düşürerek, böylelikle hepsinin birden gücünü zayıflatarak, iktidara gelmek için kendi gücünü ortaya koymasını kolaylaştıran bölünmelerdi. Aynı zamanda Arnavut paralı askerleri arasında da kendi gücünü genişletmekteydi¹⁵⁷. Zekâsı ve çevirdiği entrikalarla, Hüsrev, Tahir, sonrasında gelen Ali ve Hurşid Paşaları da bertaraf eden Mehmet Ali Paşa, hemen hemen tek başına idareyi ele aldı¹⁵⁸. Zira Hurşid Paşa'nın Kahire'de idareyi ele alması ve işleri yürütmeye başlamasıyla devlet otoritesi yeniden sağlanmış gibiydi fakat bu sadece görünüşten ibaretti. Gerçek kuvvet, düzensiz kuvvetleri elinde

¹⁵⁵ Altundağ, **a.g.e.**, s. 24.

¹⁵⁶ Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 207.

¹⁵⁷ Mehmet H. Kutluoğlu, **The Egyptian Question (1831-1841)**, İstanbul, Eren Yayıncılık, 1998, s. 36.

¹⁵⁸ Altundağ, **a.g.e.**, s. 24.

bulunduran Mehmet Ali Paşa'daydı. Esasen Hurşid Paşa'nın vali olmasını sağlayan da Mehmet Ali Paşa idi. Kendisine yönetimi gasp eden bir kişi gözüyle bakılmasını istemediği için bu şekilde uygun görmüştü¹⁵⁹. III. Selim o sıralarda Balkanlardaki ayaklanma ve kargaşayla meşguldü. Esasen 1805-1806 yıllarında güney eyaletleri üzerindeki gücü zayıftı. Vehhâbîler Hicaz'ı istila etmiş, Mekke ve Medine'yi zorla ele geçirmişlerdi. Bu sebeple Padişah, Mehmet Ali Paşa'yı zorla göndermeye kalkışacak bir durumda değildi. Bâbiâli Mehmet Ali Paşa ile zıt düşmek yerine hem onu Mısır'dan uzaklaştırmak hem de Vehhâbîlere karşı kullanmak için Cidde ve Hicaz'a vali olarak atamak istedi. Mayıs 1805'te Kahire'ye bir atama fermanı gönderildi. Aynı ay, ulema ve Kahire'nin ileri gelenleri, Hurşid Paşa'nın Mısır valiliğinden alınması ve yerine Mehmet Ali Paşa'nın atanması için talepte bulundular. Resmi olarak Paşa'nın atamasının onaylanması için Bâbiâli'ye bir dilekçe gönderildi. Hazıranda Osmanlı Devleti'nden bu durumu etüt etmek ve talepte bulunanların isteklerini kabul etmek üzere resmi bir memur gönderildi çünkü Mehmet Ali Paşa açıkça Hurşid Paşa'dan daha güçlüydü¹⁶⁰. Ulema, eşraf ve halkın da desteğini alan Mehmet Ali Paşa'nın Mısır valiliği Bâbiâli tarafından da kabul edilmek zorunda kaldı ve resmi olarak da onaylandı (3 Temmuz 1805)¹⁶¹.

III. Selim Fransız işgali sonrası daha işin başındayken, Memlûkleri Mısır'dan uzaklaştırmak istemiş ve "Mısır Fransızların elinden alındı. Lakin Mısır yalnız Fransızlardan alınmakla ele geçti denemez. Bu ancak beylerin dahi tamamen def'i ile matlûb üzere bir nizam altına alınmakla mümkün olabilir..." demişti¹⁶². Böylelikle Mehmet Ali Paşa'nın valiliğe getirildiği 1805'ten Memlûk direnişinin sonra ereceği 1811'e kadar sürecektir olan uzun mücadeleleri de başlamış olacaktı¹⁶³. Bâbiâli ayrıca, fakir ve acizleri himaye etmesi, memleketi kontrol altında tutması, vuku bulan ihtilal ve fesadın bertaraf edilip asayişin sağlanması gibi isteklerde de bulundu¹⁶⁴.

Mehmet Ali Paşa Mısır valiliğine atanmış fakat henüz konumunu sağlamlaştıramamıştı. Osmanlı, Rumeli ve Anadolu'daki âyanların nüfuzunun

¹⁵⁹ Çetin, *Kavalalı Mehmet Ali*, s. 85.

¹⁶⁰ Kutluoğlu, *The Egyptian Question (1831-1841)*, s. 31-32.

¹⁶¹ Kutluoğlu, "Kavalalı Mehmed Ali Paşa", *DİA*, C.XXV, s. 62.

¹⁶² Çetin, *Kavalalı Mehmet Ali*, s. 20.

¹⁶³ Marsot, *Mısır Tarihi*, s. 53.

¹⁶⁴ Çetin, *Kavalalı Mehmet Ali*, s. 108.

kırılmaya çalışıldığı bir dönemde, Kavala'dan gelen ve Mısır gibi imparatorluğa uzak bir Arap vilayetinde yönetimi ele geçirmiş bir âyanının valiliğini tanımak mecburiyetinde kalmıştı. Taşradaki etkinliğini artırmaya çalışan Osmanlı için Mısır, bu çabasının etki etmediği bir ülke olarak kalmıştı. Bu nedenle İstanbul, her an kendi otoritesine başkaldıran Mehmet Ali Paşa'yı azlettirmek için hamlelerde bulunmuştur. III. Selim Mehmet Ali Paşa'ya, kendi memleketi olan Kavala'nın da bulunduğu Selanik valiliğini önerdi. Böylelikle onu ikna edebileceğini düşündü fakat Mehmet Ali Paşa buna sıcak bakmadı. Ayrıca bu sırada, Mehmet Ali Paşa'ya karşı Memlûkleri destekleyerek onun nüfuzunu kırmak ve ulemayı da Memlûklerin yanında olmaya zorlayarak, Mehmet Ali Paşa'yı iktidara taşıyan en önemli kesimin de desteğinden mahrum edip, yalnız kalmasını sağlamak istemişti. Fakat ulema Mehmet Ali Paşa'nın yanında yer aldı ve arkasına eşrafın da desteğini alarak, III. Selim'in bu gibi isteklerini ilettiği fermanı reddeden ve Memlûkleri de protesto eden bir dilekçe hazırladı. İstanbul'un Mehmet Ali Paşa'yı uzaklaştırma girişimleri sonuçsuz kaldı. Mehmet Ali Paşa valiliğini korumak için İstanbul'a çok büyük miktarda para ve hediyeler sunmaktan da geri kalmadı. Mehmet Ali Paşa'yı uzaklaştıramayacağını anlayan Osmanlı, oğlu İbrahim'in İstanbul'da rehin tutulması şartıyla Paşa'nın Mısır valiliğinde kalmasına izin verdi. Bu sırada Memlûklerden, 1806'da Osman Bardisi Bey ve 1807'de ise Elfi Bey'in vefat etmesiyle, Mehmet Ali Paşa'yı iktidardan edebilecek en etkin güç olan Memlûk hizipleri liderlikten mahrum kaldı. Bu gelişmeler de Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'daki etkisini arttırmasında kolaylık sağladı ¹⁶⁵.

Mehmet Ali Paşa, kısa bir zaman zarfında Mısır'da, idari, iktisadi ve sanayi alanlarında büyük başarılar elde etti. Her şeyden önce tüm bu başarılarının esasını teşkil eden modern bir ordu oluşturdu. Bu hızlı kalkınma döneminde kendisine, yaşadığı dönem, hüküm sürdüğü memleket ve halkı da yardım etti. Osmanlı ve Avrupa'nın zor zamanlar geçirdiği bir dönemde yönetime gelmişti ve bu sebeple kimse tarafından rahatsız edilmeden kolaylıkla isteklerini gerçekleştirebilecekti.

¹⁶⁵ Özkoç, **a.g.e.**, s. 60-61.

1.6.4. İngiliz İşgali

Mehmet Ali Paşa ilk askeri başarısını, Mart 1807 tarihinde İskenderiye'yi zapt etmiş olan İngilizlere karşı kazandı ¹⁶⁶. Mısır, Memlüklerin hâkimiyeti tekrar ele geçirme tehlikesinden kurtulmuştu ki, daha büyük ve ondan daha şiddetli bir kriz ile karşı karşıya kaldı. İngiltere, Nil Vadisi üzerindeki emellerini gerçekleştirmek ve ülkeyi istila etmek üzere Mısır'a asker çıkardı. Bu işgalin sebepleri git gide harap olan İngiltere ve Osmanlı ilişkilerine kadar gidiyordu. Bu ilişkilere, Osmanlının Fransa'nın yanında olması nedeniyle düşmanlık ve nefret de eklenmişti ¹⁶⁷. Zira İngiltere ve Fransa arasında, Ağustos 1805'te vuku bulan savaş devam etmekteydi¹⁶⁸. İngiltere, Osmanlının bu siyasetinin intikamını almak üzere Rusya ile ittifak yaptı. Araya karışan entrikalarla iki ülke arasında ilişkiler kötüleşti ve savaş ilanıya sonuçlandı ¹⁶⁹. 17 Mart 1807'de İskenderiye'ye asker çıkaran İngilizlere karşı, Mısırlılara Mehmet Ali Paşa önderlik etti. Mart sonunda Reşid'e (Rosetta) giren İngilizlerin gücü Mısırlılar tarafından ezildi. İngilizler bu kez ilkinin iki katı büyüklüğünde bir birlik gönderdiler fakat tekrar yenildiler. İskenderiye'ye geri çekilen İngiliz kuvvetleri, Mehmet Ali Paşa İskenderiye'de ilerleme kaydedince barış antlaşması teklifinde bulundu. Eylül 1807'de İngiliz birlikleri Mısır'dan çekildi ve Mehmet Ali Paşa İskenderiye'ye girdi. Bu başarısıyla Paşa'nın popülerliği olağanüstü bir şekilde artmıştı ve Mısır'ın koruyucusu olarak selamlanıyordu¹⁷⁰. Bu sırada vuku bulan Osmanlı-Rus savaşı nedeniyle de Osmanlı, Mısır'a en ufak bir yardım yapacak durumda değildi. Zira Mehmet Ali Paşa, gücünü dayandıracağı ordusunu kurmuş ve İngilizleri büyük bir cesaretle karşılamıştı. Nisan ayında Reşit'te (Rosetta) onları kesin bir yenilgiye uğratmıştı. Mısır, Mehmet Ali Paşa'nın tek başına direnmesi ve enerjisi sayesinde kurtulmuştu. Bunun üzerine İstanbul, rehin olarak tutulan oğlu İbrahim Bey'i defterdar olarak Mısır'a gönderdi. Mısır'ın o zamana kadar donanma tarafından idare edilen sahil kısmı da Mehmet Ali Paşa'ya devredildi¹⁷¹.

¹⁶⁶ Altundağ, **a.g.e.**, s. 25.

¹⁶⁷ er-Râfî, **Asr Muhammed Ali**, s. 53.

¹⁶⁸ Lutskiy, **a.g.e.**, s. 51.

¹⁶⁹ er-Râfî, **Asr Muhammed Ali**, s. 53.

¹⁷⁰ Lutskiy, **a.g.e.**, s. 52.

¹⁷¹ Altundağ, **a.g.e.**, s. 26.

1.6.5. Memlûklerin Yok EdiliŖi

İngilizlerin Mısır'ı terk etmesinden sonra Mehmet Ali PaŖa, uzun vadeli idari ve iktisadi reformlara giriŖmiŖtir. Merkezi ekonomik sistemle, arazi üzerindeki kontrolünü arttırmıŖ ve iktidarı için bir tehlike olarak gördüğü ulemanın gücünü vakıf arazilerini vergiye tabi tutarak büyük ölçüde kırmıŖtır. Reformlara paralel olarak da Memlûk beyleriyle mücadelesi sürüyordu¹⁷². Planladığı yeni düzende, birliklerin eğitimine giriŖmeden evvel Mısır'da konumunu güçlendirmek isteyen Mehmet Ali PaŖa, bunun için yüzyıllardır ülkenin savaŖ beyleri olan Memlûklerden kurtulmanın zorunlu olduğunu biliyordu. Modern taktik ve eğitimleri gündeme getiren her çabanın, Memlûklerin itirazıyla karŖılaŖacağıının farkındaydı. Memlûkler için, Mehmet Ali PaŖa'nın kullanmak istediğı yeni askeri teknikler, yüzyıllardır kendi tekellerindeki eski sistemin kaldırılması ve eski ayrıcalıklı konumlarının sarsılması anlamına gelecekti. Sonunda Mehmet Ali PaŖa, Memlûklerden kati olarak kurtulmak üzere ölümcül bir plan kurarak, liderlerini uygun bir Ŗekilde yok etmeye karar verir. Oğlu Tosun PaŖa, Arabistan'da Vehhâbîlerle savaŖmak için atanmıŖtır¹⁷³. Bunu kutlamak üzere, 1 Mart 1811'de aynı zamanda kendi ikamet yeri olan kalesinde büyük bir tören düzenler. Ulema üyeleri, yüksek rütbeli kiŖiler ve hepsinden önemlisi Memlûk liderleri davet edilir. Bu davet Mehmet Ali PaŖa'nın, onların büyük Ŗenlik kalabalığının üzerine ölümcül bir darbe indirmek için ganimet bildiğı büyük bir fırsattır¹⁷⁴. Bu dönemin hadiseleri arasında tarihe geçmiŖ olan bu dramatik olay, Abdurrahman el-Cebertî'nin eserinde kısaca Ŗu Ŗekilde anlatılır; Astrologlara oğlunun töreni için elveriŖli zamanı danışan Mehmet Ali PaŖa, cuma günü için plan ve hazırlık yapar. PerŖembe günü bu büyük tören alayı için Ŗehrin dört bir yanına duyuru yapılır. Üst düzey subaylar, beyler, amirler ve diğeri ilgili kiŖiler ertesi sabah kale içine gelmeleri için davet edilir. Konuklar, kale içinde olacak büyük Ŗenliğe, Ŗık tören kıyafetleri içerisinde atlarıyla teŖrif edebileceklerdir. Cuma sabahı beyler, beraberlerinde Memlûkleri, uŖakları ve askerleriyle olmak üzere herkes kaleye gelir. PaŖa'nın yanına giderler ve onu selamlarlar. Yanında bir süre oturur, kahve içir ve ŖakalaŖırlar. Tören alayı ise önceden

¹⁷² Kutluoğlu, "Kavalalı Mehmed Ali PaŖa", *DİA*, C.XXV, s. 63.

¹⁷³ Fahmy, *PaŖa'nın Adamları*, s.81-83.

¹⁷⁴ Khaled Fahmy, "The Era of Muhammed Ali PaŖa", *The Cambridge History of Egypt- Modern Egypt, from 1517 to the end of the Twentieth Century*, 2 c., Ed. M.W. Daly, Cambridge, Cambridge University Press, 1998, C.II, s. 146.

ayarlanmış olan talimatlara göre yerini alacaktır. Bu sırada burada bulunan İbrahim Bey'e bu plan gizlice bildirilir ve kendi adamları uyarılır. Tören alayı, başlamak için düzenini alır ve yola çıkar. Üniformaları içerisindeki liderleri, piyade, atlı askerler, binbaşılar ve yüksek rütbeli subaylar izlemektedir. Memlük liderlerinin tamamı dar bir geçitten geçmekteyken, tam bu sırada kapılar kapatılır ve kilitlenir. Geçitte sıkışıp kalmış olan liderlerin ve beraberindekilerin hepsinin üzerine ateş açılır. Atlardan dolayı dar geçitte geriye dönemeyen ve sıkışıp kalan liderler bu ateşe karşılık vermek istese de başarılı olamazlar. Tüm liderler ve askerleri bunun bir komplo olduğunu anladıklarında üzerlerine her taraftan kurşun yağmaktadır. Kendilerine oynanan oyunu aniden fark eden liderler şaşkın, kafası karışmış durumdadır ve çoğu ölür. Memlüklerin evlerini de yağmalama izni verilmiştir. Kaçmaya çalışanlar da şehrin her köşesinde takip edilir hatta sokaklarda Memlük askeri olmadığını, onlardan birisi olmadığını söyleyerek yardım isteyen insanların sözlerine dahi aldırış edilmez. Memlüklerin tören alayında yer almayanlar da bulunarak öldürülür. Bu tören başlar başlamaz Mehmet Ali Paşa çoktan oradan ayrılmış, İbrahim Paşa'nın konağına geçmiştir¹⁷⁵. Bu dramatik olayda 450'nin üzerinde Memlük lideri öldürülür. Bir yıl sonra, katliamdan kaçmayı başaran Memlük liderlerini takip eden İbrahim Paşa tarafından yukarı Mısır'a düzenlenen bir seferde, yaklaşık 1000 kişinin daha öldürüldüğü söylenir. Böylelikle uzun süredir Mısır'ın hayalini kurduğu bir şey başarmıştır. Mehmet Ali Paşa'nın bunu ilk deneyen kişi olmadığı, daha önce Osmanlı'nın da benzer çabalar içerisine girdiği belirtilir. Mehmet Ali Paşa Mısır'a vardktan sonra, 22 Ekim 1801'de, Fransızları ülkeden kovmak üzere İngilizlere yardım için yeni nizami birliklerle gelen Osmanlı donanmasının Kaptan-ı Derya'sı Hüseyin Paşa da önde gelen Memlük emirlerini, sancak gemisinde düzenlediği bir ziyafete davet etmiş ve İstanbul'a gelmelerini talep eden bir fermanla karşılamıştır. Ardından davetin ne anlama geldiğini anlayan emirler gemiden kaçmaya çalışır fakat çıkan çatışmada çoğu öldürülür ve geri kalanlar tutuklanır. Daha sonra İngilizler tarafından kurtarılırlar ve Yukarı Mısır'a kaçmalarına izin verilir¹⁷⁶.

¹⁷⁵ Abdurrahman el-Cebertî, 'Abd al-Rahman al-Jabartî's History of Egypt- 'Aja'ib al-Athar fi'l-Tarajim wa'l-Akhbar, Vol. III-IV, Ed. Thomas Phillip & Moshe Perlmann, Çev. C. Peycheff and T. Phillip: s. 2-169, D.P. Little: s. 170-320, Stuttgart, Franz Steiner Verlag Stuttgart, 1994, C.IV, s. 179-180.

¹⁷⁶ Fahmy, Paşa'nın Adamları, s.83.

Bu elim olay anında Mehmet Ali Paşa'nın solgun, üzgün, hiç olmadığı kadar sessiz ve sarığını çıkarmış olduğu söylenir. Mehmet Ali Paşa'nın bakış açısından bu olay ne kadar acımasız olursa olsun, diğer operasyonlardan farkı olmayan askeri bir operasyondur. Sir Charles Murray'ın belirttiğine göre, bir Fransız gezgin Mısır valisine katliamı sorar. Mehmet Ali Paşa yaptığını Enghien dükünün öldürülmesine benzeterek, Napolyon'un yaptıklarının kendisinin yaptıklarından çok daha korkunç olduğunu belirtir. Bu dönemde, ordusunu Arabistan'a göndermenin arifesinde Memlûklerin gücünün ve entrikalarının bilincinde olan Mehmet Ali Paşa'nın arkasını güvenceye almadan savaşa girmesi düşünülemezdi. Mısır'da artık iki idareye birden yer olmadığından, birinden birinin ortadan kaldırılması gerekiyordu. Sinoué'nun belirttiğine göre, 1837'de Prens Pückler-Muskau Mehmet Ali Paşa'ya hayatının ilk dönemleri hakkında çok az şey bilinmesi konusunu açmış ve Mehmet Ali Paşa, "Hayatımın o kısmını sevmem. İnsanlık, yaşamaya zorlandığım mücadeleleri, sefaleti, kurnazlıkları, dökülen kanları öğrenmekle ne kazanacaktır? Benim hikâyem bu toprağı, bütün kısıtlamalardan uzak, yüzyılların uykusundan uyandırdığım gün başlar" cevabını vermiştir. Önündeki büyük bir engeli ortadan kaldıran Mehmet Ali Paşa, her türlü iç tehlikeyi yok etmiş halde, artık Vehhâbîlerle savaşmaya ve Osmanlının isteklerini yerine getirmeye hazırdır¹⁷⁷.

1.6.6. Mehmet Ali Paşa'nın Seferleri

Mehmet Ali Paşa rakiplerini bertaraf ettikten sonra, Osmanlının da kendisini görevden uzaklaştırmaya yönelik girişimlerini engelleyebilmek için, Mısır ve çevresinde bölgesel nüfuz kazanma çalışmalarına girişmiş, bunun için de bir takım reform hareketine başlamıştır. Padişah II. Mahmut adına istediğı seferlere giderek ve Osmanlı nezdinde itibar kazanarak valiliğini onaylatacak, iktidarını bir Osmanlı paşası sıfatıyla korumaya çalışacaktı. Osmanlı İmparatorluğu ise, çeşitli bölgelerdeki isyanları bastırabilmek için Mehmet Ali Paşa ve ordusuna ihtiyaç duyacak, onunla iş birliği içerisine girmeyi tercih edecektir¹⁷⁸. 1812-1827 yılları arasında Mehmet Ali Paşa, Osmanlı ile doğrudan bir çatışma içerisine girmeyecek, aksine II. Mahmut'un ihtiyaç duyduğu askeri yardım taleplerine olumlu cevap verecektir. Çünkü Mehmet

¹⁷⁷ Sinoué, **a.g.e.**, s. 115-117.

¹⁷⁸ Özkoç, **a.g.e.**, s. 63.

Ali Paşa, Mısır'da başlattığı kapsamlı reform hareketinin II. Mahmut ile olası bir çatışma sebebiyle sekteye uğramasını istemiyordu. Ayrıca Mısır valiliğini, sadece atamasını içeren bir ferman oluşturmaktaydı. Paşa, kendisini Osmanlının Mısır'daki görevinden alamayacağı bir vali olmayı amaçlamaktaydı. Osmanlının merkezileşme eğiliminin arttığı bir dönemde, Mısır'da adeta özerk bir şekilde hareket eden Paşa, dolayısıyla padişah tarafından valilikten alınabilirdi. Sonuçta bu dönemde Osmanlı nezdinde makbul bir vali olmayı hedeflemekteydi ¹⁷⁹.

1.6.7. Vehhâbîlerle Mücadele

Ortaya çıkışından günümüze kadar İslam dünyasında çok yönlü ve geniş bir etkiye sahip, dini ve siyasi bir akım olan Vehhâbîlik, Muhammed b. Abdülvehhab'a (ö.1792) nispet edilir. Bu adlandırma, akımın dışındaki dini çevrelerde, ilmi ve siyasi sahalarda geniş bir kullanım alanı bulmuştur. Mensupları ise akımı, Ehl-i sünnet dairesinde kalan bir ıslah ve dinin aslına dönüşmesini hedefleyen bir canlandırma hareketi olarak gördüklerinden, "Muvahhidûn (Ehl-i tevhid)" veya takip ettikleri geleneksel dini usule göre "Ehl-i hadis ya da Selefiyye" diye anılmayı tercih ederler. 19. yüzyılın ilk yıllarından itibaren Suûdî-Vehhâbî ittifakı kuzeyde Irak ve Suriye, güneyde Umman ve batıda Hicaz topraklarına doğru yayılmaya çalışmıştır. 1801'de Kerbelâ'ya karşı gerçekleştirilen baskının ardından 1803-1805 yılları arasında Taif, Mekke ve Medine ele geçirilmiş, Bağdat ve Şam eyaletleri Suûdî-Vehhâbî güçlerinin Hicaz'ı ele geçirmesine engel olamamıştır ¹⁸⁰.

Mısır'daki iktidarını sağlamlaştıran ve muazzam bir ordu kuran Mehmet Ali Paşa, 1811'den itibaren sürekli bir savaş yürütecek ve yirmi yıl içerisinde Arap coğrafyasının doğusunun neredeyse tamamını ele geçirecekti. Dışardaki ilk büyük savaşını da Osmanlının bir temsilcisi olarak Vehhâbîlere karşı vermiştir. Vehhâbî baskınları, büyüyen imparatorluğun Arap eyaletlerinde merkezi otoriteye ciddi bir tehlike arz ediyordu. Bu durum Bâbî'yi, Padişah III. Selim ve II. Mahmut'u da fazlasıyla rahatsız etmiş, Vehhâbîleri engellemek için yaptıkları tüm girişimler sonuçsuz kalmıştı. İç sorunlar, Balkanlardaki isyanlar ve Rusya'ya karşı yürütülen savaşla meşgul olan imparatorluk merkezi, Vehhâbîlerle savaşacak kadar yeterli

¹⁷⁹ A.e., s. 88-89.

¹⁸⁰ Mehmet Ali Büyükkara, "Vehhâbîlik", **DİA**, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2012, C.XLII, s. 611.

sayıda asker toplayamamıştı. Nihayetinde II. Mahmut 1811’de Mehmet Ali Paşa’yı bu iş için görevlendirdi¹⁸¹. Abbâsî ve Fâtımî egemenliğinin ardından, 1517’ye kadar Memlûk yönetiminde olan Haremeyn-i Şerifeyn (Mekke ve Medine), Yavuz Sultan Selim Mısır’ı fethettikten sonra Osmanlı egemenliğine girmişti. Fethiyle birlikte Osmanlı padişahına da halife unvanını kazandıran Hicaz, Osmanlının İslam dünyasındaki egemenliği açısından da çok özel bir öneme sahipti¹⁸². Kutsal Mekke ve Medine kentleri dâhil (Haremeyn) modern Suudi Arabistan’ı oluşturan bölgelerin tamamı Vehhâbîler tarafından ele geçirilmiş, bu kutsal kentlerin koruyucusu olan Padişah’ın otoritesi hiçe sayılmıştı. Vehhâbîler hac kervanlarının kutsal kentlere girmesini engelliyor, Osmanlı ekonomisine olduğu kadar, imparatorluğun Müslüman ümmetinin başı olması konumuna da zarar veriyorlardı¹⁸³.

Bu savaş iki aşamada gerçekleşmiştir. İlk olarak Mehmet Ali Paşa’nın oğlu Tosun Paşa kumandasındaki kuvvetler 1811’de Yanbu Limanı’nı güvence altına aldılar. Daha sonra da 1812’de Mekke ve 1813’te de Medine’yi ele geçirdiler. Tosun Paşa Mısır’a döndü ve salgın bir hastalığa yakalanarak vefat etti. 1816’da savaş, çok daha kabiliyetli bir kumandan olan İbrahim Paşa ile devam etti¹⁸⁴. İbrahim Paşa, burada bir buçuk sene uğraştı ve sonunda Dariyye’yi beş aylık bir kuşatmadan sonra zapt etti¹⁸⁵. İbrahim Paşa’nın mücadelesinden sonra Mekke, Medine ve Cidde’deki Vehhâbî etkisi uzunca bir süreliğine ortadan kalkmış oldu¹⁸⁶. Elde ettiği bu başarıyla Mehmet Ali Paşa, hem İslam dünyasında büyük bir itibar kazanmış hem de Hicaz’ın idaresi İbrahim Paşa’ya dolayısıyla da kendi eline geçmiş oldu ki, bu zamandan itibaren Mehmet Ali Paşa’nın nüfuzu da tüm Arabistan’a yayıldı¹⁸⁷. Bu zafer neticesinde hac yollarının güvenliği sağlandı ve Kızıldeniz’deki ticaret yollarında üstünlük kuruldu¹⁸⁸. Hicaz’daki Vehhâbî isyanının bastırılmış olması, kutsal

¹⁸¹ Lutskiy, **a.g.e.**, s. 81.

¹⁸² Özkoç, **a.g.e.**, s. 89-90.

¹⁸³ Marsot, **Mısır Tarihi**, s. 56.

¹⁸⁴ P.M. Holt, **a.g.e.**, s. 180.

¹⁸⁵ Altundağ, **a.g.e.**, s. 27.

¹⁸⁶ Özkoç, **a.g.e.**, s. 92.

¹⁸⁷ Altundağ, **a.g.e.**, s. 28.

¹⁸⁸ Kutluoğlu, “Kavalalı Mehmed Ali Paşa”, **DİA**, C.XXV, s. 63.

topraklarda yeniden Osmanlı hâkimiyetini sağlamış, ayrıca Mehmet Ali Paşa'nın Bâbiâli nezdinde de itibarını arttırmıştır ¹⁸⁹.

1.6.8. Sudan Seferi

Hicaz seferinin ardından Mehmet Ali Paşa mevcut otoritesini korumak ve yayılmacı politikasını devam ettirmek amacıyla, kurmayı düşündüğü yeni ordunun temelini oluşturacak insan ve tabii kaynakların da temin edilebilmesi için Sudan'a yöneldi ¹⁹⁰. İlk zamanlardan beri Sudan'dan Mısır'a köle, altın, kauçuk, devekuşu tüyü, fildişi ve kıymetli ahşap türlerinin düzenli bir akışı söz konusuydu. Mehmet Ali Paşa uzun süren Arabistan savaşlarında tükenmiş olan hazinesini tekrar doldurmak ve yeni kuracağı ordu için büyük miktarda para gerektiğini bildiği için Sudan'da ticarete de el koymak istiyordu. Bunun yanı sıra Sudan'a göç etmiş olan Mısır Memlüklerinin kalıntılarını da temizlemek istedi. Böylelikle Ekim 1820'de Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İsmail Paşa kumandasındaki Mısır ordusu Sudan'a karşı sefere çıktı. 1822 yılı başlangıcı itibarıyla Doğu Sudan'ın tamamı, bazı bölgeler hariç Mısır'ın eline geçti. Fakat gerilerde isyanlar patlak vermeye başladı. Mısır'ın otoritesine karşı yeni bir isyanın çıktığını duyan İsmail Paşa isyanı bastırdı ancak kendisi de Ekim 1822'de, yerel liderlerden Nair Nimr (kral) tarafından bir suikasta uğradı. İsmail Paşa ve subaylarını, etrafına çok miktarda kuru kamış yığdığı evindeki bir ziyafete davet eden Nair Nimr, ziyafet esnasında kuru kamışları ateşe vererek onların ölümüne sebep oldu. Bunu duyan Mehmet Ali Paşa'nın damadı Defterdar Mehmet Bey, birlikleriyle birlikte bu bölgede çok sayıda kişiyi katlederek İsmail Paşa'nın intikamını aldı. Nair Nimr ise kaçmayı başardı. Mehmet Ali Paşa amacına kısmen ulaşmıştı. Paşa, köle ve tropik hammadde ticaretinin yönetimini ele geçirdi ¹⁹¹ fakat Sudan seferi, umulan altın ve insan gücü bakımından başarılı olamadı. Bulunan altın, düşük kaliteli ve madencilik faaliyeti için yeterli miktarda değildi. Sudanlılar ise Mısır'ın iklimine ve yiyeceğine uyum sağlayamıyor, çabucak ölebiliyordu. Yine de Sudan'ın fethi Mehmet Ali Paşa'ya büyük miktarda toprak kazandırdı. 1822'ye gelindiğinde, Mısır artık bir Osmanlı eyaleti olmaktan çıkmış, adeta bir imparatorluğa dönüşmüştü. Mehmet Ali

¹⁸⁹ Özkoç, **a.g.e.**, s. 92.

¹⁹⁰ Kutluoğlu, "Kavalalı Mehmed Ali Paşa", **DİA**, C.XXV, s. 63.

¹⁹¹ Lutskiy, **a.g.e.**, s. 90-91.

Paşa, ismen Mısır eyaletinin valisi olsa bile artık aynı zamanda Hicaz ve Suriye'nin de hâkimi idi¹⁹².

1.6.9. Yunan İsyanı ve Mora Seferi

Hicaz ve Sudan seferlerinde ordusunun yetersizliğini gören Mehmet Ali Paşa için, bu sırada Fransız albayı Joseph Séve'e (Süleyman Paşa) kurdurmuş olduğu, Avrupai tarzdaki yeni ordusu Nizâm-ı Cedîd'i denemek üzere ilk fırsat, Mora isyanının bastırılması oldu. 1821'de Eflak-Boğdan'da Osmanlı egemenliğine karşı ortaya çıkan ve daha sonra da Mora'ya yayılan Yunan isyanı, Vehhâbî sorununun dini yönünden farklı olarak, milliyetçi yönü ağır basan bir isyandı. İsyanın ilk aşaması olan 1821-1824 yılları arasında Osmanlı, isyanı bastırmaya çalışsa bile başarılı olmamıştı. 1824 senesine gelindiğinde II. Mahmut, isyanı bastırmak hususunda merkezi güçlerin yeterli olmaması nedeniyle, Hicaz da olduğu gibi Yunan isyanını bastırmak için de Mehmet Ali Paşa'dan yardım istemek zorunda kaldı¹⁹³. Bu esnada Mehmet Ali Paşa da Mora ve Suriye'nin yönetimini ele geçirme çabası içerisindeydi. Bu ülkelerin onun kontrolüne verilmesi için, 1821'de Bâbüâlî'nin ileri gelenlerine para ve hediyeler göndermekten de geri kalmadı. Bâbüâlî, Mehmet Ali Paşa'ya güvenmese bile, II. Mahmut henüz bir süredir kendisine bağlı olmayan Mora paşalığını da Mehmet Ali Paşa'ya verdi. Bu gelişme ve görev, zaten Mehmet Ali Paşa'nın da dört gözle beklediği bir haberdirdi. Bu nedenle görevi hemen kabul eden Mehmet Ali Paşa, ayrıca kendisine ait politik amaçlar da güdüyordu. Tüm dünyaya Mısır ordusunun gücünü ve Bâbüâlî'den üstünlüğünü göstermek, Mısır'ın tarihin seyrini değiştirebilecek şekilde büyük bir güç haline gelebileceğini kanıtlamak istiyordu. Mora'nın doğal kaynakları ile Yunan denizciliğini imparatorluğunun hizmetine almak ve bunun yanı sıra Doğu Akdeniz'in egemenliğini tamamen ele geçirmek de istekleri arasındaydı.

Mehmet Ali Paşa Yunanlılarla savaşmak için büyük bir ordu ve donanma hazırladı. Paşa'nın büyük oğlu İbrahim Paşa komutasındaki Mısır ordusu Girit, Mora'nın başkenti Tripolis ve Atina gibi bazı bölgelerde başarılar elde etti¹⁹⁴. Ayrıca İstanbul'a çok miktarda zahire gönderdi. II. Mahmut bu başarıdan çok memnun kalmış

¹⁹² Marsot, *Mısır Tarihi*, s. 57.

¹⁹³ Özkoç, *a.g.e.*, s. 92.

¹⁹⁴ Lutskiy, *a.g.e.*, s. 91-95.

ve Mehmet Ali Paşa için; “Aferin güzel gayret ve ikdam etmiş ve dahi etmeğe izharı haheş ediyor, Hak Taâla berhudar eyleye” demiştir¹⁹⁵. Fakat II. Mahmut ve Mehmet Ali Paşa’nın arası açılıp Mehmet Ali Paşa’nın isyan etmesi de bu yardımdan doğacaktır. Paşa’nın özellikle Vehhâbî isyanından sonra bu derece güçlenmesi hem Bâbiâli’yi korkutmakta hem de padişahın çevresindekilerin Paşa’ya karşı kıskançlığını arttırmaktaydı. Bu da padişah ile arasının açılmasında büyük rol oynayacaktı¹⁹⁶.

Bir müddet sonra Yunan isyanı, dar siyasi çerçevesinden çıkarak bütün Avrupa’ya yayılmış, Mora’yı da elde edemeyeceğini anlayan Mehmet Ali Paşa, padişahın emri olmaksızın buradan kuvvetlerini çekmiştir. Böylelikle padişaha karşı ilk itaatsizliğini göstermiş, ayrıca vadettiği halde hiçbir fayda ummadığı Rus seferine de katılmamış, sadece para yardımıyla bulunmuştu.

Mehmet Ali Paşa Mora Seferi ile donanmasının önemli bir bölümünü kaybetse de Avrupa’ya ordusunun gücünü göstermek ve Girit’i elde etmek gibi başarılar kazanmıştır. Mora valiliği yerine Suriye bölgesini talep eden Mehmet Ali Paşa’ya Girit valiliği verilmişti¹⁹⁷. 1827 yılının sonunda Mora Seferi’ndeki kayıplarına karşılık Suriye talebine olumlu bir cevap alamadı. Yayılmacı politikasının, ancak güçlü bir merkezi otorite, askeri güç ve insan kaynaklarıyla mümkün olabileceğini bilen Paşa, ihtiyacı olan bütün kaynakları sağlayabilmek için gözlerini Suriye’ye çevirdi ¹⁹⁸.

1.6.10. Bâbiâli ile Çatışma ve Suriye Seferi

1516 tarihinde, Halep’in kuzeyinde vuku bulan Mercidabık Savaşı’nda Osmanlı ordusu üstünlük sağlamış, Halep’e giren Yavuz Sultan Selim daha sonra Şam üzerine yürümüş ve burayı da ele geçirmiştir. Böylelikle Suriye, dört asır boyunca devam edecek şekilde tamamen Osmanlı dairesine girmiştir. 17 ve 18. yüzyıllar boyunca Suriye’nin çeşitli bölgelerinde isyan hareketleri gerçekleşmiştir. Bazıları bağımsızlığını ilan etmek istemiş fakat Osmanlı, gönderdiği kuvvetlerle bu isyanları bastırıp tedbirler almıştır. Osmanlı’nın gönderdiği kuvvetlerin başında bulunan Cezzar Ahmed Paşa isyanları bastırmış ve bölgede kendi hâkimiyetini kurmuştur. Başına

¹⁹⁵ Altundağ, **a.g.e.**, s. 28.

¹⁹⁶ Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 209.

¹⁹⁷ Altundağ, **a.g.e.**, s. 28.

¹⁹⁸ Kutluoğlu, “Kavalalı Mehmed Ali Paşa”, **DİA**, C.XXV, s. 63.

buyruk davranan Cezzar Ahmed Paşa, Osmanlının kendisini 1780’de Suriye valisi olarak tanınmasıyla da istediğini elde etmişti. Mısır Seferi’nden sonra İstanbul’a yürümeye niyetlenen, bunun için de Suriye’ye sefere çıkan Napolyon’un kuvvetlerine büyük kayıplar verdirerek bertaraf etmişti. Akka’da kazanılan bu zaferde, özellikle Avrupa usulünde kurulmuş olan Nizâm-ı Cedîd ordusu askerlerinin önemli rolü olmuş, bu başarı İstanbul’da takdirle karşılanmış ve o sırada Napolyon’a karşı yapılacak Mısır seferi için de moral kaynağı olmuştu¹⁹⁹. Mehmet Ali Paşa’nın Suriye’ye sefer yapmaya niyetlendiği ve bunun için bahaneler aradığı dönemde burada, Akka Valisi Cezzar Abdullah Paşa bulunuyordu ²⁰⁰.

Mehmet Ali Paşa, Mısır’daki egemenliğini güvence altına alabilmek için Anadolu ve Mısır arasında tampon bölge oluşturduğunu düşündüğü Suriye’nin kendi idaresinde olmasını istiyordu. Mısır’da merkezi iktidarın kurulduğu Firavunlar döneminden itibaren, ülkedeki hemen hemen her iktidar Suriye’yi elde etmeye çalışmıştı. Yabancı istilalara karşı Suriye bir geçiş yolu olarak düşünülüyordu. Suriye, bir özelliğiyle daha Mısır için önemliydi ki bu daengin hammadde kaynakları ile Mısır donanması için gerekli kereste ihtiyacının karşılanabileceği bir bölge olmasıydı. Bunun yanı sıra Mısır ordusunun asker ihtiyacını karşılayabilmesi açısından da önem taşıyordu. Mehmet Ali Paşa, Sudan’a sefer düzenlediğinde tarımsal üretimin kilit unsurları olan fellahları askere almak zorunda kalmıştı. Ayrıca Suriye, 1820’lerden itibaren tarım, sanayi ve ticaretteki yeniliklerle gelişmeye başlamıştı ve Mısır ekonomisi için yeni bir Pazar olma özelliği taşıyordu. Bu bölgeden toplanacak vergiler de Mısır’ın gelirini önemli miktarda arttıracaktı ²⁰¹. Suriye’de ham ipek, buğday, yün, zeytinyağı ve kıymetli meyveler üretiliyordu. Tüm bu sebepler Suriye’yi Mehmet Ali Paşa nezdinde cazip kılıyordu ²⁰².

Mehmet Ali Paşa Suriye üzerindeki emellerini çok daha önceleri açığa vurmuştu. Suriye’deki valiler ve emirler arasında çıkan her anlaşmazlığa karışıyor, bir

¹⁹⁹ Ömer İshakoğlu, **Suriye Tarihi-Osmanlı Dönemi Suriye’sinde Edebi ve Kültürel Hayat (1800-1918)**, İstanbul, Kabalcı Yayıncılık, Kasım 2012, s. 68.

²⁰⁰ Kutluoğlu, “Kavalalı Mehmed Ali Paşa”, **DİA**, C.XXV, s. 63.

²⁰¹ Özkoç, **a.g.e.**, s. 96.

²⁰² Lutskiy, **a.g.e.**, s. 98.

hakem rolü oynuyor, Bâbiâli'yi etkileyecek şekilde istediği tarafa davasını kazandırıyordu ²⁰³.

Mehmet Ali Paşa, Osmanlının zayıflığının farkındaydı. 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşı sonucunda Bâbiâli zayıf duruma düşmüştü. 14 Eylül 1829'da imzalanan Edirne Antlaşması'na göre, Yunanistan özerkliğini ve kısa süre sonra da bağımsızlığını kazanmıştı. Mehmet Ali Paşa Osmanlı-Rus savaşına karışmaktan kaçınmıştı. Ekim 1831'de Osmanlı ile Yunan isyanı sırasında, Bâbiâli'yi desteklemiş olan Mehmet Ali Paşa ile aralarında anlaşmazlık çıkmıştı. Bâbiâli'ye karşı savaş 1831'de başlayacaktı. Askere alınmaktan kaçınan altı bin Mısırlı fellahın, 1831'de Filistin'e sığınması, padişaha karşı başkaldırmak için bir bahane olarak kullanıldı ve bundan sonra durum oldukça gerginleşti. Mehmet Ali Paşa, Bâbiâli'ye itaati açıkça reddediyordu. Osmanlı-Rus Savaşı'na da katılmayı reddetmiş, ayrıca Edirne Antlaşması'nda da razı olduğu tazminatı ödemeyi kabul etmemişti. Haracını, Mora'da yıllarca insan kaybı vererek peşin olarak ödediğini, Girit ve Mora'daki kayıplarının telafisi olamayacağını düşünüyor ve Suriye ile Filistin'e sahip olmakta ısrar ediyordu ²⁰⁴.

Yunan ayaklanması sırasında Mehmet Ali Paşa'nın Suriye üzerindeki emellerini fark eden Osmanlı, bu kez onu yok etmeye karar vermişti. Mehmet Ali Paşa'ya Girit valiliği verildikten sonra bazı komplolar hazırlandı. Mısır'da ayaklanma çıkartılarak Mehmet Ali Paşa'yı düşürme planı yapıldı. İstanbul'daki casusları aracılığıyla bu planı öğrenen Mehmet Ali Paşa harekete geçmeye karar verdi. İstanbul'un harekete geçmesine fırsat vermeden, Suriye'yi kendi gücüyle ele geçirecekti ve bunun için bahanesi de hazırды. Mehmet Ali Paşa sert bir yönetim sergilemekteydi. Mısır halkı ve fellahlar ağır vergilerden, gençlerin gelişigüzel askere alınmasından şikâyetçiydi. Bu nedenle altı bin kadar Mısırlı, ülkeden kaçıp Suriye'ye sığınarak Akka'da toplandı. Mehmet Ali Paşa, Akka valisi Abdullah Paşa'dan sığınmacıların iadesini istedi fakat Paşa bunları iade etmedi. Abdullah Paşa ile Mehmet Ali Paşa arasında bazı alacak verecek anlaşmazlıkları da vardı. Ayrıca Suriye'de iç karışıklıklar ve ayaklanmalar vuku bulmaktaydı. Suriyeliler Mehmet Ali Paşa'dan

²⁰³ Altundağ, **a.g.e.**, s. 29.

²⁰⁴ Lutskiy, **a.g.e.**, s. 98-99.

medet umuyorlardı. Paşa da propagandalarıyla Suriyelilere çok şey vadediyordu. Bütün bunları fırsat bilen Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa komutasındaki 24.000 kişilik bir Mısır ordusu, 1 Kasım 1831'den itibaren Suriye'ye girmeye başladı. İbrahim Paşa kuvvetleri, Gazze, Kudüs ve Yafa'yı aldıktan sonra 27 Mayıs 1832'de Akka'yı düşürdü. Bâbiâli Mehmet Ali Paşa'dan kuvvetlerini çekmesini istediye de Paşa bunu reddetti ve Suriye valiliğinin kendisine verilmesinde ısrar etti ²⁰⁵. İstanbul, işgal girişimine tepki göstermekte çok gecikmişti. Sonunda II. Mahmut, Mehmet Ali Paşa ve İbrahim Paşa'yı "ası" ilan ederek görevlerinden azletti. Mehmet Ali Paşa ve İstanbul arasındaki ipler tamamen kopmuştu²⁰⁶. İbrahim Paşa Suriye'de ilerlemeye devam etti. Şam, Halep, Humus ve Hama Mısır kuvvetlerinin eline geçti. Bu sırada Osmanlı, Mısır valisi tayin ettiği Ağa Hüseyin Paşa komutasındaki bir orduyu İbrahim Paşa üzerine gönderdi. Osmanlı ve Mısır kuvvetleri arasındaki ilk savaş 29 Temmuz 1832'de, Antakya ile İskenderun arasındaki Beylan'da (Belen) gerçekleşti. Osmanlı kuvvetleri büyük bir hezimete uğrayarak ordusunun büyük kısmı ezildi. Artık Suriye tamamen Mehmet Ali Paşa'nın eline geçmiş ve Anadolu yolu da Paşa'ya açılmış oldu. Mehmet Ali Paşa tekrar II. Mahmut'tan Suriye valiliğini vermesi halinde askerlerini geri çekeceğini bildirdi. II. Mahmut bu teklifi reddettiği gibi, İbrahim Paşa üzerine ikinci bir ordu gönderdi. Bu sırada İbrahim Paşa Konya'ya gelmiş bulunuyordu. 21 Aralık 1832'de yapılan Konya muharebesi Osmanlı için ikinci bir hezimet oldu. Şimdi İbrahim Paşa önüne İstanbul yolu da açılmış bulunuyordu. Fakat Mısır kuvvetlerinin bu hızlı ve göze çarpan başarıları Avrupa devletlerini rahatsız etti ve Osmanlı İmparatorluğu'nun aczi Avrupa'yı harekete geçirdi. Mısır meselesi, Avrupa için de bir "Doğu sorunu" haline geldi çünkü İbrahim Paşa, Konya zaferinden sonra Adana, Urfa ve Maraş taraflarını da ele geçirmiş, Bursa'ya kadar gelmişti. Osmanlı İmparatorluğu tehdit altındaydı. Bazı kaynaklara göre Mehmet Ali Paşa'nın niyeti Osmanlı'yı yıkmak değil, devletin başına geçmekti ²⁰⁷. Bâbiâli'de büyük devletlerden gerekli askeri ve siyasi yardımı almak için yoğun bir diplomatik faaliyet içerisine girmişti. Mehmet Ali Paşa ile anlaşma zemini oluşturmaya çalıştı fakat Mehmet Ali Paşa'nın talepleri Osmanlı delegelerinin yetkilerini aşıyordu. Bu sırada Kütahya'da bulunan İbrahim

²⁰⁵ Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 210.

²⁰⁶ Özkoç, **a.g.e.**, s. 99.

²⁰⁷ Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 210-211.

Paşa'da uzlaşmaz bir tavır sergilemekteydi. Avrupa devletlerinin baskısı ve Rus güçlerinin İstanbul'a gönderilmesi karşısında II. Mahmut, 3 Mayıs 1833'te Adana'nın İbrahim Paşa'ya muhassıllık (vergi tahsildarı) olarak verilmesine razı oldu. Böylelikle Bâbüâli ile Mehmet Ali Paşa arasında geçici bir barış süreci oluştu.

Bâbüâli ile, yönetimi kendisine bırakılan bölgelerin geleceğini garantiye alan bir antlaşmanın yapılmamış olması, Rusya ile yapılan ittifak anlaşması (Hünkâr İskelesi), Batılı güçlerin mevcut durumu korumaktan yana tavır alması ve II. Mahmut'un meseleyi askeri tedbirler dâhilinde kendi lehine çevirmeye çalışması, Mehmet Ali Paşa'yı son derece rahatsız etmiş, bu durum kendisini gerekli askeri önlemleri almaya sevk etmişti. Suriye'de ise, yürütülen idare tarzı sonucunda, yeni vergiler ve mecburi askerlik gibi uygulamalar, hoşnutsuzluğa sebep olmuş, isyanlar patlak vermişti. Bu isyanlar Lübnan ve Filistin'e de sıçramış, İbrahim Paşa tarafından bastırılmıştı. Bu isyanlar sırasında Mehmet Ali Paşa'nın en büyük kaygısı, II. Mahmut'un bunu bahane ederek Suriye'ye müdahale etmesiydi. Mehmet Ali Paşa, 4 Eylül 1834'te Avrupa devletlerinin temsilcilerine bağımsızlığını ilan etmek konusunda kararlı olduğunu bildirdi. Niyeti, Mısır'ı tekrar devlet idaresine katmak isteyen Bâbüâli üzerinde Batılı güçler vasıtasıyla baskı oluşturmak, siyasi geleceğini garanti altına almak ve bazı imtiyazlar elde etmektir. Ancak Mehmet Ali Paşa'nın Arap yarımadasındaki bu yayılmacı politikası İngiltere'yi ciddi şekilde rahatsız etmeye başlamıştı. Paşa'nın Kızıldeniz ve Basra Körfezi'nde oluşturduğu hâkimiyet, İngilizlerin Hindistan politikası bakımından ciddi bir tehdit olarak algılanmaktaydı. Bu da Bâbüâli ve İngiltere arasında Mehmet Ali Paşa'ya karşı yeni yaklaşımların ortaya çıkmasına yol açmaktaydı.

Suriye'nin gergin durumu, uygulanan mecburi askerlik usulünü kabul etmek istemeyen Dürzilerin isyanıyla had safhaya ulaşmıştı. Bâbüâli'nin diplomatik girişimleri ve buraya yönelik askeri hazırlıkları, Mehmet Ali Paşa'yı da harekete geçirdi. 25 Mayıs 1838'de Batılı devletlerin temsilcilerine tekrar bağımsızlığını ilan etme niyetinde olduğunu bildirdi. Avrupa devletlerinin tepkileri üzerine geri adım atmakla birlikte, geçici olarak da olsa Bâbüâli'nin önüne bir set çekmeyi başardı. Ancak İbrahim Paşa'nın yoğun askeri hazırlıklarından rahatsız olan ve Suriye eşrafından destek sözü alan Padişah, meseleyi silah zoruyla halletmeye karar verdi.

Hafız Paşa kumandasındaki Osmanlı ordusu ile Nizip'te meydana gelen savaşta, Osmanlı kuvvetleri yenilgiye uğradı (24 Haziran 1839). Bu sırada yenilgi haberi İstanbul'a ulaşmadan II. Mahmut vefat etti. Osmanlı donanması, Kaptanıderya Ahmed Fevzi Paşa'nın hıyaneti neticesinde Mısır'a teslim edildi.

Bâbüâli ve Mehmet Ali Paşa arasındaki mücadele, bir anda tekrar Avrupa güçlerinin en önemli meselelerinden birisi haline geldi. 15 Temmuz 1839'da Osmanlı, İngiltere, Rusya, Avusturya ve Prusya temsilcileri tarafından Londra antlaşması imzalandı. Antlaşma gereği irsî olarak ve kaydı hayat şartı ile Akka idaresi Mehmet Ali Paşa'ya verildi fakat Mehmet Ali Paşa bunu kabul etmedi. Bunun üzerine İngiltere, Avusturya ve Osmanlı gemilerinden oluşan bir donanma Suriye açıklarına geldi ve kısa sürede Sayda, Beyrut ve Hayfa ele geçirildi. Böylelikle Mehmet Ali Paşa kuvvetlerinin Mısır ile irtibatı kesilmiş ve hareket gücü sınırlanmış oldu. 15 Eylül'de Mısır valiliğinden azledilen Mehmet Ali Paşa, 27 Kasım'da Amiral Napier ile bir anlaşma imzaladı. Bu anlaşmaya göre, Mısır idaresinin kendisine irsî olarak verilmesinin kabulü durumunda, Osmanlı donanmasını iade edip Suriye'den çekilmeyi taahhüt etti. 24 Mayıs 1841 tarihli bir fermanla, Mısır'ın irsî idaresinin Mehmet Ali Paşa soyundan gelen en büyük erkek evlada verileceği ilan edildi. Bu ferman Mehmet Ali Paşa tarafından kabul edildi ve böylelikle Mısır meselesi büyük devletlerin müdahalesi ile çözüme kavuşmuş oldu.

1.6.11. Paşa'nın Son Yılları

Mehmet Ali Paşa'nın son yılları sükûnet içerisinde geçer. Mısır meselesinin uluslararası gündemden kalkması, Mısır'ın bağımsızlığı, Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılması gibi tehdit ve tehlikeler ortadan kalkınca Mehmet Ali Paşa ile İstanbul arasındaki münasebetlerin düzelmesi için de gerekli zemin oluşur.

Paşa 1846'da İstanbul'u ve Kavala'yı ziyaret eder²⁰⁸. Padişah ile arasını düzeltmiş olduğundan İstanbul'da nezaketle karşılanır ve padişaha bağlılığını sunar²⁰⁹. 1848 yılı başında akli melekesindeki zayıflığın artması nedeniyle hava değişikliği için Napoli'ye gönderilmesine karar verilir²¹⁰. 4 Nisan'da İskenderiye'ye döner. Kötüye

²⁰⁸ Kutluoğlu, "Kavalalı Mehmed Ali Paşa", *DİA*, C.XXV, s. 63-64.

²⁰⁹ Tugay, *a.g.e.*, s. 136.

²¹⁰ Kutluoğlu, "Kavalalı Mehmed Ali Paşa", *DİA*, C.XXV, s. 64.

giden sağığı, onu ömrünün son yıllarını kırsaldaki malikânelerinde geçirmeye mahkûm etmiştir²¹¹. Babasının iyileşmesinden ümit kesilmesi üzerine İbrahim Paşa, 1848 Eylül'ünün başında İstanbul'a çağrılarak Mısır valiliğine tayin edilir. Ancak hasta olan İbrahim Paşa'da kısa bir süre sonra vefat eder (10 Kasım 1848). Yerine Tosun Paşa'nın oğlu Abbas Hilmi Paşa geçer. Mehmet Ali Paşa ise 2 Ağustos 1849 tarihinde İskenderiye'de vefat eder ve kendi inşa ettirmiş olduğu Kahire Kalesi'ndeki yeni camiinin haziresine defnedilir²¹².

1.7. Modern Mısır'ın Kurucusu Mehmet Ali Paşa

19. yüzyılın ilk yarısında Mısır'da kurduğu çok sayıda önemli kurumdan dolayı Mehmet Ali Paşa'ya genellikle "Modern Mısır'ın Kurucusu" denilir. Çeşitli kamusal projeler, okulların açılması, hastanelerin inşa edilmesi, fabrikaların kurulması ve modern bir ordunun oluşturulması vasıtasıyla Paşa, sadece Mısır ekonomisini geliştiren veya Kahire bürokrasisinin verimliliğini arttıran birisi değil, aynı zamanda "ulusal" bir kalkınmanın da temellerini atan bir lider olarak görülür. Bu modernleşme çabaları, Paşa hususunda genellikle, Mısır toplumunu modernleştirmenin ve ülke ekonomisini dönüştürmenin yanı sıra, yaklaşık üç yüz yıldır süren Osmanlı kontrolünün sıkıntısından da kurtarmayı amaçlayan bir gelişme projesinin parçası olarak değerlendirilir. Paşa, sadece modern bir ordu değil, buna hizmet edecek birçok eğitim, sağılık ve altyapı kurumu oluşturmuştur ²¹³.

1.7.1. Devlet Sisteminin Başlangıcı

Mehmet Ali Paşa'nın amacı öncelikle eyalet gelirlerini güvence altına almak, böylelikle merkezi otoriteyi yeniden kurmak ve otoritesini dört bir yana yaymaktı. Ülkeye, esas itibarıyla özünü, hükümdar, hükümdarın divanı veya danışma konsülü tarafından idare edilen geleneksel devlet yönetim şekli oluşturan bir anayasa getirmiştir²¹⁴. Devlet işlerini, üyelerini kendisinin seçtiğı, merkezi yönetimi oluşturan bu divan ve meclisler vasıtasıyla yönetiyordu. Askeri, ticari ve dış politika gibi çeşitli işleri yürüten bu divanların en önemlisi Dîvânu-l-hidîvî idi. Bu divanların yanı sıra bazıları danışmaya özgü bir yapıda olmak üzere birçok meclis bulunmaktaydı.

²¹¹ Tugay, **a.g.e.**, s. 138.

²¹² Kutluoğlu, "Kavalalı Mehmed Ali Paşa", **DİA**, C.XXV, s. 64.

²¹³ Fahmy, **Paşa'nın Adamları**, s. 12.

²¹⁴ Tom Little, **Modern Egypt**, Londra, Ernest Benn Limited, 1971, s. 30-31.

Bunların başında kanun ve nizamları koymakla yükümlü olan Meclisu'l-husûsî vardı. Mehmet Ali Paşa, 1813'te taşra idaresinin yeniden yapılandırılması işine girdi. Vilayetlerin sayısını azaltıp merkezi bir yönetimi buralarda da hâkim kıldı. 1840 yılında, yeni idari yapılanma gereğince Mısır yedi müdürlüğe ayrıldı. Her müdürlük merkezlere, merkezler kısımlara, kısımlar da nahiyelere bölündü ²¹⁵. Eski Memlûk yönetim sistemini kaldıran Mehmet Ali Paşa, merkezi bir devlet sistemi kurmuş, görevleri katı bir şekilde belirlenmiş olan bir dizi bakanlık oluşturmuş ve bunda da Avrupa'yı örnek almıştır. Ülkenin idari yapısının Avrupai bir hale gelmesi için, Fransız doktor, mühendis, öğretmen ve avukatları davet etmiş, böylelikle Mısırlılar arasında bir nevi burjuva seçkinler yönetiminin temelini atmıştır²¹⁶.

1.7.2. Tarım Reformu, Ticaret ve Sanayi

Mehmet Ali Paşa, İngilizlere karşı olan zaferinden sonra mültezim şirketlerine ve Memlûklere karşı olmak üzere kendisini toprak reformuna adanmıştı. 1808'de vergi ödemekten kaçman mültezimlerin arazilerine el koydu ve 1809'da onları faizin yarısından mahrum etti. 1812'de ise Memlûklerin sahip olduğu tüm arazileri almıştı ve 1814'de iltizam sistemini bütünüyle kaldırdı. Tahsis edilmiş topraklar artık devletin mülküydü. Bununla birlikte, üretimde olan feodal yapıyı tasfiye etmedi. İltizamın ve kamu arazisi haricindeki paylaşımın 1813'ten itibaren çözülmesi, fellahların koşullarını da iyileştirdi. Artık tek tek feodal beyler yerine bir bütün olarak feodal devlet için çalışıyor olsalar bile fellahlar üzerindeki sömürü yine de devam etmekteydi. 1809 ve 1815 yılları arasında vakıf arazilerini devletleştirdi. Hükümet camilerin ve ruhban sınıfının bakımını üzerine aldı²¹⁷. 1821 yılında ekilebilir arazinin tamamını kayda geçirdi ve vergilendirdi. Tüm bu gelişmeler sonucunda Mısır'ın hemen hemen bütün arazisi devletin malı oldu. Bir müddet sonra eşrafa, sivil, askeri ve yüksek rütbeli görevlilere de büyük miktarda toprak vermiş, ailesi ve maiyetinin önde gelenlerine çiftlik adı altında daha büyük araziler tahsis etmiştir. Bu kişiler vergiden muaf olmakla beraber, arazileri işlemekle yükümlüydüler. Mehmet

²¹⁵ Kutluoğlu, "Kavalalı Mehmed Ali Paşa", *DİA*, C.XXV, s. 65.

²¹⁶ Lutskiy, *a.g.e.*, s. 58.

²¹⁷ *A.e.*, s. 51-52.

Ali Paşa'nın bu politikası sonucunda, bu dönemde ekilebilir arazi sahası iki katına çıkmıştır²¹⁸.

İlk sanayileşme girişimleri ise, Mehmet Ali Paşa'nın kendi donanmasını imal etmesini sağlayan, böylelikle yabancılardan ithal etme zorunluluğuna son veren askeri ve sını bir kompleks oluşturmak oldu. Başlangıçta ithal edilen her şey, tüfek, alaybozan, top, barut ve küçük ateşli silahlar, yüksek miktarda üretim yapmayı başaran fabrikalarda üretilmeye başlandı²¹⁹. Dökmeci dükkânları, demirciler, metal atölyeleri, yelken fabrikaları ve diğer bağlı girişimler İskenderiye Tersanesi'nde kuruldu. Kahire ve Reşid'te de yeni fabrikalar açıldı. Şeker fabrikaları ve mandıralar ortaya çıktı²²⁰.

Sanayileşmenin bir sonraki adımı ise, dokuma fabrikaları kurmak ve buralarda yerel olarak yetiştirilen pamuk ve keteni kullanmak oldu. 1821'e gelindiğinde, uzun lifli pamuk keşfedilmiş ve üretime dâhil olmuştu²²¹. Pamuk, keten, fes, elbise ve halat imalathaneleri açıldı²²². Hububata paralel olarak, pamuk ziraatında ciddi mesafeler kat edildi ve Mısır, pamuk üretiminde önde gelen ülkelerden birisi oldu. Ancak ağır vergiler ve tekel usulünden dolayı mahsulün çok ucuza satılması, halkı fakirleştirirken idareyi zenginleştiriyordu²²³. İpek üretim ve imalatını genişletmek üzere Suriye'yle Lübnan'dan ipekböcekleri ve dut ağaçları getirildi. Yün üretimini geliştirmek için de Hindistan'dan kaşmir keçileri dahi ithal edildi. Sanayileşme iyiden iyiye yoluna girdikten sonra, bu mallar için pazarlar bulmak üzere ülkenin geleneksel ticaret yolları boyunca askeri genişleme programı izlendi²²⁴. Bu arada tarımdaki ilerleme Jumel adlı bir Fransız'ın yeni bir pamuk bitkisini kullanmaya başlaması ve sulama projelerinin inşası için kapsamlı bir programın uygulamaya alınmasıyla daha da ilerledi. Eski sulama kanalları onarıldı, yenileri inşa edildi. Delta'da, havza sisteminden daimî sulama sistemine geçiş başladı. Mehmet Ali Paşa, Nil üzerinde, Delta'nın başında büyük bendin kuruluşunu gerçekleştirdi. Mısır'ın bütün sanayi, zanaat ve tarım üretimi Mehmet Ali Paşa dönemi boyunca devlet

²¹⁸ Kutluoğlu, "Kavalalı Mehmed Ali Paşa", *DİA*, C.XXV, s. 65.

²¹⁹ Marsot, *Mısır Tarihi*, s. 56.

²²⁰ Lutskiy, *a.g.e.*, s. 55.

²²¹ Marsot, *Mısır Tarihi*, s. 65.

²²² Lutskiy, *a.g.e.*, s. 55.

²²³ Kutluoğlu, "Kavalalı Mehmed Ali Paşa", *DİA*, C.XXV, s. 65.

²²⁴ Marsot, *Mısır Tarihi*, s. 65.

denetimindeydi. Zirai ürünlerin yanı sıra, devlet ayrıca iplik, elbise, başörtüsü, sabun, soda, şeker ve diğer ürünlerin de üretimini ve satın alma tekeli elinde tutuyordu ²²⁵.

1.7.3. Fellahların ve İşçilerin Durumu

Fellahlar (çiftçiler) katı bir biçimde disiplin altına alındı. Geçmişte kendi başlarının çaresine bakmaya terk edilmişlerdi ve senede yaklaşık 150 gün çalışıyorlardı. Yılın geri kalan zamanında ise toprak, sel sularının altında kalır ve fellahlar da küçük ev sanayisi ile meşgul olarak gelirini arttırır veya boşta kalırlardı. Yeni yönetimde ise fellahlara ne ekeceği, ne zaman ekeceği bildiriliyordu ve fellah ürününü sabit fiyatlarla devlete satmak zorundaydı. Bu fiyatlar eski çağlarda kazandıklarından daha yüksek olabiliyordu fakat fellahlar artık yeni ürünler yetiştirebilmek için daha uzun saatler çalışmak zorundaydılar. Katı denetim ve disiplin açısından daha fazla sömürülür olmuşlardı. Yeni, emek ve çalışma gerektiren ürünler ekilmişse, fellahlar yılda 250 gün çalıştırılıyordu. Yeni hendekler veya kanallar kazılması, periyodik olarak derinleştirilmesi ve çökelti birikimlerinin boşaltılması gereken hendeklerin temizlenmesi gibi angarya işlerine, asker zoruyla koşturuluyorlardı. Eşraf ve ileri gelenlerin topraklarında zorunlu çalışılması gereken zamanlarda durum daha da ağırlaşıyordu. Fakat eski geleneğin aksine devlet angarya işleri için fellahların parasını ödüyor ve karnını doyuruyordu ama yine de seçme özgürlükleri yoktu ²²⁶. Fabrika işçileri ise müfreze, bölük ve taburlar halinde örgütlenmişti. Subaylara itaat etmek ve askeri talimler yapmak mecburiyetindeydiler. Bir yanda köylüler ve zanaatkârlar fakirlik ve açlık çekerken diğer yanda tekeller büyük karlar elde ediyor, devletin büyük bir ordu kurması için tek el ürünlerini stoklama ve vergi toplama hakkını satın alan tüccarlar zenginleşiyordu. Bu nedenle birçok fellah ve zanaatkâr isyan edip Suriye'ye kaçtıysa da Mısır hükümeti dönmelerini talep etmiş ve kitlesel ayaklanmaları (1822 Kahire, 1823 Minufiye, 1824 Güney Mısır, 1826 Bilbeis isyanları) acımasızca bastırmıştır ²²⁷.

²²⁵ Lutskiy, **a.g.e.**, s. 56.

²²⁶ Marsot, **Mısır Tarihi**, s. 58-59.

²²⁷ Lutskiy, **a.g.e.**, s. 56-57.

1.7.4. Askeri Reformlar ve Modernleşme

Mehmet Ali Paşa, Mısır'ı bir Avrupa eyaleti modeline göre modernleştirmeye niyetliydi ve daha sonra Mısır'ı, ülkeyi zayıflayan Osmanlı padişahının elinden almak, kendi hanedanından, ailesinden gelenleri yönetime geçirmek istiyordu ve bu amaç için de modern bir ordu şarttı²²⁸. İlgili bölümlerde bahsettiğimiz üzere, Mehmet Ali Paşa Suriye'yi ele geçirmek istediğinde, askeri gücünü nasıl başarılı bir şekilde kullandığını gördükten sonra, bu askeri gücü toparlamayı nasıl başardığını anlama çabası içerisinde olacaktır. 19. yüzyılın ilk yarısında Mısır'da kurulan modern ordu, Mısır'ın doğasını ve ülkenin nüfusu ile ilişkisini tamamen değiştirmiştir. Paşa'nın ordusu, zorunlu askerliğe dayalı bir ordu olmasının yanı sıra, ihtiyaçları ve iâşesi için merkezi yönetime dayanması da yenilik teşkil eder. Bu ordunun askerlerine Kahire'de tasarlanıp dikilen ve dağıtılan üniformalar verilirdi. Her şey bir yana, kendisi için çalışan bir sağlık kurumuna sahiptir. Ayrıca iâşesi, mühimmatı ve diğer ihtiyaçları için merkezi bürokrasiye dayanan bir ordudur. Zorunlu askerliğe dayanması sebebiyle toplumda ciddi bir muhalefetle de karşılaşmıştır. Bu muhalefet karşısında devlet, çeşitli denetleme uygulamalarını ve kurumlarını yeniden yapılandırmıştır. Devletin toplumu denetleme biçimi de toplumla devlet arasındaki ilişkiyi değiştirmiştir. Ordunun özgün yanını anlamak, onun Mısır'da modern devletin oluşumu için ne kadar önemli bir unsur olduğunun anlaşılmasını sağlar.

19. yüzyıl başlarında, Napolyon'un tüm Avrupa'yı kasıp kavuran ordularının sebep olduğu karışıklığın ve ardında bıraktığı yıkımın görmezden gelinmesi imkânsızdı. Kendisi de asker olan Mehmet Ali Paşa da o günlerde çok konuşulan bu orduyu merak etmiş olmalıydı. Zira Paşa, Napolyon'a hayranlık duymakta ve çevresindekiler de onu ikinci bir Napolyon olduğu konusunda ikna etmekteydi. Mehmet Ali Paşa, Mısır'a çıktığı 1801 senesinde Napolyon'un ordusunu bizzat görme imkânı bulmuştu. Fransız ordusunun Mısır'ı terk etmesinin ardından Hüsrev Paşa Mısır'da kalan tüm Fransız subaylarını orduya almış ve bazı Memlûk askerlerini Fransız ordusundaki gibi eğitmeye girişmişti. Hüsrev Paşa, Sudanlılardan oluşan bir alay kurmuş, Fransız üniformaları diktirmiş ve askerleri Fransız tarzında eğitmişti.

²²⁸ Little, *a.g.e.*, s. 30-31.

Bunlardan kendisine özel bir muhafız birliği oluşturmuş ve Fransızların askeri duruşlarını öğretmesi için bir subay atamıştı. Haliyle, kabaca da olsa Fransız tarzını kopya etme çabası Mısır'a gelen Mehmet Ali Paşa'nın da dikkatini çekmiştir. Paşa Sudan'dan köle toplayıp daha sonra fellahları askere alarak yeni bir ordu kurmayı gündeme getirmiş ve askerlerin eğitimi hususunda Fransız danışmanlardan yoğun destek almıştır. Bu danışmanların en önemlisi, 1820'li yıllar boyunca Paşa'ya hizmet etmiş olan ve Süleyman Paşa adıyla bilinen Albay Séves idi. Séves en sonunda ordu hiyerarşisi içerisinde İbrahim Paşa'dan sonra ikinci kişi olmuştu. Ayrıca Mehmet Ali Paşa, askerlerinin talim yapabilecekleri güçlü ve daimi bir düzen kurmak için Fransız başkonsolosluğundan yardım ister ve General Boyer, yanında bir heyetle beraber Mısır'a gelir. Dolayısıyla Mehmet Ali Paşa'nın Napolyon'un ordusu hakkında bilgi sahibi olduğu ve kendi ordusunu geliştirmeye çalışırken ondan etkilendiği açıktır. Ancak Fransızları örnek alan ve kendi ihtiyaçlarına uygun şekilde onların modellerini uygulayan Osmanlıdan da bir o kadar etkilenmiştir. Disiplinli bir ordu kurmak hususunda Osmanlının çabalarının en önemlisi III. Selim'in ordusu Nizâm-ı Cedid'tir. Bu ordunun kurulması başkentte büyük bir yankı uyandırmış ve ünü tüm imparatorluğa yayılmıştı. III. Selim'in, ordusunda uygulamaya başladığı taktikler o kadar meşhurdur ki, Hüsrev Paşa da 1802'de Mısır askerlerini Fransız subayların yardımıyla modern bir şekilde örgülemeye giriştiğinde, o da ordusuna Osmanlı ordusunun adı olan Nizâm-ı Cedid ismini vermiştir. Mehmet Ali Paşa da III. Selim'in Napolyon'dan alarak kurduğu yapıyı tercih etmiştir ²²⁹.

Mısır'daki ordu, geçmişte Kuzey Afrikalı, Boşnak, Megrel, Çerkes, Arnavut ve diğer karışık etnik gruplardan oluşuyordu fakat bunlar sadece kendi kumandanlarına itaat eden ve kafasına estiğinde çekip gidebilen başına buyruk askerlerdi. Birleşik kumandanlık, disiplin ve ortak dilleri dahi yoktu. Ordu Avrupalı hale dönüřtüķçe bu durum değişti. Fellahlar orduya alınmış ve Mısır ordusunun sayısı yüz bini hayli aşmıştı. Üst rütbeli subayların tümü Osmanlı olsa da erler ve yüzbaşı rütbesine kadar olan genç subaylar Mısırlıydı²³⁰. Doğası gereği Mısırlılar genel olarak barışıl ve kaderci insanlardı. Osmanlı döneminde ise elinde sopa tutan bir Türk'ün

²²⁹ Fahmy, **Paşa'nın Adamları**, s. 78.

²³⁰ Marsot, **Mısır Tarihi**, s. 57.

görülmesi korku uyandırmaya yeterliydi. Oysa artık fellah, silah altına alınca eski halini unuttur, aşağılanmış halinden kurtulur ve köydeki görüntüsünden uzaklaşırdı. Böylelikle bir süre sonra ordu, ulusal kimliği, daha sonra “nahda” ya da Rönesans’ı doğuracak olan milliyetçi hareketin beşiği olmuştur fakat buna karşın Mehmet Ali Paşa ordusunun subaylarını Türklerden seçmiştir çünkü uzun süredir köle hayatı yaşayan Mısırlılar komut verme yeteneğini yitirmiştir ²³¹.

Orduyu modernleştirmek, harp okulu, mühendis birlikleri, cerrah ve veterinerler için eğitim programlarının geliştirilmesini gerektirdi ve bu doğrultuda Mısır’da okullar açıldı. Yalnız askerlik değil, diğer alanlarda da teknolojiyi öğrenmek üzere yurt dışına eğitim için heyetler gönderildi ve böylelikle ordu modern nitelikte geniş bir eğitim programının da itici gücü oldu ²³². Kısa bir sürede askeri okullar çoğaldı, piyade, topçu, süvari ve bahriye okulları açıldı. Ordunun ihtiyacı olan silah ve mühimmatın temini için fabrikalar kuruldu²³³. 1830’lu yıllarda düzenli Mısır ordusu dikkat çekici boyutlara ulaşmıştı. 1883’te her biri 3000 kişilik 36 piyade alayı, toplamda 50.000 kişilik 14 muhafız alayı, her birinde 500 asker bulunan 15 süvari alayı, 2000 kişiyi kapsayan 5 topçu alayı ve genel toplamda neredeyse 180.000 askere sahip bir ordu haline gelmişti. 40.000 kişilik düzensiz birlikler de buna dâhildi.

Mehmet Ali Paşa, kara ordusu yaratmakla yetinmemiş, ulusal bir donanma oluşturmaya da karar vermişti. İskenderiye Tersanesi’ni inşa ettirdi. Çok kısa sürede tamamlanan bu tersanede Ocak 1831’de ilk yüz topluk gemi denize indirildi. Başlangıçta işçilerin çoğu Avrupalı olsa da çok geçmeden yüksek kabiliyete sahip Arap işçiler yetiştirildi ve bunlar hızla teknik yeterlik kazandılar. Kısa bir süre sonra 8000 tersane işçisinin neredeyse tamamı Mısırlıydı. Bir Avrupalı gözlemci, bütün işin Araplar tarafından yapıldığını, dünyadaki tüm tersanelerle yarışabilecek güçte olan İskenderiye Tersanesi’nin Arapların yeteneğini gösterdiğini belirtir ve ona göre Avrupalılar olsaydı bu kadar sürede böyle muhteşem sonuçlara ulaşamazlardı. Gemilerde görev yapan mürettebat eğitimden geçiriliyordu ve kısa bir zaman zarfında

²³¹ Sinoué, **a.g.e.**, s. 173-174.

²³² Marsot, **Mısır Tarihi**, s. 57.

²³³ Kutluoğlu, “Kavalalı Mehmed Ali Paşa”, **DİA**, C.XXV, s. 64.

15.000 Mısırlı denizci göreve hazır hale gelmişti. Mehmet Ali Paşa bunlara ek olarak bir dizi yeni kale inşa ettirmiş ve eskilerini güçlendirmiştir²³⁴.

Yalnız yönetim değil, ordu da Mısırılıştırılmıştı. Bir kazanın yöneticiliği görevinden aşağıya doğru tüm memurlar artık Mısır yerlisiydi. Mısırlılar ilk kez yönetimin etkin bir parçası olmuşlardı. Kıptî cemaatinin geleneksel yetki alanları ise muhasebecilik ve kâtiplikti fakat bunlar da başka görevlere getirildiler²³⁵. Mehmet Ali Paşa, Mısır'ı Mısırılıştıran lider olmuştur. Ayrıca akılcı yönetim ilkelerini takip eden bir devlet sistemi ve yönetimi oluşturmuştur. Fellahlar ordudan nefret etmelerine, askere alınmaktan kaçınmalarına rağmen, olumlu bir benlik arayışı geliştirmekte büyük bir yol katetmişler ve kendi ordularında çarpışan Mısırlı fellaha dönüşmüşlerdir. Mehmet Ali Paşa, ileriki bölümlerde değineceğimiz üzere, bilim ve teknoloji okulları kurmuş, yüzlerce bitki, ağaç ve meyve çeşidi getirtmiş; o kadar ki bugün Mısır'ın meyve ve sebze üreticiliğinin tohumlarının neredeyse tamamı bu dönemde atılmıştır.

Mehmet Ali Paşa, Osmanlıdan daha geniş haklar almak için mücadele etmiştir. Kendisinden sonra gelecek olanların çok zor dönemlerden geçeceğini biliyordu. Ondan sonra yönetime geçen oğlu İbrahim Paşa birkaç ay sonra veremden öldü ve yerine geçen Abbas da 1854'te bir suikasta kurban gitti. Daha sonra yerini Mehmet Ali Paşa'nın amcası Said alacaktı. Mehmet Ali Paşa'dan sonra gelecek olanların hiç birisi, onun siyasi yeteneği, enerjisi ve hayal gücünün yarısına bile sahip olamayacaklardı²³⁶.

²³⁴ Lutskiy, **a.g.e.**, s. 54-55.

²³⁵ Marsot, **Mısır Tarihi**, s. 60.

²³⁶ **A.e.**, s. 65-66.

İKİNCİ BÖLÜM

KAVALALI MEHMET ALİ PAŞA DÖNEMİ'NDE MİSİR'DA EDEBİ VE KÜLTÜREL HAYATI ETKİLEYEN FAKTÖRLER

2.1. Fransız İşgalinin Etkileri

Fransız işgali ile Mısır, derin uykusundan uyanmış, halk aydınlanmaya dair içinde gizli olanı hatırlayarak zihnindeki aydınlanma düşüncesine çaba sarf etmiş, ülkesinin idaresine katılmış ve modern kültürün unsurlarını keşfetme fırsatı bulmuştur. Napolyon Mısır'ı sadece silah ile değil bilgi ve ilimle de fethetmek istemiştir. Böylelikle güç ve irfan olmak üzere iki açıdan övgü almış, Avrupalı âlim ve düşünürlerin de sempatisini kazanmıştır. Bu sebeple söz konusu hamlesine, sayıları yüz kırk altıya varan ilim adamı ile zeki ve hünerli kişileri de katmıştır. Ayrıca Mısır'da, kitapların, gazetelerin ve dergilerin basıldığı Arap harfli ilk matbaayı kurmuş, bunlara içlerinde Fransızcayla İtalyancanın da bulunduğu Mısır'la ilgili kitap ve kaynaklar da eklemiştir.

Fransa için her şey yolunda gitmiş hatta Mısır'da doğan Fransız çocukların öğrenimi için Kahire'de iki okul yapılmıştır. Bunun yanı sıra Fransız bilim akademisine benzer bir bilim akademisi inşa edilmiştir. Bu müessesenin kurulması için 22 Ağustos 1798'de emir çıkmış, akademi, "gelişme ve birlik" sloganı ile açılmıştır. Mısır'a özgü bilimsel araştırmaların gelişmesi üzerine yapılacak her çalışma ve Doğu kültürüyle Batı kültürünü kaynaştıran her çaba da bu akademinin çalışma kapsamına dâhil olacaktı. Akademi üyelerinin çalışma ve araştırma alanları arasında, matematik, tıp, iktisadi ve teknik ilimler, edebiyat, müzik ve Mısır tarihi vardı. Akademinin bilimsel araştırmalarını her üç ayda bir yayımlaması da şart koşulmuştu. Eski eserler için kazı çalışması yapılması ve Firavun medeniyetinin kalıntılarının araştırılması için iki heyet kurulması istenmişti.

Akademi, Fransızların Avrupa'dan getirdikleri ve ayrıca camilerden ve Memlüklerin evlerinden topladıkları değerli kitapları da ihtiva eden bir kütüphane de kurmuştu. Bu kütüphane bilim öğrencilerine her gün kapılarını açmaktaydı. Tüm ilimler, özellikle de kimya ve kimyevi deneyler için bir bina ayrılmıştı.

Fransızlar, *Le Courier de l'Égypte* veya “Mısır Postası” adında, işgalin sözcüsü olan iki adet Fransızca gazete çıkarmışlardır. *La Décade Égyptienne* adında bilim akademisinin sözcüsü olan bir gazete de çıkarılmıştır. Ayrıca oyunlar için bir tiyatro inşa edilmişti. Bunun yanı sıra, kumaş, kâğıt üretimi ve benzeri malzemelerin üretimi için fabrikalar, atölyeler, rasathaneler, resim ve çizim evleri kurulmuştur¹.

Fransız işgaliyle Mısır’da, okullar, gazeteler, opera binası, ilmi kurumlar, kütüphaneler, matbaa, kimya laboratuvarları ve rasathaneler kurulması vesilesiyle Mısır halkı, Avrupa hayatının bazı yönlerini tanımıştır. Halk Fransızların modern yaşantılarına, tiyatro, oyun, eğlence ve musikiye düşkünlüklerine, kadın-erkek ilişkilerine, giyim kuşamlarına yakından tanık olmuştur. Fransız kültürü başlangıçta fazla etkili olmamakla beraber, Napolyon’un beraberinde getirmiş olduğu çeşitli sahalarda uzmanlaşmış ilim adamlarının çalışmalarına ve deneylerine bazı Mısırlı aydınlar muhakkak ki ilgi duymuştur. Fransız uzmanlar, Mısır halkının karşısında alay eder bir üslupla dikilip, onları yaptıkları kimyasal deneyleri izlemeye davet ediyorlardı. Avrupa, bilimsel ve sosyal alanda bir hayli mesafe katettiği halde, Arap ülkeleri henüz başlangıç safhasındaydı. Kısaca belirtmek gerekirse, başta matbaa olmak üzere, kitap ve gazete gibi basılan her şey de Mısır için yeniydi².

2.2. Mehmet Ali Paşa Dönemi

Tüm bu gelişmelerden sonra, Fransa 1801 yılında Mısır’dan çıktığında, hükümet koltuğuna oturmasına vesile olan çeşitli olaylardan sonra yönetime geçen Mehmet Ali Paşa, devletin güçlenmesi için birtakım işlere girişmiştir. Orduyu güçlendirmiş ve en yeni Avrupai tarzda eğitilmesini sağlamıştır. Fransa’ya ve Avrupa ülkelerine, bu ülkelerin gelişme ve ilerleme sebeplerini kavramaları, döndüklerinde ülkelerinin ıslahı için çalışmaları ve insanlarını eğitmeleri için öğrenci heyetleri göndermiştir. Paris’e giden tüm öğrenciler, muhasebe, mühendislik, coğrafya, tarih ve resim öğrenmekle sorumluydu ve bunun sonrasında kendilerine uygun olan istedikleri ilimlerde uzmanlaşmaktaydılar.

¹ Hanna el-Fahuri, *Tarîhu’l-edebi’l-Arabî*, 12. bs., Lübnan, Menşûrât’ul-Mektebeti’l-Bulisiyye, 1987, s. 895-898.

² Ahmet Savran, *19. yy. Osmanlı Döneminde Yeni Arap Edebiyatı*, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1991, s. 7-8.

Mehmet Ali Paşa Mısır'da çok sayıda okul yaptırmıştır. Her şeyden önce orduyu güçlendirmek amacıyla söz konusu okulları açmaya başlamış, sosyal ve ekonomik yapıyı ıslah etmiştir. Bu okulların en meşhurları tıp ve harp okullarıydı. Bu okulları sağlam temellerle güçlendirmek için, İtalyan, Fransız ve İngiliz hocalar getirtmiş, aynı zaman da orduyu düzenlemesi için Fransız subaylar da temin etmiştir. Okulların sayısı artmış ve yetişen öğrenciler ses getirmeye başlamıştır. Mehmet Ali Paşa, en iyi şekilde işleyen bir sistem oluşturmak istemiş ve bu okullar için yaklaşık olarak günümüzdeki eğitim bakanlığına benzer bir divan oluşturmuştur.

Mehmet Ali Paşa bu kadarıyla yetinmemiş, Arap dilini hükümdarlık, siyaset ve hukuk dili haline getirmiştir. Tercüme hareketini teşvik etmiş, ilim ve ıslahat ile ilgili kitaplar yabancı dillerden Arapçaya çevrilmiştir. Bu kitapları halka yaymak üzere matbaa özendirilmiştir. Kitaplardan kadılar ve din adamları da yararlanmıştır. Aynı zaman da gazetecilik de teşvik edilmiştir. Böylelikle Mehmet Ali Paşa, modern canlanma (nahda) hareketinin güçlü bir dayanağı olmuştur ³.

Mehmet Ali Paşa'nın kendisi de okuma yazmayı yaşamının çok geç bir döneminde, kırk beş yaşlarında öğrenmişti. Okuma yazması olmayan biri olarak, Mısır'da hüküm sürmüş, savaşın, mühendisliğin ve tarihin esaslarına bütünüyle doğuştan gelen zekâsıyla hâkim olmuştur. Bu yeni bilgisiyle, ordu idaresi ve kamu teşebbüsleri ile ilgili araştırmalar yapmış, dış basındaki haberleri takip etmiştir⁴.

Tolunoğulları döneminden başlayarak (868-905), 1952'ye kadar olan süreçte, Fâtımîler dönemi hariç, Mısır idaresinin başında daima ya Türk asıllı ya da Türk devlet kültürü içerisinde yetişmiş kişiler bulunmuştur. Osmanlı Devleti, Avrupa'nın modernleşmesiyle, güç dengesinin kendisinin aleyhine döndüğünün farkında olduğu bir dönemde, öncelikle askeri sahada modernleşmeyi hedeflemiştir. Bu da Osmanlı-Mısır bağlamında çok ilgi çekici bir gelişme olmuştur. Bu gelişme, Osmanlı ordusunda görevli bir subay (serçeşme) olan Mehmet Ali Paşa'nın 1805'te Mısır valiliğine yükselmesi ve kendi sülalesinin Mısır'a 1952'ye kadar hâkim olmasıdır. Yüz elli yıllık bu tarihi sürecin şimdiye kadar değinilmeyen yönlerinden birisi ve belki de en önemlisi de, bu sülalenin Mısır gibi Arap kültür ve geleneklerinin kök saldığı bir toplumda,

³ el-Fahuri, **a.g.e.**, s. 895-898.

⁴ Lutskiy, **a.g.e.**, s. 59.

Türk kültürünün de değişik tesirlerinin nüfuz etmesinde ve modern Mısır kültürünün oluşmasında temel teşkil eden unsurlardan birisi haline gelmesidir. Mehmet Ali Paşa'nın yaptığı veya yapmak istediği birçok yeniliği daha iyi anlayabilmek için, konuya daha geniş bir açıdan bakmak gereklidir. Bu durumda da Osmanlı idaresinin Mısır'ın hukuki, kültürel ve ekonomik düzenine önemli bir etkisinin bulunduğu göz ardı edilemez. Bu klasik düzenden hareketle, İstanbul'da yürütülen Osmanlı modernleşmesini örnek alarak işe başlayan Mehmet Ali Paşa, pragmatik üslubu ile Mısır'da kendi modernleşme tarzını yaratmıştır. Bu tarz esas itibarıyla "Osmanlı" olmakla birlikte, orduda olduğu gibi birçok konuda, farklı oranlarda da olsa, "Fransız" unsurlarla karışmış ve ihtiyaç ölçüsünde değişik unsurlarla desteklenerek şekillenmiştir. Bu şekillenme, önceden belirlenmemiş, ihtiyaca göre gerçekleşmiştir. Temelde Osmanlı'nın başkenti olan İstanbul'da yürütülen modernleşme faaliyetlerinden esinlenmiş fakat bu yenilikleri sonunda kendisine has bir şekilde harmanlamıştır. Bu yeni sentez, kültür sahasında "Osmanlı-Türk" tarzı olmakla beraber aynı zamanda "Osmanlı-Mısır" tarzını da ortaya çıkarmıştır.

Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da başlatmış olduğu çok yönlü modernleşme hareketinin temelinde Osmanlı örneği yatmaktadır. Osmanlı'nın izlerini ve etkilerini birçok alanda görmek mümkündür. Bunların başında, diğer alanlardaki modernleşmenin de itici gücü olan ordu ve eğitim kurumlarının oluşturulması ve bunlar için gerekli olan kitapları temin etmek için de ileride değineceğimiz üzere matbaanın kurulması geliyordu. Mısır'da bu alandaki yeniliklerde, daha önce İstanbul'da yapılmış olanlar örnek alınmışsa da ordu ve matbaa konularında olduğu gibi bazı hallerde, İstanbul'u kısa sürede geride bırakarak daha parlak gelişmeler yaşanmıştır. Mehmet Ali Paşa'nın özellikle ordu ve matbaa konusundaki başarısı, İstanbul dâhil tüm dünyada büyük takdir toplamış, bazen de kıskançlıkla karşılanmıştır⁵.

Mehmet Ali Paşa döneminde Mısır'da Osmanlı-Türk tesiri, önceki üç yüz yıllık Osmanlı dönemine (1517-1804) nazaran daha yoğun ve çok yönlü olmuştur. Bu tesir, sosyal hayat tarzı, giyim kuşam, yemek kültürü, müzik ve eğlence gibi farklı

⁵ Ekmeleddin İhsanoğlu, **Mısır'da Türkler ve Kültürel Mirasları**, İstanbul, IRCICA, 2006, s. XVII-XIX.

alanlarda da vuku bulmuştur. Bu etki, Mehmet Ali Paşa ile, genişleyen ailesi etrafında oluşan sivil ve askeri bürokrasinin büyümesiyle birlikte yeni aristokrat ve burjuvazi sınıflarıyla eski eşraf muhitlerini de etkilemiştir. Giyim tarzlarından yemek çeşitlerine ve musiki icrasına kadar uzanan geniş bir alana nüfuz eden bu kültürel etkileşimin temelinde, İstanbul merkezli Osmanlı kültürünün örnek alınmasıyla oluşan ve “İstanbulî” denilen bir üst referans bulunuyordu. Mısır toplumunun özellikle büyük şehirlerde yaşayan kesiminde, bu etkinin bariz belirtileri İkinci Dünya Savaşı’na kadar açık bir şekilde görülmekteydi. Mehmet Ali Paşa ve sülalesi döneminde, Osmanlı-Türk kültürel arka planı Mısır’da öncesine nazaran daha bariz bir hal almış, klasik Osmanlı döneminde sınırlı olan kültürel etki alanı, bu dönemde genişleyerek merkezi bürokrasi, kurulan büyük modern ordu ve oluşturulan toprak sahibi aristokrasi ile daha geniş bir tabana yayılmıştı.

19. yüzyılın sonuna doğru önemli bir ideolojik ve siyasi akım haline gelen milliyetçilik anlayışı, bu asrın başında, Osmanlı dünyasının üç kıtaya yayılan topraklarında yaşayan Müslüman toplum ve cemaatlerde mevcut değildi. Yani 19. yüzyılın başlarında İslam kavimleri arasında, bir milletin diğer milletlere mutlak manada üstün olduğu, ‘ilahi’ veya ‘tarihi’ bir misyon sahibi olup başkalarına hükmetmek gibi bir görevinin bulunduğu iddiaları bulunmamaktaydı. Arap ve Türk aydınlarının zihinlerinde de bu düşünceler yer edinmemişti. 19. yüzyılda Avrupalı, özellikle de Fransız ve İngiliz aydınlarıyla idarecileri, kafalarında oluşan bu tür düşüncelerle, Asya ve Afrikalı milletleri kendilerinden ‘geri kalmış’ olarak gördüklerinden, onlara ‘medeniyet’ götürme misyonunu edinmişlerdir. İhsanoğlu’nun belirttiği üzere, Mısır’da ise Türk-Arap ilişkisini bu durumun dışında değerlendirmek gerekir. İki taraf içinde bu anlayış söz konusu değildir. Osmanlı klasik idari tarzının ötesine geçmek isteyen Mehmet Ali Paşa, kurmaya çalıştığı modern merkezi idareyi oluşturabilmek için birtakım pragmatik tedbirler almıştır. O dönem için söz konusu olan ‘milliyetçilik’ veya çağdaş Avrupalı yazarların ima ettikleri gibi ‘etnik üstünlük’ düşüncesinin bulunduğu iddiaları mesnetsizdir. Çünkü Mehmet Ali Paşa’nın istihdam politikasını belirleyen en önemli faktör, hedeflerini bir an evvel, en başarılı şekilde

geçekleştirmek, bunun için de etnik kökeni ve dini ne olursa olsun fark etmeksizin, tecrübe sahibi olanlardan faydalanmaktır⁶.

Mehmet Ali Paşa'nın kültürel olarak takip ettiği çizgi, değinildiği gibi Osmanlı çizgisi, konuştuğu dil Türkçe ve dünyaya bakış açısı da tipik bir Osmanlı bakış açısydı. Paşa'nın nihai amacı, idaresi altındaki bölgelerin siyasi geleceğini garanti altına almaktır. Uzun bir mücadele sonucunda bunu başaran Mehmet Ali Paşa'nın mevcut politikaları, bir bütün olarak ele alınıp neticeleri değerlendirilecek olursa, Mısır tarihinde yeni bir dönemin başlatıcısı olarak kabul edilmesi kaçınılmazdır⁷.

2.3. Kütüphaneler ve Arşiv

Mısır'da birçok kütüphane bulunmaktadır. Bunların en önemlileri Kahire'de ve bir kısmı da Mısır'ın diğer bölgelerinde yer alır. Genel amaçlı olanları, halka hizmet vermek için kurulmuştur ve çoğunluğu da hükümet daireleri ve cemiyetlere bağlıdır. Bunun dışında, şahıslara ait özel kütüphaneler vardır. Bu kitapsever kişiler, kendileri için kitap toplamakla meşguldürler ve içlerinde halkın yararına sunulmuş vakıfları olanlar da bulunmaktadır⁸.

Öncelikle eski çağlardan itibaren, genel olarak bu kütüphanelerden bahsetmek gerekirse, en meşhuru şüphesiz İskenderiye Kütüphanesi'dir.

2.3.1. İskenderiye Kütüphanesi

İskenderiye, Helenizm devri denilen çağda, Büyük İskender'in Mısır'ı fethiyle eski küçük yerleşimleri birleştirerek kurduğu büyük bir şehirdir. Coğrafi konumundan dolayı da kısa sürede büyümüştür. Sakinleri, eski Mısır halkı olan Kiptilerden ziyade, buraya yerleşen Yunanlılar, Filistin'i terk etmeye başlayan Yahudiler, Doğu'nun çeşitli diller konuşan Lübnanlı ve Suriyeli halklarıdır. Eski Yunanlıların, yani Atinalıların ve diğerlerinin böyle geniş kütüphaneler kurmadığı bilinmektedir. İskenderiye Kütüphanesi kadim çağların en eski kütüphanesiydi. Ön Asya medeniyetlerinde kütüphaneler bir geçiş sayılmaktaydı. İskenderiye, Antik

⁶ İhsanoğlu, a.g.e., s. XIX-XXI.

⁷ Kutluoğlu, "Kavalalı Mehmed Ali Paşa", *DİA*, C.XXV, s. 65.

⁸ Corci Zeydan, *Târîhu âdâbi'l-lugati'l-ârabîyye*, 4 c., Haz. Şevki Dayf, Daru'l Hilal, y.y., t.y., C.IV, s. 100.

Yunan edebiyatı, felsefe ve bilime dair eserlerin kopyalarını ve o ortamda yazılan birtakım eserleri, papirüs gibi dayanıklı bir madde sayesinde koruyabilmişti. Eser sayısı yüz binler ile ölçülmekteydi. İskenderiye’de kaybolan birçok eser, daha sonraki asırlarda nakil ve kaynak göndermelerle tanınmıştır. İskenderiye’de başta Tevrat olmak üzere, İbraniceden yapılan çeviriler mevcuttu. Örneğin, Mısırlı rahip Manetho’nun Eski Mısır hiyeroglif metinlerine dayanarak yazdığı Yunanca Mısır tarihi, ünlü kütüphanenin zaman içerisinde yok olan eserlerinin bazı parçalarının yanı sıra o eserlere yapılan göndermeler ve bunların çok meşhur olanlarının kopyaları, bilim adamlarını halen meşgul etmektedir. 5. ve 6. asırlarda bunların Aramca, yani bugün Süryanice denilen dile yapılan çevirileri ve 9. ve 10. asırlarda Arapçaya yapılan çevirileri ile bu miras önemli ölçüde korunmuştur.

Kütüphane, Jül Sezar’ın İskenderiye’ye çıkarken yapmış olduğu savaşta ve çıkan yangında ilk darbeyi almış, sonraki asırlarda Hristiyan grupların savaşı, bağnazlığı ve kütüphane eserlerine vermiş oldukları kasıtlı tahribat nedeniyle bu darbe en zararlı boyuta ulaşmıştır. 5. ve 6. yüzyıllarda eski Helen mirası oldukça zarar görmüş, 7. asırdaki İslam fethine kadar ortada bir kütüphane kalmamıştır.

Uygarlığın dolaşımı, kütüphanelerin akıbeti ile paraleldir. İskenderiye Kütüphanesi büyük bir kütüphane idi. Yetiştirdiği âlimler arasında Kraliçe Kleopatra da vardı⁹. Yeni İskenderiye Kütüphanesi ise, 2002 senesinde Mısır hükümeti tarafından eski yerine yakın bir yerde resmi olarak kurulmuştur¹⁰.

2.3.2. İslam Fethi Sonrası Mısır’da Kütüphaneler

Kuzey Afrika’da kurulan ve kısa sürede Mısır’ı ele geçiren Fâtımî hanedanı, Şii mezhebinin savunucusuydu. Fâtımîler mezheplerini ve kültürlerini yaymak amacıyla dâîler¹¹ göndermişler ve aynı zamanda da bu dâîleri eğitmek için de ilmi müesseseler kurmuşlardır. Bunların bir bölümünü de kütüphaneler oluşturmaktaydı. Kahire’nin Fâtımîler tarafından ele geçirilmesinden bir yıl sonra, Cevher es-Sıkkî’nin

⁹ İlber Ortaylı, **Eski Dünya Seyahatnamesi**, 10. bs., İstanbul, Timaş Yayınları, Haziran 2014, s. 59-61.

¹⁰ Thomas Gaughan, “Bibliotheca Alexandrina”, **Encyclopædia Britannica**, (Çevrimiçi) <https://www.britannica.com/topic/Bibliotheca-Alexandrina-1518176>, 09 Ekim 2018.

¹¹ İslam dünyasında ortaya çıkan bazı fırkalarda mezhebi yayma yetkisi verilen kimsenin unvanıdır. Bkz.: Mustafa Öz, “Dâî”, **DİA**, C.VIII, s. 420.

inşa ettirdiği Ezher Camii'ni Halife Aziz-Billah medrese haline getirmiştir. Ezher'de, ileriki dönemlerde Halife Hâkim-Biemrillah ve diğer halifelerin de gayretleriyle gelişen kütüphanenin temelini bu dönemde atıldığı sanılmaktadır.

Halife Muiz-Lidînillah ve Aziz-Billah devirlerinde, vezirlik makamında bulunan Ya'kub b. Killis, sadece idari ve iktisadi değil, kültür alanındaki görüş ve tavsiyeleriyle de bu halifeler üzerinde etkili olmuştur. İbn Killis dönemin fakih, filolog, şair ve hafızlarını toplar, onlarla ilmi konuları tartışırdı. Saraydaki müstensihler, yani yazma eserleri el yazısıyla kopya eden görevliler de birçok önemli eseri istinsah ederek İbn Killis'in kütüphanesini zenginleştirmekteydiler. Ulemaya açık olan bu kütüphane, İbn Killis'in vefatından sonra Halife Aziz-Billah tarafından saray kütüphanesine naklettirilmiştir.

Babası Muiz-Lidînillah gibi mimari eserler yaptıran, Kahire'de birkaç cami ile saray inşa ettiren Halife Aziz-Billah'ın kitaba olan düşkünlüğüne ve onun zamanında saray kütüphanesinin zenginleştiğine dair kaynaklarda rivayetler bulunmaktadır. Tarihçi Yahya b. Ebu Tay, bu kütüphanenin dünyanın harikalarından biri olduğunu ve İslam âleminde bundan daha büyük bir kütüphanenin görülmediğini nakleder. Aziz-Billah devrinde, sarayda hâfız-ı kütüblük¹² görevinde bulunan Ali b. Muhammed eş-Şâbusti de kütüphane hakkında önemli bilgiler vermekte ve sarayın kırk odasının bu kütüphaneye tahsis edildiğini söylemektedir. Çok sayıda kitap bulunan kütüphanede kitaplar, duvarları kaplayan raflara konularına göre ayrılarak yerleştirilmişti. Çeşitli ve meşhur eserlerin çok sayıda nüshası bulunmaktaydı. Kütüphanecilerin dışında iki adet müstensih ve ferrâş¹³ da görevlendirilmişti. Saray kütüphanesi çeşitli tarihlerde büyük kayıplara uğramış ve Selahaddin Eyyûbî'nin 567 (1171-72) senesinde Kahire'yi fethinden sonra varlığı sona ermiştir.

Halife Hâkim - Biemrillâh'ın 395'te (1005) Kahire'de dârülhikme modelinde kurduğu dârülim, ilk başta Sünnî bir araştırma kurumu niteliğindeyse de daha sonra İsmâilî propagandaların yönlendirildiği bir merkez haline gelmiştir. Hâkim-Biemrillâh

¹² Osmanlı vakıf kütüphanelerinde görevlendirilen kişilere verilen isimdir. Bkz.: İsmail. E. Erünsal, "Hâfız-ı Kütüb", *DİA*, C.XV, 1997, s. 94.

¹³ Halife ve sultanların yatak ve halılarını serin, çadırlarını kuran kişi; cami, medrese gibi vakıf eserlerinin temizlik işleriyle uğraşan görevlidir. Bkz.: Tahsin Yazıcı, Mehmet İpşirli, "Ferrâş", *DİA*, İstanbul, 1995, C.XII s. 408.

büyük bir özenle inşa ettirip döşettiği dârülilimde zengin bir kütüphane kurmuştu. Kaynaklar, kuruluşunda bu kütüphanede mevcut eserlerin genellikle Sünnî görüşü aksettiren kitaplar olduğunu belirtir. Burada mevcut kitapların büyük bir kısmı saray kütüphanesindeki zengin koleksiyondan sağlanmıştır. Her sınıftan insana açık olan kütüphane, başlangıçta Halife Hâkim – Biemrillâh'ın özel bütçesinden sağlanan gelirle desteklenmekteydi. Kütüphanede, okuma salonunun yanı sıra toplantı ve dersler için ayrı bölümler de vardı. Burada yapılan ilmi toplantılara zaman zaman halife de katılırdı. Tarihçi Musebbihî'nin naklinden, Dârülilim Kütüphanesi'nin halka açık olduğu gibi, okuyuculara istinsah için gerekli olan kâğıt, kalem, mürekkep ve hokkaların da ücretsiz sağlandığı anlaşılmaktadır. Dârülilim, Vezir Efdal b. Bedr el-Cemâli tarafından 513 (1119) senesinde kapatılmış olsa da, 517'de (1123) Vezir Me'mûn el-Batâihî'nin gayretleriyle başka bir binada tekrar açılmıştır. Fâtımîlerin saltanatına Eyyûbiler tarafından son verilinceye kadar dârülilim hem bir kütüphane hem de bir propaganda merkezi olarak faaliyetini sürdürmüştür. Makrizî'nin bir rivayetinden öğrenildiğine göre Hâkim-Biemrillâh, dârülilimdeki kitapların büyük bir bölümünü başta Ezher olmak üzere üç camiye göndermiştir. Muhtemelen bu kitaplar dârülilimin Sünnî bir karaktere sahip olduğu dönemde ihtiva ettiği eserlerdi. Hâkim-Biemrillâh 402 (1011-12) senesinde Kahire'de inşa ettirdiği camide de bir kütüphane tesis etmiş ve Fustat'taki Amr b. Âs Camii'ne çok sayıda Mushaf ve kitap bağışlamıştır.

Selâhaddin Eyyûbî, 567'de (1171-72) Kahire'yi ele geçirip Fâtımî saltanatına son verdiğinde, İsmâilî propagandasının merkezi haline gelmiş olan bazı kütüphaneleri dağıttı. Halife Müstansır-Billâh el-Fâtımî devrinde de dârülilimle birlikte büyük kayıplara uğramış olan saray kütüphanesinin, Fâtımî saltanatı süresince devam eden hayatı da bu arada sona erdi.

Eyyûbîler döneminde kurulan en zengin kütüphane, Kādî el-Fâzıl tarafından 580 (1184) senesinde Kahire'deki medresesinde tesis edilmiştir. Selâhaddin Eyyûbî'nin veziri Kādî el-Fâzıl, Orta Çağ'da İslam âlemindeki kitap meraklıları arasında ilk sırada yer almaktaydı. Eyyûbîler döneminde Muhammed b. Âdil'in

Kahire’de 621 (1224) senesinde kurduğu dârülhadiste de bir kütüphane bulunmaktaydı¹⁴.

İki buçuk asır süren Memlük hâkimiyeti döneminde ise Mısır’da birçok cami ve medresede kütüphane kurulmuş ve daha önce yapılmış olan bu tür müesseselere de kitap koleksiyonları vakfedilmiştir. Ayrıca bazı türbe ve ribâtlarda¹⁵ da kütüphaneler kurulduğu görülür. Eyyûbiler döneminde Kahire’de kurulan medreselere VII. (XIII.) yüzyılın ortalarından itibaren Memlükler tarafından yenileri eklenmiştir. Hükümdarların yanı sıra devlet adamları, alimler ve ticaret erbabı, çoğu Kahire’de olmak üzere ülkenin çeşitli bölgelerinde birçok medrese yaptırmıştır ve bunların birer kütüphanesinin de bulunduğu kaynaklarda belirtilmektedir.

el-Meliku’l Muzaffer II. Baybars, 703 (1304) tarihinde meydana gelen depremde harap olan Hakîm Camii’ni tamir ettirmiş ve buraya bir de kütüphane yaptırmıştır. Ahmed b. Tolun’un Kahire’deki camisinde tesis ettiği kütüphane, el-Meliku’l-Mansûr Husâmeddin Lâçin tarafından düzenlenmiş ve zenginleştirilmiştir. Kahire’deki camilerden Câmi-i Özbek Eşrefî’de de birer kütüphane bulunmaktaydı. Vakfiyesinden öğrenildiğine göre Ferec b. Berkuk’un 812’de (1409) Kal’atu’l-cebel’de yaptırdığı Câmiu’l-ebayaz’da bir kütüphane mevcuttu. Bâbuzuveyle’de Sultan el-Mueyyed Şeyh el-Mahmûdî’nin 822’de (1419) tesis ettiği Câmiu’l-Mueyyedî’deki kütüphane Memlükler devrinde kurulan en zengin cami kütüphanesidir.

VIII. (XIV.) yüzyılda Kahire’de kurulan medreselerin bir kısmında birer kütüphane bulunmaktaydı fakat aralarında en meşhuru, Cemâleddin Mahmûd b. Ali el-Ustâdâr ez-Zâhirî’nin 797’de (1395) kurmuş olduğu Mahmûdiyye Kütüphanesi’dir. Mısırlı meşhur tarihçi Makrizî, bu kütüphanenin Mısır ve Şam’da eşi benzeri olmadığını, her fenden bir kitap bulunduğunu söyler. Yine Mısırlı tarihçi Sehâvî’den öğrenildiğine göre, kütüphaneye nezaret edenler arasında İbn Hacer el-Askalânî de bulunmaktadır. İbn Hacer el-Askalânî kendi kitaplarını da bu kütüphaneye bağışlamıştır. Ayrıca Celâleddin es-Suyûtî’nin eserlerinin çoğunu Mahmûdiyye Kütüphanesi’ndeki kitaplardan yararlanarak yazdığı belirtilir.

¹⁴ İsmail E. Erünsal, “Kütüphane”, **DİA**, İstanbul, 2003, C.XXVII, s. 15-16.

¹⁵ Sınır boylarında ve stratejik mevkieilerde askeri amaçlı müstahkem yapılara verilen addır. Bkz.: İsmail Yigit, “Ribât”, **DİA**, C.XXXV, s. 76.

Memlûk sultanlarından Sultan Berkuk, Kahire’de 788 (1386) senesinde iki saray arasında inşa ettirdiği medreseye birçok kitap vakfederek bir kütüphane tesis etmiştir. Memlûkler devrinde Mısır’da kurulan medreselerden Antabî ve Mâlikîyye medreselerinde de birer kütüphane bulunduğu kaynaklardaki bazı kayıtlardan öğrenilmektedir.

Memlûkler devrinde Kahire dışındaki camilerde de kütüphaneler tesis edilmişti. Emîr İzzeddin Aydemir’in Bulak’ta 737’de (1337) yaptırdığı camisinde ve Şemseddin el-Vâsitî’nin yine Bulak’ta yer alan camisinde birer kütüphane bulunmaktaydı¹⁶.

2.3.3. Fransız İşgali Dönemi’nde Mısır’daki Kütüphaneler

Daha önce de sözünü ettiğimiz gibi, Fransa’nın Mısır’ı işgali döneminde Napolyon beraberinde kalabalık bir bilim ve sanat heyeti ile gelmişti. Bir kısmı türbe ve camilerden toplanmış olan çok sayıda Arapça kitabın yanı sıra, Fransızca kitapların da bulunduğu ve halkın da kitap okumaya özendirildiği bir kütüphane kurmuştu¹⁷. el-Nasiriyye bölgesinde, tahkimatlar, kuleler, binalar inşa etmişler, ileri gelen kişilerin evlerinin birkaçını yıkmışlar, buralardan aldıkları moloz ve mermerlerle tepelerde ve başka yerlerde binalar yapmışlardır. Yöneticiler, astronomlar, öğrenciler ile matematik, geometri, astronomi, kazı ve çizim alanlarındaki bilim adamları, ressamalar, kâtiplerle yazarlar için el-Nasiriyye bölgesini ve ileri gelen kişilere ait tüm evleri tahsis etmişlerdir.

Hac Emiri olan Kasım Bey ve Hasan Kâşif Jarkas’ın evleri de bu evler arasındadır. Hasan Kâşif Jarkas, evini mükemmel bir şekilde inşa ettirmiş ve muazzam miktarlarda para harcamıştı. Binanın sıvasını ve döşemesini bitirdiğinde, Fransızlar gelmişler ve Hasan Kâşif beraberindekilerle kaçarak her şeyi içindekilerle beraber olduğu gibi bırakmıştı. İdareciler, astronomlar ve fizikçilerden bazıları bu evde yaşamıştır. Kendilerine ait olan kitaplardan çok sayıda getirip bu eve yerleştirmişler, beraberlerinde bu kitaplarla ilgilecek ve onları düzenleyecek bir sorumlu da getirmişlerdir. Aralarından öğrenci olanlar her gün burada toplanmakta, kitaplardan herhangi bir şeye bakmak isteyen olursa, istediği cildi talep etmekte ve kütüphaneci

¹⁶ Erünsal, “Kütüphane”, **DiA**, C.XXVII, s.20-21.

¹⁷ Yalar, **a.g.e.**, s.54-55.

de onlara istedikleri kitapları getirmekteydi. Müslümanlardan gelip bakmak isteyenlere engel olunmazdı. Aksine onlara, ülkeler, yöreler, hayvanlar, kuşlar ve bitkiler olmak üzere her çeşit resimli basılı kitaptan getirilirdi. Ayrıca ülkelerin antik tarihleri, seferleri, resimli peygamber hikâyeleri, mucizeleri, harikulade kahramanlıkları, kendi ileri gelenleriyle ilgili olayları ve insanı şaşkına çeviren bunun gibi birçok konuyu içeren kitaplar gösterilirdi. Mısırlı meşhur tarihçi Abdurrahman el-el-Cebertî, buraya birçok kereler gittiğini ve kendisine, Hz. Peygamber'in hayatı da dâhil olmak üzere tüm çeşitli kitaplardan gösterildiğini belirtir¹⁸.

2.3.4. Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Kütüphane ve Arşiv

Çalışmaları

Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Mısır'da defterhane (arşiv) kurmuş ve kütüphane alanında da çalışmalar yapmıştır. Defterhane, resmi kayıt arşividir. Mısır devlet belgelerini içeren defterhanenin ilk kez kurulması fikri, birçok faktör neticesinde doğmuştur. 27 Ekim 1807 tarihinde, hükümet askerleri (deliler) Mehmet Ali Paşa'nın Ezbekiye'deki evine saldırmış, içerisindeki malı mülkü ve belgeleri gasp etmişlerdi. Bu olayda çalınan en önemli belge, Mehmet Ali Paşa ve General Fraser arasında yapılan barış antlaşmasıydı. 1820 senesi haziran ayında ise kethüda divanında ve Kahire Kalesi'ndeki Şerif Paşa'nın makamında iki gün süren büyük bir yangın çıkmış, bu yangın devlet vesikaları ile beraber özel Mısır devlet arşivinin büyük bir kısmının yok olmasına sebep olmuştu. Bundan dolayı her iki divan da Ezbekiye'deki Tahir Paşa'nın evine nakledilmişti.

O dönemdeki başkâtipler ve memurlar, azledildiklerinde veya başka bir yere gönderildiklerinde, işlerin karışmasından dolayı belgeleri de beraberlerinde götürüyorlardı. Bunun sonucunda karmaşa ve düzensizlik ortaya çıkıyordu. Mehmet Ali Paşa, Arnavut ve Türk askerlerin şikâyetçi tavırlarından dolayı da önemli devlet vesikalarını korumak için bir yer inşa etmeyi düşünmüştür.

Tüm bunlar Mehmet Ali Paşa'nın, bütün bölgelerin ve divanların kayıtlarını içerisinde toplamak üzere, belgelerin ve resmi kayıtların saklandığı bir defterhane inşa

¹⁸ Abdurrahman el-Cebertî, *Al-Jabarti's Chronicle of The First Seven Months of The French Occupation of Egypt - Muharram –Rajab 1213 – 15 June- December 1798, Târîkh Muddat Al-Faransîs Bi-Mısır (Târîhu Muddeti'l-Fransîs bi-Mısır)*, Ed. ve Çev. Moreh, Leiden, E.J. Brill, 1975, s. 115-116.

etmesine vesile olmuştur. Ayrıca belgeler yok olmaktan kurtulacak ve ihtiyaç halinde bu kaynaklara başvurulabilecekti. Bunun için, yangından korunaklı ve hırsızlardan uzak olması nedeniyle Kahire Kalesi içerisinde emin bir mekân seçildi ve 1828-29 senesinde defterhanenin kurulması için kararname çıkarıldı. Defterhanenin kuruluşu, Londra Arşiv Dairesi'nin kuruluşundan yaklaşık 10 sene önce ve Fransız Milli Arşiv'inin kuruluşundan da yaklaşık olarak 30 yıl sonra gerçekleşmiştir¹⁹.

1932'de Kral Fuad tarafından Kahire şehir merkezindeki Âbidin Sarayı'nda Tarih Kayıtlar Dairesi'nin kurulması için bir emir çıkarıldı. 1952 devriminden sonra, tüm dönemlerden dokümanların toplanıp saklanması amacıyla yeni bir Milli Tarih Arşivi kuruldu. 1969'da bu arşiv Âbidin Sarayı'ndan kaleye nakledildi. 1990'da ise günümüzdeki yerine, yani Nil kıyısına taşındı. 1993'te Kayıt Dairesi ile Milli Arşivler'i birleştiren ve Mısır Genel Kayıt Dairesi'nden ayıran yeni bir bağımsız yetkili makam oluşturulmuştur²⁰.

Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Mısır dışında ayrıca Kavala'da bir medrese ve kütüphane kurmuştur (1228/1813). Medrese ve kütüphanesinin vakfiyesinde şunları belirtir: “İşbu hâfiz-ı kütübler müderris efendiler veyahud ahâli-i medreseden olurlar ise câiz ola” ²¹. Mehmet Ali Paşa, hâfiz-ı kütüblerin “şirâze, mahfaza ve cildleri köhnelenüp tamire muhtac” olan kitapları ayırıp vakfın gelirlerinden tamir ettirmelerine dair bir şart koymuştur²². Ayrıca yine kütüphanenin vakfiyesine koyduğu bir şartla, kitaplarının üç senede bir sayımının yapılmasını istemiştir²³.

Kavalalı Mehmet Ali Paşa döneminde Mısır'da kurulan bazı kütüphaneler ise şunlardır:

¹⁹ Yusuf Butrüs Gâli, İsmail Seraceddin, **ed-Defterhâne Daru'l Mahfûzâti'l-Umûmiyye**, İskenderiye, Mektebetu'l İskenderiyye (Bibliotheca Alexandrina), 2010, s. 30-32.

²⁰ Nevine el-Aref, “Egypt to Restore its Historical National Archives Building”, **ahramonline**, January 5, 2016, (Çevrimiçi) <http://english.ahram.org.eg/NewsContent/9/43/180185/Heritage/Islamic/Egypt-to-restore-its-historical-National-Archives-.aspx>, 26 Ağustos 2018.

²¹ İsmail E. Erünsal, **Türk Kütüphaneleri Tarihi II-Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Osmanlı Vakfı Kütüphaneleri**, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını: 22, 1988, s. 157-158.

²² **A.e.**, s. 188.

²³ **A.e.**, s. 205.

2.3.5. Âbidin Kasrı Kütüphanesi

Âbidin Kasrı'nın içerisinde, Mehmet Ali Paşa dönemine ulaşan eski bir kütüphane bulunmaktadır. Burada yazma eserler, Bulak'ta basılanlar ve kendisine ilim adamı olan arkadaşlarının eserlerinden hediye gelen kitaplar mevcuttu. Sarayın kütüphanesi, Mehmet Ali Paşa'nın halefleri zamanından I. Kral Fuad'a kadar (1917-1936) yavaş yavaş gelişmiştir. Kral Fuad, kütüphanenin dağıtılmamasını ve düzenlenmesini emretmiştir. Daha sonra Âbidin Kasrı içerisinde kaliteli ciltlemeye sahip kitapların bulunduğu, öncekinden daha üstün nitelikte özel bir kütüphane kurulmuştur.

Âbidin Kasrı'nın içerisinde, kraliyet el yazmalarına ait değerli bir koleksiyon bulunmaktadır. Kral Fuad, koleksiyonun kaledeki eski yerinden nakledilmesini emretmiş, neredeyse ihmale ve unutulmaya kurban gitmek üzere olan bu değerli hazinenin farkına varmıştır. Ayrıca modern Mısır tarihi konusunda araştırmaların başvuru kaynağı olması dolayısıyla bu kitapların çıkarılmasını, temizlenmesini ve teknik bir şekilde düzenlenmesini tavsiye etmiştir. Bu yazmalardan içerikleri en önemli olanları, askeri işler, denizcilik, idari işler, günlük olaylar, ordu kararnameleleri, savaş planları, siyasi raporlar, casusluk faaliyetleri ve düşmanların kaynak belgeleri ile ilgiliydi. Sadece Mehmet Ali Paşa döneminde, arşivdeki belgelerin sayısı yaklaşık bir milyona ulaşmaktaydı.

Bu tarihi kitap hazinelerinin önemine dair en büyük kanıt, kraliyet arşivlerinin tek başına dahi, Mısır'ın Suriye seferi (1831-1841) ile ilgili 65 bin belge içermesidir. Bu belgelere imzasını atan meşhur şahsiyetler arasında, Kavalalı Mehmet Ali Paşa, oğlu İbrahim Paşa, Emir Beşir eş-Şehâbî el-Kebîr, Abdullah Paşa Vali Ağa, Hana Bey el-Bahrî, Mihail Aura, Yusuf' Îrût ve diğer bazı önemli kişiler sayılabilir.

I. Kral Faruk, ülkesinin çevresindeki ilim enstitülerini güçlendirmek ve bilgilerin yaygınlaşması hususunda babası Kral Fuad'ı örnek almıştır. Kendi elleriyle düzenlediği kütüphanesine, burada saatlerini geçirdiği kitaplar temin etmiştir.

Sarayının içerisindeki savaş müzesinin yanı sıra 17. ve 18. yüzyıllara ait olan eski saat koleksiyonu ile de ilgilenmiştir ²⁴.

2.3.6. et-Tahtâvî Kütüphanesi

Bu kütüphane, Mısır'ın büyük âlimlerinden olan Rifâa Râfi et-Tahtâvî (ö. 1873) tarafından Kahire'de kurulmuştur. et-Tahtâvî, Mehmet Ali Paşa'nın yeni ilimleri tahsil etmeleri için Mısır'dan Fransa'ya göndermiş olduğu ilk genç grubun önderiydi. Bu ilimleri edinmek için, söz konusu grupta büyük bir zekâ ve heves hâsıl olmuştu ki bu gençler, ülkelerinde bu ilimlerin büyük temsilcileri olma görevini üstleneceklerdi. Çok sayıda kitap yazıldı ve çeşitli konularda yazılı eserlerden sayısız kitap Fransızcadan tercüme edildi. Mısır, mütercimler, öğretmenler, doktorlar ve mühendislerle doldu ve onların eserlerinden, öğrettiklerinden istifade edildi. Bu âlimlerin öğrencileri arasında, en yüksek mevkilere gelen ve yaptıkları takdire şayan işlerle ülkelerini şerefliendiren büyük bir topluluk ortaya çıktı.

Rifâa et-Tahtâvî'nin bıraktığı eserlerden birisi de hayatı boyunca toplamış olduğu, çoğu yazma eser olan, aralarında nadir ve değerli eserlerinde bulunduğu, sayısı bin cildi geçen kitaplarla dolu olan kütüphanesiydi. Bu eserler arasında *Şerhu Ebu Mansûr el-Hayyânî alâ fasîh Sa'leb*'in h. 398 senesi nüshası ve yine müellif hattı ile, *el-Meselu's-Sâir* kitabının ikinci cildi sayılabilir. Rifâa et-Tahtâvî'nin vefatının hemen ardından kütüphanesi, oğlu Ali Paşa Rifâa'ya intikal etmiştir. Güvenilir bir kaynaktan rivayet edildiğine göre, sahiplerinin vefatından sonra Tahtâvî Kütüphanesi dağılmıştır ²⁵.

2.4. Eğitim

2.4.1. Fransız İşgali Döneminde Mısır'da Eğitim

Bahsedildiği üzere 1798 Fransız işgali, modern Mısır tarihinde bir dönüm noktası olmuştur. Bu olay aniden Mısırlıları disiplinli, modern donanımlı bir Batı ordusu ile beraberinde getirmiş oldukları Fransız bilim adamları ve uzmanlarla tanıştırmıştır. Napolyon'un Kahire'de kurmuş olduğu Mısır Bilim Akademisi'nde, Fransız âlimler tarafından, *La Description de l'Égypte* adlı eser, Mısırlıları

²⁴ Filib dî Tarrâzî, *Hazâinu'l-kutubi'l-'Arabiyye fi'l-hâfikayn*, C.I, Beyrut, Vizâretu't-Terbiyyeti'l-Vataniyye ve'l-Funûni'l-Cemîle", 1947, s. 337-338.

²⁵ A.e., s. 340-341.

aydınlatmak için değil, Avrupalıların öğrenmesi ve faydalanması için kaleme alınmıştır. Aynı şekilde, Mısır Bilim Akademisi de Mısırlıların faydalanması veya Araplara özgü çalışmalar için değil, Fransızların yararlanması için kurulmuştur. Fransız ordusu tahliye edilir edilmez, bu akademi de çalışmasına son vermiştir. Fransız işgali bir saldırı hareketidir, dolayısıyla Mısırlıların ülkelerine karşı düzenlenen Fransız askerî harekâtı ile ilişkili olan bu akademiye ilgi duyması beklenemezdi. Akademi, Mısırlılar tarafından sadece meraklarından dolayı ziyaret edilmiştir. Ünlü Mısırlı tarihçi Abdurrahman el-Cebertî de bu akademiye ziyaret etmiş, Fransız askerlerinin okuduğu çeşitli dillerdeki kitap koleksiyonları ile kimyagerlerin deney yaptıkları bilimsel araç gereçleri görmüş ve tüm bunlar üzerinde olumlu bir izlenim bırakmıştır.

İşgal süresince Fransızlar, kendi çocukları için iki okul açmıştır. Ayrıca Napolyon, Mısırlıların da eğitildiği bir tıp okulu haline gelmiş olan sivil bir hastane yaptırmıştır. Öğrencilerin Fransızca bilgisinin olması gerektiğinden, bu amaçla yine Fransız düşünce tarzına göre olan sanat ve bilim unsurlarının da yer aldığı bir çeşit ilkokul kurmuşlardır fakat her hâlükârda Fransızlar, böyle bir girişimden hızlı sonuç alacakları konusunda olumlu düşünmemekteydiler.

Fransız işgalinin Mısır'daki öğrenime belirgin bir ters etkisi vardır. Üç yıllık işgal süresince medrese hayatı alt üst olmuştur. el-Cebertî, Fransızlar tarafından öldürülen ve topluca Kahire'yi terk eden ulemaya kısaca değinir. Fakat Napolyon, başkaldırıları çıkana kadar Şeyhleri kendi sonlarını hazırlamak üzere kullanmış, onları anlamakta başarısız olmuş, halkı kendisine karşı kıskırtma kabiliyetlerini küçümsemiş görünmekte ve onların kendisine yararlı görünmesine aşırı bir inanç duymaktaydı. Buna rağmen Ezher Üniversitesi, işgalden sonra Napolyon'un kendisine olan tavrının değişmesinden dolayı, eski saygınlığını geri kazanamamıştır. Akabinde gelen olaylar göstermektedir ki, Fransızlar, şeyhlerin insanların üzerinde kontrol sağlamak için kullanılabilecek önemli bir araç olduğunu öğrenmişlerdir ²⁶.

İşgalin gerçekleştiği tarihlerde Arap edebiyatı da çöküş döneminin en ağır safhasını yaşamaktaydı. Arap edebiyatı araştırmacılarının ortak kanaatine göre bu

²⁶ J. Heyworth-Dunne, **An Introduction To The History of Education in Modern Egypt**, Londra, Luzac & Co, (Burleigh Presss, Lewin's Mead, Bristol), t.y., s.96-101.

durumun sebepleri, Arap dünyası ile Mısır'da görülen siyasi istikrarsızlık ve yönetimdeki düzensizlikti. Siyasetteki bu zaafın, sosyoekonomik yaşamın yanı sıra, edebiyata, ilim ve fikir hayatına da birebir olumsuz etkileri bulunmaktaydı. Daha önce ilim adamlarına ve öğrencilere tahsis edilmiş olan vakıf mallarının azalması ve yetersiz hale gelmesi sebebiyle büyük imkânsızlıklar içerisinde bocalayan Ezher Üniversitesi'nde varlığını sürdürmeye çalışan dar bir kadro haricinde, öğrenciler dağılmış ve ilme rağbet asgari düzeye inmişti. İlim adamlarının başka ülkelere göç etmesine izin verilmemiş, özgürlükleri kısıtlanmış, büyük maddi sıkıntılar nedeniyle de tüm Arap dünyasındaki durumun göstergesi olan Mısır'da fikir ve edebiyat hayatı bitme noktasına gelmişti²⁷.

2.4.2. Mehmet Ali Paşa Döneminde Mısır'da Eğitim ve Eğitim Reformu

Napolyon'un Mısır seferinden sonra ilmi faaliyetler devam etmiş, zaaf, korku ve şüphenin yerini canlı bir hayat almıştır. Napolyon beraberinde getirdiği araştırma ekibiyle Mısır'daki yenilik hareketinin ilk tohumunu atmıştır. Bu vesile ile Mısır halkı Avrupa hayatının bazı yönlerini tanımış, Fransızların modern yaşantılarına yakından tanıklık etmiştir²⁸. Mehmet Ali Paşa döneminde de geleneksel eğitim tarzı tamamen göz ardı edilerek, oluşturulacak yeni sistemde batı örnek alınmıştır. Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın gerçekleştirdiği modernleşme faaliyetleri arasında, eğitim de kısa sürede yerini almıştır²⁹. Paşa'nın diğer alanlardaki modernleşme hamlesi ancak reform sürecini kaldıracabilecek eğitimli bir kitlenin desteğiyle başarılı olabilirdi. Eğitime önem vermesinin temel sebebi, Avrupa tarzındaki eğitim anlayışını Mısır'a yerleştirerek hem askeri hem de sivil bürokrasideki eğitimli yönetici eksikliğini giderebilmek, hem de Batı eğitiminden geçen uzmanlar aracılığıyla sanayileşme hamlesini gerçekleştirmektir. Eğitim alanındaki reformlar, özellikle ordudaki deneyimli komutan, sivil bürokrasideki yetkin bürokrat ihtiyacından ve fabrikalardaki personel eksikliğinden kaynaklanmaktaydı.

²⁷ Yalar, **a.g.e.**, s. 47.

²⁸ Savran, **a.g.e.**, s. 7.

²⁹ Görgün, "Mısır: Fransız İşgali Sonrası, Eğitim ve Öğretim", C.XXIX, **DİA**, 2004, s. 580.

İlk olarak, Avrupa tarzı eğitim sistemini Mısır'da yerleştirebilmek amacıyla, 1809'dan itibaren Avrupa'ya öğrenciler gönderilmeye başlandı. Böylelikle yurt dışında eğitim gören uzmanlar, Mısır'a döndüklerinde, Mısır'daki aydınları eğitecek eğitim kurumlarının oluşumuna öncülük edecekler ve söz konusu kurumlarda öğretmenlik görevini de üstleneceklerdi. Mısır'daki reformlarda temelde Fransız modelinden esinlenilmekle birlikte, öğrencilerin eğitim için ilk gönderildikleri ülke İtalya idi. Fakat asıl olarak, 1818 senesinden itibaren İngiltere ve Fransa'ya öğrenciler gönderilmeye başlandı. Bu süreç, 1820'li yıllardan itibaren hız kazandı. İlk etapta, teknik eleman yetiştirilmesi için planlanan yurt dışı eğitim faaliyetleri, entelektüel anlamda bir canlanmanın yaşanmasına da yol açtı. Yurt dışına gönderilen öğrencilerin çok azı Mısırlıydı. Mehmet Ali Paşa'nın yönetim geleneğine uygun olarak, genellikle Osmanlı coğrafyasının farklı yerlerinden veya Kavala'dan gelenlerin yurt dışına gönderilen heyetlerde yer almalarına özen gösterildi. 1826 senesinde ise, Fransa'ya gönderilen heyetlerde yer alan ve çalışmamızın ileriki bölümlerinde detaylı şekilde değineceğimiz Mısırlılardan en önemlisi Rifâa Râfi et-Tahtâvî idi. et-Tahtâvî, modern Arapçanın oluşumuna büyük katkılarda bulunduğu gibi, Mısır'da aydınlanma düşüncesi ile İslamiyet'i uzlaştırmaya çalışan "modernist" hareketin de ilk temsilcisi olmuştur ³⁰.

Mehmet Ali Paşa, reformları hususunda ihtiyaçlarını karşılamak üzere birçok pragmatik tedbire başvurmuş ve eğitim konusunda Mısır'da yaşayan insanlar arasında herhangi bir etnik fark gözetmemiştir. Ekmeleddin İhsanoğlu'nun belirttiği üzere, 1834'den günümüze ulaşan bir belgede, yeni okullar açılmasındaki amacın "halk" (‘ibad) çocukları arasında eğitim ve kültürü yaymak olduğu açıkça vurgulanmaktadır. Paşa'nın aynı şekilde sivil ve askeri istihdam politikalarında da pragmatik tercihlerde bulunduğu açıkça görülür. Yönetimde bu konuda tecrübeli olan Türkler, tıp, mühendislik, ziraat gibi mesleki eğitimlerde ise Mısırlılar ağırlık noktasını oluşturmuşlardır. Mehmet Ali Paşa, bu iki gruptan modern eğitim imkânı sağladığı gençlere (o günün belgelerinde evlâdu'l-Arab ve evlâdu't-Türk) eşit fırsat vermiştir. Ayrıca kendi yetiştirdiği gençlerden (Mısırlı ya da Türk) başarılı ve yeterli olanlar, kendi hizmetinde bulunan yabancıların (Avrupalıların) yerlerine tayin edilmiş, ülkenin

³⁰ Özkoç, **a.g.e.**, s. 86.

yabancılarla olan bağımlılığını azaltmak, hükümetin mal varlığını korumak ve bununla iftihar etmek şeklinde bir politika izlemiştir. Toplumunu modernleştirmeye çalışırken etnik veya milli üstünlük iddiaları içerisinde olmayıp tamamen pragmatik tercihlerle politikalarını oluşturmuş ve tedbirlerini uygulamıştır.

Bu dönemde, eğitim hususunda bazı olumsuz durumlar da söz konusuydu. Modern eğitim kurumları açıldığında bu okullara kaydedilecek öğrencilerin bazen ailelerinin rızası dışında okullara kaydedildiğini gösteren bazı bilgi ve belgeler günümüze ulaşmıştır. Mehmet Ali Paşa tarafından eğitimleri boyunca, iase, ibate ve giyim kuşamları karşılanan öğrencilerin meslek edinmeleri ve mezuniyet sonrası kendileri için belirtilen yerlerde çalışmaları zorunlu kılınmıştır. Bu durum tahsil görece bireyler ile kalkınması istenen toplum açısından iyileştirme ve ilerleme yolunda çok önemli bir hamledir. Ancak günümüzün hürriyet ve insan hakları anlayışına da aykırı olduğundan halk tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Zorlayıcı tedbirlerin yarattığı olumsuz tepkiler ise farklı arşiv malzemeleriyle korunarak günümüze kadar ulaşırken, bu eğitim sürecinde yetişen gençler, ülkelerinde modern idare kurmak, toplumu geliştirmek ve her şeyden önce kendi ülkelerinde söz sahibi olmak üzere önemli mesafeler katetmişlerdir ³¹.

Mehmet Ali Paşa, siyasi başarısını elde ettikten sonra batı medeniyetinin temelini ilme dayalı olduğunu anlamış ve büyük bir devlet kurma hedefini gerçekleştirebilmek için her şeyden önce ordunun Avrupa tarzında modernleşmesi gerektiğine hükmetmişti. İleride detaylarıyla değineceğimiz üzere; öncelikle Asvan'da ilk harbiye mektebini açıp, eğitmenler ve öğretmenler getirtti. Ordunun ihtiyacını karşılamak için birçok imalathaneler kurdu. Mısır için yaptığı en büyük hizmetlerden birisi de geniş çaplı bir öğretim seferberliğine girişmesiydi. Bu vesileyle çok sayıda ve her derecede okullar açıldı. Fransa'dan hocalar getirilerek, bu okullarda Avrupa eğitim usulü ve programları uygulandı. İlk yüksekokul, 1816'da açılan Hendese Mektebi'ydı. İhtiyaç artınca, Avrupa'da yetişenlerle 1834'te Bulak'ta Mühendishane tesis edildi. Mısır'ın tarihi ve sosyal durumu hakkında değerli bilgiler veren Dr. Clot Bey'den de istifade edilerek, 1817 senesinde Tıbbiye kuruldu. Bu okullarda Fransa'dan getirilen hocalar, derslerini Fransızca veriyorlar ve sonra bu dersler Arapçaya çevriliyordu. el-

³¹ İhsanoğlu, a.g.e., s. XXII – XXIV.

Bîsetul-Mısriyye'nin (Mısır yurt dışı öğrenci heyetleri) müdürü Comer Bey bu çalışmaların öncülerindendi. Kısa zaman aralıklarıyla, eczacılık, ebe, dil, maden, muhasebe, sanat, ziraat ve veteriner okulları açıldı. Okul sayısı arttıkça, maarif idaresi genişledi ve 1837 senesinde Dîvânu'l- medâris (Maarif Vekaleti) kuruldu. Ayrıca Mehmet Ali Paşa 1813 yılından itibaren Avrupa'ya öğrenciler göndermeye başlamıştı. Mısır okullarından mezun olan 44 değerli şahsiyet, bilgi, yetenek ve görgülerini arttırmak amacıyla 1826 yılında ilk büyük kfile içerisinde Fransa'ya gönderilmiş, 1813-1848 yılları arasında da çeşitli Avrupa ülkelerine gönderilenlerin sayısı 339'u bulmuştu. Avrupa'dan dönen öğrenciler, çeşitli okullarda tercüme ve öğretim işleriyle meşgul olmuşlardı. Daha sonra Ezher'den mezun olanlardan da çeşitli dallarda yetişmek ve uzmanlaşmak amacıyla Avrupa'ya, özellikle de Fransa'ya öğrenciler gitmeye başlamıştı.

Kahire'de açılan çeşitli öğretim kurumlarından başka, başta Kahire ve İskenderiye'deki misyoner okulları olmak üzere, birçok yabancı okullar da açılmıştı. Hükümet tarafından ödenek ayrılan bu okullar, Mısırlıların fikri gelişiminde büyük ölçüde etkili olmuştur.

Mehmet Ali Paşa'dan sonra yerine geçen torunu Abbas Bey zamanında (1848-1854) eğitim kurumlarına fazla önem verilmemekle birlikte, Avrupa ve Mısır arasında kurulan ilmi bağlar devam etmiştir. Bunun sebebi Avrupa'ya gönderilen öğrenci, eleman ve ilim adamlarından bir grubun Mısır'daki varlığıydı. Bunlar Avrupa ve Mısır arasındaki akli ve fikrî bağların kuvvetlenmesini sağlamışlardı. Ayrıca Avrupa'dan Mısır'a çok sayıda göç gerçekleşmeye başlamıştı. Ülkeye gelenler, Kahire, İskenderiye ve Mısır'ın diğer şehirlerinde okullar açmış, ülkenin kültür hayatını önemli ölçüde etkilemişlerdir. Birçok edibin Mısır'ı ziyaret etmesi ve genel olarak kendi edebiyatları içerisinde eski ve yeni Mısır tarihine yer vermeleri de diğer ülkelerle olan bağların güçlenmesine vesile olmuştur³².

19. yüzyılda Mısır'ın siyasi, sosyal, ilmi ve edebi hayatında Mehmet Ali Paşa'nın çok büyük çalışmaları olmuştur. Diğer Arap ülkeleri de onun Mısır'da takip ettiği usulü aynen uygulamaya çalışmıştır. Mehmet Ali Paşa harp sanatı, tıp ve fen bilimlerine ağırlık vermesinin yanında, Arap dilinin de bu alanlarda gelişimine katkıda

³² Savran, **a.g.e.**, s. 8-10.

bulunmuştur. Hasan el-Attâr, Butrus Kerame, es-Seyyid Ali ed-Dervîşî ve Rifâa et-Tahtâvî Arap dili ve edebiyatını koruma hususunda önemli çalışmalar yapmışlardır³³.

2.4.3. Ezher Üniversitesi

Ezher İslam dünyasının halen yaşamakta olan en eski dini eğitim kurumu durumundaki cami ve etrafındaki külliye'dir. Mısır'ın Fâtımîler döneminden itibaren tüm dönemlerine ait farklı mimari üsluplarını bir arada sergiler. İlk bina Halife Muiz-Lidînillah'ın emriyle, Fustat'ı fethederek yakınına Kahire'yi kuran veziri ve kumandanı Cevher es-Sıkkî (es-Saklâbî) tarafından şehrin cuma camii olarak yaptırılmıştır³⁴. Kahire'de inşa edilen ilk büyük camidir. Cevher es-Sıkkî yeni başkenti inşa ederken, Ezher'in temelini atmaya başlamıştır. Başkent'in bu büyük camisinin yapımı, İslam devletine uygun usullerle gerçekleşmiştir. Yani cami hem namaz kılınan mekân hem de aynı zamanda devlet ve şehrin işlerinin idare edildiği bir merkezdi. Şehirde büyük caminin yapımı hem dini hem de siyasi açıdan bir zaruretti. Kahire'de inşa edilmiş olan Ezher, Fâtımî Devleti'nde hem ideolojik olarak hem de mezhepler açısından da artı bir anlam taşımaktaydı. Ezher'in şu anki yerindeki inşasına, 970 yılının mayıs ayında başlanmış ve yapımı iki yıldan fazla sürmüştür. İnşası tamamlandığında, ilk kez cuma namazı için, h. 361 senesi Ramazan ayının 7'sinde (m. 22 Haziran 972) ibadete açılmıştır³⁵. İlk devir kaynaklarında adı "Musalla'l-Kahire" ve "Câmiu'l-Kahire" olarak geçmiş, daha sonraki yıllarda "çok parlak, çok güzel" anlamlarındaki "Ezher" adı verilmiştir. Bu kelimenin Şii Fâtımîler tarafından, müennesi olan Hz. Fâtıma'nın "Zehra" lakabından esinlenilerek konulmuş olabileceği ileri sürülmüştür. Yine Fâtımîler döneminde camiye onun adıyla anılan bir maksure³⁶ eklenmiş olmasının bu fikri güçlendirdiği söylenebilir³⁷. Fâtımî saltanatı boyunca Ezher, bayramlar ve dini kutlamaların merkezi olmuştur. Bu vesile ile devlet erkânı, halk ile şairler toplanır, cami ve çevresinde mumlar, kandiller yakılır, yemekle tatlı sunulurdu. Matem günlerinde de insanlar toplanır, şiirler okunurdu. Kâdîlkudât

³³ A.e., s. 12.

³⁴ Mustafa Uzun, "Ezher: Mimari", *DİA*, C.XII, s. 53.

³⁵ Hilmi en-Nimmim, *el-Ezher eş-Şeyh ve'l-Meşyehe*, Kahire, Mektebe Medbulî, 2012, s. 15.

³⁶ İslam mâbedlerinde halifelerin, hükümdarların veya bu iki niteliği şahsında birleştiren devlet başkanlarının maiyetleriyle birlikte namaz kılmasına tahsis edilen birimler maksure veya mahfil olarak adlandırılır. Bkz.: M. Baha Tanman, "Mahfil", C.XXVII, *DİA*, s. 331.

³⁷ Uzun, *a.g.m.*, C.XII, s. 54.

haftanın belirli günlerinde görevini Ezher’de yapar, muhtesib (belediye memuru) ise hafta boyunca çalışmalarını sırasıyla Amr b. As ve Ezher camilerinde yürütürdü. Önemli merasimler, genel duyuru ve açıklamalar Ezher’de yapılırdı.

Fâtımî Devleti’nin ilk kuruluş yıllarından itibaren Ezher’in bir eğitim ve öğretim yeri olarak değerlendirilmesi yoluna gidilmiştir. Açılışının üzerinden henüz üç yıl geçmişken meşhur Şii fakihî Ebu’l-Hasan Ali b. Muhammed en-Nu’mân el-Kayrevânî, ölümüne kadar sürdüreceği kâdîlkudâtlık görevini yapmak üzere Ezher’e yerleşmiş ve burada babası Muhammed Nu’mân’ın *el-Ihtisâr* adlı fıkıh kitabını okutmaya başlamıştır. Böylece ilk defa 975 (h. 365) yılında gerçekleştirilen eğitim faaliyetleri bu âlimin gayretleriyle devamlılık kazanmıştır. Onun ölümünden sonra Ezher’deki fıkıh eğitimi oğulları tarafından yürütülmüştür. Yapılan çalışmaların bir kısmında edebiyat ve dil alanına ağırlık verilmekle beraber, Ezher’deki ilmi faaliyetlerin başta gelen özelliği Şiîliğin ön planda tutulmasıydı. Halife Hâkim-Biemrillah’ın girişimiyle 1005’te (h. 395) Darulhikme’nin kurulmasıyla mezhepçiliği esas alan faaliyetlerin zayıfladığı görülür. Bu durum fıkıh dışındaki konuların da araştırılmasına zemin hazırlamıştır. Böylece edebiyat ve dil alanındaki çalışmalara ek olarak, felsefe, tıp ve matematik gibi ilimler de kademe kademe gerek âlimlerin gerekse öğrencilerin ilgisini çekmeye başlamıştır. Çok geçmeden burası zamanın bazı ünlü âlim ve ediplerinin toplandığı bir mekân olmuştur ³⁸.

İki yüzyıl sonra Mısır’da tekrar bir fetih gerçekleşmiştir. Sünni hükümdar Nureddin Mahmud Zengi, hem haçlılara hem de Mısır’daki Şii hâkimiyetine karşı mücadeleye girişmiştir. 1169 senesinde, kumandanı Eseduddin Şirkuh el-Mansur, son Fâtımî halifesinin elinde olan Mısır vezirliğini ele geçirdi. Şirkuh’un ölmesi üzerine aynı yıl yeğeni Selahaddin Eyyûbî vezirliğe getirildi ve yönetime el koyup Fâtımî Devleti’ni ortadan kaldırdı. 1171’de cuma hutbesini Abbâsî halifesi adına okuttu. Böylelikle Ezher, Sünniliğin meşhur merkezi haline geldi ³⁹. Eyyûbî idaresi Mısır tarihinin en önemli safhalarından birisidir. Haçlılarla mücadele ve İsmailiyye mezhebine ait kurumların kaldırılarak tekrar Sünnileşmesi bu dönemde

³⁸ Said Abdülfettah Aşur, “Ezher: Eğitim Öğretim ve Sosyal Hayat”, *DİA*, C.XII, s. 59.

³⁹ A. Chris Eccel, *Egypt, Islam and Social Chance: Al-Azhar in Conflict and Accomodation*, Berlin, Klaus Schwarz Verlag, 1984, s. 115.

gerçekleşmiştir ⁴⁰. Ezher için yeni bir devir başlamış, Mısır'da çok derin bir şekilde kök salmış olan Şilik gerilemiştir. Selahaddin Eyyûbî, Şia mezhebini ve merasimlerinin izlerini Mısır'dan silip atmak için seferber olmuştur. Ezher, Sünni bir eğitim merkezi haline gelmiş, Ömer İbnu'l-Farız es-Sufi ve İbn Hallikan gibi çeşitli Sünni ilim adamları ve ediplerce aranan bir medrese olmaya devam etmiştir. Bir süre sonra da eski mevkiini ve şöhretini yeniden kazanmıştır.

Memlüklerin 648 (1250 m.) yılından itibaren ortaya çıkışıyla Ezher'de de bir gelişme başlamış, bu gelişme II. Baybars döneminde (1309-1310) zirveye ulaşmıştır. I. Baybars Ezher'in eski günlerine kavuşmasında önemli rol oynamıştır. 17 Aralık 1266'da yapılan büyük bir merasimle Ezher yeniden cuma namazına açılmış, halkın gözündeki seçkin mevkiini tekrar kazanmıştır. Bu dönemde Ezher'deki ulema ve şeyhlere gösterilen saygının dikkat çekici ölçüde arttığı görülür. Devlet adamlarının da Ezher'e önem vermeleri halk nazarındaki değerini arttırmış, burayı tekrar salih, âbid ve sufilerin toplandığı bir merkez haline getirmiştir. Başka şehirlerden ve farklı ülkelerden Kahire'ye akın edenler arasında, âlimler, tüccarlar, zanaatkârlar ve hatta sıradan insanlar da mevcuttu. Ezher Camii'nde ikamet eden ve eğitim görenlere çeşitli yardımlarda bulunulur, para dağıtılır, yemek hazırlatılıp yollanır, özellikle tatlı ve ekmek ikram edilirdi. Dini gün ve bayramlarda bu yardımlar daha da artardı. Ezher, Memlükler döneminde yeniden canlanışıyla birlikte halkı etkileme yönünde eski mevkiini geri kazanmıştır. Saraya ait bildirilerle önemli haberler yine buranın minberinden halka duyuruluyordu. Cami aynı zamanda şehirde çıkan karışıklıklar sırasında insanların sığındığı yer haline gelmişti. Memlük sultanlarının ve emirlerinin gösterdikleri ihtimamın sonucunda, vakıflardan ve hayır işlerinden elde edilen gelir kaynaklarının da çoğalmasıyla bu müessese, faaliyeti yüzyıllarca sürecek olan, dünyanın en büyük İslami ilimler merkezi durumuna gelmiştir. Bu dönemde faaliyetlerini Ezher'de yoğunlaştıran alimlerin önde gelenleri arasında, İbn Haldun, Makrizi, Celaledin es-Suyuti ve Ebu'l-Abbas Ahmed el-Kalkaşendi sayılabilir.

1517'de Osmanlılar, Mısır'ı zapt edince, buradaki mirası, kültürü ve özellikle de İslami kurumları korumaya özen göstermişlerdir. Ezher bu dönemde dini ve ilmi

⁴⁰ Tomar, **a.g.m.**, s. 561.

bakımdan yine öncü rolünü sürdürmeye başlamış ve Osmanlı hâkimiyeti boyunca da bu durumunu muhafaza etmiştir. Bu dönemde yöneticilerin, ana dilleri olan Türkçeyi kullandıkları zamanlarda Ezher, Mısır'da Arap dili ve edebiyatının korunması konusunda da kayda değer bir rol oynamıştır. Osmanlılar Ezher'in oynadığı ilmi role müdahale etmekten kaçınmışlar, mali kaynaklarına dokunmamış, her iki hususta da bağımsız bırakmışlardır. Bu dönemde yapılan yeniliklerin en önemlisi Şeyhu'l-Ezherlik makamının kurulmasıdır. Şeyhu'l-Ezher'in görevi, âlimlerle talebeleri ilgilendiren hemen her şeyi içine alacak şekilde dini ve ilmi işlerle meşgul olmaktır. İdari ve mali işlerden ise nazır sorumluydu. Osmanlılar Ezher'e karşı gösterdikleri saygının bir sonucu olarak şeyhin seçimini buradaki alimlere bırakmışlardı. Ancak bu makam daha sonraları ruhani, zaman zaman da siyasi bir liderlik haline gelecek ölçüde önem kazanmış ve farklı mezheplere mensup adaylar arasında büyük olaylara sebebiyet verecek kadar rekabete yol açmıştır. Osmanlılar döneminde Ezher'in kabul gören bu önemli mevki, vatanseverliği öne çıkaran milli meselelerde de kayda değer bir rol oynamasını sağlamıştır. Bunun en dikkat çekici örneği, 1798 Fransız işgali zamanında, Napolyon Bonapart'a karşı yürütülen mücadele esnasında görülmüştür. 20 Ekim 1798'de Şeyh Muhammed es-Sâdât'ın önderliğinde Kahire'de, Ezherli ulemanın başını çektiği dini nitelikli bir halk ayaklanması başlamış, bu sırada cami, saldırıya geçen ve burada yaşayan birçok insanı katleden Fransızlardan ciddi bir darbe almıştı. Napolyon'un kumandayı General Kléber'e bırakarak 1799'da Fransa'ya dönmesi üzerine Ezher hocalarının öncülüğündeki isyan yeniden hız kazanmış, ancak Fransız askerlerinin tarihi külliye zarar veren sorumsuz hareketlerinin yoğunlaşması üzerine Ezher, kendi halkı tarafından terk edilerek kapatılmıştır. Dini merasimler, eğitim ve öğretim bir süre askıya alınmış, cami 1801'de Fransız istilasına sona erinceye dek kapalı kalmıştır. Daha sonra Osmanlı Devleti yetkililerinin, Ezher'in faaliyetlerini yeniden canlandırmaya başladığı görülür. Mısır'a gelen Yusuf Ziya Paşa, caminin dini ve siyasi niteliklerine yeniden kavuşacağı hususunda teminat vermiştir. Ezher bir asır sonra da İngiliz işgaline karşı yürütülen milliyetçi direnişin kalesi olmuş, 1916 ayaklanması bu caminin minberinden halka yapılan çağrılarla başlatılmıştır.

Halk sıkıntılı zamanlarında eskiden olduğu gibi Ezher' koştırmaktaydı. Burada bulunan alimlerin bir kısmı Osmanlı-Memlûk döneminde, özellikle Osmanlıların son yıllarında yöneticilerine karşı direnen birer lider olarak tanınmışlardı. Memlûklü

emirler halkın gönlünde Ezher âlimlerinin müstesna bir yeri olduğunu bildiğinden gerek birbirleriyle olan çatışmalarında gerekse yöneticiler arasında baş gösteren uyuşmazlıklar da Ezher ulemasından yardım ve destek istiyorlardı. Kahire halkının taleplerini Osmanlı yöneticilerine yine onlar ulaştırıyorlardı.

Vali Ahmed Hurşid Paşa'ya karşı hoşnutsuzluklar iyice açığa vurulup 1805'de Şeyh Ömer Mekrem önderliğinde ona karşı isyan başlatılmış, yönetimin Kavalalı Mehmet Ali Paşa'ya devredilmesi için hocalar topluca harekete geçmişlerdir. Böylelikle III. Selim onların isteklerine boyun eğip Mehmet Ali Paşa'yı Mısır valisi tayin eden bir ferman çıkarmış, bir yıl sonra da onun Selanik'e nakline karar verdiğinde yine hocaların başvurusu üzerine yerinde bırakmıştır. Ancak daha sonra Mehmet Ali Paşa'nın ihtirası Ezher uleması ile ters düşmesine yol açmış, bu kez hocalar onun keyfi tasarruflarından rahatsız olarak, Paşa'yla mücadeleye girişmişlerdir. Bu muhalefet karşısında Mehmet Ali Paşa ulemayı birbirine düşürme taktiğine başvurmuş, böylelikle Ezher'in siyasi rolünde bir gerileme başlamıştır. Ayrıca Mehmet Ali Paşa'nın Avrupa modeline göre kurdurduğu yüksekokullar da Ezher'in ilmi hayattaki rolünün zayıflamasına sebep olmuş, işlevinin yalnız dini alanla sınırlı kalmasına yol açmıştır. Öte yandan, Ezher uleması arasından, modern akımları benimseyen, bunları bir reform vasıtası olarak teşvik ve tatbik edenler de çıkmıştır. Bu âlimler arasında özellikle Hasan el-Attâr ve Rifâa et-Tahtâvî dikkat çeker⁴¹.

Ezher âlimleri, 19. yüzyılın başlarında Napolyon'un başlattığı yenilik hareketlerine katkıda bulundukları gibi, Mehmet Ali Paşa'nın düşüncelerini gerçekleştirmesinde de yardımcı olmuşlardır. Ayrıca din, dil ve edebiyat alanında cehalet ile ümmiliğe karşı da sığınak durumundaydılar. Ezher, tarihi seyrindeki önderliğini, dini rehberlikteki eski yerini bulamayınca yönünü Batı'ya çevirmiş, Batının ilim ve ilim adamlarından faydalanmayı uygun bulmuştur. Ezher'de yeni öğretimle eski öğretim metotları arasında çelişkiler oluşmuş, iki zıt kültür ortaya çıkmıştır. Biri eski kitap ve prensiplere dayanan bir kültür, diğeri ise Batı ilmi ile yeni eğitim öğretim sistemine bağlı olan kültürdür⁴².

⁴¹ Aşur, **a.g.m.**, C.XII, s. 61.

⁴² Savran, **a.g.e.**, s. 18.

Ezher'deki ıslah hareketlerinde Muhammed Abduh'un büyük payı vardır. Abduh, II. Abbas Hilmi'ye Ezher'de gerçekleştirilecek bir ıslahatın bütün İslam alemi için çok büyük bir hizmet olacağını anlatan bir rapor sunmuş ve kurumun ileri gelenlerini ikna ederek ıslahat için önemli bir adım atmıştır. 14 Ocak 1895'te Ezher'in ıslahıyla ilgili kanun yayımlandı. Müfredat programına, hesap, hendese, cebir, coğrafya, tarih ve hat gibi dersler konularak, eğitimin süresi de on iki yıla çıkarıldı. Bu kanun Ezher'de öğretim faaliyetlerinin düzenlenmesi için atılan ilk ciddi adımdı. 1923'te eğitim süresi on altı yıla çıkarıldı. 1928'de Muhammed Abduh'un öğrencisi Muhammed Mustafa el-Merâgî, Ezher şeyhi oldu. Kapsamlı bir ıslahat hareketi başlatarak Ezher'in kapılarını ilmi içtihadı açmak istediğini ilan etti. Ezher iki kısma ayrıldı; birinci kısım uzman ilim adamı, ikinci kısım ise gerekli dini bilgileri edinmiş okuyazar vatandaş yetiştirmek içindi. 1930'da çıkan bir kanunla Ezher'e bağlı yeni külliyeler açıldı. Bu kanun başka fakültelerin kurulmasına da izin veriyordu. Öğretim ibtidâi (dört yıl) ve tahassüs (yüksek lisans ve doktora) olarak dört safhada düzenlendi⁴³.

Ezher 1960'lı yılların başlarından itibaren kamusallaştırılmış, tekrar önemli reformlara girilmiştir. Bu zamandan itibaren, tıp ve mühendislik gibi fakülteler kurulmuş, 1962'de Ezher'e ilk kadın öğrenci kabul edilmiştir. Günümüzde modern bir üniversite olarak, bazıları kadınlara özel olmak üzere birçok fakülte ve yerel tesislere sahiptir⁴⁴.

2.4.4. Mehmet Ali Paşa Döneminde İlköğretim Kurumları

1835'lerde öğretim süresi üç yıl olan 50 ilköğretim okulu kurulmuş olup bu okullarda yaklaşık 1500 öğrenci okumaya başlamıştır. Okullara 7-12 yaş arasındaki sağlıklı çocuklar alınmıştır. Yatılı okula benzer olan bu okullarda askeri bir disiplin uygulanmaktaydı. İlköğretim okullarına "Mübtediye" deniliyordu. 1837-1841 yılları arasında 41 ilkokul kurulmuştu. Müdür ve öğretmenleri Ezher mezunuydu. Ders kitapları sadece Kur'an'ı Kerim'di. Bu okullardan seçilen öğrenciler Kahire ve İskenderiye'deki "Techiziye" denilen hazırlık okullarına alınıyordu. Bu okullar da dört

⁴³ Aşur, **a.g.m.**, C.XII, s. 62.

⁴⁴ The Editors of Encyclopedia Britannica, "Al-Azhar University", **Encyclopedia Britannica** (Çevrimiçi) <https://www.britannica.com/topic/al-Azhar-University>, 07.08.2018.

yıl süreli olup Türkçe, Arapça, Farsça, matematik, geometri, tarih, coğrafya, resim, yazı ve cebir gibi dersler okutuluyordu. Her ders uzman hocalar tarafından veriliyordu⁴⁵.

İhsanoğlu'nun belirttiği üzere, yapılan düzenlemelere göre eğitim, Mısır'da üç seviyede etüt edilmiştir ki bunlar şu şekildedir;

- İbtidai okullar kurulması; halk arasında bilgiyi yaymak amacıyla 550 öğrenci kapasiteli 50 okulun kurulması ön görülmüştür.

- Biri 1500 öğrenci kapasiteli olmak üzere Kahire'de, diğeri 500 öğrenci kapasiteli olmak üzere İskenderiye'de iki Techiziye okulu kurulması; bunlar öğrencileri ihtisas okullarına hazırlayacak toplam 2000 öğrenci kapasiteli olacaktır.

- İhtisas okulları kurulması; bu okullar, teknik subay ve bürokrasi için mühendis yetiştirmek üzere kurulacak olan topçu, süvari ve piyade okulları ile mühendishanedir. Ayrıca Arapça, Türkçe ve Fransızca bilen mütercimler yetiştirmek üzere kurulacak olan dil okulu yani "Medresetu'l-elsun" ile tıp ve baytar okullarıdır.

Bu düzenlemelerle, Türkçenin ve Osmanlı kültürü ile ilgili tamamlayıcı derslerin eğitimi resmi bir karara bağlanmış, tıp ve baytar okulları hariç değişik okulların müfredat programlarındaki yerini almıştır.

"Mübtediye" denilen üç yıllık ilkokullarda Arapça okuma yazma, gramer, aritmetik ve dini bilgiler okutulmuştur. Mısırlı öğrenciler, yani o günün resmi tabiriyle "Evladu'l-Arab" bu küçük yaşlarda herhangi bir yabancı dil öğrenmekle sorumlu tutulmamıştır. Dört yıllık Techiziye'nin eğitim programlarında matematik, tarih, coğrafya, Arapça ile resim derslerin yanı sıra Türkçe ve Farsça da zorunlu dersler arasında yer almıştır.

Yapılan düzenlemeye uygun olarak Kahire ve İskenderiye'de iki okul kurulmuş, bu okullardaki Türk ve Arap tüm öğrenciler, Türk dili (gramer, metinler, imla, kompozisyon-inşa) ve Osmanlı Devleti tarihi olan *Vâsıf Târihi*'ni okumakla yükümlü tutulmuşlardır. Farsça dersleri de mevcuttur. Techiziye okulunda verilen

⁴⁵ Mustafa Ergün, "Mehmet Ali Paşa Zamanında Mısır'da Eğitimin Batılılaşması", **Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi (KEFAD)**, Kırşehir, Sayı:3, Aralık 2015, C.XVI, s. 284.

eğitimde dikkat çeken hususlardan birisi de bu okulda Arapça gramer eğitiminin Türk hocalar tarafından, Türk usulüne göre yapılmasıdır. Ancak bunun ana dili Arapça olan ve henüz Türkçeyi öğrenemeyen Mısırlı öğrencilere zor gelmesi sebebiyle onlara, Mısırlı hocalar tarafından Ezher’de okutulan metinlerle Arap usulüne uygun şekilde ders verilmesi kararlaştırılmıştır. Yine İskenderiye’de kurulan ilk ve orta seviyedeki altı yıllık okulda, Türkçe eğitimi ilkokulun ikinci sınıfından itibaren başlatılmıştır. Böylelikle denizcilik okuluna öğrenci yetiştiren İskenderiye hazırlık okulunda Türkçe eğitime öğrencilerin erken yaşta başlamaları sağlanmıştı ⁴⁶.

2.4.5. Tıp Okulları

Sağlık alanındaki okullar, Mehmet Ali Paşa zamanında kuruluş amacı yönünden sayısı en fazla olan okullardı ve bunlardan Tıp Okulu, Mısır’da kurulan ilk yükseköğretim kurumudur.

19. yüzyıl kapıya dayandığında, Mısır’da diğer ilimler gibi tıp da düşüşe geçmişti. Doktorluk, bir grup hekim ve berberin tekelindeydi. Tekniklerini, dirayet ve ilim olmaksızın sadece uygulama yoluyla edinmişlerdi. Mehmet Ali Paşa ordusunu oluşturduğunda, onlardan başkasını bulamamış ve askerlerinin tedavisi için onlara itimat etmişti. Doktor Clot Bey Mısır’daki sağlık idaresinin yönetimini üstlendiğinde, Mehmet Ali Paşa bu hekim ile uzmanlardan hastaneler ve sağlık idaresini oluşturdu fakat bu çok uzun sürmedi. Hükümet, ordu ve donanmadaki askerlerin sağlığıyla ilgilenmek konusunda şiddetli bir ihtiyaç hissetti. Bunun üzerine hükümet yabancı doktorlar davet etti ve Clot Bey’i Mısır ordusunun doktoru aynı zamanda da cerrahların başkanı olarak tayin etti. Çok az bir değişiklikte, Fransız kanunnamesine uygun bir sağlık kanunnamesi çıkarıldı ve tabipler birliği oluşturuldu. Mısır ordusu için seyyar hastaneler ve ayrıca sabit hastaneler belirlendi. Bunların özellik bakımından en büyüğü, Ebû Za‘bal askeri hastanesidir ve 1825’te tesis edilmiştir.

Günden güne sayısı artan askerlerin sağlığıyla ilgilenmeyi üstlenen söz konusu hastaneler kurma işine girişmek, aynı zamanda doktor sıkıntısı çekmemek için de yardım almayı gerektiriyordu. Hükümetin o zamanda yeterli sayıda işinde uzman ve teknik konuda yetenekli yabancı doktor bulma gücü yoktu. Ülkenin insanlarına

⁴⁶ İhsanoğlu, a.g.e., s. 106-108.

güvenmek kaçınılmazdı. Hükümet elinden geldiğince tıp eğitimi alanları istihdam ederek bu işi kolaylaştırdı. Daha sonra onları, teknik işleri tekelinde tutan yabancı doktorların yerine ordu ve donanma birliklerine gönderdi. Onlara olan ihtiyaç, hükümetin zorunlu talebiyle örtüşüyordu. Ayrıca Dr. Clot Bey de Mısır'a adım attığı zamandan beri bunu istemekteydi. Bu konuda seçilen insanları da kahramanca bir özen ve gayret içerisinde buldu. Clot Bey askeri tıbbiye idaresini düzene koydu ve elinden geldiğince gerekli işlerin uygulanmasını sağladı. Bu durumu uzun ömürlü olacak şekilde canlılıkla ve ihlasla genişletti.

Clot Bey, Mısır'ın tıp öğrenimi için gerekli tüm unsurlara sahip olduğunu gördü. Kendi alanında kanunnamesi tanzim edilmiş bir sağlık idaresine ve yakınında ikamet eden ordu birliklerindeki hastaların tüm taleplerini karşılayan geniş kapasiteli bir hastaneye sahipti. Bu hastanede çalışan çok iyi doktorlar bulunmaktaydı. Mevcut olan mekân aslen Ebû Za'bal Hastanesi'ydi. Buradaki hocalar da gerçekte yabancıydı. Clot Bey'in gözlemlediğine göre bu hastanede toplanmış olan öğrenciler 150 kişiydi. Okuma, yazma ve hesap biliyorlardı. Tıp ve sağlık ilimleri yanında Fransızca çalışmaktaydılar. Çalıştıkları dersler hünerli mütercimler tarafından kendi dillerine çevrilmekteydi. Dr. Clot Bey'in ayrıca bu okuldaki düzenlemeler hususunda hükümete sunduğu öneriler de bulunmaktaydı⁴⁷.

Okul inşa edilirken, çeşitli hastalıklarda destek alacağı, öğrencilerine uygulamalı eğitimlerle deneyim kazandıracak ve doktorların okul için birer hoca olacağı büyük bir hastaneye eklenmesi zaruri idi. Böylelikle ilk tıp okulu olarak, Kasru'l-Ayn'daki okul Kahire'nin kuzeyinde yer alan Ebû Za'bal Hastanesi'ne eklendi⁴⁸. Burada da Clot Bey'in önerileri ve planı uygulamaya konmuştur. Mısırlılara tıp eğitimi verilecek, aynı zamanda Fransızca da öğretilcekti. Fizik, kimya, botanik, anatomi, fizyoloji, hijyen, ilaç bilimi, toksikoloji (zehir bilim), terapötik (tedavi bilimi), patoloji ve eczacılık gibi bilimler de eğitimin bir parçası olacaktı. Alanında uzman tercümanlar aracılığıyla ders verilecekti. Mısırlıların tıp eğitimi hususunda yeterli kapasite ve kabiliyete sahip olmadıkları, tercümanlar aracılığıyla eğitimin

⁴⁷ Ahmed İzzet Abdülkerim, *Târîhu't-ta'lim fi asr Muhammed Ali*, Kahire, Mektebet'un-Nahdati'l-Misriyye, 1938, s. 251-253.

⁴⁸ A.e., s. 274.

inkânsız olduğu ve Müslüman inancının anatomi çalışmaya karşı olduğu gibi eleştirilere rağmen okul 28 Şubat 1827'de açılmış ve eğitime başlamıştır⁴⁹.

2.4.5.1. Eczacılık Okulu

Clot Bey, tıp öğrencileri için eczacılık okulunun ehemmiyetinin farkındaydı ve bu nedenle de Osman Nureddin Bey'e, Ebû Za'bal Hastanesi'nde tıp okulunun kurulması hususunda sunduğu raporda bu konudan da bahsetmiştir⁵⁰. Eczacılık okulunun kuruluşu için ilk girişimler Kasım 1829'a uzanır. Bir tanesi hisar içerisinde (Hikme Hâne) diğeri ise Ebû Za'bal'da açılmıştır. İlki 1830 senesinde kapanmış ve Ebû Za'bal'daki ile birleşmiştir. Nisan 1832'ye kadar bu okul orduya 14 eczacı kazandırmıştı. Yerli eczacılar yanında, oldukça fazla sayıda Avrupalı çalıştırılmıştır⁵¹.

2.4.5.2. Ebe Okulu

Clot Bey'in bir diğer ilgi çekici tıp eğitimi tecrübesi ise, 1831-1832 yılları arasında tıp okulunun içerisinde olmak üzere çocuk doğum okulunun kurulmasıdır. Bir süre için genç kızların ve kadınların kendi istekleriyle okula girmeleri mümkün olmamıştır. İlk kız öğrenci grubu, Kahire köle pazarlarından satın alınan Habeşli ve Sudanlı on kız ve Mehmet Ali Paşa'nın sarayından gönderilen iki hadımdı. 1835'de bunlara on köle ve on yetim kız daha eklendi. Bu kızlar ebe olarak eğitildiler. Hadımlarla birlikte 34 öğrenci kurslarda eğitim görmüştür. Okuma yazma bilmeyen bu kız öğrencilere öncelikle Arapça öğretilmiş daha sonra da ebelik, aşı, hacamat, sargı ve ilaç hazırlama eğitimleri yanında biraz da Fransızca öğretilmiştir. Ebeler, kendilerine tıp okulundan mezun olan erkek öğrencilerle aynı rütbe verilerek mezun olmuşlardır⁵².

2.4.5.3. Veterinerlik Okulu

Henüz 1827 senesi gelmeden, iki Avrupalı veteriner hekim olan Pierre Nicolas Hamont ve Prétot, Fransa'da Alfort Okulu'ndan mezun olmuş ve Mısır'a gelmişlerdi. O zamana kadar Mısır'da hasta hayvanlar için tıbbi bakım yapılmıyordu. Atların bakımını üstlenmek nalbantlara kalmıştı fakat diğer hayvanlar kendi

⁴⁹ J. Heyworth-Dunne, **a.g.e.**, s. 125.

⁵⁰ Abdülkerim, **a.g.e.**, s. 291.

⁵¹ J. Heyworth-Dunne, **a.g.e.**, s. 131.

⁵² **A.e.**, s. 132.

kaderlerine terk edilmiş görünüyordu. Aşağı Mısır'da, bufalolar arasında alışılmadık bir salgın hastalık patlak verdi. Mehmet Ali Paşa ise Avrupalı uzmanlardan yardım istemek konusunda ikna olmuş görünüyordu.

Salgın hastalık aşağı Mısır'da patlak verince, Reşit (Rosetta) kasabası, veterinerlik çalışmaları okulu için seçilmiş olan ilk yer oldu. Hamont ve Prétot faaliyetlerine başlamak üzere bu şehre gittiler. Fakat Prétot şiddetli bir hastalığa yakalandı ve 1827'de buraya vardığında şehirden ayrılmak durumunda kaldı. İzmir'e gitti ve burada vefat etti.

Fransız olan Hamont'a, sadece İtalyanca, Arapça ve Türkçe bilen bir tercüman tarafından tercüme hizmeti verildi. Bunun yanı sıra bir Ezher şeyhi de kendisine destek oldu. Bu üç kişi vasıtasıyla, Kahire'den gönderilen yaklaşık on adet Mısırlıya veterinerlik bilimi ve aynı zamanda hastalıkların tedavisinin öğretileceği umuldu. Okul yerleşkesi için yapılan düzenlemeler tatmin edici olmaktan uzaktı. Öğretmenler, tercümanlar, öğrenciler ve memurlar arasındaki alışlagelmiş entrikalar ise Kahire'dekinden çok daha kötüydü.

Okul 1829'da Ebû Za'bal'a nakledilerek, yeni bir bina tesis edilene kadar okula, tıp okulu içerisinde geçici bir yerleşke verildi fakat burada da Hamont, Veterinerlik Bilimi Okulu'nun kendi otoritesine verilmesi konusunda endişeli olan Clot Bey ile olan rekabeti de dâhil olmak üzere, daha fazla zorluklarla karşılaşmış görünmektedir.

Başkente yakın olması nedeniyle Harmont, sorumlu kişilerle nasıl temas kurabileceğini de öğrenmişti. Bunlardan Şeyh Hasan el-Attâr ve Ezher şeyhinin yanı sıra Mehmet Ali Paşa'nın yakın adamı olan Dîvânü'l-cihâdiyye⁵³'nin nazırı da destek verenler arasındaydı. Yeni okulun 50 öğrencisi bulunmaktaydı. Yerleşkesi ise yaklaşık yüz kırk atın tedavisini üstlenebilecek durumdaydı. Fransızca öğretme şartı konulmuştu. Üniversiteler arası düzenlemede, veterinerlik okulu öğrencileri, tıp okulundaki, fizik, kimya, botanik, eczacılık gibi belirli kursları takip edecekti. Teorik ve pratik veterinerlik bilimi, Hamont'un kendisi tarafından öğretilmiş, daha sonra

⁵³ 1826'da, okullardaki ve birliklerdeki askeri eğitimi merkezi bir kontrol altına almak için kurulan bir öğretim komisyonu. Bkz.: Ergün, **a.g.m.**, C.XVI, s. 282.

kendisine hastanedeki pratik eğitimde üç Avrupalı uzmanın da yardımcı olmasına müsaade edilmiştir.

Veterinerlik Okulu, son olarak 1837’de yine Harmont’un gözetiminde Tarım Okulu’nun da bulunduğu Şubra’ya nakledilmiştir⁵⁴.

2.4.6. Teknik Okullar ve Sanayi Okulları

2.4.6.1. Muhasebe Okulu

Mehmet Ali Paşa, sağlam temele dayanan bir hükümet tanzim etmişti. Hükümeti divanlara ve kalemlere ayırmıştı. Yeni düzenin esaslarına göre kâtiplikte uzmanlaşmış çalışanlara ihtiyaç duyması kaçınılmazdı. Kâtipiler, kâtipliği (sekreterliği) asılardır ellerinde tutuyorlardı. Aynı zamanda divan kâtibi, malların, paraların vergi tahsildarı, kalemlerin veznedarı ve gümrük mültezimiydiler (vergileri alan kişi). Hükümet onların tüm bu işleri tekellerinde tutmalarından hoşnut değildi. Böylelikle Mehmet Ali Paşa bu işleri yürütecek memurlar yetiştirmek istedi. Bunun üzerine 1837’de Muhasebe Okulu kuruldu.

İlk olarak kuruluş amacı, askeri birlikler için kâtiplik eğitimiyle sınırlıydı. Bu nedenle öğrenci sayısı otuz öğrenciyi aşmıyordu. Bunlar iptal edilmiş olan kraliyet dershanesinden seçilmişti. Daha sonra hükümet, öğrenci sayısının artırılması kararını çıkardı. Böylelikle bunlara Techiziye (hazırlık) okulundan da 20 öğrenci katıldı. Özel öğretmenlerden, kadastro (arazi ölçümü) tekniğini de öğrenmekle yükümlüydüler. Bunlara daha sonra topçu okulundan da öğrenciler katılmıştır. Okulun kuruluşundan aylar sonra, çok geçmeden öğrenci sayısı 316’ya yükselmiştir. Bu da hükümetin bu okulun mezunlarına ne kadar çok ihtiyaç duyduğunu göstermektedir. Kuruluşundan bir sene sonra ordu birlikleri kâtipleri olarak 60 öğrenci tayin edilmişti fakat ihtiyaç 220 öğrenciydi. En son öğrenci sayısı hükümet tarafından belirlenmekteydi.

Henüz iki sene geçmeden bu okulun inşası iptal edilmiştir. Öğrencileri ise Mübtediye (İlköğretim) Okulu öğrencilerine dâhil edilmiştir⁵⁵.

2.4.6.2. Diller Okulu

⁵⁴ J. Heyworth-Dunne, **a.g.e.**, s. 132-134.

⁵⁵ Abdülkerim, **a.g.e.**, s. 325-326.

Mehmet Ali Paşa dönemi ilmi canlanma (nahda) açısından tasvir edilecek olursa, bu dönemin tercüme ve Arapçalaştırma (ta'rib) asrı olduğunu söylenebilir. Mehmet Ali Paşa'ya göre, Batı sisteminde faydalı olan ne varsa, bu sistemin sahipleri tarafından yazılmıştı ve bunlar ancak tercüme edilirse uygulaması kolay olacaktı. Batının ilimlerini, edebiyatını, savaş, ziraat, sanayi ve imar meselelerini çözme metodunu anlamaya ihtiyaç vardı ve Türkçe veya Arapçaya çevrilmedikçe hiçbir şey tam olmuyordu. Yabancılar bu iki dili biliyor veya bunlardan birisini az biliyorlar ya da bilmiyorlardı. Bu durum da Mehmet Ali Paşa'nın, kendilerine bilim, teknik ve idarede ihtiyaç duyulan ülkenin gençlerini Avrupa'ya göndermesini kaçınılmaz kılıyordu. Ülke halkından Mısır'daki mütercimleri yetiştiren kişiler dışında kimse kalmamıştı. Avrupa eserlerinin tercümelerinden Doğu veya Batı dillerini şans eseri yerinde kullanabiliyorlardı. Bu tercümanların hazırlanmasından, yine yurt dışına gönderilen ilk Mısırlı öğrenci heyetinden olan kişiler sorumluydu. Diller Okulu bu yükün büyük bir kısmını üzerine alan okullardandı.

Diller Okulu 1835 senesinin başlarında kurulmuştur. O zamanlar Tercüme Okulu olarak anılmaktaydı. Daha sonra ismi değişerek "Diller Okulu" olmuştur. Kuruluş amacı hükümet daireleri için tercümanlar yetiştirmektir. Daha sonra hükümetin bu niyeti, okulun kuruluşundan itibaren mezunlarından, hükümet okulları ve daireleri için gerekli kitapları çevirecek bir tercüme kalemi oluşturup, tercümanlar yetiştirmeye yöneldi. Ardından çıkan kararnamelerle, tercüman yetiştirmek ve ayrıca Fransızca bilen öğrencilerle diğer özel okullara destek olma amaçları da eklendi. Bu okul, öğrencilerini Techiziye okulundan alan ve hükümet işlerinde görevlendiren özel bir okuldu. 1836'da yapılan bir düzenlemeyle bu okulun hedeflerine bir yenisini daha eklendi ki, bu da diğer özel okullara Fransızca bilen öğrenciler hazırlamaktı. 1841'e gelindiğinde de okul, mütercim ve öğretmen yetiştirmeye sebatla devam etti.

Okul ilk açıldığında öğrenci sayısı 50 idi. Bu okulun hocalarından Rifâa Râfi et-Tahtâvî, öğrencileri bölge (taşra) okullarından seçmişti. Daha sonra Mülkiye Mektebi'nden katılanlarla birlikte bu sayı 80 öğrenciye, daha sonra da hükümetin kararıyla 150 öğrenciye çıktı. 1841'de ise Okulları Düzenleme Heyeti bu okulun

öğrenci sayısını 60 olarak kararlaştırdı. Diller Okulu, Mehmet Ali Paşa döneminin sonuna kadar bu sayıyı muhafaza etti ⁵⁶.

2.4.6.3. Tercüme Kalemî

Hükümet, çeşitli bilim, teknik ve sanat alanlarında yabancı dildeki kitaplardan tercüme edilmesini istediklerinin çeviri işini uygulamaya başladığında ilk yurt dışı öğrenci heyetine itimat etmişti. Onlardan tercümanlar görevlendirmiş, kendilerine Avrupa'da aldıkları eğitimle ilgisi olmayan bilim ve teknik alanlarında kitaplar vermişti. Onları daima hızlı ve özenli tercüme yapmaya zorlamıştı. Tercümanlardan birisi yetersiz olursa, çeviri konusunda daha bilgili olan meslektaş çalışmaya katılıp yardım etmekte ve onu eğitmekteydi veya kitap bu tercümandan alınıp bir başkasına devredilmekteydi. Bu öğrenci heyetlerine ilaveten, hükümet için diğer kitapları tercüme eden yabancılardan oluşan bir tercüme grubu vardı. Ne var ki bunlardan bazıları hükümeti aldatmış, altı aylık işleri beş yılda yapmışlardır.

Mehmet Ali Paşa, ihtisas yapmak amacıyla ülkelerinden ayrılan bu öğrenci heyetlerinin vazifeleri ve işleriyle ilgilenene kadar rahat etmemiştir. Bu yüzden, tercüme işiyle meşgul olan öğrenci heyetlerinin tamamını tek bir kalemde toplama hususunda kendisine sunulan öneriyi reddetmiş ve Mülkiye Mektebi yanında tercüme okulunun da kurulmasını tercih etmiştir (bundan sonra bu okul Diller Okulu olarak anılacaktır). Bu okulun amacı, kuruluşundan itibaren mezunlarından bir tercüme kalemi oluşturmaktı fakat bu kalemin kuruluşu 1841 senesine kadar gecikmiş ve Diller Okulu tercüman eğitimine devam etmiştir. Bu tercümanlar kendi dönemlerinde, sanayi, ziraat, savaş teknikleri, tıp, çeşitli ilimler ve edebiyat gibi alanlarda birçok kitabı tercüme etmişlerdir. Fransızca 1836 yılında özel okulların ders programlarından kaldırıldığında, tercüme işi, Diller Okulu öğrencileri ve mezunları ile, özel okullarda ders veren, eğitimini Avrupa'da tamamlamış olan bazı Mısırlı hocalarla sınırlıydı. Ancak Diller Okulu öğrencileri ile mezunlarının, Arapça, Fransızca ve tarih, coğrafya gibi sosyal bilimler alanlarında bilgilerine güvenmek mümkün olsa da bilmedikleri konuların da var olduğu gözlerden kaçmamaktaydı. Bunu telafi etmek için, Diller Okulu'na hazırlık okulları da eklenmiş, öğrencilere Fransızca okutulmuş ve birçok

⁵⁶ A.e., s. 329-332.

özel okulda Fransızca eğitime geri dönmüştür. Bu tedbirin meyvesini almak uzun zaman alacaktı. Hükümet tercüme edilen kitapları kontrol etmekte acele ediyor, tercümelerin doğru ve özenli olmasına önem veriyordu. Diller Okulu mezunları tercüme ve Arapçaya çevirme işini tek bir kalemde (büroda) yapıyordu. Bununla birlikte hükümet tercüme edilen kitapları uzman hocalara kontrol ettirmekten yorulmuştu. Bu Tercüme Klemi, 1841’de eğitim öğretimi düzenleyen kurul tarafından oluşturulması ve Diller Okuluna dâhil edilmesi önerilen, müdürü Rifâa et-Tahtâvî tarafından idare edilen bir büroydu.

Bu büroda değerli ve nadir eserlerin tercüme edildiği görülmüştür. Şüphesiz ki tercümelerin doğru, eksiksiz ve hatalardan arınmış olması gerekmektedir. Bilimsel ve teknik kitapların tercümeleri için sadece dil bilgisi yeterli olmamalıydı. Tercüme edilen kitabın bilim ve tekniğine hâkim bir âlime de bağlı olunmalıydı.

Kurul, tercümanlara özel bir tercüme bölümü kurmuştur. Bu bölüm dört kısımdan oluşmaktaydı; birinci kısım matematik, ikinci kısım tıbbiye ile tabii ilimler, üçüncü kısım edebiyat, tarih, hikâyeler, kanunlar ve coğrafyayla ilgiliydi. Dördüncü kısım ise Türkçe tercüme kalemiydi⁵⁷.

İbrahim Paşa döneminin sonlarında, kalede yeni bir tercüme klemi bulunmaktaydı. Daha sonra bu kalem, Diller Okuluna nakledilmişti. İleride de bahsedeceğimiz, *Vekâyi-i Mısriyye*⁵⁸ adlı gazetenin işleri de bu kaleme devredilmişti. Kanunlar, kronikler, bilim ve teknik gibi konuları Fransızcadan Türkçeye tercüme ediyorlardı. Ancak bu kalem uzun süreli olmamış, I. Abbas’ın hâkimiyetinin ilk yıllarında Diller Okulu ile birlikte kapatılmıştır⁵⁹.

2.4.6.4. Ziraat Okulları

Ziraat Okulu, Mehmet Ali Paşa’nın başarılı girişimlerinden birisidir. Pamuk, indigo⁶⁰ ve kök boya gibi belirli bazı ürünlerin tanıtımı veya yeniden canlandırılması

⁵⁷ A.e., s. 339-341.

⁵⁸ 1828’de Mısır’da Kavalalı Mehmet Ali Paşa tarafından yarısı Türkçe yarısı Arapça olarak çıkartılan ve tarihte yayımlanan ilk Türkçe gazetedir. Bkz.: Nesimi Yazıcı, “Vekâyi-i Mısriyye Üzerine Birkaç Söz”, OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi), Sayı:2, Ankara, 1991, s. 267-270.

⁵⁹ Abdülkerim, a.g.e., s. 341-344.

⁶⁰ İndigofera türlerinden özütlenen, suda, alkol ve eterde çözünmeyen, sıcak anilin veya sıcak kloroformda çözünen mavi bir boyadır.

konusunda yardımına başvurabileceği Avrupalı ve Hintli uzmanlar bulunmaktaydı. Henüz 1833 yılına gelmeden Mehmet Ali Paşa, Ziraat Okulu açmak hususunda kesin olarak kararını vermişti. Bu amacı için öğrenciler belirlemiş, Kasru'l-Ayn Okulu'na yollamıştı. Ayrıca bu süre zarfında Mehmet Ali Paşa, Fransa'ya gerekli araç gereç ve ekipmanla birlikte hocalar ile uygulama öğretmenleri de göndermişti. İlk başta esas zorluk herhangi bir okul yerleşkesinin bulunmamasıydı fakat henüz Ağustos 1835'e gelmeden yeni bir binanın alt katı inşa edilmişti.

Bu tarım görevinin başında, çiftçi ve demircilerin yanı sıra Mr. Grandjean isimli Fransız bir uzman da vardı. Kendisine, 1826'da tarım eğitimi almak üzere Fransa'daki Roville'ye giden Ermeni Yusuf Efendi yardım ediyordu. Bu kişi hem tercüman hem de gözetmen olarak gitmiş görünmektedir. Okul o kadar kötü yönetilmekteydi ki, halktan ve yerel makamlardan çok fazla muhalefet vardı. Bunun sonucunda Mr. Grandjean istifa ederek ülkeyi terk etmiş, müdür makamını saraydaki Ermeni arkadaşları sayesinde Mehmet Ali Paşa divanında daha etkili olan Yusuf Efendi devralmıştı.

Okul itibarını kaybetmiş, durumu kötüye giderek diğer çiftliklerden farkı kalmamıştı. Bu durum Mehmet Ali Paşa'yı da muhtemelen Yusuf Efendi ve okuluyla ilgili gerçek dışı söylemleri dinlemeye itmişti. Sonunda Ermeni Yusuf Efendi görevinden azledildi. Ağustos 1836'da Nabaroh'daki okul Şubra'ya nakledildi⁶¹. 1841'de Ziraat Okulu kurul tarafından kapatılmış, daha sonra tekrar açılmıştır. Şubra'daki bu okul da çok uzun süreli olmamıştır. 1844'te ise Mansura'ya nakledilen okul kapatılmış ve öğrencileri dağılmıştır. Fakat bundan sonra Mısır'da ziraat eğitimi ihmal edilmemiş, 1846'da Ziraat İdare Okulu kurulmuştur. Ne var ki Mehmet Ali Paşa döneminin sona ermesinden önce kurulmuş olan bu okul ile ilgili bilgi bulunmamaktadır⁶².

2.4.6.5. Mühendislik Okulları

Mehmet Ali Paşa, Mısır'daki ıslah projeleri esnasında, toprağı düzlemek, kanal kazmak, köprü yapmak, fabrikalar inşa etmek ve madenleri araştırmak gibi işlerle karşı karşıya kalmıştır. Ancak Mısır bu işlerin sorumluluğunu alacak

⁶¹ J. Heyworth-Dunne, **a.g.e.**, s. 151-152.

⁶² Abdülkerim, **a.g.e.**, s. 357-358.

mühendislerden yoksundu. Mısır'ı gelişmiş bir ülke haline getirmek için ilerleme yollarını bulmak gerekiyordu. Bu sebeplerle mühendislik okulları açılmıştır. Bu okullar "Mühendishane" olarak adlandırılmaktadır. Bu okulların ilkinde, Mahmudiye Kanalı ve sulama kanalları gibi diğer inşaatlara da katılan büyük mühendis Muhammed Sakıp Paşa yetişmiştir.

Bu okulların koşulları ve etkisini muhafaza etmesi bakımından en gelişmiş olanı, Mayıs 1834'te Bulak'ta açılan Mühendishanedir. Mehmet Ali Paşa Hükümeti, bu okul için çaba sarf etmiş ve özen göstermiştir. Bu çabalar, okulu 19. yüzyılın en önemli ilim müesseselerinden biri haline getirmiştir. Okul, Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın sarayında açılmıştır ve 1836'da Paris'teki mühendislik okulu model alınarak tanzim edilmiştir. Okulun amacı, kara ve denizde topçu sınıfına subaylar, genel işler için mühendisler, madenler, barut ve tuz arıtma fabrikaları için işçiler, fizik ve matematik öğretmenleri yetiştirmek olup eğitim süresi üç yıldır⁶³.

Okul müdürleri, 1834'te Artin Bey, 1834-1837 yılları arasında Yusuf Efendi Hekekyan, 1837'de Charles Lambert, 1849-1854 yılları arasında ise Ali Mübarek Bey olmuştur⁶⁴. Okul 1854'te kapatılmasına kadar varlığını sürdürmüştür. Bu önemli kurumun çalışma hayatı, ilmi canlanmaya (nahda) destek olma hususunda 19. yüzyılın ilk yarısında geçirdiği yirmi yıldan sonra sona ermiştir. Mısır'a, ziraat, sanayi, kültürel tesisler gibi nahda için gerekli unsurları sağlayan çok sayıda Mısırlı matematikçi ve mühendis kazandırmış, matematik ilimlerinde kitaplar yazılmış ve Arapçaya çevrilmiştir. 1839'da Mühendishaneye rasathane de eklenmiştir⁶⁵.

2.4.6.6. Sanayi Okulları

Mehmet Ali Paşa, ülkenin siyasi bağımsızlığının, ekonomik yönden bağımsız olmadıkça temel unsurlarını tamamlayamayacağını farkındaydı yani yabancılara bağımlı kalmayı mümkün olduğunca azaltması gerekiyordu. Bunun üzerine fabrikalar kuruldu, askerler ve halk Mısırlıların elinden çıkmış olan kumaşlarla giydirdi. Aynı şekilde silah ve mühimmat imalathaneleri kuruldu. Mısır Kalesi ile İskenderiye'deki sanayinin (tersanenin) görevi ordu ve donanmayı Mısır'da yapılmış silahlarla

⁶³ A.e., s. 359-362.

⁶⁴ J. Heyworth-Dunne, a.g.e., s. 143.

⁶⁵ Abdülkerim, a.g.e., s. 375.

donatmaktı. Bu fabrikaların, güçlü bir teknik idare ile sorumluluğunu almaları için ülke halkından kimse olmadığında, yabancı zanaatkârlar çağırılıyordu. Onlara iki önemli görev veriliyordu; bu görevler işlerin idaresi ve birçok Mısırlı gence tekniklerini öğretmeleri idi. Mehmet Ali Paşa, bu sanayi dallarını yerinde öğrenmeleri için Avrupa'ya çok sayıda Mısırlı da göndermişti. Ülkelerine döndüklerinde endüstriyel canlanmanın sorumluluğunu üstleneceklerdi ve hükümet onlardan teknik ilimleri öğrenmelerinin yanı sıra sadakat bekliyordu. Fabrikalar aynı zamanda, Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'a girmesini istediği sanayi dallarının eğitimi için inşa edilen eğitim kurumları yani okullardı ve Dîvânü'l-medâris'in gözetimi altındaydılar. Bu okullarda amaç, kademe kademe yabancıların yerini alacak usta zanaatkârlardan şefler yetiştirmektir fakat çoğunluğu uzun süreli olmamıştır ⁶⁶.

2.4.6.7. Uygulamalı Kimya Okulu

Bu dönemde açılan okullar arasında, 14 Kasım 1831 tarihinde Eski Kahire'de açılan uygulamalı kimya okulu da yer alır. Beş öğrenci ile eğitime başlamıştır. Mehmet Ali Paşa'nın kurmuş olduğu fabrikalara yerli halktan kalifiye işçiler sağlamak amaçlanmıştır⁶⁷. Öğrencilere kimya sanayinin çeşitleri ve Fransızca öğretilmekteydi. Bu okulun 1833'te de var olduğu görülmektedir ⁶⁸.

2.4.6.8. Madencilik Okulu

Mehmet Ali Paşa, Mısır, Sudan ve Şam'da maden araştırmaları yapılması hususunda azimliydi. Madenlerin çıkarılmasının sorumluluğunu üstlenecek mühendislerin yetiştirilmesi amacıyla, 1834'te Eski Kahire'de "Madencilik Okulu" kuruldu. Müdürü Yusuf Kaşif'ti. Okulun yirmi öğrencisi vardı ve eğitimlerini tamamlamak üzere Suriye ve Avusturya'ya gönderilmişlerdi. Bu okul uzun süreli olmamış, aynı yıl veya bir sene sonra Mühendishaneye katılmıştır⁶⁹ çünkü yeni organize edilen Mühendishanede de madencilik ile ilgili konular öğretilmekteydi⁷⁰.

⁶⁶ A.e., s. 376-379.

⁶⁷ J. Heyworth-Dunne, a.g.e., s. 145-146.

⁶⁸ Abdülkerim, a.g.e., s. 379-380.

⁶⁹ A.e., s. 380-381.

⁷⁰ J. Heyworth-Dunne, a.g.e., s. 142.

2.4.7. Harp ve Denizcilik Okulları

Mehmet Ali Paşa haklı olarak büyük bir kara ve deniz gücü oluşturma hususuna güveniyordu ve bunun için de azami çaba sarf etti. Bu doğrultuda ilk etken Mısır'daki hâkimiyetini pekiştirmek, ıslahatlarında süreklilik ve Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerinde istikrarı sağlamaktı. Savaş gücünü modern Avrupa usullerine göre tanzim etmek gerekiyordu. Bu konuda dikkat ettiği nokta, yabancı subayların elinde yetişmiş eğitilmiş subaylar edinmekti ve bu akıllıca plan o günlerde başarı getirmiştir. Mehmet Ali Paşa, Sudan yerlilerinden oluşturmayı düşündüğü yeni ordusu için subaylardan ve askeri öğretmenlerden bir birlik meydana getirmek üzere Napolyon'un ordusundan, Albay Séve adında Fransız bir subay istihdam etti ve okullar kuruldu.

2.4.7.1. Asvan Okulu

Fransız Albay Séve için, Mehmet Ali Paşa'nın kölemenler, üst düzey memurlar (muavazzaflar) ve komutanlarından bir birlik oluşturuldu. Onları halkın gözünden uzak tutmak için Asvan şehri tahsis edildi. Subay yetiştirmek üzere ilk harp okulu burada kuruldu. Fransız Albaya yardımcı olmak üzere, İtalyan subaylardan bir birlik de katıldı.

Asvan'da askeri kışlalar kuruldu. Subayların ve askerlerin sağlığını denetlemek üzere bir sağlık merkezi ve sağlık heyeti oluşturuldu. Albay Séve başlangıçta öğrenciler hususunda çok büyük zorluklarla karşılaştı. Öğrenciler henüz askeri hayata alışkın değillerdi. Askeri hayatın gerektirdiği güç ve nizamdan yoksunlardı. Albay Séve din konusunun da bu sorunlara dâhil olduğunu görmüş ve başarıya olan hırsı onu dinini değiştirmeye itmiştir. Müslüman olmuş ve "Süleyman" adını almıştır. Önceleri Süleyman Ağa diye çağırılırken daha sonra kendisine Fransız Süleyman Paşa denilmeye başlanmıştır. 19. yüzyılda Mısır'ın askeri canlanması hususunda onun hatrası ölümsüzleşmiştir. Yeni Mısır ordusunun kurulması ve bu orduyu beslemek üzere açılan harp okullarının denetlenmesi hususunda onun katkıları büyüktür. Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa da birçok savaşa iştirak etmiştir ve Mısır ordusunun Bâbiâli kuvvetlerine karşı kazandığı zaferlerde büyük paya sahiptir⁷¹.

2.4.7.2. Esna Okulu

⁷¹ Abdülkerim, a.g.e., s. 387.

Asvan şehri askeri eğitim için elverişli değildi. Uzak olması, burada ikameti meşakkatli kılıyor, ulaşımı da zorlaştırıyordu. Sıcak şiddetliydi ve göz hastalıkları artıyordu. Bu gibi sebeplerle okul Asvan'dan Esna şehrine nakledildi. Süleyman Paşa da Esna'daki Memlûk beylerine savaş sanatlarını öğretmek üzere buraya geldi. Beraberinde teknik konularda uzman olan Ahmet Efendi de vardı. Ahmet Efendi, savaş teknikleriyle ilgili bazı kitapları tercüme etmek için de çaba sarf etmiştir.

Mehmet Ali Paşa bu okulla çok ilgilenmiş, öğrencilerin öğrendikleri bilimlerdeki ilerlemeleriyle ilgili daima sorular sormuş ve bazen de onlara oğlu İbrahim Paşa'yı göndermiştir. Öğrencilerin genel olarak yaptığı işlerle ve ayrıca el yazlarıyla da ilgilenmiştir. Şehirli öğrencilerin yazı ve imlayı öğrenmeleri kaçınılmazdı. Bunun yanı sıra öğrencilerin tarih kitaplarını okumalarını, konuşma ve diyalog yetilerini arttırmalarını istemiştir.

Süleyman Paşa yeni subaylar yetiştirmek hususunda başarılı olmuştur. Evvela Sudanlı daha sonra da Mısırlılardan oluşan yeni bir orduyu da eğitmeye başlamışlardır. Esna Okulu, günden güne büyüyen ordu birliklerine subay yetiştirmeye devam etmiştir. Okul daha sonra Esna'dan Ahmim'e, sonra da Asyut yakınındaki Nahile'ye nakledilmiştir. Son olarak da eğitim karargâhı (harp okulu) Hankah'ta yerleşik olarak kalmıştır. Burası Kahire'nin yakınında, başkenti ve aşağı Nil'i koruyan güçlü bir askeri merkezdi.

Bu okul, daha sonraki zamanlarda ve *Vekâyi-i Mısriyye Gazetesi*'nde "Medresetü'l-Cihadiyye" olarak anılmıştır. 1836-1837 yıllarında, Mısır'daki eğitim düzenlemesine kadar varlığını sürdürememiştir. Bundan birkaç sene öncesine kadar hakkında bilgi gözükmemektedir. Büyük bir ihtimalle kapatılmış, hükümet, piyade, süvari ve topçu okulları gibi başka okullarla yetinmiş olmalıdır ⁷².

2.4.7.3. Genel Kurmay Okulu

Genel Kurmay Okulu da uzun süre varlığını sürdürmüş bir okuldur ve bu da eğitim düzenlemesinden önce kapatılmıştır. Okul, Fransa'ya gönderilen ilk öğrenci heyeti üyelerinden, kabiliyeti ile dikkat çeken Osman Nureddin Efendi'nin önerisiyle muhtemelen Kahire yakınında bulunan Cihadabad Köyü'nde kurulmuştur.

⁷² A.e., s. 387-389.

Kuruluşunu “Planat” denilen Fransız subaylar üstlenmiştir. 15 Ekim 1825’te eğitim hayatına başlamıştır. Kurucuları olan Fransız subayların eğitimde büyük payları bulunmakta, onlara Avrupalı ve Doğulu bazı hocalar da yardımcı olmaktadır. Okulda eğitim üç yıldız ve senelere göre askeri derslerin yanı sıra, hesap, çizim, topoğrafya, Fransızca, geometri, harita çizimi gibi dersler de okutulmuştur. Bu okuldan mezun olan subaylar, ordudaki mühendislik birimlerine, topçu ve maden kısmına veya savaş ya da sivil idareye “genel kurmay” olarak atanmışlardır ⁷³.

2.4.7.4. Piyade Okulu

Piyade eğitimi hızla ilerlemekteydi fakat eğitim merkezlerinin organizasyonları, muhtemelen yönetimin sürekli el değiştirmesinden dolayı diğer askeri kurumların tutarlılığından yoksundu. Ana eğitim kampı, Kahire’nin birkaç mil kuzeyinde, Hankah’a yakın bir yer olan Cihad Abad’da konuşlanmıştı. Piyade Okulu ise Eylül 1832’de kurulmuş, Haziran 1834’te Dimyat’a naklolmuştur. 1841 senesinde ise Ebû Za’bal’a nakledilmiştir.

Dimyat piyade okulunda, subay ve daha alt rütbeli olarak yetişen 400 öğrenci bulunmaktaydı. Öğrenciler çoğunlukla Türklerden ve Memlüklerden oluşuyor görünmektedir. Öğrencilere askeri eğitimler, harekâtlar, askeri yönetim, Türkçe, Arapça ve Farsça öğretilmekteydi⁷⁴. Piyade Okulu, görevine Mehmet Ali Paşa döneminin sonuna kadar devam etmiştir⁷⁵.

2.4.7.5. Süvari Okulu

Avrupa süvari sistemi Mehmet Ali Paşa’yı uzun bir müddet cezbetmemiştir. İbrahim Paşa, Mora’da Fransız süvarilerini harekatta gördükten sonra bunu Mısır için uygulamaya karar vermiştir. Kasım 1829’da bir süvari heyeti Fransa’ya gönderilmişti. Süvari Okulu ise Nisan 1831’de, Gize’de Murad Bey’in sarayında açılmıştır. Öğrenciler, süvari manevralarının yanı sıra piyade eğitimleri, eskrim, askeri yönetim, Türkçe, Arapça, Farsça ve Fransızca eğitimleri alıyorlardı.

⁷³ A.e., s. 390.

⁷⁴ J. Heyworth-Dunne, a.g.e., s. 138.

⁷⁵ Abdülkerim, a.g.e., s. 393.

Mehmet Ali Paşa'nın tüm okulları arasında bu okul, organizasyonu ve aldığı sonuçlar bakımından en başarılı olanlarından birisidir. Öğrenciler, fes hariç, Avrupalı süvariler gibi giyniyorlardı. Genel bilgileriyle bir rütbe kazanmış olmakla beraber, duruş ve davranışları da geliyordu⁷⁶. Okul, Abbas Paşa dönemindeki kapatılmasına kadar eğitimini sürdürmüştür⁷⁷.

2.4.7.6. Topçu Okulu

Mehmet Ali Paşa reformlarına başlar başlamaz topçuluk alanıyla da ilgilenmiş ve bu alanda henüz bir okulu yokken Avrupalıları bu iş için görevlendirmişti. M. Gonthard de Veneur görevlendirdiği ilk Avrupalılardan birisiydi. Edhem Bey de topçu sınıfını eğitmek amacıyla bazı subaylara matematik dersi vermiştir.

Haziran 1831'de bu işe uygun şekilde düzenlenmiş Topçu Okulu, 300-400 öğrenci ile Tura'da açılmıştır⁷⁸. İlk açıldığında öğrencilerinin çoğunluğu Mısırlı ve Türk olup aralarında Yunanlılar da vardı⁷⁹. Öğrencilere Türkçe, Arapça, Fransızca, İtalyanca, aritmetik, cebir, geometri, mekanik, çizim, topoğrafya, tahkimat, piyade, süvari ve topçu eğitimleri, köprü yapımı gibi dersler verilmekteydi⁸⁰. Donanma hizmetine hazırlananlar İngilizce öğrenmekteydi. Türkçe ise tüm öğrencilere öğretiliyordu. Bunun yanı sıra donanma sınıfına hazırlanmaları için öğrencilere denizcilik bilimleri eğitimi de öğretilmekteydi.

Okulda ayrıca yazılan veya Arapçaya çevrilen ders kitaplarının basılması için bir matbaa bulunmaktaydı. Arapçaya çevirme işini Rifâa et-Tahtâvî yapmaktaydı⁸¹. Okul, eğitime Mehmet Ali Paşa döneminin sonlarına kadar devam etmiştir⁸².

⁷⁶ J. Heyworth-Dunne, **a.g.e.**, s. 135-136.

⁷⁷ Abdülkerim, **a.g.e.**, s. 399.

⁷⁸ J. Heyworth-Dunne, **a.g.e.**, s. 137.

⁷⁹ Abdülkerim, **a.g.e.**, s. 408.

⁸⁰ J. Heyworth-Dunne, **a.g.e.**, s. 137.

⁸¹ Abdülkerim, **a.g.e.**, s. 408 - 409.

⁸² **A.e.**, s. 417.

2.4.8. Denizcilik Okulları

Mehmet Ali Paşa, Mısır'da donanma kurmuş, gemilerinde savaşacak asker ve bu askerleri komuta edecek subaylar yetiştirmek üzere denizcilik okulları açmıştır. Bu okulların en önemlileri şunlardır:

2.4.8.1. İskenderiye Denizcilik Okulu

İskenderiye'de bulunan Tophanede (Tersane) bir Dâru's-sınâa' (askeri teçhizat deposu) kurulmuştur. Öğrenciler gemi yapımı tekniği ve bununla ilgili dersler almışlar, derslerinde büyük ilerleme kaydetmişlerdir. Bu okulda Mısırlı denizci öğrenciler de bulunmaktaydı ve Mart 1833'te Fransızların idaresi altındaki gemilerin yapımını denetlemişlerdi. Okulun öğrenci sayısı artmış ve iki yüz bin öğrenciye ulaşmıştır. Aralarında donanma sınıfı için eğitim alanlar ve idari vazifeler için hazırlananlar da vardı.

1836 yılında eğitim ile ilgili çıkan kararname de, İskenderiye'de bir ibtidaiyye ve techiziyye okulları kurulması gerektiği belirtilmiştir. Denizcilik okulu o zamanda İskenderiye'de bulunan tek okuldu. Öğrencilerinden sayıları bine varan büyük bir grup ayrıldı. Denizcilik okulu bahsi geçen kararnameye göre düzenlendi. Bu kararnameye göre, öğrencilerinden beş yüz kişilik bir grup techiziyye okuluna, iki yüz kişilik bir grup da ibtidaiyye okuluna gidecekti. Kalan öğrencilere yüz öğrenci daha eklenerek Tura'daki Topçu Okulu'nda denizcilik ilimlerini öğreneceklerdi. Bu öğrencilerin tamamından özel denizcilik okulu oluşturuldu.

Daha sonraki senelerde anlaşıldı ki, İskenderiye Denizcilik Okulu'nun ibtidaiyye ve techiziyye okullarına dönüştürülmesinden sonra, deniz subayı mezun etmesi mümkün değildi çünkü bu subayların mühendislik ve denizciliğe mukabil ilimlerde uzman olması gerekmektedir. Bu sebeple Dîvânu'l-medâris, gelecekte denizcilik subayları, mühendis, mimar ve Dâru's-sınâa' (Tersane) için gerekli diğer subayları, Mühendishane-i Hidiviyye'den tayin etmenin uygun olacağını görmüştür. Çünkü burada tüm bilim alanlarından hocalar vardı ve matematik ilimleri burada tüm dalları ile okutulmaktaydı.

Böylelikle İskenderiye Denizcilik Okulu'nun eğitim hayatı sona ermiştir. Mehmet Ali Paşa dönemi sonlarında hükümet bu okulu tekrar kurmaya çalışmıştır.

Okul için Mühendishaneden öğrenciler seçmiştir. Daha sonra bu projenin nasıl sonuçlandığı ile ilgili bilgi bulunmamakta olup muhtemelen uygulanamamıştır⁸³.

2.4.8.2. Donanma Okulları

Bu okulların yanı sıra, Mısır donanmasının gemileri içerisinde de okullar bulunmaktaydı. Bu okullarda öğrenciler gemiyi kullanmayı ve denizcilikle ilgili dersleri öğreniyorlardı. Donanmanın ilk kurulduğu yıllarda, dört adet eski korvet, okul olarak kullanılmıştır. Onlara Nil gemilerini bilen birkaç tayfa da katılmış ve dört bölüğe ayrılmışlardı. Gemi hizmeti konusunu öğretmek üzere yabancı bir subay alınmıştı. Subay olmak üzere hazırlanan öğrenciler, denizcilik ilimleri derslerini almak için amirallik bölümü odalarında toplanırlardı. Mansura ve Akka'da savaş gemileri üzerinde de iki okul bulunuyordu. Öğrenciler arasında Mehmet Ali Paşa'nın oğlu Emir Said'de bulunmaktaydı.

Mehmet Ali Paşa döneminin sonlarına kadar, deniz kanadında (korvette) denizcilik bilimini tahsil etmeye kendini adanmış öğrenciler vardı. Son zamanlarda Asya ve Afrika kıtalarının Akdeniz'e açılan kıyılarına da çıkıyorlardı. Ayrıca başka gemiler üzerinde de işi öğreniyorlardı. Öyle ki, eğitimlerini tamamladıklarında hükümetin fabrikalarında mühendis olarak istihdam edilmekteydiler⁸⁴.

2.4.9. Müzik Okulları

Avrupa modeline mümkün olduğunca yakın olma çabaları içerisinde olan Mehmet Ali Paşa, askeri bandoyu da başlatmıştır. Trompet ve borazan eğitimi için 1824 yılında Hasan Ağa yönetiminde bir okul açılmış ve trompetçiler için diğer bir özel okul ise aynı yılın ağustos ayında İstanbul'dan gelen Osman Ağa idaresinde açılmıştır. Bu iki okul da Türklerin idaresi altında denenmiş fakat uzun ömürlü olmamışlardır. İlkinin kapanış tarihi belli olmamakla beraber, ikincisi aynı yılın aralık ayında kapanmıştır.

Müzik okulu hususunda daha ciddi bir girişim ise, Ağustos 1827'de Hankah'ta Ali Efendi direktörlüğünde kurulan okuldur. Öğretmenler Fransız'dır fakat

⁸³ A.e., s. 417- 419.

⁸⁴ A.e., s. 419 – 420.

derslerin yönetimi bir İspanyalının elindedir. Öğrencilere Mısırlı öğretmenler tarafından Arapça da öğretilmiştir. Bu okul Eylül 1835'te kapanmıştır.

Clot Bey ve Hamont bu okulları, esas olarak Fransız ulusuna ve askeri alayına ait ezgi ile nağmelerin olduğu gibi kopya edilmesi, Mısır veya Türklere ait hiçbir tertibin olmaması hususunda eleştirmişlerdir. Performans oldukça doğru fakat ruhtan yoksundu. Avrupa askeri müziğinden alınmış ne Mısırlılar ne de Türkler tarafından anlaşılan bir imitasyondan ibaretti.

Bir diğer müzik okulu ise Eylül 1834'te Osman Efendi idaresinde açılmış fakat bir sonraki senenin eylül ayında kapanmıştır. Kale'de Mısırlılara Alman ve İtalyan müziğini öğreten Alman bir hocanın idaresindeki bir müzik okulu daha açılmıştı. Âbidin Kasrı'ndaki resmi dokümanlar, okulların kapanış tarihini 1841 olarak vermektedir ⁸⁵.

2.4.10. Yabancı Okullar

Mehmet Ali Paşa'nın hükümdarlığı boyunca, şahıslar veya misyonerler tarafından birkaç okul kurma girişimi olmuştur. 18. yüzyıl boyunca Mısır'da yabancı okullar zaten vardı fakat Mehmet Ali Paşa'nın hükümdarlığının ilk yirmi yılı boyunca haklarında edinilen bilgi çok azdır ve görünen o ki bu okulları geliştirmek için çok az çaba harcanmıştır⁸⁶. 19. yüzyılda yabancı azınlıkların veya grupların idare ettiği okullar var olmuştur. Hepsinin kendine özgü bir düzeni vardır. Bu yabancı okullar günümüze kadar da gelmiştir⁸⁷.

2.4.10.1. Kıptî Okulları

Kuruluş amacı bakımından Müslümanların sıbyan mekteplerine (Kur'ân kursu) benzer. Okuma yazma öğretir ve eğitim seviyesi bakımından da benzerlik gösterir. Tek fark, bu okullarda Kur'ân yerine İncil'in öğretilmesidir. Bu mektepler Mehmet Ali Paşa döneminden önce de vardı. Bazı dönemlerde Kıptîlerin karşılaştıkları baskılara rağmen bu mektepler gizlilik içerisinde korunuyordu. Kıptîler, okullarını uzak mahallelerde veya evlerin içerisinde kuruyorlardı. Kâtiplik ve

⁸⁵ J. Heyworth-Dunne, **a.g.e.**, s. 134-135.

⁸⁶ **A.e.**, s. 271.

⁸⁷ Abdülkerim, **a.g.e.**, s. 666.

hesaplama ilimlerini ellerinde tutuyorlardı. Çocukları, kâtiplik ve hesaplama'yı babalarının yanında bir iş olarak öğreniyorlardı. Bu sebeple bu okullar okuma yazma öğretimi olmak üzere amacını sınırlıyordu. Söz konusu okullarda yaklaşık iki bin öğrenci öğrenim görmekteydi.

Kıptiler İsmail Paşa dönemine kadar sistemli okullar kurmamışlardır. Kızları eğitmek üzere, birisi Ezbekiye'de birisi de Hâretu's-Sekâyîn'de olmak üzere okullar açmışlardır.

Kahire'deki Kıptî Cemiyeti, Hâretu's-Sekâyîn'deki kızlar okulunun yanında bir lise açmıştı. Öğrenciler bu okulda İngilizce, Fransızca, biraz İtalyanca, Arapça, matematik ve Kıptîce öğrenmekteydi. Son olarak Kıptiler en büyük okullarını genel kiliselerinin yanında kurmuşlardır. Bu okulda öğretim ücretsizdi ve bazı Müslümanların da buraya katılmasına izin verilmişti. Burada da Kıptîce, Arapça, Fransızca, İngilizce, okuma, hesaplama, geometri kuralları, tarih, coğrafya ve bazı mantık ilkeleri okutulmaktaydı. Bu okul günümüze kadar da varlığını sürdürmüştür.

2.4.10.2. Yahudi Okulları

Mehmet Ali Paşa zamanında Yahudilerin, çocuklarına özel bu okulları kurmasını talep ettikleri zenginlerden birisi olan Mösyö Crémieu'ya atıfla "Crémieu" olarak adlandırdıkları okulları vardı⁸⁸. Adolphe Crémieux⁸⁹ Mısır'da olduğu zamanlarda dindaşlarını maddi ve manevi olarak desteklemek için bu okulu kurma girişiminde bulunmuştu. 4 Ekim 1840'da Kahire'de kurulan "Ecoles Crémieux" (Crémieu Okulları) denilen bu okullar, kızlar ve erkekler için olmak üzere iki taneydi⁹⁰ ve Yahudi mahallesinde bulunuyorlardı. Mehmet Ali Paşa döneminde bu okullarda eğitimle ilgilenen yabancılardan birisi bu okulu övmüş, öğrencilerinin zekâsı ve aktif olmalarıyla ön plana çıktığını belirtmiştir. Öğrenciler göğüslerinde üzerinde okullarının isimleri bulunan gümüş bir madalyon taşıyorlardı.

⁸⁸ A.e., s. 667 – 669.

⁸⁹ Adolphe Crémieux, asıl ismiyle Isaac Moise (1796-1880), 1848 Devrimleri ve 1871 Paris Komünü'nde aktif olan Fransız politikacı ve Yahudi lideri. Bkz.: The Editors of Encyclopedia Britannica, "Adolphe Crémieux", **Encyclopedia Britannica**, (Çevrimiçi) <https://www.britannica.com/biography/Adolphe-Cremieux>, 06.12.2016.

⁹⁰ J. Heyworth-Dunne, a.g.e., s. 272.

İsmail Paşa döneminde Kahire'deki Yahudi okullarının sayısı, ikisi kızlar ve ikisi de erkekler için olmak üzere dörde yükselmiştir. Bu okullarda yaklaşık 155 kız ve erkek öğrenci okumaktaydı. Bunun yanı sıra Kahire'de sistemli bir okulları daha vardı⁹¹.

Hızla büyüyen Yahudi topluluğunun bu okullara çok ihtiyacı vardı. 19. yüzyılın ortalarında Kahire'de, 6000 yerli Yahudi ve 200 İtalyan Yahudi bulunmaktaydı ⁹².

2.4.10.3. Ermeni Okulları

Ermeni azınlığı, Mısır'da yaşayan yerli azınlıklar arasında Avrupa tarzında okul kuranların ilkiydi ve bu okul, Kalousdiyan Ermeni Okulu olarak adlandırılmaktaydı⁹³. Mehmet Ali Paşa döneminde ve onun yönetiminde açılan bu ilk özel okul 1828 yılında kurulmuştur. Okul Bulak'taki Ortodoks Kilisesi'ne bağlıydı ve görünüşe göre ilkokuldu. Şüphesiz ki meclisteki Ermeni topluluğunun etkili pozisyonu nedeniyle, çocuklarının eğitime biraz özen gösterilmesi gerektiği teşvik edilmiştir. Boghoş, Artin, Estefan, Hekekyan Beyler ve Yusuf Efendi iyi pozisyonlardaki dikkat çeken Ermeni şahsiyetlerdir. Mehmet Ali Paşa'dan ilgi ve iyilik görmüşlerdir⁹⁴.

2.4.10.4. Yunan Okulları

Kahire ve İskenderiye'deki Yunan okulları, 19. yüzyılın başlarına kadar mevcuttu. Okullar sadece Kahire de değil, 1825'e kadar büyük ölçüde başka yerlerde de yayılmışlardı. 1825-1848 yılları arasında bu okulların aktiviteleriyle ilgili bir bilgi bulunmamaktadır. Okullar muhtemelen kapanmış ve daha sonra 1843 yılında Hyppapanti Yunan Ortodoks Okulu adıyla tekrar açılmıştır. Durgun geçen bu zaman aralığında Yunanlılar muhtemelen Mehmet Ali Paşa'nın kurduğu okullara gitmiş olmalıdır. Kasru'l-Ayn okulunda birçok Yunan öğrenci olduğu belirtilir.

Kahire'de 1848'de Hamzavi bölgesinde bir Yunan Okulu mevcuttu. İki sınıfı ve çok sayıda öğrencisi bulunan bu okulun öğretim kadrosu kalabalık görünmemektedir. Sınıflar başlangıç düzeyinde ikiye ayrılmıştı. Bunlar Yunan

⁹¹ Abdülkerim, **a.g.e.**, s. 669.

⁹² J. Heyworth-Dunne, **a.g.e.**, s. 273.

⁹³ Abdülkerim, **a.g.e.**, s. 669.

⁹⁴ J. Heyworth-Dunne, **a.g.e.**, s. 271.

ilkokulu ve üç öğretmene sahip olan Fransızca okuluydu. 1848’de Arapça için de bir öğretmen olduğundan söz edilir. Başpapaz (Patrik), okul bağışları ve hem öğrenciler hem de öğretmenlerin faydalanacağı bir kütüphane oluşturmak üzere kitap desteği sağlamaları için, Kahire’deki Yunanlılara ve daha çok faydası dokunacak olan İskenderiye’nin zenginlerine başvurmaktaydı. Kahire’deki okul 1856’da Kahire Yunan Ortodoks Cemiyeti’nin kuruluşuna kadar, İskenderiye Başpapazının koruması altında eğitimine devam etmiş görünmektedir.

İskenderiye’deki Yunan Cemiyeti ise 1843’te kurulmuş ve Mısır’daki benzer organizasyonlara model olmuştur. Yunan topluluğu büyüdükçe okul ve hastaneye ihtiyaç duyulmuştur. Önde gelen bağışçılar Tossizza kardeşlerdi. 1843’te sağlam temele sahip düzenli ve sistemli bir okul kurulmuştu⁹⁵.

1847 senesinde Yunan topluluğu “Tossizza” denilen okullarını açtılar. Bu okul İskenderiye’de Mescidu’l-‘attârîn camisi caddesindeydi. Okul Mısır’da kurulan ilk Yunan okuludur. Bu zamandan sonra kendileri için okullar tesis etmeye başlamışlardır⁹⁶.

2.4.10.5. Misyoner Okulları

19. yüzyılın ilk yarısında Mısır, göç eden ve ekonomik canlılığı da beraberinde getiren yabancıları karşılamaya başlamıştı. Onlarla beraber göç eden ve dini faaliyetlerde bulunmak isteyen misyoner din adamları da bulunuyordu. Misyonerlik faaliyetleri, her biri kendine has mezhebe sahip olan kiliselerin kurulmasıyla başlar. Daha sonra bu kiliseler faaliyetleri çerçevesinde yayılmış ve kendi azınlıkları ile, isterlerse diğer azınlıkların çocuklarının eğitiminden sorumlu okullar ilave etmişlerdir. Böylelikle Mısır’da yabancı okullar açılmaya başlanmıştır. Mısır’daki yabancıların eğitimi, neredeyse kiliselere ilave edilmiş okulları bulunan rahiplerin tekelinde bulunuyordu. Yunanlılar, Ermeniler ve Suriyelilerin atalarını tanıyan rahiplerinden başka kimsesi yoktu. Bu durum, el-Âbâu’l-‘azâriyyun (Lazaristler) cemiyetinin yönetiminde, İskenderiye’de sistemli bir okulun kurulduğu

⁹⁵ A.e., s. 273-275.

⁹⁶ Abdülkerim, a.g.e., s. 669.

1840 yılına kadar devam etmiştir. Burada öğretim aynı zamanda el-Ferir (Frères) cemiyetinin de sorumluluğundaydı.

Lazaristlerin cemiyeti ile Frères cemiyeti altı sene boyunca uyum içerisinde çalıştı. Daha sonra aralarında anlaşmazlık çıkınca, Frères Cemiyeti İskenderiye'nin başka bir yerine giderek burada özel bir okul kurdu. Bu okul 1847 yılında İskenderiye'de kurulan St. Katherine adlı okuldur. Aynı sene içerisinde St. Katherine Meydanı'nda başka bir okul daha kurulmuştu. Daha sonra kendilerine Kahire'de de bir okul açmışlardır. Kahire'nin eski mahallelerinden biri olan Haranfeş'teki mekânlarını onlara Sami Paşa vermiş ayrıca 1859 yılında para yardımıyla da bulunmuştu. Bu okul günümüze kadar da varlığını sürdürmüştür.

Bu dönemde kurulan okullardan birisi de Râhibâtü'l-İskenderiye caddesinde 1844 yılında Fransız Filles de la Charite cemiyetinin kurduğu ücretsiz Medresetu'r-Rahme (Misérconde) adlı okuludur. Yine aynı sene içerisinde Bon Pasteur Cemiyeti Şubra'da, günümüze kadar gelen Medresetu's-seyyideti'r-râ'î's-sâlih (Dame du Bon Pasteur) adlı rahibeler okulunu kurmuştur. Diğer taraftan Fransız Katolik cemaatlerinden Cizvitler ve diğerleri, geçtiğimiz yüzyılın ikinci yarısına kadar Mısır'da ikamet etmişlerdir.

Bazı misyoner ve dini cemaat okullarının idari ve ilmi sistemleri ile yeterlilikleri hakkında bilgi bulunmamaktadır fakat önem açısından diğerlerinden aşağı kalmayan farklı misyoner okulları da vardır. Bu azınlıklar Mısır'a gelip burada yerleşmişler, kiliselerini ve okullarını kurmuşlardır. Söz konusu kiliseler ve okullar günümüze kadar gelmiştir. Bu misyoner okullarından Anglikan okulları üç kısımdır:

- İngiliz Enstitüsü; Anglikan eğitime göre, Kıptî kiliseleri için papazlar yetiştirmek amacıyla Kıptîlerin eğitimlerini tertip ediyordu. Bu enstitünün 1845 yılında 35 öğrencisi vardı.

- Erkekler Bölümü: İngiliz misyonerlerden birisi tarafından idare edilmekteydi. Çoğu öğrencisi Hristiyan olmakla birlikte aralarından az bir kısmı Müslümanlardandı. Öğrenciler burada Arapça okuma yazma, coğrafyanın esasları, doğa tarihi, hesap ve temel geometri kaidelerini öğreniyorlardı. Aralarından az öğrenci İngilizce konuşuyordu.

- Kızlar Bölümü⁹⁷: Kızlar okulunda çoğunluğu Kıptî ve az kişi de Müslüman olmak üzere yaklaşık 100 öğrenci mevcuttu. Kızlar, Arapça, iğne ve nakış işleri öğreniyor, sabah saat sekizden akşam beşe kadar ders görüyorlardı. Okul, Doğu'daki kadınlar arasında eğitimi yaymayı amaçlayan es-Seyyidât Cemiyeti (Ladies Society – Hanımefendiler Cemiyeti) tarafından gönderilen Miss Holiday tarafından idare edilmekteydi. Okul 1835 senesindeki açılışından itibaren ilk on yıl içerisinde 300 kız öğrenci mezun etmiştir. Kızlar okuyup yazabiliyor, nakış ve çeşitli iğne işleriyle geçimlerini sağlayabiliyorlardı.

Mehmet Ali Paşa, ülkenin gelişimi için kızların eğitiminin öneminin farkındaydı ve bu konuya özen göstermeye gayret etti. Eğitim Mısır'ın üst tabakasından insanlar ve hatta hükümdar ailesindeki (haremindeki) genç kızlar da dâhil olmak üzere diğerleri arasında da yayılmaya başladı. Bu vesileyle İngiliz misyonerlerden birisinin eşi ve Miss Holiday saraya girdi. Bu iki hanım zikredilen okulun idareciliğini yapmaktaydı. Mehmet Ali Paşa, İbrahim Paşa ve Defterdar Bey'in kızlarının eğitimi için okuldan gönderilen kızlar, iğne ve nakış işleri yapıyorlardı. 1840'tan itibaren kızların eğitimini, şeyhlerin yanı sıra İngiliz, Fransız ve Alman bayan hocalar üstlendi. Şüphesiz ki bu durum önemli bir değişikliğe sebep olmuştur. Böylelikle eğitim sadece Doğulu tarzda olmaktan çıkmış hem Doğulu hem de Avrupalı bir nitelik kazanmıştır⁹⁸. Daha sonra Mısır'da 1855'ten 1866'ya kadar Amerikan okulları eğitime başlamıştır.

Bu okulların amacı açıktı; bu amaç Mısır'da yaşayan yabancıları eğitim konusunda kurtarmaktı. Her biri kendi azınlığındaki insanlara, kendi dini mezhebine uygun eğitim vermekteydi. Bu okulların bir diğer amacı ise, Hristiyanlığı yaymak ve farklı mezhepleri olan Kıptîleri de buna yönelik olarak dinen değiştirmekti⁹⁹.

2.5. Mehmet Ali Paşa Döneminde Türkçenin Yeri

Mehmet Ali Paşa, Mısır'daki valiliğini güçlendirmek amacıyla giriştiği modern ordu ve merkezi idare kurma faaliyetlerinde, İstanbul'daki yenileşme hamlelerini örnek almış ve deneme yanılma yoluyla bu işlere başlamıştı. Bu hamlelerin

⁹⁷ A.e., s. 670-672.

⁹⁸ A.e., s. 673-674.

⁹⁹ A.e., s. 672.

önemli bir bölümünü, ihtiyaca cevap vermek üzere kurduğu askeri ve sivil okullar oluştuyordu. Bu okullarda okutulan dillerin ve Türkçenin önemiyle ilgili Ekmeleddin İhsanoğlu'nun belirttiği üzere, bu okulların çoğunda -tıp okulu hariç- ilk başlarda eğitim Türkçe ağırlıklı yapılmıştır. Mehmet Ali Paşa'nın kendi inisiyatifi ve maiyetindeki adamlarının yardımıyla ilk dönemlerde başlatılan eğitim faaliyetlerinde ve bu arada İtalyanların katkıda bulunduğu bazı farklı eğitim kurumlarında eğitimin başlıca dili Türkçeydi. Bu okulların en önemlisi Mühendishane olup, İstanbul Mühendishanesi örnek alınarak kurulmuştu. Buna karşılık Fransızlar tarafından kurulan okulların müfredatlarında Türkçeye yer verilmemiştir. Buna Fransız hekim Clot Bey'in kurmuş olduğu tıp (1827), baytarlık (1827), eczacılık (1830) ve ebelik (1832) okulları örnek gösterilebilir. Bu okullarda ilk başlarda Fransızca olarak okutulan dersler, Suriyeli ve Tunuslu mütercimlerin yardımıyla Arapçaya çevrilmiştir. Eğitim bu okullarda uzunca bir süre bu şekilde devam etmiş, daha sonra Fransız hocaların yerini Paris'te tahsil gören Mısırlı hekimlerin almasıyla tıp eğitimi İngiliz işgaline kadar Arapça olarak yapılmıştır¹⁰⁰. İleriki dönemde, İsmail Paşa dönemine (1863-1895) doğru okulların sayısı çoğalmış, Arapça tamamen bir öğretim dili haline gelmiş ve telifte de esas kabul edilmiştir. Ancak 1882 İngiliz işgali döneminde, kalkınma hamlesine büyük bir darbe inecek, öğretimin amacı ve yönü saptırılacaktı. Bu dönemde dil okulları kapatılacak, Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi de durdurulacaktı. Ülkede Fransız kültürünün yerleşmesinden ve ayrıca eğitimin Arapça olması sonucu milli bir uyanıştan endişe duyan İngilizler, eğitim ve öğretimi tamamen İngilizceye çevireceklerdi¹⁰¹.

Tıp ve sağlıkla ilgili eğitim kurumlarının Clot Bey tarafından kurulduğu bu dönemde, Mehmet Ali Paşa modern tarım eğitimi için de bir okulun faaliyete başlamasını sağlamıştır. 1830'da Osmanlı geleneğine uygun olarak üç dili de iyi bilen Edirneli Mehmet Efendi adında bir kişiye Mülki Dershanes (ed-Dershanetu'l-mülkiyye) adında bir okul açtırmıştır. Tıp okullarının aksine bu okulda ziraatla ilgili derslerin yanı sıra, Arapça, Türkçe ve Fransızca da öğretilmiştir.

¹⁰⁰ İhsanoğlu, **a.g.e.**, s. 103.

¹⁰¹ Savran, **a.g.e.**, s. 13.

1815'te Nizâm-ı Cedîd adıyla yeni askeri birlikler kurma teşebbüsünün başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra Mehmet Ali Paşa, yenilik hareketinin ancak yeni usullerle yetişmiş farklı kadroların eğitilmesiyle başlayabileceğini fark etmiştir. 1816'da Kale'de kurduğu ilk mühendishanede 80 kadar Mısırlı ve Türk öğrenciyle başlattığı mühendislik eğitiminin yerli imkânlarla yürütülmesinin zor olduğunu anlamış, önce büyük ihtimalle İstanbul'da yetişmiş olan Hasan Efendi el-Musilî'yi getirtmiş daha sonra da yine İstanbul'dan Ruheddin Efendi'yi çağırıp Türkçe olarak matematik eğitimi başlatmıştır. Bu dönemde, okullar için gerekli kitaplar İstanbul'dan temin edilmiştir. Yine sivil ve askeri okullara öğrenci yetiştirmek üzere 1825'te Kasr'ul Ayn'da faaliyetine başlayan askeri hazırlık okulu et-Techiziyyetu'l-harbiyye'ye Türkler ve Türkçe konuşan Arnavut, Çerkez, Kürt, Ermeni ve Rumlar arasından, yaşları ortalama 12-16 arası 500-600 kadar öğrenci alınmıştır. Okutulan dersler arasında ise, aritmetik, geometri ve cebir dersleri bulunmaktaydı. Tamamına yakını Türkçe konuşan bu ilk öğrenciler, Mısır'da oluşturulan ordunun ilk subayları ve idarenin ilk yöneticileri olmuşlardır. Arapça konuşan Mısırlıların bu ilk grupta yer almaması dikkat çekicidir. Bu erken dönemde eğitim için getirilen kitaplar muhtemelen İstanbul'dan gelmiştir. İstanbul'dan getirilen ilk hocaların veya Mısır'da Mehmet Ali Paşa'nın maiyetindeki Türkçe konuşanlardan seçilen hoca ve öğrenci kadrolarının oluşturduğu askeri okullarda okutulacak temel derslerin başında matematik geliyordu. İstanbul mahsulü eserlerin yanı sıra Mısır'da Mehmet Ali Paşa'nın hizmetine girmiş iki Türk mütercim, Osman Nureddin (ö. 1834) ve İbrahim Edhem (1752-1865) Mısır'daki kitap basımı faaliyetlerinde öne çıkmıştır. Fransızcadan Türkçeye tercüme ettikleri eserler 1824'ten itibaren Mısır'da basılmaya başlanmıştır. Mısır Mühendishanesi 1836'da çıkarılan bir tasarıyla, kara, deniz ve topçu subayı yetiştirmek, bayındırlık, madencilik sahaları ile askeri fabrikalarda çalışmak, matematik ve fizik hocaları yetiştirmek üzere, Paris mühendislik okulu modeline uygun olarak yeniden düzenlenmiştir. Okulun üç yıllık tahsil sürecinde, Türkçe ve Farsça dersleri de müfredatlarında yer almıştır. Mühendishanenin müdürlüğüne getirilen Charles Lambért'in Mehmet Ali Paşa'nın vefatına kadar süren yönetim döneminde, Türkçe ve Farsça eğitimi kaldırılmış, yerine Fransızca eğitime ağırlık verilmiştir. 1854'te kapanan Mühendishanede eğitimin Türkçeden Arapçaya kayması ile Türkçe matematik kitaplarının basımı da durmuştur. Başlangıçtan itibaren

Türkçenin askeri eğitim ve tatbikattaki yerinin yanı sıra, düzenleme için tasarının çıkarıldığı 1836'dan itibaren, değişik askeri okullarda da Osmanlı kültürü ve Türkçesi eğitimine önem verildiği görülmüştür¹⁰².

Askeri ve sivil okulların çoğalması ve çeşitlenmesi üzerine bu okulların belli bir sistem içerisinde düzenlenmesi ihtiyacı doğmuştur. Bu sebeple 1836'da Okullar Şurası (Şûrâ'ul-medâris) kurulmuş ve o zamana kadar Dîvânü'l-cihâdiyye'ye bağlı olan okullar, 1837'de kurulan Dîvânü'l-medâris'e bağlanmıştır. İhtiyaca göre gelişen askeri ve sivil eğitim faaliyetlerinin idari bir yapı ve hiyerarşiye göre yeniden şekillenmesini sağlayan bu düzenlemenin içerisinde, Türkçenin de yeri dikkat çekecek ölçüdedir. Oluşturulan divanın üç kaleminden birisi "Türkçe kalemi" olup diğer ikisi "Arapça" ve "Hendese" (teknik-mühendislik) kalemleriydi¹⁰³.

2.6. Yurt Dışına Öğrenci Gönderilmesi

Bahsedildiği üzere Mehmet Ali Paşa, Avrupa'nın ilmini, öğretim sistemini, ekonomik düzenini, savaş ve denizcilik tekniklerini örnek almıştır. Avrupa'dan kendi eğitim kurumlarına öğretmenler ile idareciler, ordu ve donanması için subaylar ve eğitimciler davet etmiş, fabrikaları için de ustalarla mühendisler getirtmiştir. Mehmet Ali Paşa, bundan önce yıllardır Mısır'daki düzeni bilen Batılardan onay almak mecburiyetinde değildi ve bu da ülke için büyük bir şanstı. Fakat Paşa, ülkenin yerli halkı olan Mısırlılar veya Türklerin ülkenin canlanmasına katılıp yardımcı olmaktan uzak kalmalarını ve sürekli yabancılara dayanıp onlara itimat etmeyi doğru bulmuyordu. Mehmet Ali Paşa'nın birçok yabancıyı, ülke halkından onların yerini alacak olanları çeşitli işler hususunda hazırlamak için acele bir şekilde yetkilendirdiği görülür. Mehmet Ali Paşa, bir yandan yabancılardan faydalanılan ve onları kaçınılmaz kılan süreyi hızlandırmak istemiş, bir yandan da Mısırlıların, ülkelerine gelen bu yabancılardan eğitim almasının çoğu durumda kusursuz olmadığını görmüştür. Bu Batılılar, kendi ülkelerinin en uzman kişileri değildi, bilakis çoğunluğu gezginler ve seyyahlardı. Dolayısıyla istekleri rızıklarını idame ettirmektir, Mısırlılara ilimlerini aktarmak hususunda aceleci veya hevesli değillerdi.

¹⁰² İhsanoğlu, a.g.e., s. 103-106.

¹⁰³ A.e., s. 106-108.

Tüm bu sebeplerden dolayı Mehmet Ali Paşa, Batının bilim ve tekniğini direkt olarak almak, dilleri ve tecrübelerinde uzmanlaşmak üzere Avrupa'ya Mısırlılardan ve Türklerden oluşan öğrenci grupları göndermeye başlamıştır. Mısır'a döndüklerinde onları, fabrikaların, divanların, okulların idaresinde görevlendirmiş ve eğitim heyetlerinin başına getirmiştir. Onlardan faydalı kitapları tercüme etmelerini talep etmiş, başka bir deyişle aslında onlardan, ülkedeki modern canlanma (nahda) hareketinin önderleri olmalarını istemiştir.

Mehmet Ali Paşa, İngiliz Hükümeti elçisi Dr. Bowring'e, kendisinin ve halkının öğreneceği çok şey olduğunu belirtmiş ve kendisine, beraberindeki on beş Mısırlı genç ile beraber, Dîvânü'l-medâris'in ikinci müdürü Edhem Bey'i, ülkesi ile ilgili elde edebilecekleri ne varsa öğrenmeleri için gönderdiğini belirtmiştir. Fabrikalarını iyi bir şekilde incelemeleri, geride bıraktıklarını ve yükseliş sebeplerini öğrenmeleri vazifeleri arasındaydı. Öyle ki, İngiltere'de yeteri kadar kaldıktan sonra ülkelerine dönüp kendi halkları için çalışacaklardı. Mehmet Ali Paşa'nın öğrenci heyeti için uyguladığı bu benzersiz programda, kendileri için uygun işlere bakmaları, bilim çağını uygulamalı olarak tetkik ve muayene etmeleri yapacakları işler arasındaydı.

Mehmet Ali Paşa, gönderilen öğrenci heyetlerinin kültürlerini, eğitimlerini, uyruklarını ve yaşlarını çok önemseiyordu. Bu hareketin sonucunda oluşacak kazanımları dışında bir ön planı da yoktu. Özellikle ilk seneler farklı ilmi çevre ve kültürlerden olan kişileri göndermiştir. Bunlar arasında, Ezher'den, özel okullardan ve farklı yaşlardan öğrenciler de bulunmaktaydı. Aralarında otuz yaşını geçmiş olanlar ve henüz yirmili yaşlara varmamış olanlar da vardı. Savaş sanatları, uygarlık, tıp ve sanayi ile ilgili ilimlerde ihtisas yapacaklardı. Çoğunluğu gittikleri ülkenin dilini bilmiyordu ve Mısır'daki ön hazırlıkları zayıftı, bu yüzden Batı ülkelerinde kendileri için belirlenen eğitime kabul edilmediler. Bu sebeple bazılarının, devletten aldıkları maddi imkânı sonuna kadar kullanarak, ülkelerinde yeterli eğitimi aldıktan sonra, Batı okullarında direkt olarak yükseköğrenimlerine devam edebilmelerine kadar, Avrupa'da geçirdikleri zaman uzadı. Öğrencinin yurt dışına gönderilmeden önce Mısır'daki eğitimini tamamlaması zorunluydu. Devlet daha sonra da bazı kurallar gözetmiştir. 1836'dan sonra gönderilen öğrenciler, Mehmet Ali Paşa dönemi sonuna

kadar harp okulları, tıp, mühendishane, imalat ve dil okulları gibi özel okulların mezunlarıydı. Mezuniyetlerinin hemen akabinde veya mezuniyetlerini izleyen daha sonraki yıllarda gitmişlerdir.

Daha sonra gönderilen ikinci grupta, öğrencilerin gittikleri ülkenin diline aşina olmaları zorunluydu. Hükümetin bu şartı uygulamaya koymasıyla ilgili net bir bilgi yoktur. 1844 senesinde, Fransa'ya gönderilen öğrenciler Fransızca bilmiyordu. Bu heyet içerisinde yer alan Ali Mübarek Paşa, bu dili öğrenmede karşılaştıkları güçlüklerden bahseder. Aynı şekilde 1847'de İngiltere'ye gönderilen mühendishane ve yüksekokul öğrencilerinin de İngilizce bilgisi yoktu, hatta onlar için Arapça ve İngilizce bilen bir mütercim tayin edilmişti. Aslında hükümetin, belirtilen özel okulların mezunları arasında son sınıflardaki Diller Okulu öğrencileri haricinde, talep ettiği şekilde yabancı diller konusunda bilgili ve yetenekli olanları bulması zordu. 1836'daki öğrenim düzenlemesi sonrası, Fransızca bu okullardan kaldırılmıştı ve bu dilin öğrenimi sadece Diller Okuluyla sınırlandırılmıştı. Daha sonra bu asrın son yıllarında, belirli okulların öğretmenleri ve özel hocaları, öğrenci grupları ile beraber tekrar gönderilmiştir.

Gönderilen öğrencilerin çalışmalarındaki başarılarını sınırlandıran ve faaliyetlerini zayıflatan bir diğer engel ise, gitmiş oldukları yeni ortama alışma ve kabul görme hususuydu. Bu engel, gönderilen öğrencilerin tek bir mekânda toplanmalarına sebep oluyor ve Batılıların ortamlarına karışmalarına imkân vermiyordu. Bu sebeple gittikleri ülkenin dilinde uzmanlaşamıyorlar, bu yeni hayatın etkilerini ve gerektirdiklerini elde etmekte yetersiz kalıyorlardı.

Mehmet Ali Paşa döneminde Mısır, Batı'ya yöneldi. Bu yönelim, doğru yönde ve faydalı olmalı, özünde var olan gelenekleri ve sosyal düzeni sarsıcı nitelikte olmamalıydı. Şüphesiz ki, Mısır'da tahsil gören, daha sonra da eğitimlerini Avrupa'da tamamlayan seçkin gençlerin hazırlıklarının ve desteklerinin bu yönde olması gerekiyordu. Mehmet Ali Paşa'nın öğrenci temsilcileri arasında bu bakımdan büyük bir fark yoktu. Paris veya Londra'ya gidenler, daha sonra Kahire'ye döndüler. Yurt dışındayken yıllarının çoğunu bir arada aynı mekânda geçirmişler, Arapça ve Türkçe konuşmuşlar, çoğunlukla geleneklerini, Doğu'ya özgü inançlarını ve tavırlarını korumuşlardır. Çoğunluğu zeki ve yabancı dili hızla öğrenen ilgili öğrencilerdi. Bu

özellikleri de onları, gençliklerinin ilk yıllarını geçirdikleri ülkelerle ilgili toplumsal çalışmalara teşvik etmiştir. Bunlar arasında, çalışmamızda değineceğimiz Rifâa Râfi et-Tahtâvî de bu zeki öğrenci temsilcilerine iyi bir örnektir. *Tahlîsu'l-ibrîz fî telhîsi Bârîz* adlı eseri, Fransa'nın başkenti Paris'teki ikametinin ilk meyvesi sayılır. Bu eseri, 19. yüzyılın ilk yarısındaki senelere şahit olmuş ve o zamanın Fransız toplumunu anlatan nadir bilgilerle doludur. Ayrıca o dönemin Mısır toplumundan da izler taşımaktadır. Gönderilen bu öğrenciler, ülkelere döndüklerinde çeşitli işlerde görevlendirildiler. Bunlar arasında ilk olarak tercüme faaliyetleri vardır¹⁰⁴.

Mehmet Ali Paşa döneminde yurt dışına gönderilen en önemli heyetler şunlardır:

2.6.1. İlk Heyet – İtalya 1813

Bahsedildiği üzere, Mehmet Ali Paşa döneminde hükümet öncelikle İtalya'ya yöneldi ve İtalya'dan da öğretmenler davet edildi. Bu öğrenci temsilci heyeti üyeleri tarafından tercüme edilmek üzere İtalyanca eserler seçildi. Mısır'ın bazı okullarında İtalyanca dersleri okutuldu. İlk heyet öncelikle Livorno, Milano, Floransa ve Roma'ya gitti, diğer bazı öğrenciler de İtalya'nın başka şehirlerine seyahat ettiler. Bu öğrencilerden bilinen tek kişi olan Nikola Masabaki, beraberindeki üç öğrenci ile Milano'ya gönderilmişti. 1815 yılında, harf basımı (baskı-döküm) tekniği, hurufat kalıbı (matris) yapımı teknikleri ve matbaacılık tekniği derslerini öğrenmek üzere eğitim gördüler. Burada üç dört sene ikamet ettikten sonra, beraberlerinde getirdikleri aletler ve İtalya'da imal edilmiş basma harfler (hurufat) ile döndüler. Bulak'ta Osman Nureddin'in maiyetine katıldılar. Daha sonra Nikola Masabaki, Bulak'taki hükümet matbaasının idaresini üstlenmiş, 1830 (veya 1831) yılının başlarından vefatına kadar da buranın müdürlüğünü yapmıştır.

2.6.2. İkinci Heyet – Fransa 1818

1818 senesinde Fransa'ya gönderilen öğrenci heyeti üyeleri arasında, Osman Nureddin hariç bilgi bulunmamaktadır. Nureddin, 1819 yılında Fransa'ya gönderilmiş ve 1820'de dönmüştür. 1828 senesinde Mısır Donanması'nın kumandanı olmuştur. Osman Nureddin veya el-Hacc Osman Saka Paşazade, aynı zamanda resmi evrakların

¹⁰⁴ Abdülkerim, **a.g.e.**, s. 422-427; Bkz.: J. Heyworth-Dunne, **a.g.e.**, s. 104-111, 157-177, 221-223, 243-253.

ve kitapların çevirisinde de yardımcı olmuştur. Kendisine, Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İsmail Paşa'nın Bulak'taki sarayı tahsis edilmiştir. Savaş teknikleri ve çeşitli sanayi dallarında kitapları tercüme etmek üzere bazı mütercimler de ona katılmıştır. Bazı öğrenciler, mühendislik, Arapça, Türkçe ve İtalyanca çalışmıştır.

2.6.3. Üçüncü Heyet – Fransa 1826

Bu heyet kırk kişiydi, daha sonra heyete Rifaa et-Tahtâvî, kendisinin vekilharcı ve diğer üyeler de katılmıştır. Heyeti, Fransız Bilim Akademisi üyesi ve Mısır dostu arkeolog Edme François Jomard ve Paris'teki diğer ilmi kurumlar iyi bir şekilde karşıladılar. Heyet müdürü Jomard'ın kaleme aldığı raporunda belirttiğine göre; heyet üyeleri için, dördü hükümet idaresi ve savaş yönetimi, üçü denizcilik idaresi, ikisi siyasi ilimler ve hidroloji (su bilimi), biri mekanik ilimler (makine), üç üye savaş mühendisliği, yine iki üye topçuluk ve diğer ikisi metal dökümü, silah üretimi, baskı çeşitleri (kitap basımı vb.) ve kazı (hafriyat), dört üye kimyevi ilimler, iki üye tıp, cerrahi ve ziraat, üç üye doğa bilimleri, madencilik tarihi ve mineroloji (mineral bilimi), bir üye için de mütercimlik gibi alanlar tahsis edilmişti. Fakat diğerleri için özel bir çalışma konusu belirlenmemiştir.

Bu öğrencilerden bazıları, babaları valinin hizmetine girmiş Mısırlılar ve Mısırlılaştırmış olanlardı. Böylelikle hayatları ve işleri yaşadıkları ülke ile bağlantılıydı. Gönderilen öğrencilerden, liderleri olan üç kişi haricinde, dört tanesi Hristiyan Ermeni, otuzu ise Müslümanlardandı. Yine bu öğrencilerden üçü şeyh, on sekizi Mısır'da ve on altısı Mısır dışında doğmuş öğrencilerdi. On sekizi aslen Osmanlı idi ve bunlardan on ikisi aileleriyle beraber Kahire'ye gelmişti. Diğer altı kişi ise Mısır'da doğmuştu. Yine Jomard'ın belirttiğine göre, küçük yaşta Kahire'ye gelenler daha çok ilerleme kaydeden öğrencilerdi. Yaşları on dördü geçmiş olanlar ise, Artin Efendi hariç, daha az ilerleme ve başarı kaydetmişti. Ermeni asıllı ve Osmanlı olan öğrencilerin derslerinin, savaş sanatı, uygarlık, denizcilik ve siyaset ilmi ile sınırlandığı dikkat çeker. Mısırlılara ise, tıp, kimyevi ilimler, tercüme ve diğer bazı alanlar ayrılmıştı. Uyrukları farklı olduğu kadar, Mısır'da aldıkları eğitimler de farklıydı. Bu öğrencilerden yirmi beş tanesi Bulak Sarayı'nda (Osman Nureddin'in maiyetinde) ve Kasru'l-Ayn medresesinde ders almışlardır. Üç kişi Ezher'de ve beş kişi çeşitli özel okullarda, muhtelif kişilerden ders görmüşlerdir. Mısır'da aldıkları bu hazırlık

mahiyetindeki dersler, Arap dili, İtalyanca (başlangıç seviyesi) ve aritmetiktir. Yaşları da değişkenlik göstermektedir ve aralarında 29-37 yaşları arasında olanlar vardır. Çoğunluğun yaşı ise 17-20 arasında değişir. İçlerinde on beş yaşını geçmemiş olanlar da bulunmaktaydı.

Paris'te hep birlikte, Mısır okulu denilen bir evde ikamet etmişlerdir. Derslere ve okumalara başlamışlar, tarih, aritmetik ve geometri dersleri almışlardır. Bu derslerin en önemlilerinden birisi de Fransızca okuma ve yazma dersleriydi. Bu öğrenciler, yaklaşık bir yıl sonra çeşitli okullara dağılmışlardır. Bunlardan her ikisi, üçü veya biri Fransız çocuklarla aynı okuldaydı veya bir öğretmenle birlikte özel bir evdeydiler. İlk evleri yani yurtları ile de bağlantıdaydılar ve bu evde “Efendi” denilen başkanları vardı. Merkezdeki yurtlarında bulunan bu başkanları Rifâa Râfi et-Tahtâvî idi. Nöbetçi efendiden izin almadan, kaldıkları ve ders çalıştıkları bu evden ayırlamazlardı.

Hükümet onları, batı ülkesindeki çalışmalarından maksimum faydayı elde edene dek çalışmaya teşvik etmiştir. Her ay imtihana tabi tutulmuşlar ve ay sonunda elde ettiklerini, tahsillerini ve faaliyetlerini eksiksiz olarak yazmaları istenmiştir. Bu hususta, eğitim öğretimleri, gezileri ve imtihanlarını kapsayan, on beş maddelik bir “Kanunname” düzenlenmiştir. Mehmet Ali Paşa, bu konuya özen göstermiş, öğrencileri çalışmaya teşvik etmiş, onlara yaklaşık üç beş ayda bir tahsillerine ve derslerine teşvik edici fermanlar göndermiştir. Ahmed İzzet Abdülkerim'in belirttiği üzere; bu fermanlar arasında, Rifâa Râfi et-Tahtâvî'nin de üyesi bulunduğu bu heyete gönderilenlerden birisinde Mehmet Ali Paşa, heyet üyelerinden bahseder. Kendisine gönderilen, öğrencilerin aylık çalışmalarının bulunduğu, başarı ve eksiklikleri gösteren bir “cetvele” dikkat çekerek, başarılı olanları över ve onlardan daha fazla başarı ister, başarısız olanları ise azarlar ve ihtar verir.

Bu heyetin üyelerinin çoğunluğu 1831 ve 1833 yılları arasında Mısır'a dönmüşler ve bu yıllarda kurulan kütüphane ve özel okulların kuruluşuna katkıda bulunmuşlardır. Ayrıca idari heyetlerin, ilmi, harbî ve iktisadî müesseselerin kurulmasında da hükümete destek olmuşlardır. Bu heyette yer alan diğer bazı meşhur kişiler arasında yer alan Abdi Bey, yüksek şura başkanı olmuş ve daha sonra I. Abbas dönemindeki okullarda müdür olmuştur. Yine bu heyetten Mustafa Bey Muhtar,

Dîvânü'l-medâris'in ilk müdürü olmuş, Artin Bey ise, yurt dışından döndükten sonra Okullar Şurası üyesi ve daha sonra da dış işleri müdürü olmuştur. Fransa'da denizcilik teknikleri ile ilgili eğitim alan ve bu eğitimini uygulamalı olarak İngiltere'de tamamlayan Hasan Paşa el-İskenderani, Mısır Denizcilik Bakanı olmuştur. Estefan Bey, Okullar Şurası üyeliğine Artin Bey ile beraber katılmış ve daha sonra dış işleri bakanı olarak atanmıştır. Meşhur matematik hocası Muhammed Beyyûmi mühendislik okuluna atanmış, Rifâa et-Tahtâvî ise Diller Okulu müdürü ve edebi canlanma (nahda) hareketinin öncüsü olmuştur. Menar el-İskenderiyye'nin oğullarından büyük Mısırlı mühendis Mazhar Paşa, viyadüklerin yapımına katılmış ve daha sonra da Bayındırlık Bakanlığı görevini üstlenmiştir. Bunun gibi daha birçok kişi sayılabilir¹⁰⁵.

2.6.4. Diğer Heyetler

Yurt dışına giden diğer heyetler arasında; 1826'dan 1833 senesine kadar Fransa'ya gönderilen yetmiş öğrenci vardır. Bu öğrenciler denizcilik teknikleri, geometri, matematik, hükümet yönetimi ve çeşitli sanayi alanlarında dersler almışlardır. Yine 1829 yılında sanayi alanında, Avusturya, Fransa ve İngiltere'ye elli beş öğrenci gönderilmiştir. Fransa'ya gönderilen heyettekiler, baskı (tab), cerrahi aletler, saat, kuyumculuk, mum üretimi, kumaş ve silah üretimi gibi alanlarda ders almışlardır. Avusturya'ya gidenler yün dokuma imalatı, İngiltere'ye gidenler ise mekanik, savunma için metal döküm ve porselen yapımı gibi alanlarda eğitim görmüşlerdir. Bu heyette yer alanlar Mısır asıllı Türklerdi. Yine 1829 senesinde, İngiltere'ye bir denizcilik heyeti gönderilmiştir. Bu heyette İskenderiye Denizcilik Okulu'ndan dört öğrenci yer almış ve döndüklerinde Mısır donanmasında görev almışlardır. 1832 senesinde ise, yine Fransa'ya Habeşli bir heyet gönderilmiştir. Dr. Clot Bey onların yedi kişi olduğunu söyler. Arkeolojik kalıntılar ile ilgili olmak üzere gitmişlerdir. 1832 senesinde ise tıp hususunda çalışmak üzere, Fransa'ya bir heyet daha gönderilmiştir. Bunlar tıp okullarından yeni mezun olan on iki öğrenciydi ve birisi hariç tamamı tıp alanında eğitim görmeden önce Ezher öğrencisiydi. Dr. Clot Bey de onlarla beraber Paris Üniversitesi'ne gitmiştir. Ali Mübarek Paşa, Emir Ömer Tosun, Dr. Muhammed Ali el-Baklî, Dr. İbrahim Bey en-Nebravî ve tıp fakültesinin ilk Mısırlı yöneticisi olarak kabul edilen Muhammed eş-Şafi'î de bu heyetteki

¹⁰⁵ A.e., s. 434-439.

öğrenciler arasında zikredilebilir. 1844 senesinde Fransa'ya yetmiş öğrenci, 1845'de Avusturya ve Fransa'ya bir tıp heyeti, 1847'de yine Fransa'ya başka bir tıp heyeti, aynı yıl vekalet ve davalar alanında bir heyet Fransa'ya, yine 1847'de teknik ilimler ve siyasi ilimler alanında başka bir heyet İngiltere'ye ve yine aynı yıl tekrar bir tıp heyeti Fransa'ya, 1847 senesi başlarında ise marangozluk alanında bir heyet İngiltere'ye gönderilmiştir¹⁰⁶.

2.7. Tercüme Faaliyetleri

Mehmet Ali Paşa, subaylar, doktorlar, mühendisler ve diğer teknik uzmanlarla büyüyen ordusunu güçlendirmek ve donatmak amacıyla okullar kurmuştu. Bu eğitim faaliyeti, tercüme hareketinin de gelişmesine sebep olmuştur. Ahmet İzzet Abdülkerim, Mehmet Ali Paşa dönemiyle ilgili olan önemli eserinde bu asrı, ilmi aydınlanma (nahda) açısından tercüme ve Arapçalaştırma asrı olarak nitelemiştir¹⁰⁷.

Mehmet Ali Paşa döneminde, İhsanoğlu'nun da belirttiği gibi, Mısır'da çok yönlü ve yoğun bir tercüme hareketi dikkat çeker. Osmanlı kültür dilleri olan “elsine-i selâse”, yani Türkçe, Arapça ve Farsça arasında, yerleşik geleneğe uygun olarak yapılan tercümeler yanında Avrupa dillerinden yapılan tercümelerin de bulunması bu hareketin göze çarpan en önemli yönlerinden birisidir. Batı dillerinden yapılan tercümelerdeki konuların daha önce İstanbul'da yapılanlardan farklı olması, bu durumun ayrı bir özelliği olduğunu gösterir. İstanbul'da, modern ordu kurma ihtiyacına bağlı olarak başlayan, askeri ve teknik konulardaki kitapları tercüme etme geleneğinin devamı olarak yeni eserlerin Türkçeye çevrilmesinin yanı sıra, Mısır'da Avrupa dillerinden de tercüme edilerek basılan farklı konulardaki eserlerin de bulunması, Osmanlı literatüründe önemli bir yer teşkil etmiştir¹⁰⁸. Mehmet Ali Paşa döneminde yapılan tercümelerin çoğunun basılmış olması, kitap basma geleneğinin yerleşmesi açısından çok anlamlıdır ve bu dönemde yapılan tercüme hareketinin de öne çıkan özelliklerindendir¹⁰⁹.

¹⁰⁶ A.e. s. 439-452.

¹⁰⁷ Jack Tacir, *Hareketu't-terceme bi Mısır hilâle'l-karni't-tâsi'aşer*, Kahire, Dâru'l-Meârif, 1945, s. 15-16.

¹⁰⁸ İhsanoğlu, a.g.e., s. 145.

¹⁰⁹ A.e., s. 147.

Bu asırda tercüme hareketinin parlamasının esas olarak iki sebebi vardı; birincisi Mehmet Ali Paşa'nın Avrupalıların bilgisine, ilmi ve edebi eserlerini okumaya olan şahsi gereksinimi, ikincisi ise batı medeniyetini yayma ve Mısır halkını mecburen yabancıların yardımıyla eğitmeye başlama isteğiydi¹¹⁰.

Mehmet Ali Paşa, elinin altında bulunan veya çevrilmesi maddi ve edebi yönden fayda getirecek olan tüm kitapların tercümesine önem veriyordu¹¹¹. Ayrıca, bir kitabı inceleyip beğenmişse derhal basılıp ileri gelen kişilere ve kütüphanelere dağıtılmasını emrediyor, aksi durumda ise yayımlanmadan sadece çevrilmesini istiyordu¹¹². Paşa'nın uygun bulmadığı kitaplar ise yazma olarak kalıyordu. Mehmet Ali Paşa, kendisine ve çevresine faydalı olacağını düşündüğü birçok eserin Doğu ve Batı dillerinden tercüme edilmesini talep ediyordu. Mesela bazı Avrupalı ziyaretçilerin tavsiyesi üzerine, Machiavelli'nin *Prens* adlı eserini Türkçeye tercüme ettirip okuduktan sonra bu eseri dikkate değer bulmamış, onun yerine büyük hayranlık duyduğu ve takdir ettiği İbn Haldûn'un *Mukaddime*'sini Türkçeye çevirtip okumuştur. Ancak eserin Türkçe tercümesi, Mısır'da Paşa'nın ölümünden on yıl sonra basılmıştır. Ayrıca yine İbn Haldûn'un ünlü tarih kitabı *Kitâbu'l-iber*'in de Türkçeye tercüme edilmesini istemiştir. Mehmet Ali Paşa birçok konuda olduğu gibi kitap tercümesi konusunda da pragmatik şekilde davranmış, ihtiyaçlarını en hızlı şekilde karşılamaya yönelik bir yol izlemiştir. Etrafında bulunanlar arasında dil bilenlerle bu işe başlamıştır. İstanbul'da tercüme edilip basılan veya basılmamış olup hedeflerine uygun olan eserleri Mısır'a getirtip burada bastırmıştır. Tercüme işlerini yürütmek için, Mısır'daki mütercimlere katılmak üzere İstanbul'dan da yeni mütercimler getirtmiş ve farklı diller arasında tercüme yapabilen yerli tercümanlar yetiştirecek bir okulun kurulmasına dek bir dizi tedbir almıştır¹¹³.

¹¹⁰ Tacir, **a.g.e.**, s. 15-16.

¹¹¹ Mehmet Ali Paşa, 45 yaşına kadar okumayı bilmemekte fakat bununla beraber Batı eserlerini, felsefe, hikmet, idare ve savaş metotlarını içerenleri okumaya özlem duymaktaydı. Fransız asker, diplomat ve politikacı Alexandre César Louis, Comte d'Estournel, bu konuda ilginç bir olaydan bahseder; Krallardan birisi Mehmet Ali Paşa'ya coğrafya ile ilgili, lüks bir biçimde ciltlenmiş bir kitap hediye eder. Mehmet Ali Paşa tercümanı çağırır ve bu kitabı çevirmek için ne kadar vakit gerektiğini sorar. Tercüman üç ay diye cevap verir. Mehmet Ali Paşa kılıcını getirir, kitabı üç kısma böler ve üç tercümana dağıtır. Böylelikle tercüme bir ayda biter. Bu hikâye Mehmet Ali Paşa'nın Batılılarla ilgili konuları acilen okumak hususundaki özen ve ilgisini göstermektedir. Bkz.: Tacir, **a.g.e.**, s. 15-16.

¹¹² **A.e.**, s. 17-19.

¹¹³ İhsanoğlu, **a.g.e.**, s. 147-150.

Divânu'l-Âlî'de, isimlerini sayabileceğimiz August Sekâkî ve İzzet Efendi gibi mütercim ve kâtipler bulunmaktaydı. Mehmet Ali Paşa'nın, ülkelerin konsolosları, ileri gelen yabancı memurlar ve Mısır'a gelen turistlerle sürekli iletişimi sağlamak üzere de tercümanlara gereksinimi vardı. Paşa'nın bu iş için ilk seçtiği kişilerden birisi birkaç dile hâkim olan Ermeni asıllı Yusuf Bogos idi. Ondan sonra halefi Artin Bey geliyordu. Bu tercümanlar büyük nüfuz sahibi olmuş, hatta Bogos Bey, Dışişleri ve Ticaret Bakanı olmuştur. Mehmet Ali Paşa, kendisine en önemli devlet meselelerini danışır, birçok işin yürütülmesinde onu tamamen serbest bırakırdı. Bunun yanı sıra Osman Nureddin Paşa da Mehmet Ali Paşa'nın en sevdiği adamlarından birisiydi ve Paşa onu diller ve ilimler öğrenmesi için Avrupa'ya göndermişti. Mısır'a döndüğünde, seyahatlerinde kendilerine eşlik ettiği ve arkadaşlık kurduğu birçok turist olmuştu. Onun nadir zekâsına ve özellikle de Fransızca olmak üzere diller hususundaki bilgisine hayran kalmışlardı. Osman Nureddin Paşa hızla en yüksek makamlara yükselmiş, Denizcilik ve Mısır Donanması Komutanı olmuştur.

Mehmet Ali Paşa henüz işin başında yabancıları çağırtmış, onların bir kısmını yönetim ile komuta işlerinde, diğer bir kısmını da halkın bilgilendirilmesi ve eğitilmesinde görevlendirmiştir. Onlara dolgun ücretler vermiş, refah ve güvenliklerini gözetmiş, onlara saygı gösterilmesini, nasihatlerine itaat edilmesini emretmiştir. Ülkeye hizmet için istihdam edilen bu yabancıları görevlendirmekteki esas amaç, birer temsilci öğretmen olmaları, vatanseverlerin de kademe kademe onların yerlerine geçmeleriydi. Bu yabancıların varlığı ve Mısır hükümetinde istihdam edilmeleri, tercüme hareketinin canlanmasına ve mütercimlere önem verilmesine vesile olmuştur. Hükümet, işleri düzene koymak ve üretimi arttırmak için tercümanların azlığını da göz önüne alarak, onlardan bir grup oluşturmak ve tercüme kalemî kurmak için azami çaba sarf etmiştir¹¹⁴.

Pragmatik üslubuyla tercüme işini yürüten Mehmet Ali Paşa, kitapların basımı konusunda da farklı yollar takip etmiştir. Tecrübesine güvendiği mütercimlerin eserlerinin doğrudan basılmasını, yapılan tercümenin kontrol edilmesi ihtiyacı duyulduğunda ise gözden geçirilip düzeltilmesini istemiştir¹¹⁵.

¹¹⁴ Tacir, **a.g.e.**, s. 17-19.

¹¹⁵ İhsanoğlu, **a.g.e.**, s. 150.

Tercüme işi, Mehmet Ali Paşa'nın ilgisiyle, düzenli ordusunu eğitimi ve ehil unsurlarla donatmaya karar verdiğinde başlamıştır. Teknik okullar kurmuş ve Avrupa medeniyetine uygun düzenlemeler getirmiştir. Daha sonra Avrupalı hocalardan bir grup getirtmiş, onları ordu, eğitim kurumları ve fabrikalarda önemli vazifelerle yetkili kılmıştır. Doğal olarak, yabancıların, memurların ve öğrencilerin, birbirlerinin dillerini bilmemelerinden dolayı anlaşmaları imkansızdı. Etnik unsurlar arasındaki ilişkileri kolaylaştırmak, işi ve üretimi hızlandırmak amacıyla bazı önlemler alındı. İtalyanca ve Fransızca olan okul kitapları Arapça ve Türkçeye çevrildi. Mehmet Ali Paşa bu amaçla Suriyeli ve Batılı çalışanlar istihdam etti. Çalışan bulma zorluğu, karşılaşılan güçlüklerin başında geliyordu. Tercümanlar ihtiyaca göre kademeli olarak çeviri yapıyorlardı. Ayrıca İstanbul âlimlerinin Türkçeye çevirdiği teknik kitaplardan getirildi ve Bulak Matbaasında çok sayıda kitap tekrar basıldı. Bu uygulama, okulların ihtiyacını karşılamaya yönelik olarak sadece geçici bir çözümdü ve yeterli olmuyordu¹¹⁶.

Bu dönemdeki güçlüklerden birisi de hükümetin eğitim konusunda istikrarlı bir politikasının olmamasıydı. Bu sebeple okul ve öğretmen kitaplarını almak için çeşitli devletlere başvurulmuştu. Hükümet öncelikle İtalya'ya yönelmiş, buradan hocalar ve subaylar getirtmiş, yurt dışı öğrenci heyetlerinin çevirmesi için eserler seçmişti. 1813'te İtalya'ya gönderilen öğrenciler, baskı ve matbaa tekniği hususunda uzmanlaşmıştı. Mısır'da İtalyancanın önemi azalmaya başlamış, Fransızlar kültürel olarak yavaş yavaş İtalyanların yerini almıştır. Okullarda İtalyanca eğitimi kaldırılmış, birçok İtalyan subay ve hoca uzaklaştırılmıştır. Önceden de bahsedildiği üzere, Clot Bey Tıp Okulu'nun yetkilisi olmuş, burada Fransız hocaların büyük bir çoğunluğu Fransızca dersler vermeye başlamış ve Fransızca kitapların tercümesiyle görevlendirilmişlerdir. 1818'de başka bir öğrenci heyeti daha Avrupa'ya gitmiş ve İtalya yerine Fransa'ya yönelmiştir. Bu grupta ismi bilinen tek kişi olan Osman Nureddin Paşa, Mısır'a döndüğünde tercümanların azlığı sebebiyle hükümet tarafından tercüme işleriyle görevlendirilmiş, kendisine İsmail Paşa'nın sarayı tahsis edilmiş ve bazı mütercimler de ona bağlanmıştı. İlme büyük hizmetler vermişler ve hükümete resmi yazışmalar hususunda çok değerli yardımlarda bulunmuşlardır.

¹¹⁶ Tacir, **a.g.e.**, s. 17-19.

Osman Nureddin Paşa ile onun gibilerin faaliyetlerine rağmen, okul ve fabrikalardaki çalışmaların genişlemesi için mütercimlere çok ihtiyaç duyulmaktaydı. Fransızcadan Türkçeye tercüme yapabilecek, Türkçeye hâkim, yetenekli ve teknik konulara vakıf tercümanlara gereksinim vardı. İşlerin çoğalması ve tercümanlar üzerindeki baskının artması sebebiyle hükümet, özellikle idari konularda tercümanların yükünü hafifletmeye çalışmıştır¹¹⁷.

Mehmet Ali Paşa'nın, Fransızcadan Türkçe ve Arapçaya tercüme edilen kitapların bir an önce basılması için uyguladığı pragmatik usullerden birisi de Avrupa'ya tahsil için gönderdiği öğrencileri, meslekleriyle ilgili ve hatta bazen de mesleki alanları dışında en azından bir eseri tercüme etmekle görevlendirmiş olmasıdır. Paşa, fen, mühendislik ve askerlik konularına ait teknik kitapların seçimini uzmanlara bırakırken, hassas gördüğü konularla ilgili kitapların seçimine bizzat kendisi karar vermektedir. Daha önce bahsedildiği gibi, Machiavelli'nin *Prens* adlı eserinin okunmasını lüzumlu görmeyip yerine İbn Haldun'un tarihini ve *Mukaddime*'sini üstün görmüş olan Mehmet Ali Paşa, yine aynı şekilde Fransız alimlerin Napolyon'un Mısır'ı işgali döneminde yazmış oldukları *Description de l'Égypte* adlı külliyattan Mısırlıların ahlakı konusuna ait eserin tercüme edilmesini emretmiş, ancak daha sonra eseri incelemiş ve uygun olmadığı kanaatine vararak basımına izin vermemiştir¹¹⁸.

Bu dönemdeki sorunlardan birisi de tercüme işlerinin bir düzene bağlanmaması ve 1831'de yurt dışına gönderilen heyet dönene kadar bu sorunun çözülmesinin zor olmasıydı. Tercümanlar azdı, yeterlilikleri şüpheliydi ve yaptıkları işler verimsizdi. Tercüme işlerini üstlenenlerin azlığı sebebiyle bu asırda tercümanların tamamının isimleri bilinmemektedir. En çok göze çarpan tercümanlar Osman Nureddin Paşa, Suriye asıllı olanlardan Peder Rafael, Yusuf Firavın ve Yusuf Anhuri'dir.

Tüm yabancı okullarda tercüman veya tercümanlar görevlendirilmesi zorunlu kılınmıştı. Eğer yabancı bir öğretmen kendi dilinde ders veriyorsa (İtalyanca veya Fransızca) onun sözlerini Arapçaya çevirecek veya açıklayacak bir tercümana ihtiyaç

¹¹⁷ A.e., s. 20-25.

¹¹⁸ İhsanoğlu, a.g.e., s. 150-151.

vardı. Öğretmenle beraber tercüman da derse giriyor, o günün dersini açıklıyor ve Arapça olarak öğrencilere okuyordu. Daha sonra devlet okullarında yabancı dil öğretilmesi (İtalyanca veya Fransızca) kararı alındı. Öğrencileri, güçlük çekmeden yabancı hocaların derslerinden istifade etmeye hazırlamak için Techiziye (hazırlık) okullarına yabancı dil dersi kondu. Clot Bey, tıp dersinden istifade edilmesini hızlandırmak için Fransızca okulu açtı fakat bu faaliyet faydalı olmayınca Mehmet Ali Paşa bazı öğrencilerin Avrupa ülkelerine gitmesini zorunlu kıldı. Böylelikle yabancı dili ortamında öğrenebileceklerdi. Yine bu dönemde Avrupalı bir hoca olan Uveys Sem'ânî er-Rûmânî, Arapça, Fransızca ve İtalyanca öğreten yeni bir diller okulu açmıştır fakat hükümetin bu okula önem verip vermediği, tercüman yetiştirme hususunda başarı derecesi, mezun sayısı veya ne kadar süre açık kaldığı ile ilgili bilgi bulunmamaktadır¹¹⁹.

1831'den 1835 senesine kadar olan gelişmeler ise şöyledir; Mehmet Ali Paşa, Mısır'ı canlandırmak (nahda) için yürüttüğü programı uygulamak üzere çok sayıda yabancıya yardımına başvurmak durumunda kalmıştır. Fakat bu durum yabancılara dayanarak devam edemezdi ve önceki bölümlerde bahsi geçtiği üzere Mehmet Ali Paşa, Mısırlıları yabancıların yerini almak üzere Avrupa'ya göndermiştir. Döndüklerinde onları yabancılara memur ve yardımcı olarak görevlendirmiş, daha sonra da fabrika, okul ve divanlarda vazifelendirmiştir. Ayrıca onlardan faydalı kitapları tercüme etmelerini istemiştir. Tercüme işleriyle onları görevlendirmek için Mısır'a dönmelerini bekleyemeyeceğinden, Fransa'nın başkentinde ilim tahsil ederlerken aynı zamanda tercüme işine de başlamalarını emretmişti. Tercüme çalışmaları, ne kadar tercüme yaptıkları ve kazançlarıyla ilgili yurt dışında bulunanlardan, her ay sonu rapor göndermelerini emretmiş, kendisine rapor edilenlerden işlerini ihmal eden öğrencileri sert bir dille uyarmıştır. Ayrıca Clot Bey'e, Avrupa'ya gönderilen öğrencilerin tıbbi ilimler tahsil etmeleri ve ilgili kitapları öncelikle Arapçaya çevirerek göndermeleri tembih edilmiştir. Bundan da anlaşılıyor ki Mehmet Ali Paşa yurt dışına giden öğrenci heyetlerinden ilk iş olarak Avrupa'da ders olarak okudukları ilimlerin kitaplarını hızlı bir şekilde tercüme etmelerini talep etmiştir. Hükümet, en az zamanda en çok çevrilmiş kitabı elde etmek için tercüme

¹¹⁹ Tacir, **a.g.e.**, s. 20-25.

işlerine büyük önem vermekteydi hatta bu tercüme işleri, memurları diğer işlerinden dahi alkoymaktaydı. Daha sonra kendilerine sorumluluk verilen tercümanlardan bazılarının yabancı dillerle Arapçaya yatkınlıklarının, editörlük ve yazma kabiliyetlerinin olmadığı anlaşılmıştır. 1826'da Paris'e gönderilen ilk yurt dışı heyetlerinden birinin öğrencileri, tercüme işine yabancı olmayan ve bu konuda hünerli olan Rifâa et-Tahtâvî haricinde, Fransızca'yı iyi şekilde öğrenememişlerdir. Geri kalanları da Avrupa'ya diller konusunda tahsil görmeye değil, bilim ve teknik öğrenmeye gitmişlerdir. Aslında derslerini Fransızca olarak okumaktaydılar fakat bu, tercüme alanında usta olacakları anlamına gelmemekteydi. Tercüme de öğrencilerin diğer ilimler gibi enstitülerde eğitim gördükleri pratik ve kıvraklık gerektiren bir ilimdi.

1836'dan sonra, okullardaki yabancı hocaların çoğunluğunun işine son verilmesiyle yabancıların eğitimdeki nüfuzu azalmıştır. Bu da hükümetin, Mısır'daki yabancıların kendi ücretlerini büyük miktarlarda arttırdığının idrakinde olmasından dolayıdır. Hükümet, özellikle ülke halkından, eğitimini Mısır'da ve Avrupa'da tamamlayıp, yaptıkları işlere güvenebileceği insanlara sahip olduktan sonra, onları yabancıların yerine geçirmiştir. Bu karar ülkede tercüme hareketindeki canlanmanın hissedilir bir etkisiydi. Hükümet ayrıca, yurt dışına giden tüm öğrencileri, herkesin faydalanabilmesi için ders kitaplarını tercüme etmekle yükümlü kılmişti ve böylelikle tercüme işleri genişledi. Tercümeleri tamamlanan kitaplar, kısa sürede okullardaki öğrencilerin elinde olmaları için hükümet matbaasına teslim edilmekteydi.

Tercüme işi uzun vakit ve çok çaba gerektiren bir işti. Çok geçmeden hükümet, bu meşakkatli işin kendi görevlerini yerine getirmelerine mâni olacak şekilde hocaların tüm vaktini aldığına farkına vardı. Bu durum, hükümeti yurt dışı heyetlerinin üzerindeki yükü hafifletmek üzere tedbirler almaya sevk etmiş ve 1835 yılında hükümet, mütercimler yetiştirmek üzere, önceki kısımlarda sözünü ettiğimiz Diller Okulunu kurmaya karar vermiştir¹²⁰.

1843 yılında, Dîvânu'l-medâris'ten Diller Okuluna (Medreset'ul-Els ûn) gönderilen bir yazıda, Dîvânu'l-medâris'e bağlı Tercüme Kalemi ile Diller Okulunun mütercimlerinin bir yıl içerisinde, farklı konularda altmış yedi kitabı Fransızcadan

¹²⁰ A.e., s. 25-28.

Arapça ve Türkçeye tercüme ettikleri belirtilmiştir. Mehmet Ali Paşa'nın emrine uygun olarak Erkân-ı Harp Başkanı Süleyman Paşa (Fransız Séves), Mahmud Bey ile Kani Bey (Türk), Hakkâkyan Bey (Ermeni) ve başka isimlerden oluşan bir heyet, bu kitapları inceleyerek ihtiyaca cevap veren on dört tanesinin basılmasını uygun bulmuşlardır.

2.7.1. Mütercimler ve Yapılan Tercümeler

Mehmet Ali Paşa İtalya'ya, en önemlilerinden birisi matbaacılık olmak üzere çeşitli bilim ve teknik eğitimleri almaları için ilk öğrenci heyetlerini gönderdiğinde (1813-1815), bu heyetlerde yer alan Osman Nureddin Paşa'dan Avrupa kitaplarından büyük bir takım satın almasını istemiştir¹²¹. Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da başlattığı ilk tercümeler, onun birçok yenilik faaliyetinde önemli rol oynayan Osman Nureddin Paşa'nın bizzat kendisi tarafından veya onun nezaretinde yapılmıştır¹²². İtalya'da matbaa eğitimi alanlardan birisi olan Nikola Masabaki de bazı kitaplar getirmişti. 1821'de matbaa kurulduğunda, İtalyancadan tercüme edilmek üzere belirlenen ilk sözlüğün çevrilmesine de yardımcı olmuştu. İtalyanca, o zamanlar Mısır'da Avrupa dillerinden neşri yapılan ve kullanılanlar arasında da en yaygın olanıydı. Bu dönemde yapılması gereken hazırlıklardan birisi de tercümanlar bulmaktı. O sırada ilk yurt dışı heyeti üyelerinden olan Osman Nureddin Paşa haricinde, Mısırlılardan bu işe uygun olan başka kimse yoktu. Osman Nureddin Paşa, Bulak'taki İsmail Paşa'nın sarayında bulunan kütüphanede müdür olarak görevlendirilmişti ve kendisine savaş teknikleri ile diğer endüstri dallarından kitapları tercüme etmek üzere tercümanlar verilmişti. Bazı öğrenciler de mühendislik, Arapça, Türkçe ve İtalyanca dersi almaktaydılar. Ne var ki Osman Nureddin Paşa bu yükü tek başına kaldıramazdı. Tercüme yapabilecek mezunlar için kurulmuş yeni okullar yoktu. Yeni ordu ilk olarak 1815'ten itibaren oluşmaya başlamıştı. İdari birimler, fabrikalar, yeni tesisler oluşum aşamasındaydı. Mehmet Ali Paşa, bu inşa ve kuruluş aşamasında Avrupa kitaplarının aydınlatıcı olacağını görmüştü ve bu kitapları mutlaka tercüme ettirmesi gerekiyordu. Bu yüzden Mısır'da yaşayan Suriyeliler arasında tercüme yapabilecek olanlardan yardım istedi¹²³.

¹²¹ Cemaleddin Şeyyal, *Târîhu't-terceme ve hareketu's-sekafe fi asr Muhammed Ali*, Kahire, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1951, s. 70-71.

¹²² İhsanoğlu, *a.g.e.*, s.152-153.

¹²³ Şeyyal, *Târîhu't-Terceme ve Hareketu's-Sekafe*, s. 71.

Suriye asıllı olan bu grup, daha çok tıbbi metinleri Fransızcadan Arapçaya çevirmektedir¹²⁴ ve okulların kurulup ilk mezunlarını vermesine, yurt dışı heyetlerinin dönmesine kadar görevlerini yerine getirdiler. Daha sonra bu okulların mezunları ve yurt dışı heyeti üyeleri ikinci bir tercümanlar grubunu oluşturdular. İlk grubu oluşturan Suriyelilerin sayısı az, bilgileri sınırlı ve yetersizdi. Okullardan mezun olanlar ve yurt dışı öğrenci heyeti üyelerinden oluşan ikinci grup ise tercüme işini, kendi esas işleri olan eğitim, yönetim, tıbbi tedavi veya kuruluşların denetlenmesi yanında ek iş olarak yapmaktaydılar¹²⁵. Bunlar daha çok meslekleriyle ilgili metinleri Fransızcadan Arapçaya çevirmektedir¹²⁶. Bu nedenle tercüme konusunda uzman olan üçüncü bir grup bulunması gerekiyordu. Bunun üzerine, daha önce de bahsedildiği gibi Diller Okulu kurulmuştur. Diller Okulunun mezunları üçüncü tercümanlar grubunu oluşturmuşlardır. Bu üçüncü grup, Avrupa dillerinden özellikle Fransızca ile İtalyancadan, Arapça ve Türkçeye tercüme yapmaktaydı. Mehmet Ali Paşa bazen bazı kitapları özel olarak inceliyor, tercüme edilen kitapların çoğu onun isteği doğrultusunda çevriliyordu. Mehmet Ali Paşa'nın ana dili Türkçe idi. Ordu ve ilk hükümet görevlilerinin çoğunluğunun en iyi olduğu dil, Arapça bilmeksizin sadece Türkçeydi. Bu nedenle Mehmet Ali Paşa dönemindeki tercüme tarihinde, çoğunluğu Arapça olan kitapların tercüme işiyle görevlendirilen dördüncü bir grup daha ortaya çıkmıştı. Bunlar arasında az kişi bir Avrupa dili bilmekte olup Türkçeye tercüme yapmaktaydılar¹²⁷. Mehmet Ali Paşa, etrafındaki dil bilenlerin, artan farklı tercüme işlerini karşılayamaz olduklarını gördüğünden, İstanbul'dan Fransızca bilen mütercimlerin getirtilmesini de istemişti¹²⁸.

Dönemin önemli tercümanları ve eserlerinden bahsedilecek olursa; Osman Nureddin Paşa'nın Avrupa dillerinden Türkçeye tercüme edilen, özellikle askeri kitaplar konusunda önemli katkıları olmuştur. Ayrıca kendisinin bizzat Türkçeye tercüme ettiği bazı kitapları da basılmıştır. Basılan kitapları şunlardır: *Tâlimnâme-i piyâdegân* (Ahmed Halil Efendi ile birlikte) (1824-1830), *Siyâsetnâme-i cihâdiyye-i*

¹²⁴ İhsanoğlu, a.g.e., s. 152.

¹²⁵ Şeyyal, *Târîhu't-Terceme ve Hareketu's-Sekafe*, s. 71-72.

¹²⁶ İhsanoğlu, a.g.e., s. 152.

¹²⁷ Şeyyal, *Târîhu't-Terceme ve Hareketu's-Sekafe*, s. 72.

¹²⁸ İhsanoğlu, a.g.e., s. 152.

bahriyye (1827-1865), *Kavâid-i mu'tebere-i umûr-i bahriyye* (1828), *Kâunnâme-i asâkir-i suvâriyân-ı cihâdiyye* (1830).

Mısır'da, askerlik alanında basılan kitapların dışında matematik ve tarih konularında da batı dillerinden tercüme edilen eserlerin basıldığı görülür. Mehmet Ali Paşa döneminde askeri, idari ve eğitimle ilgili farklı görevlerde yer almış olan İbrahim Edhem Bey'in (Paşa), Diller Okulunda Arapça ve Türkçeye tercüme edilecek olan kitapların seçiminde söz sahibi olduğu, tercümeleri kontrol ettiği ve editörlük yaptığı bilinmektedir. Kendisi bizzat Adrien-Marie Legendre'nin (1752-1833) *Eléments de géométrie* adlı Fransızca matematik kitabını *Kitâb-ı usûl'ul-hendese* adıyla Türkçeye tercüme etmiştir (Kahire, 1836). Mehmet Ali Paşa'nın emriyle tarih alanında Batı dillerinden tercüme yapan isimlerden birisi de İbrahim Paşa'nın memlûklerinden olan ve hakkında fazla bilgi bulunmayan Hasan Efendi'dir. Carlo Botta'nın *Târih-i İtalya* ve Duc de Rovigo'nun *Târih-i Napolyon Bonaparta* kitaplarını Türkçeye çevirmiştir¹²⁹.

Mısır'daki çok yönlü tercüme hareketi, Osmanlı edebi geleneği içerisinde Arapça, Farsça ve Türkçe olmak üzere üç dil (elsine-i selâse) arasında vuku bulmuştur. Bir kısmı daha önce İstanbul'da, bazıları ise ilk defa Mısır'da basılmış olup, bazıları ise basılmadan yazma olarak kalmıştır¹³⁰.

Bu dönemin Mısırlı ve Doğulu olan bazı önemli tercümanları arasında; Bahriye Nazırı Muharrem Bey, Osman Nureddin Paşa, yurt dışına gönderilen ilk öğrencilerden, aynı zamanda da Mehmet Ali Paşa'nın ilk sekreteri ve tercümanı olan Artin Bey, hükümet fabrikalarının idareciliğini üstlenen, daha sonra Dîvânü'l medâris'in başkanlığına getirilen İbrahim Edhem Paşa ve Rifâa Râfi et-Tahtâvî yer alır. Ayrıca Yusuf Firavın, Yuhanna Anhuri, Muhammed İsmet, Muhammed Buyumi, Muhammed Ebu'l-Fettah, Muhammed Heybe, August Sekâkînî, İbrahim en-Nebrâvî ve Ahmed Hasan er-Reşîdî gibi isimler de sayılabilir¹³¹.

Bu dönemde Doğu dillerinden yapılan bazı önemli tercüme çalışmalarına değinilecek olursa; Türkçeden Arapçaya tercüme edilen, Sultan IV. Murad için yazılan

¹²⁹ A.e., s. 155.

¹³⁰ A.e., s. 159.

¹³¹ Tacir, a.g.e., s. 50-61.

ve Osmanlı Devleti'nin gidişatı ile ilgili olan *Koçi Bey Risalesi* önemli bir yere sahiptir. Bu eserin tercümesi Divan Kâtibi Abdullah Efendi Aziz b. Halil tarafından 1825'te tamamlanmıştır. İhsanoğlu'nun belirttiği üzere bu tercüme Arapça bilmeyen Mehmet Ali Paşa'nın maiyetindeki Arapça konuşan kişilerin okuması için yapılmış olmalıdır. Basılmamış olup yazma olarak kalması, tercümenin sadece Paşa'nın etrafındaki Türkçe bilmeyen sınırlı çevrenin okumasını temin etmek için olsa gerektir. Bu sırada İstanbul'da buna paralel başka bir tercüme yapılmıştır ki bu eser Mısırlı meşhur tarihçi Abdurrahman el-Cebertî'nin (ö.1825) Fransız işgalini ve Fransızların Mısır'ı terk etmelerini konu alan, *Mazharu't-takdis bi-huruci-tâîfet'il-Fransis* adlı tarih kitabıdır. el-Cebertî eserini 1801-1802 yıllarında tamamlamış, Osmanlı veziri Yusuf Paşa'ya ithaf etmiş, Paşa'da eseri III. Selim'e sunmuştur. Eser, padişahın isteği üzerine Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. Daha sonra Mütercim Asım (ö.1819) tarafından yapılan tercümesi ise 1819'da tamamlanmıştır.

Geniş okuyucu kitlesine ulaşması için basılmış olan eserlerin başında, İbrahim Halebî'nin eserinin Mütercim Âsım Efendi tarafından yapılan tercümesi gelir. *Tercüme-i Siyer'ul-Halebî* adlı bu sîret kitabı 1833 ve 1835-36 tarihlerinde arka arkaya iki kere Mısır'da basılmıştır. Mütercim Âsım'ın Mısır'da basılmış olan diğer bir eseri de *Kâmus Tercümesi* olarak bilinen *el-Okyanus'ul-basît fî tercümet'ul-kâmûs'ul-muhît* 'tir. Mütercim Âsım'ın beş yılda tamamladığı sözlüğün ilk baskısı İstanbul'da (1815-17) yapılmış, Mısır'da ise 1834 yılında üç cilt halinde basılmıştır.

Yine İhsanoğlu'nun Mehmet Ali Paşa dönemiyle ilgili bilgileri de içeren değerli eserinde belirttiği üzere sadece Mısır'da basıldığı anlaşılan diğer bir mühim eser, Muhyiddin Ahmed b. İbrahim'in *Meşâri'ul-eşvâk ilâ mesâriu'l-uşşâk* adlı eserinin Türkçe tercümesidir. Müslümanları cihada teşvik etmek için yazılmış olup, meşhur Osmanlı şairi Bâki tarafından Sokullu Mehmet Paşa'nın emriyle 1567'de Türkçeye çevrilmiştir. *Fezâilu'l-cihâd* isimli bu Türkçe tercümenin sadece Mısır'da basılmış olduğu anlaşılmaktadır (1835-1836). Arapçadan Türkçeye tercüme edilen bir diğer kitap ise Ebû'n-Necîb Abdurrahman b. Nasr b. Abdullah'ın siyasi ahlak konusundaki eserinin Nahîfi tarafından yapılan tercümesidir. *Nehcu's-sulûk fî siyâset'il-mulûk* adlı bu kitap 1841 ve 1856 yıllarında iki kez Mısır'da basılmıştır.

Arapçadan Türkçeye çevrilen eserlerin yoğun olarak Mehmet Ali Paşa döneminde basıldıkları ve bunların çoğunlukla dini kitaplar olduğu görülmektedir. Mehmet Ali Paşa, aile fertlerinin okuması için tarih konusunda İslam kültürünün en önemli eserlerinden birisi olan İbn Haldûn'un *Mukaddimesi* ve tarihi yanında temel dini bilgileri öğrenmeleri için de bazı eserleri özel olarak Türkçeye tercüme ettirmiştir.

Paşa'nın kendisi, oğlu ve torunları için çevrilip elimize ancak sınırlı sayıdaki yazmaları ulaşmış olan eserlerin yanı sıra, Arapçadan Türkçeye çevrilip basılmış olan bazı eserler de bulunmaktadır. Bunların basılmasıyla Paşa'nın etrafındaki Türkçe konuşan geniş çevresine hitap edilmek istenmiştir. Bunlardan birisi, Mısırlı ünlü alim Rifâa et-Tahtâvî'nin Paris'te geçirdiği günlerine ait görüşlerini aktardığı *Tahlîsu'l-ibrîz fî telhîsi Bâris* adlı Arapça eseridir. Arapçası 1834'te basılan eserin Türkçe tercümesi Mehmet Ali Paşa'nın arzuhalcisi Rüstem Besim tarafından yapılmış ve 1839'da *Seyahatnâme-i Rifâ'a* adıyla Mısır'da basılmıştır¹³².

Bunların dışında Arapçadan Türkçeye çevrilen eserlerin bir kısmı ise esasen Fransızcadan Arapçaya çevrilmiş olup, Arapçadan Türkçeye tercüme edilen metinlerdir. Kahire'de, doğrudan Fransızcadan Türkçeye tercüme yapabilecek yeterli sayıda tercümanın olmamasına karşılık, Avrupa'ya gönderilen yurt dışı öğrenci heyetleri ile, tercüme okulundan yetişen ve Arapçaya tercüme yapabilecek çok sayıda tercümanın olması, bu eserlerin Arapçaya çevrilmesini kolaylaştırmıştır. Bunlar arasında Mısır'da basılmış olan iki eser, Fransız hekim Clot Bey tarafından Mehmet Ali Paşa'nın emriyle halka tıp ve sağlık konularında genel bilgiler sunmak, onları belirli hastalıklar hususunda eğitmek amacıyla özel olarak yazdırılmış, Arapça ve Türkçeye tercüme edilerek bastırılmıştır. Bunların ilki, *Maladie des Enfants* adlı eserin tercümesi olan *Muâlece-i etfâl* isimli çocuk hastalıklarıyla ilgili olan kitaptır ve Arapçasıyla aynı yılda, 1844'de Bulak Matbaasında basılmıştır. İkincisi ise *Tercemet kitâb-ı kunûz'ul-sihha* adlı eserdir. Arapçası 1844-45 yılında, Türkçesi ise 1845'te basılmış olup, her iki eser de Mustafa Resmî eş-Şerkesî tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Bu şekilde tercüme edilen kitapların diğer ikisi de matematik alanındadır. İlki Rifâa et-Tahtâvî'nin Fransızcadan Arapçaya çevirdiği, Ali Cizeli'nin de Türkçeye çevirdiği *Tercemet ifâzat'ul-ezhân fî riyâzet'ul-sıbyan* (ilk baskı 1843) adlı kitaptır.

¹³² İhsanoğlu, a.g.e., s. 159-161.

Aynı şekilde tercüme edilmiş bir diğer kitap da veterinerlik konusundaki *Kanunnâme-i baytârî* adlı eserdir. Fransızcadan Arapçaya Yusuf Firavn tarafından çevrilmiş, Türkçe ve Arapça olarak 1835'te basılmıştır.

Mısır'daki tercüme hareketi, Osmanlının üç dil (elsine-i selâse) geleneğinin de etkisinde bazı yeniliklere de sahiptir. Bunun en bariz örneği Sadi Şîrâzî'nin Farsça *Gülîstan* adlı eserinin Arapçaya tercüme edilip basılmasıdır. Mehmet Ali Paşa'nın İskenderiye'deki divanında görev yapan Suriyeli Hristiyan kâtiplerinden Cebraîl b. Yusuf el-Muhall tarafından tercüme edilmiştir. İlk Arapça baskısı Bulak'ta 1846-47'de yapılmıştır¹³³.

Hükümet ile doğrudan bağlantısı olmayan bazı Batılı müsteşrik ve mütercimler arasında; Mısır'a göç eden seyyah Basili Fahr, müsteşrik ve tercüman Asselin de Cherville, İngiliz oryantalist ve tercüman Edward William Lane, müsteşrik Baron de Kremer, Alman müsteşrik Salomon Munk ve Muller sayılabilir. Hükümetin hizmetinde olan müsteşrik ve mütercimler arasında ise; Dr. Perron, Fransız Koenig Bey, Georges Vidal, Giovanni Finati (Muhammed Efendi), Fransız Lubbert Bey, Machereau (Muhammed Efendi), Yusuf Ecveb, Le Sage Heygar ve Mari Bey zikredilebilir¹³⁴.

Bu dönemde Batı dillerinden yapılan bazı önemli tercüme çalışmalarına değinilecek olursa; Mısır'da, özellikle Mehmet Ali Paşa döneminde Batı dillerinden yapılan tercümeler hususunda büyük bir hareketlilik olduğu görülmüştür. Büyük bir kısmı modern ordunun kurulmasına katkıda bulunacak, askerlik, teknik ve fen eğitimi için gerekli olan eserlerdir. Askeri eğitim için gerekli eserlerin çok büyük bir kısmı Mısır'da Fransızcadan tercüme edilmiş ve yerli ihtiyaca göre hazırlanıp basılmıştır. Bunlara örnek olarak 1823'te basılan *Kanunnâme-i asâkir-i piyâdegân-ı cihâdiyye* adlı eser, Mehmet Ali Paşa'nın memurlarından Ahmed Halil tarafından tercüme edilmiştir. Bundan sonra 1823 ve 1868 yılları arasında bu türde çok sayıda eserin basıldığı görülür. Mısır'da askeri kitapların tercüme edilmesini sağlayan belli başlı isimler arasında, Osman Nureddin Paşa, Ahmed Halil Efendi, İbrahim Edhem Bey, Kani Paşa ve İstefan Resmî Efendi sayılabilir. Bunlar daha çok, "Mısır mahsulü eserler" olarak

¹³³ A.e., s. 162-164.

¹³⁴ Tacir, a.g.e., s. 42-50.

Mehmet Ali Paşa veya oğlu İbrahim Paşa'nın inisiyatifleri ile çevirisi yapılan ve Mısır ordusunun eğitimi için seçilen kitapların, Avrupa dillerinden Türkçeye tercümesini sağlayan mütercim veya editörlerdir. Askeri ihtiyaçlar için yapılan tercümeler haricinde, Mısır'da özellikle tarih konusunda Avrupa dillerinden yapılan tercümeler de çok yönlü ve dikkate değerdir. Burada dikkat çeken nokta, tarih alanındaki tercüme çalışmalarının bizden evvel Mısır'da başlamış olmasıdır. Mehmet Ali Paşa, Osmanlıda Tanzimat'ın ilanından dokuz sene önce, 1830'da Rusya tarihini, 1833'te İtalya tarihini ve yine aynı sene Bonapart tarihini tercüme ettirmiştir. Mehmet Ali Paşa'nın ilgi odağındaki Avrupa ülkeleri ile ilgili Batı dillerinden Türkçeye tercüme ettirdiği eserlerin hemen hemen hepsi basılmıştır. Yine İhsanoğlu'nun belirttiği üzere, Mehmet Ali Paşa'nın yürüttüğü tercüme hareketi, Doğu dilleri arasında olduğu gibi, Batı dillerinden yapılanlarda da önceki Osmanlı geleneklerine uygun olarak yürütülmüştür ancak göze çarpan önemli fark, tercümelerin çoğunun yazma halinde kalmayıp basılması ve daha geniş bir okuyucu kitlesine sunulmasıdır. Mehmet Ali Paşa matbaanın bilgiyi yaymaktaki önemini kavramıştır. Ayrıca basılı kitap okumaya alışan yeni bir okuyucu kitlesi oluşmuştur.

O dönemin siyasi gelişmeleri üzerine, bu dönemde Rusya tarihi konusundaki *Katerina Tarihi* adlı eser, Dîvân-ı Hümâyûn'un baş tercümanı Yakovaki Efendi tarafından İstanbul'da Türkçeye tercüme edilerek 1829 ve 1830 tarihlerinde arka arkaya iki defa Mısır'da basılmıştır. Bu kitap Avrupa tarihi hakkında yazılmış kapsamlı bir eserin ilk tercümesiydi. İstanbul'da yapılan bu öncü tercüme, eski geleneğin çerçevesinde yazma halinde kalmış fakat Mehmet Ali Paşa'nın emriyle başta oğlu İbrahim Paşa olmak üzere kendi çevresinin okuyabilmesi için Mısır'da basılmıştır. Mehmet Ali Paşa, çevresindeki idari zümrenin, Batı tarihi konusunda aydınlatılarak eğitilmesini istiyordu.

Mısır'da Fransızcadan Türkçeye çevrilen ve Avrupa tarihiyle ilgili basılan ikinci eser ise Napolyon'un sürgünde bulunduğu St. Helena Adası'nda bizzat yazıp Avrupa'ya baskıya gönderdiği iddia edilen eserdir. Tercümesi Hasan Rıza Efendi tarafından yapılmış olup 1831'de Bulak'ta basılmıştır. Kitabın ikinci Türkçe versiyonu ise 1844'te tekrar Bulak'ta basılmıştır. Avrupa tarihiyle ilgili Mısır'da basılan diğer bir Türkçe kitap ise, ilk baskısı 1824'te yayımlanan Carlo Botta'nın *Storia d'Italia del*

1789 al 1814 adlı eserine dayanarak hazırlanan ve 1833'te İskenderiye'de basılan *Tarih-i İtalya*'dır. Kitap, Hasan Efendi tarafından tercüme edilmiştir. Napolyon'un askeri dehasına büyük hayranlık duyan Mehmet Ali Paşa ile oğlu İbrahim Paşa, onun seferleri ve taktikleriyle ilgili detaylı bilgilerin Mısır ordusu subayları için çok faydalı olacağını düşünmüşlerdir. Botta'nın bu eserin de tercüme edilen kısmı esas olarak Bonapart'ın seferleriyle ilgili bölümleri kapsar. Aynı yıl *Mémoires du Duc de Rovigo* (ilk baskısı 1823) adlı eserin tercümesi yine Hasan Efendi tarafından yapılmıştır. Tercümedeki on bir bölüm tamamen Napolyon'un Mısır seferiyle ilgilidir. *Târih-i Napolyon Bonaparta* adıyla İskenderiye'de basılmıştır (1833). 1838'de yayımlanan *Târih-i İskender bin Filibos* adlı eser, Nicomedia'lı (Niğdeli) Flavious Arrianus'un eserinden tercüme edilmiş olup özel bir örnek teşkil eder. Flavious Arrianus'un (M.S. 96- M.S. 180 civarı) yazdığı *Anabasis Alexandrou* (İskender'in Seferleri) adlı bu eser günümüzde halen Büyük İskender'le ilgili elimizde bulunan en önemli kaynak olarak gösterilmektedir. *İskender'in Seferleri* kendisinden önceki Müslüman hükümdarlar için olduğu kadar Mehmet Ali Paşa için de cazip bir eserdir¹³⁵.

2.8. Matbaa

Harfli basımın ilk olarak Almanya'nın Mainz şehrinde Johann Gutenberg tarafından 1440 senesinde gerçekleştirildiği kabul edilir. 1454-1455 yıllarında Mainz'de madeni harflerle baskı yapan matbaada basılan ilk kitapların örnekleri günümüze kadar ulaşmıştır. Avrupa'da 15. yüzyılda ortaya çıkan matbaa, asrın sonlarına doğru, Osmanlı Devleti'ne sığınan İspanyol Yahudileri tarafından İstanbul'a getirilmiş, bunu Rum ve Ermenilerin kendi matbaalarını kurmaları izlemiştir¹³⁶. İlk Türk matbaası ise 1727 senesinde Osmanlı Devleti'nde diplomat olan İbrahim Müteferrika tarafından kurulmuştur¹³⁷.

Avrupa'da ilk Arapça kitap, 1514 yılında İtalya'nın Fano şehrinde basılan, bir Hristiyan duaları kitabı olan *Kitâbu Salâti's-sevâ'î* (*Horologium Breve*) adlı dini eser olmuştur¹³⁸. Bunu din konulu ve genelde Şark'taki Hristiyanlara hitap eden çeşitli

¹³⁵ A.e., s. 164-173.

¹³⁶ Kemal Beydilli, "Matbaa: Giriş, Osmanlı Devleti", *DİA*, İstanbul, 2003, C.XXVIII, s. 106.

¹³⁷ The Editors of Encyclopaedia Britannica, "İbrahim Müteferrika", *Encyclopædia Britannica* (Çevrimiçi) <https://www.britannica.com/biography/Ibrahim-Muteferrika>, 12.12.2016.

¹³⁸ "Matbaa", *The Encyclopædia of Islam*, 6 c., Ed. C.E. Bosworth, E. Van Donzel, W.P. Heinrichs, C.H. Pellat, Leiden, E.J. Brill, 1991, C.VI, s. 795.

basımlar izlemiştir. Aynı sayfada iki sütun halinde Süryanice ve Süryani harfleriyle Arapça (Karşûnî) olmak üzere iki dilde hazırlanmış olarak, Kuzey Lübnan'daki Aziz Antoni Manastırı'nda basılan *Kitâbu'l-Mezâmîr*¹³⁹, Osmanlı-Arap dünyasında tabedilen ilk kitaptır (1610)¹⁴⁰. Böylelikle 16. yüzyıldan itibaren Avrupa'da şarkiyata dair eserler, özellikle de Arapça olanlar basılmaya başlanmıştır. Şark eserlerinin önemine binaen Avrupa'nın birçok başkentinde şarkiyat matbaaları kurulmuştur¹⁴¹.

2.8.1. Mısır'da Matbaacılık

Mısır'da ilk matbaalar, 1557'de Gershon b. Eliezer Soncino ile, 1740'ta daha önceleri İstanbul'da matbaacılık yapan Abraham b. Moses Yatom tarafından Kahire'de kurulmuştu. Yarım yüzyıla yakın bir süre sonra ise Napolyon Bonapart'ın Mısır seferi sırasında matbaa tekrar ortaya çıktı¹⁴². Napolyon Bonapart, 1798 senesinde Arapça bildiriler ve talimatlar bastırmak üzere yanında matbaayı da getirdi. Böylelikle denizin üzerinde, gemilerinde bu işe başlamışlar ve İskenderiye'ye ayak basar basmaz bu bildirileri Mısırlılara dağıtmışlardı¹⁴³. Matbaa, Haziran 1798'de Fransız müsteşrik, matbaacı ve mühendis Jean-Joseph Marcel tarafından İskenderiye'de kurulmuştu. Ayrıca diğer bir matbaa da Ağustos 1798'de Marc Aurel tarafından tesis edilmişti¹⁴⁴. İskenderiye'deki matbaayı “Yerel Matbaa” (el-Matba'atu'l-ehliyye) olarak adlandırmışlardı ve müdürü de Fransız müsteşrik Marcel'di. Beraberinde Baudoin isimli bir şahıs ile üç editör ve yirmi sekiz memur vardı. Aralarında birkaç mütercim de bulunmaktaydı ve bunlardan ikisi olan İlyas Fethullah ile Yusuf Mesâbikî Roma'dan gelmişlerdi. Matbaada üç adet baskı makinesi, Arap, Avrupa ve Yunan baskı harfleri bulunmaktaydı. Daha sonra bu matbaa Kahire'ye nakledildi ve 1801'de Fransızların Mısır'dan çekilmesine kadar faaliyetini sürdürdü. Bu matbaada basılanların çoğunluğu halka dağıtılan bildirilerdi. Burada ayrıca, Arapça, Türkçe ve Farsça olmak üzere hiciv kitabı, iki adet Fransızca gazete, Süleyman el-Halebî ile ilgili evraklar ve uyarı bildirileri gibi yayınlar basılmaktaydı¹⁴⁵.

¹³⁹ Mezamir, tekili mezmur: Zebur sureleri.

¹⁴⁰ Beydilli, **a.g.m.**, C.XXVIII, s. 107.

¹⁴¹ Savran, **a.g.e.**, s. 20.

¹⁴² Kut, **a.g.m.**, C.VI, s. 388.

¹⁴³ Zeydan, *Târîhu Âdâbi'l-lugati'l-'arabiyye*, C.IV, s. 46.

¹⁴⁴ Kut, **a.g.m.**, s. 388.

¹⁴⁵ Zeydan, *Târîhu Âdâbi'l-lugati'l-'arabiyye*, C.IV, s. 46.

İskenderiye’de, Napolyon Bonapart’ın Roma’dan el koyup getirdiği Arapça hurufatla, halka dağıtılan beyannameler ve ilk defa *Alphabet Arabe, Turk et Persan, à l’Usage de l’Imprimerie Orientale et Française* (An VI/1798) adlı kitap basıldı. Marc Aurel de Kahire’de kendi matbaasında *Le Courier de l’Égypte* gazetesıyla (116 sayı), *La Décade Égyptienne* adlı derginin ilk üç sayısını bastı. Bu iki matbaada, çeşitli konularda Arapça, Türkçe, Fransızca ve İtalyanca olarak basılmış olan kitapların ancak yirmi bir tanesi bilinmektedir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Fransız ordusu 1801’de Mısır’ı terk ettiğinde geride matbaa ile ilgili hiçbir malzeme bırakmamıştır. Bu malzeme bugün Paris’te Imprimerie Nationale’de saklanmaktadır.

2.8.2. Bulak Matbaası

Mehmet Ali Paşa’nın giriştiği yenilik hareketleri arasında matbaanın özel bir yeri vardır. Paşa, matbaayı kurmadan önce baskı, dizgi ve harf dökümünü öğrenmeleri için 1815’te Suriyeli Nikola Masabaki ile birlikte dört öğrenciyi Milano’ya gönderdi. Matbaayı da Dârussnâati’l-âmiriyye adıyla bilinen Bulak Tersanesinde kurdu. Matbaa binasının ana kapısındaki üç beyitlik Türkçe kitabeden, binanın dâruttibâa olarak 20 Ekim 1819 – 9 Ekim 1820 arasında inşa edildiği anlaşılmaktadır. Bir arşiv kaydına göre de matbaa 14 Kasım 1821’de resmen açılmıştır.

Bu matbaa için Milano’dan üç baskı makinesi, Leghorn ve Triyeste’den mürekkep, kâğıt ve başka malzemeler getirtildi. Arapça hurufat önce İtalya’dan, sonra da Fransa’dan sağlandı. Nikola Masabaki baskı makinelerini Eylül 1821 ile Ocak 1822 arasında yerlerine monte etti¹⁴⁶.

Bazı tarihçiler Mehmet Ali Paşa’nın matbaayı kurmaktaki ilk amacının, kanunlar, tasarılar ve çeşitli bölge müdürlüklerinde dağıtımının yapılmasını istediği idari bildiriler basmak olduğu görüşündedirler. Mehmet Ali Paşa’nın kurduğu düzen henüz oluşmamıştı. Matbaanın kurulması, yeni okullar ile yeni ordunun kurulmasıyla aynı zamanda gerçekleşmişti ve şüphesiz esas amaç bu iki kurum için eğitim kitapları basmaktır.

¹⁴⁶ Kut, **a.g.m.**, s. 388; Bkz.: Enis Nusuli, **Esbâbu’n-nahdati’l-Arabiyye fi’l-karni’t-tasi aşer**, Haz. Abdullah Enis et-Tabba, Beyrut, Dâru İbn Zeydun, 1985, s. 117- 124.

Nikola Masabaki bu matbaanın ilk müdürüydü. Mehmet Ali Paşa fikrin sahibi olsa da İtalya'ya gönderilen heyet içerisinde yer almış olan Osman Nureddin ve Peder Rafael'in matbaa kurulurken yaptıkları öneri ve direktiflerin de çok faydalı olduğu inkâr edilemez¹⁴⁷. Matbaa ve kütüphanenin denetimi, 1824'e kadar Bulak Mühendishanesi hocalarından olan Osman Nureddin Efendi'de kalmıştır. Bulak Matbaasında basılan kitaplarla ilgili bibliyografyalar ile bu matbaa üzerine yapılan çalışmalarda, Dom Raphael'in (Rufeil b. Antun Zahhur) *Dizionario Italiano e Arabo / Kâmûsu İtalyanî ve 'Arabî* (1238/1822) adlı lügati Bulak'ta basılan ilk kitap olarak kabul edilir. Ancak matbaayı kuruluş yıllarında ziyaret eden (Aralık 1822) İtalyan doğa bilimci, mineralog ve yer bilimci G.B. Brocchi, basılan ilk kitabın Türkçe bir askerlik kitabı olduğunu ve İtalyanca – Arapça lüğatin de baskı sırasını beklediğini belirtir. Ayrıca kitabın baskı tarihi olarak sadece yıl verilmesi, bibliyografya ve kaynakların görüşünü şüpheli hale getirmektedir. Öte yandan Bulak Matbaasında ilk basılan Arapça ve Türkçe kitapların hâtimelerindeki hicri ay ve yıl hesaba katılıp incelendiğinde, Şânîzâde Mehmed Atâullah Efendi'nin 1806'da Fransızca'dan çevirdiği, Prusya Kralı II. Frederick'in generallerine askeri bir talimatı olan ve *Vesâyânâme-i Seferiyye* adıyla bilinen kitap (Süleymaniye Ktp. Hüsrev Paşa, nr. 805), 1822 Aralık ayı ortasında Bulak'ta basılan ilk kitap olarak ortaya çıkmaktadır. *Kanunnâme-i Asâkir-i Piyâdegân-ı Cihâdiyye* (Türkçe – Mart 1823 ortaları) ve *Kitâb fî sıbâgati'l-harîr* (Arapça – 21 Temmuz 1823) gibi kitaplar da matbaanın kurulduğu yılda basılan ilk eserlerdir¹⁴⁸.

Brocchi ayrıca 1822'de Bulak Okulunu ziyaret ettiğinde okulun kütüphanesinde Avrupa eserlerinden tam bir koleksiyon ile İstanbul'da basılmış çok sayıda Arapça ve Türkçe eser olduğunu belirtmiştir¹⁴⁹.

Matbaa kurulurken Arapça, İtalyanca ve Yunanca hurufât takımı getirilmişti. Bu takımın tamamı İtalya'nın Milano şehrinde imal edilmişti. İlk Türkçe ve Arapça kitapların basılmasından sonra, İtalya'da üretilen bu hurufâtın adi ve bozuk olduğu ortaya çıktı. Mehmet Ali Paşa, Kahire'de İranlı meşhur hattat Senglâh Efendi'nin

¹⁴⁷ Şeyyal, *Târîhu't-Terceme ve Hareketu's-Sekafe*, s. 196-197.

¹⁴⁸ Kut, *a.g.m*, s. 388.

¹⁴⁹ J. Heyworth-Dunne, "Printing and Translation under Muhammad Ali of Egypt", *JRAS (Journal of the Royal Asiatic Society*, No:3, Londra, 1940, s. 329.

bulundugunu öğrenir öğrenmez bir karar çıkartmış, onu matbaa için yeni harfleri nakşetmekle görevlendirmiş ve böylelikle güzel harfler gelmişti. Bulak Matbaasındaki Arapça harfler iki çeşitti. Bunlar ta'lik veya farisî idi. Bu çeşit yazı ile daha çok bölüm başlıkları basılırdı. Diğer yazı çeşidi ise, metinlerin basıldığı normal nesih idi¹⁵⁰. Nesih harflerin kalıplarını da Abdullah Zühdi Efendi yeniden yapmıştı. Bu kalıplardan dökülen harfler 1825'ten sonra kullanılmaya başlandı¹⁵¹. Mürekkebin Mısır'da üretilmesi de çok vakit almadı. Bu sebeple Avrupa'dan mürekkep ithali de durdu. Benzer şekilde 1834-35 yılı civarında kâğıt üretimi için bir fabrika kuruldu. Fabrikanın ilk yeri el-Huseyniyye'deydi fakat daha sonra Bulak'a nakledildi. *Vekâyi-i Mısriyye* gazetesinin yayımladığı bilgiye göre; 27 Temmuz 1847'de yani Mehmet Ali Paşa'nın vefatından iki sene önce, Paşa, kâğıt fabrikası idaresi için Avrupa'dan buharlı makine getirtmiş ve böylelikle tüm kâğıt çeşitlerinden olmak üzere üretim artmıştı. Matbaa ve kâğıt fabrikasına özel olan aletler, temel harfler, özellikle savaş, matematik ve coğrafyaya özgü tercüme edilmiş kitaplara eklenen açıklayıcı tablolar, son dönemlere kadar Avrupa, İtalya ve Fransa'da üretilir oldu.

Nikola Masabaki, 1830 senesindeki vefatına kadar matbaanın ilk müdürü olmasının yanı sıra, teknik ve ilmi olarak da yönetimini denetlemeye devam etmiştir. Görevinin ilk döneminde, Bulak'taki bir okulda öğretmen olan Carlo Belluti adlı İtalyan bir papaz, Doğu dinleri konusunda yazmış olduğu, İslam dinine karşı yaralayıcı bir içeriğe sahip olan uzun bir kasideyi Bulak Matbaasında basılmak üzere Masabaki'ye vermiş, fakat bunu haber alan Mehmet Ali Paşa derhal kasidenin orijinalinin yakılmasını emretmiş ve Osman Nureddin Efendi'nin araya girmesiyle Masabaki affedilmiştir. Bu hadiseden sonra Mehmet Ali Paşa'nın 13 Temmuz 1823'te çıkardığı karara göre kendi özel izni olmaksızın matbaada herhangi bir resmi (hükümete ait) kitap basılmayacaktır¹⁵². Mısır'da ilk matbuat kanunu olan bu kanun 1 Ocak 1859'a kadar yürürlükte kalmış, Mehmet Ali Paşa kendisinden izin almadan kitap basmaya teşebbüs edecek olanlara karşı ağır cezalar da getirmiştir¹⁵³. Nikola Masabaki'ye, görevinin başlangıcından itibaren Ezher'den birçok öğrenci verilmiş ve

¹⁵⁰ Şeyyal, *Târîhu't-Terceme ve Hareketu's-Sekafe*, s. 197.

¹⁵¹ Kut, *a.g.m*, s. 388.

¹⁵² Şeyyal, *Târîhu't-Terceme ve Hareketu's-Sekafe*, s. 197-199.

¹⁵³ Kut, *a.g.m*, s. 389.

onlara baskı yöntemleri, dizgi ve işle ilgili diğer teknik yönleri öğretmekle görevlendirilmişti. İşe alışıp profesyonel hale geldiklerinde onlara bazı bölümlerin idaresini emanet etmekteydi. Nikola Masabaki matbaanın inşasından itibaren teknik denetimiyle görevlendirilmişti fakat matbaanın yönetimini çeşitli isimlerde birçok kişi üstlenmiştir. Bunların ilki de bahsettiğimiz üzere matbaaya müfettiş olarak tayin edilen Osman Nureddin Efendi'yd¹⁵⁴.

Bulak baskısı kitapların hâtimelerinde matbaa adı olarak “Bulak Matbaası” ifadesi kullanıldığı gibi, “Dâruttibâa”, “Matbaatu sâhibi's-saâde”, “Dâru't-tibâati'l-ma'mûre”, “Matbaatu Bulak”, “Matbaatu'l-kebîr”, “Dâru't-tibâati'l-hidîvâne”, “Dâru't-tibâati'l-âmile”, “Dâru't-tibâati'l-bâhire”, “Matbaa-i Âmile”, “Matbaatu Mısırl-mahrûse”, “Dâru't-tibâati'l-Mısıriyye”, “Matbaa-i Seniyye-i Mecbûre” adları da kullanılmıştır.

Faaliyete geçtiği yıllarda Bulak Matbaasında kaç kişinin çalıştığı kesin olarak bilinmemektedir. Ancak G.B. Brocchi'deki bir kayda göre Aralık 1822'de matbaanın personel sayısı on altı kişiydi. Bu sayının 1825'te kırk kişiye, 1844-1845 yıllarına ait bir maaş listesinde 136 kişiye, matbaanın en parlak dönemi olan 1848'de ise 169 kişiye ulaştığı görülmektedir. Mehmet Ali Paşa döneminde Nikola Masabaki 1821-1830, Abdülkerim Efendi 1830-1833, Ebu'l-Kâsım Şâhid Geylânî 1833-1835, Abdullah Fatih Dağıstânî 1835-1840 ve Hüseyin Râtib 1840-1848 gibi isimler, belirtilen yıllar arasında matbaa nazırlığında bulunmuşlardır. Matbaada nazıra bağlı olarak nazır muavini, ayrı ayrı Arapça, Farsça ve Türkçe musahhihleri (düzeltmen) ve mürettip leri (dizgici), baskı ustaları, hattatlar, cetvelciler ve başka elemanlar da çalışmışlardır¹⁵⁵. Yani matbaa, zaman zaman çeşitli bölüm ve departmanlar için muhtelif hizmetler gören farklı görevliler tarafından idare edilmiştir. Bunlardan bazıları; nazır, nazır yardımcısı, denetçi, başkatip, yazıcı, Türkçe ve Arapça musahhih, Farsça dizgici, Farsça yazıcı, Arapça dizgici, baskıcılar, makine montajcısı, hakkak (oymacı hakkak), tasarımcı, hattat, Kur'an baskısı ustabaşı, hurufatçı (harf dökümcüsü), ciltçiler, tabulatör (tablo yapıcı, çizelgeci) ve çeşitli işçilerdi¹⁵⁶. Arapça musahhihler genellikle

¹⁵⁴ Şeyyal, *Târîhu't-Terceme ve Hareketu's-Sekafe*, s. 197-199.

¹⁵⁵ Kut, *a.g.m*, s. 388-389.

¹⁵⁶ Hsu Cheng-Hsiang, “The First Thirty Years of Arabic Printing in Egypt 1238-1267 (1822-1851)”

Ezher hocaları arasından seçilmiştir. Bunların bazılarını harf dökümü, müretteplik ve baskıcılık da öğretili. Türkçe musahhihlik yapanlar arasında Abdulvehhâb Dağstânî, Ahmed Efendi Kırkkimsevî, Mahmud Dağstânî, Mehmed Efendi, Mühendis Mehmed Mazhar, Nakşibendiyye Şeyhi Mehmed Murad, Müfîzâde Mehmed Necib, Mehmed İsmet, Mustafa Mestî, Mustafa Moravî, Sadullah Said Âmidî, Şerif Mehmed ve Yakub Efendi bulunmaktadır.

Bulak Matbaasında bir yandan çeşitli konularda kitaplar yayımlanırken bir yandan da idari teşkilatın her kademesi için birçok tamim, talimat ve kanun bülteni basılmıştır. Dîvânü'l-medâris'e bağlı olarak, Arapça-Türkçe dillerinde çıkarılan resmi *Vekâyi-i Mısriyye* gazetesi de 3 Aralık 1828 – 14 Temmuz 1833 tarihleri arasında (535 sayı) Bulak Matbaasında basıldı. Daha sonra el-Kal'a'da (Kale) kendi adıyla anılan matbaaya taşınan bu gazete, 1840 yılı ortalarına kadar burada basılmış, sonra tekrar Bulak Matbaasında yayımlanmaya başlamıştır. Ayrıca Bulak Matbaasında basılan matematik, fizik, kimya ve askerlik kitapları için gerekli olan şekil, sembol, plan, harita ve özel işaretleri hazırlayıp basacak yardımcı bir taş baskı matbaası da kurulmuştur¹⁵⁷.

Mehmet Ali Paşa döneminde basılan kitaplar, Mısır'ın o günkü düzenine ve yapısına hizmet eden gerek reform hareketlerini gerekse orada yaşayan Türklerin kültürel ihtiyaçlarını da karşılayan, Osmanlı Türkiye'si ve genel olarak da Türkçe kitap pazarına yönelik olan eserlerdi. Mehmet Ali Paşa'nın matbaacılığa destek vermesi ile basılan Türkçe kitapların sayısında da büyük artış olmuştu. Kuruluşundan Mehmet Ali Paşa'nın ölümüne kadar (1821-1848) Bulak Matbaasında basılan Türkçe kitap sayısı 253'tür. Bulak Matbaasında basılan ilk Türkçe kitap, aynı zamanda matbaanın bastığı ilk kitap, *Vesâyânâme-i seferiyye*'dir. 1985'te Hsu Cheng-Hsiang'ın doktora çalışmasına göre, 1822-1851 yılları arasında Bulak Matbaasında 526, diğer matbaalarda 44 kitap olmak üzere tam 570 kitabın basıldığı tespit edilmiştir. Bunların

A Bibliographical Study with a Checklist by Title of Arabic Printed Works, **A thesis submitted to The University of Edinburgh for the degree of doctor of Philosophy in the Faculty of Arts** (doktora tezi), Edinburgh, Ocak 1985, s. 28-29.

¹⁵⁷ Kut, **a.g.m**, s. 389.

259'u Türkçe, 255'i Arapça ve 14'ü de Farsçadır. 42 kitabın ise dili belirlenememiştir¹⁵⁸.

Bulak Matbaasında basılan kitaplar, askeri kara ve deniz okulları ile diğer okullara dağıtıldıktan sonra, geriye kalanların satılmasını isteyen Mehmet Ali Paşa, matbaada basılan kitapların fiyatlarını ve elde bulunan nüshalarını gösteren kataloglar yayımlatmış, ayrıca taksitle kitap satışını ve çok sayıda kitap alanlara indirim yapılmasını da sağlamıştır. Bunun yanı sıra baskı, dizgi, kâğıt, mürekkep masrafları ile diğer masraflar hesaplandıktan sonra mirîye onda bir kar vermeyi kabul eden şahısların da yatırımcı (mültezim) olarak matbaada kitap bastırmalarına izin vererek onları desteklemiştir. Matbu kitapları satacak resmi bir satış merkezi de 1857'de açılmıştır.

İç kapak ilk defa Dom Raphael'in İtalyanca – Arapça sözlüğünde ortaya çıkmış ve XIX. yüzyılın sonuna kadar tek örnek olarak kalmıştır. Matbaanın zimmet edildiği kişilerle, nazır ve musahhihlerin adları, basılan kitapların basım yeri, yılı, ayı, günü gibi bibliyografik bilgiler, yazma kitap geleneğine sadık kalınarak bu kitapların hâtimelerinde verilmiştir.

Mehmet Ali Paşa'nın son döneminde Mısır valisi olan Abbas Paşa (1848-1854) Bulak Matbaası ile fazla ilgilenmedi. İşçi sayısı 108 kişiye düştü. Mehmed Said Paşa'nın valiliği sırasında ise (1854-1863) bütçenin yetersizliğinden dolayı matbaa ancak resmi evraklarla özel yaynevlerinin ısmarladığı ders kitaplarını basabildi. Matbaa Nazırı Ali Cevdet Bey ile işçiler arasında ücret yüzünden çıkan anlaşmazlık sonucunda vali matbaayı 19 Ağustos 1861'de kapattı ve 1862 Ağustos'unda da demiryolları müfettişi Abdurrahman Rüşdî Bey'e devretti. Matbaanın müdürlüğünü üstlenen Abdurrahman Rüşdî Bey, o sıralarda yeni bir matbaa kurmak için İskenderiye'de bulunan baskı ustası Antoine Mourès'i derhal Paris'e yollayıp kısa süre içerisinde yeni malzeme ve makine getirtti. Matbaanın adı da Matbaa-i Abdurrahman Rüşdî oldu.

Hidiv İsmail Paşa döneminde (1863-1879) matbaa, Abdurrahman Rüşdî Bey'den satın alınarak yönetimi hıdivlik dairesine bağlandı. Başma Hüseyin Hüsnü

¹⁵⁸ İhsanoğlu, **a.g.e.**, s.177-180.

Efendi getirildi ve matbaanın adı Matbaatu Bulaki's-seniyye olarak değiştirildi. Elle çalışan baskı makinelerinin yerine buharlı makineler, iyice bozulan hurufat yerine de yenileri satın alındı. Avrupa'dan özel olarak baskı ustaları getirildi. Bastığı örnek kitaplarla, milletlerarası 1867 Paris (gümüş madalya) ve 1873 Viyana sergilerine katıldı. Hidiv Mehmed Tevfik Paşa döneminde ise (1879-1892) matbaa 20 Haziran 1880'de millileştirilip Matbaatu Bulaki'l-âmiriyye adını aldı.

Mısır'ın geçirdiği siyasi değişikliklerden sonra 13 Ağustos 1956'da çıkarılan bir kanunla resmi matbaalar özelleştirilmiş olup Bulak Matbaasının denetimi de bir heyete (el-Hey'etu'l-âmmе li'ş-şuûni'l-metâbi) verilmiştir ¹⁵⁹ Bulak Matbaası günümüzde halen hem Mısır'a hem de tüm Arap dünyasına hizmet vermektedir¹⁶⁰.

2.8.3. Bu Dönemde Mısır'da Kurulan Diğer Matbaalar

Bulak'ta açılan okulların ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla zaman zaman küçük çaplı matbaalar da kurulmuştur. Bunların arasında uzun ömürlü olmayan el-Kal'a (Kale-1822) çoğunlukla taş baskısı (litografya) basım yapmaktaydı. Kale asırlarca Mısır devlet merkezinin mekânı idi ve aynı zamanda sözü geçen matbaacılık faaliyetlerine ilk kez şahit olunan yerdі. Kale'deki geniş çaplı basım faaliyetleri, 1822'den 1859'a kadar olan dönem için incelenecek olursa; 1830'dan önceki ilk dönemde, Osmanlı idaresinde dağıtılan idari bir evrak olan "jurnal"ın yayımlanmasına dair ilk referans bilgi, 1822'de gezgin Brocchi tarafından verilmiştir. Brocchi, günlük Arapça veya Türkçe olarak yüz veya daha az sayıda kopya halinde basılan bu raporların etkisinden bahsetmiştir. Raporlar, idari materyallerden ayrı olarak, *Bin Bir Gece Masalları*'ndan çıkarılan hikayeleri de içermektedirler. Basılan bu raporlar daha sonra *el-Curnal'ul-Hidîvî* olarak bilinen süreli yayına dönüştüğünde, basımı daha düzenli hale gelmişti. Mehmet Ali Paşa ve onun üst düzey subaylarına danışmaya yönelik olan bu jurnal, finans, tarım, eğitim ve sanayi olmak üzere tüm konuları içeriyordu. Bu jurnalın ne zaman başladığı bilinmemekle beraber, Arapça ve Türkçe olarak yayımlanan *Vekâyi-i Mısıriyye* gazetesinden sonra muhtemelen sona ermiştir. Bu resmî gazete, 1828 senesi aralık ayından itibaren birkaç bin kopya halinde

¹⁵⁹ Kut, **a.g.m.**, s. 389.

¹⁶⁰ "The Deterioration of the Bulaq Press", Bibliotheca Alexandrina, (Çevrimiçi) <https://www.bibalex.org/bulaqpress/en/Deterioration.htm>, 24 Ağustos 2018.

basılmıştı. 1822 ve 1828 seneleri arasında Kale'deki bu matbaanın varlığından şüphe yoktur. 1830'lu yılların başında Kale'yi ziyaret eden bazı kişiler, buradaki matbaada bazı tarih ve şiir kitapları ile *Vekâyi-i Mısriyye*'nin de basıldığını iddia etmişlerdir. 1830'lardan önce burada idari yayınlar basılmıştır. 1831-32 yıllarında ise Kale'de bir matbaanın varlığı konusunda yine şüphe yoktur ve bu matbaa Dîvânu'l-hidîvî olarak tanınmış olup yayınları ve faaliyetleriyle ilgili fazla bilgi bulunmamaktadır.

Mehmet Ali Paşa'nın ilk gazete çalışması, ileride de değineceğimiz *Vekâyi-i Mısriyye*'dir. Bu gazetenin ilk baskısının yayımlanmaya başlandığı tarih olan 3 Aralık 1828'den itibaren basımını Bulak Matbaası üstlenmişti. Basımı, 21 Ocak 1829'da kurulan Kalemü'l-vekâyi tarafından kontrol edilmekteydi. 15 Haziran 1833'e kadar gazetenin basımı Bulak Matbaası tarafından yapılmıştı fakat söz konusu tarihe ait olan sayısında matbaa adı Matba'atu kalemî'l-vekâyi bi'l-kal'a olarak görülür. Gazetenin 1833 ve 1840'lı yıllar arasındaki çeşitli baskılarında da matbaa adı, Matba'atu dîvânî'l-vekâyi'l-Mısriyye olarak yer alır. Dîvânu'l-vekâyi'deki matbaanın kuruluş tarihi bilinmemektedir fakat basım faaliyetlerine ilk referans 16 Nisan 1832'deki bir sayısında görülmüştür. Yani Matba'atu kalemî'l-vekâyi daha sonra Matba'atu dîvânî'l-vekâyi'l-Mısriyye olarak bilinmiştir¹⁶¹.

Matbaa, Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'a medeniyeti nakletme amacını gerçekleştirmesinde büyük bir vesile idi. Bu hedefine ulaşma yolu ise tercümeydi. Tercüme edilmiş kitaplar basılarak, çok sayıda nüsha ordu birliklerindeki askerlere, okullardaki öğrencilere ve hatta halka dağıtılmalıydı. Bu sebeple başka birçok matbaa da kurulmuş ve çoğunluğu okullara bağlanmıştı. Özellikle Bulak'a uzak olan okullar için, büyük matbaa merkezine ulaşımında meşakkat olmaksızın, tercümesi yapılmış olan kitapların basılmasını kolaylaştırmak üzere okullara matbaa eklenmişti. Bunlardan bir tanesi Ebû Za'bal'daki Tıp Okuluna eklenen matbaa idi (1827)¹⁶². Burada basılan ilk kitap, 1832'de tıp alanında tercüme edilmiş olan *el-Kavlü's-sarîh fî ilmi't-teşrîh* adlı eserdir. Bu eser Doktor Clot Bey tarafından telif edilmişti. Bu matbaada basılan son eser ise, İbrahim Bey en-Nebravî tarafından telif edilen *Kitâbu'l-erbitati'l-cerrahiyye* adlı eserdir (1838)¹⁶³. Bu okul Kasru'l-Aynî'ye nakledilene kadar,

¹⁶¹ Cheng-Hsiang, *a.g.e.*, s. 37-38.

¹⁶² Şeyyal, *Târîhu't-Terceme ve Hareketu's-Sekafe*, s. 200.

¹⁶³ Zeydan, *Târîhu Âdâbi'l-lugati'l-'arabiyye*, C.IV, s. 32.

burada tıp konusunda tercüme edilmiş kitapların basımı devam etmiş, daha sonra okulun kitapları Bulak'ta basılmıştır¹⁶⁴.

Diğer bir matbaa Tarra'daki Topçu Okuluna bağlı bulunan matbaa idi (1832). Bu okul, günümüze kadar ulaşan, burada basılan ilk kitap olan *el-Kenzu'l-muhtar fi keşfi'l-aradî ve'l-bihâr* (1834-1835) ve *Kelile ve Dimne* (1835-36) eserleri ile tanınmıştır¹⁶⁵. Burada ayrıca harp, matematik ve coğrafya kitaplarının da basımı yapılmıştır. Benzer şekilde, Gize'deki harp okulunda da başka bir matbaa bulunmaktaydı. Kale'de de bir dönem *Vekâyi-i Mısriyye*'nin basıldığı bir matbaa daha vardı.

Mühendishane okulu Bulak'ta bulunmasına rağmen, 1844-45 yılı civarında özellikle çeşitli matematik kitapları ile bunlara eklenmiş açıklayıcı şekiller ve tabloların basılması için, taş baskısı basım yapan bir matbaa daha eklenmiştir.

Kuruluş tarihi tam olarak bilinmeyen bir diğer matbaa ise, İskenderiye'deki Re'su't-Tîn Sarayı'nda bulunan bir matbaa idi. Bu matbaada da bu asırda tercüme edilen bazı kitapların basıldığı bilinmekte olup bu kitaplar Türkçeye tercüme edilmiş tarih kitaplarıydı. Bu kitaplardan yola çıkarak, sarayın içerisinde kurulan bu matbaanın 1832 senesi civarında tesis edilmiş olması muhtemeldir. 1834 senesinde, Rovigo Dük'ünün (Duc de Rovigo) telif ettiği *Târîhu Napolyon* ile Botta'nın telif ettiği *Târîhu İtalya* basılan kitaplar arasındadır. İskenderiye körfezindeki Divanın kâtibi Aziz Efendi, her iki kitabı da Fransızcadan Türkçeye tercüme etmişti¹⁶⁶. Bu matbaada basılan kitaplar arasında *Şerh-i Divan-i Hafız-i Şirazi* de bulunmaktaydı¹⁶⁷. Yine bu matbaa da ayrıca Fransız resmî gazetesi *Le Moniteur Égyptien* de basılmıştır. Bu gazete, Ağustos 1833'den Mart 1834'e kadar yaklaşık sekiz ay bu matbaadan çıkarılmaya devam etmiştir.

Mısır'da, getirilen yeni düzenlemeden sonra, emir, bildiri ve kanunları yayımlamak üzere, bazı divanlara özel matbaa dâhil edildi. Dîvânu'l-medâris (1837'den sonra) ve Dîvânu'l-cihâdiyye'nin (1831) kendi matbaası bulunmaktaydı.

¹⁶⁴ Şeyyal, *Târîhu't-Terceme ve Hareketu's-Sekafe*, s. 200.

¹⁶⁵ Cheng-Hsiang, *a.g.e.*, s. 50-51.

¹⁶⁶ Şeyyal, *Târîhu't-Terceme ve Hareketu's-Sekafe*, s. 200.

¹⁶⁷ Cheng-Hsiang, *a.g.e.*, s. 45.

Bununla beraber, bu matbaalar tercüme edilmiş kitapları da basmaktaydı. Dîvânu'l-cihâdiyye'nin matbaasında, 1834 (35) senesinde *Risâletu fî 'ilâci't-tâ'ûn*, 1835 (36) senesinde *Risâletu fihâ yecibu ittihâzuhu li men 'i'l-cereb ve'd-dâi'l-frencî 'an 'asâkiri'l-cihâdiyye ve nisâuhâ* ve Clot Bey'in yazdığı iki risale (mektup) basılmıştır.

Bu matbaaların kurulmasındaki esas amaç tercüme edilmiş olan kitapları basmaktı fakat aynı zamanda basımına ihtiyaç duyulan birçok eski yazma eseri de tekrar hayata kazandırmışlardı. Asrın gelenekleri, tercüme edilmiş olan kitaplardan bin nüsha basılmasını gerektiriyordu. Eğer bu kitaplardan az miktarda varsa, sadece beş yüz adedi basılıyordu. Kitaplar okullardaki öğrencilere tercüme edilmek ve basılmak üzere dağıtılıyordu. Mısır'da basılan kitaplar, Türkiye'de ve Afrika'nın kuzeybatısında (Mağrip Ülkeleri) satış için iyi bir pazar bulmaktaydı. Böylelikle Bulak Matbaası, İstanbul Matbaası (Asitane) ile rekabet ediyordu. Ancak Mısır'da okullar haricinde tercüme edilmiş kitapların rağbet görmesi çok nadirdi. Çünkü okur sayısı azdı ve tercüme edilmiş olan kitapların çoğunluğu teknik kitaplardı. Ezher'de dahi bunlara ihtiyaç duyulmamaktaydı. Bu sebeple bu kitaplar, Bulak Matbaası deposunda veya 1834 (35) senesinde kurulmuş olan Kethüda Divanı'nda muhafaza edilmekteydi. Halk arasında ilmi yaymak için kitapların fiyatında indirim yapılıyor, satışları teşvik ediliyordu¹⁶⁸.

Mehmet Ali Paşa, ilmi canlanma hareketiyle (nahda) iftihar ediyor, tercüme edilmiş ve basılmış kitaplarla gurur duyuyordu. Bu kitaplarla diğer ülkelerle rekabet etmesi gerekiyordu. Hatta çeşitli Avrupa krallarına bu kitaplardan hediye etmeyi de faydalı bulmaktaydı¹⁶⁹.

Bunlardan başka, Mehmet Ali Paşa Girit'te Türkçe-Rumca *Vekâyi-i Giridiyye* gazetesini basan (1830) bir matbaa da kurmuştur¹⁷⁰.

2.9. Basın

Modern anlamda ilk gazeteler Avrupa'da yayımlanmıştır. Günlük haberleri içeren ilk periyodik yayım, 1615 yılında haftalık olarak çıkmaya başlayan Alman *Frankfurter Journal* adlı yayındır. Bunu 1616'da Anvers'te çıkan, *Antwerp Gazette*

¹⁶⁸ Şeyyal, *Târîhu't-Terceme ve Hareketu's-Sekafe*, s. 201.

¹⁶⁹ A.e., s. 202.

¹⁷⁰ Kut, *a.g.m*, s. 389.

olarak da bilinen *Nieuwe Tijdinghen* izlemiştir. 1622’de ise ilk İngiliz gazetesi olan *Weekly Newes* basılmıştır ¹⁷¹. Fransa’da ilk gazete 1631’de haftada bir yayımlanan *La Gazette* adı yayındır. İtalya’da, Floransa’da 1636’da ve Roma’da 1640’ta, İspanya’da ise, Madrid’de 1661’de ilk haftalık gazeteler yayımlanmıştır. Büyük Petro 1703’te St. Petersburg’da kendi gazetesini çıkarmıştır.

Bilinen en eski dergi ise 1665 senesinin başında Paris’te çıkarılan *Journal des Savants* adlı dergidir. Bu dergiyi aynı sene Londra’da neşredilen *Philosophical Transactions (Acta Philosophica)* izlemiştir. Bu iki öncü dergiden sonra ise 1668’de Roma’da *Giornale di Letterati* ve 1682’de *Acta Eruditorum* yayımlanmıştır.

Amerika’da ise, Avrupa’dan yüz yıllık bir gecikmeyle 1741’de *American Magazine* ve *General Magazine* adında iki dergi çıkmıştır ¹⁷².

Türkiye’de ilk Türkçe gazete, ilk Türk matbaasının kurulmasından yüz yıl kadar sonra II. Mahmud’un şahsi ilgisiyle, 1831 yılında çıkarılan ve adı da onun tarafından konulan *Takvîm-i Vekâyi*’dir. Türk dilindeki ilk gazete ise, *Vekâyi-i Misriyye*’dir (1828). Türkçe gazetelerden önce İstanbul’da 1796’da *Gazette Française de Constantinople*, 1821-1831 yılları arasında ise İzmir’de *Le Spectateur oriental*, *Le Smyrnéen*, *Le Courrier de Smyrne* ve *Journal de Smyrne* gibi Fransızca gazeteler çıkarılmıştır. Bunlardan İzmir’de yayımlanan ve Osmanlı Devleti’nin uluslararası alanda menfaatlerini savunan gazetelerle basının önemi konusunda fikir sahibi olan II. Mahmud, bu gazetelerin neşrinde birinci derecede rol sahibi olan kişilerden Alexandre Blacque’ı İstanbul’a çağırarak ona, yayımını *Takvîm-i Vekâyi* ile paralel sürdürecektir. Devlet eliyle neşredilen *Takvîm-i Vekâyi*’nin Arapça, Farsça, Rumca, Ermenice ve Bulgarca nüshaları da çıkarılmıştır. *Takvîm-i Vekâyi*’nin yayım hayatına girmesinden dokuz yıl kadar sonra ise, Türkçe ilk özel gazete olan *Cerîde-i Havâdis*, İngiltere’deki *Morning Herald* gazetesinin İstanbul muhabirliğini yapan William Churchill adlı bir İngiliz taciri tarafından neşredilmiştir (1840). Bu gazete devlet yardımı gördüğünden yarı resmi sayılmıştır. 1860 yılına kadar Türkçeden başka dillerde, on beşin üzerinde gazete

¹⁷¹ “Newspapers”, *The Encyclopaedia Britannica Eleventh Edition*, 29 c., New York, Encyclopaedia Britannica Inc.,1911, C.XIX, s. 544.

¹⁷² Atilla Girgin, *Türkiye’de Yerel Basın*, İstanbul, Der Yayınları, 2009, s. 5.

çıkmasına rağmen, *Takvîm-i Vekâyî* ve *Cerîde-i Havâdis* dışında, bir tıp dergisi olan *Vekâyî-i Tıbbiyye*'den başka Türkçe süreli yayına rastlanmamaktadır. 1860'ta Şinâsî'nin desteğini alan Âgâh Efendi, devletten yardım almadan *Tercümân-ı Ahvâl*'i yayımlayarak ilk özel gazeteyi çıkaran kişi olmuştur¹⁷³.

2.9.1. Mısır'da Basın

Arap basını 18. yüzyıl sonunda Kahire'de gelişim göstermiştir. Bu gelişme Fransız işgali ve Napolyon'un Mısır'a gelişiyle olmuştur. Böylelikle Batılı ülkeler Arap ülkelerine yeni medeniyetin kökleriyle gazetecilik ilmini getirmişlerdir¹⁷⁴. Önceden de bahsedildiği üzere, Napolyon beraberinde matbaayı getirmiş ve bu matbaayı Arapça, Yunanca ve Fransızca harflerle donatmıştı. Ayrıca İbranice, Süryanice ve Kiptice harfler de getirmişti. Napolyon ayrıca matbaacılara ve matbaa teşhizatına da özel ilgi göstermişti. Onun için matbaa, çeşitli yayınları neşretmek üzere kullanacağı, propagandasına en fazla ve en yaygın hizmeti sunacak olan, resmi ve modern bir araçtı. Özellikle Fransız işgalinde, duyuruların ve haberlerin yayılması için birkaç araca sınımlıydı. Bunlar caddelerdeki tellallar, basılan yayınlar ve üçüncü olarak da gazete idi.

Napolyon 1798'de iki adet Fransızca gazete kurdu. Napolyon ve General Kléber'den sonra işgalin üçüncü generali Menou, *et-Tenbîh* adında Arapça olan bir gazete çıkarmak istemiş, kurulması için emir çıkmış fakat gazete çıkmamıştır ve bu konuda ışık görülmemiştir. Bu durum, Fransız işgalinin, Mısır'ın her yerinde kendisine istikrar kaybettiren güçlü bir direnişle karşılaşması sebebiyledir.

Burada önemli olan, Bonapart'ın iki gazete çıkarmış olması ve böylelikle Mısır'ın Arap ülkeleri arasında gazetecilikle (basınla) tanışan ilk ülke olmasıdır. Ayrıca Mısır, gazeteciliğin beşiği olan Avrupa haricinde, belki de bu basın aracıyla tanışan ilk ülkelerden birisidir.

Napolyon'un çıkardığı ilk gazete *Le Courier de l'Égypte*'dir. İlk sayısı 28 Ağustos 1798'de çıkmıştır. 116 adet yayımlanmış ve son sayısı Ocak 1801'de

¹⁷³ Âlim Kahraman, "Matbuat", *DİA*, C.XXVIII, s. 121-122.

¹⁷⁴ Filib Dî Tarrâzî, *Târîhu's-sahâfeti'l-'Arabiyye*, Beyrut, el-Matba'atu'l-Edebiyye, C.IV, 1913, s. 45.

çıkıştır. Bu gazetenin hedefleri, Kahire içindeki ve kırsal bölgelerdeki Fransız askerleri ile Mısır'da yerleşmiş bulunan Fransızlarla ilgili haberleri yayımlamaktı.

İkinci gazete ise *La Décade Égyptienne* idi. İlk sayısı Ekim 1798 başlarında çıkmıştır. Bu gazetenin kurulmasına ve üslubunun nasıl olacağına Mısır Bilim Akademisi'nin ilk toplantısında karar verilmiştir. Toplantı tutanakları yayımlanmış ve araştırmaları kayıt altına alınmıştır. Bu gazete Mısır'a ait çeşitli toplumsal, edebi ve iktisadi konulardaki çalışmaları içeren ilmi bir gazeteydi. İşgalin ilmi faaliyetlerinin tescili ve resmi bir belgesiydi. Kahire'de yaşayan, edebiyat, iktisat, çoğunluğu da savaş konularıyla veya şehir ve kırsal bölge haberleriyle, Mısır'daki hayatı gösteren resimlerle ilgilenen Fransızlar için çıkmaktaydı. Yapılan çalışmaları içeren bu gazete, misyonunu yerine getirmiş, Bonapart'ı ve bilim adamlarını memnun etmiştir. Fransa'daki yurttaşlarının gözündeki de mevkilerini yüceltmıştır.

Mısır böylelikle, o zamandaki komşu devletlerle veya Osmanlı Devleti'ne bağlı vilayetlerle karşılaştırılacak olursa, gazetecilikle erken tanışmış oluyordu. Mısır mekân olarak gazetecilikle tanışmıştı fakat gerçekte gazetecilikle tanışan Mısır'ın kendi insanları değildi. İşgalin iki gazetesi de Fransızca idi ve bahsetmiş olduğumuz bu iki gazete esas olarak askerler ile o sırada Mısır'da yaşayan Fransızlara yönelikti. Bu iki gazetenin çıkışı da Fransız işgalinin varlığına ve istikrarına bağlıydı. İşgalin üçüncü yılı yani 1801'de bu iki gazetenin yayını da durduruldu. Yani Fransızların ülkelerine dönmesiyle beraber bu gazeteler de tükenmiş oldu. Fransızlar ülkelerine döndüklerinde matbaalarını, tüm alet ve teçhizatlarını da yanlarında götürdüler. 1801 senesinin sonlarından itibaren ülke matbaasız ve gazetesiz kaldı. Bu durum birkaç yıl içerisinde Mehmet Ali Paşa'nın idareyi ele almasına dek sürdü. Daha önce de bahsettiğimiz üzere, Mehmet Ali Paşa 1819'da Bulak Matbaasının temelini atmıştı ve matbaanın varlığı Mısır'a Mehmet Ali Paşa'nın çıkardığı resmî gazetelerle tanışma fırsatını verdi¹⁷⁵. Arap dili, 27 yıl boyunca Mehmet Ali Paşa'nın kurduğu *Vekâyi-i Misriyye*'ye (1828) kadar gazetenin faydalarından mahrum kaldı¹⁷⁶.

¹⁷⁵ Râmî 'Atâ Sadîk, *es-sahâfetu'l-Misriyye fi'l-karni't-tâs'i 'aşar târîhuha ve iftitâhiyyâtuhâ*, Kahire, Mektebetu's-Şurûku'd-Duveliyye, 2007, s. 13-15.

¹⁷⁶ Tarrâzî, *a.g.e.*, C.IV, s. 46.

Napolyon ayrıca 1799'da Mısır'la ilgili haberleri yayımlamak ve bölgede yaşayanlara emirleri duyurmak üzere *el-Havadis'ul-yevmiyye* adında günlük bir gazete kurmuştur. Bu gazetenin yazımıyla, ileride sözünü edeceğimiz, dönemin önemli edebiyatçı ve tarihçisi İsmail b. Haşşâb görevlendirilmiş ve bu görevi en iyi şekilde yerine getirmiştir. Muasırı olan meşhur tarihçi Abdurrahman b. Hasan el-Cebertî'nin de belirttiği üzere, Fransızlar onu, divanda her gün olan bitenin tarihini yazmakla görevlendirmişlerdi çünkü tüm divanlarındaki ve hükmettikleri yerlerdeki günlük olayların kaydedilmesine çok önem veriyorlardı. Sonra bunları bir özet halinde ayrıca derleyip, çok sayıda nüsha bastıktan sonra kayıtlarında saklıyor ve sonra bu nüshaları tüm orduya dağıtıyorlardı. Bu görevi General Abdullah Jacques Menou'nun yönetimi müddetince de devam etmiştir¹⁷⁷.

2.9.2. Curnalu'l-Hidîvî

Gazetecilik, Fransız işgali günlerinde Mısır'a tamamen yabancıydı. Bu yeni sahayı Mısırlılara tanıtan da bu işgal oldu. Daha sonra Mehmet Ali Paşa yönetime geldiğinde, kendine özgü bir siyaset getirerek birçok alanda olduğu gibi basını da tekeline aldı.

Mehmet Ali Paşa, bölgelerin hesaplarıyla (muhasabesiyle) ayda en az bir kez ilgilenmek istedi. Fakat bunu yeterli bulmayınca, haftada bir, daha sonra da her gün ilgilenilmesini talep etti ve böylelikle Dîvânü'l-curnal'i kurdu. Kale'de bu divanın bültenlerini basmak üzere bir matbaa da bulunuyordu. Paşa'ya bu "curnal"inden az bir nüsha bastırmak yeterli gelmedi, günlük yüz nüsha bastırarak, bu nüshaları divandaki ve nahiyeledeki memurlara dağıttı¹⁷⁸. 1813 yılı civarında yani matbaa ortaya çıkmadan önce el yazısı nüshalara itimat edilmekteydi¹⁷⁹. *Curnalu'l-Hidîvî, Vekâyi-i Mısriyye*'nin bir nevi ön hazırlayıcısı veya habercisi oldu. Mehmet Ali Paşa'nın merkezi idaresinin bir alt teşkilatı olan Jurnal Dîvânı'nın (Dîvânü'l-curnal) hazırladığı, Mısır'ın değişik bölgelerinden istenilen raporları içeren bu jurnal (gazete), Türkçe ve Arapça olarak yayımlanıyordu. Fakat bu jurnalın günümüze kadar ulaşan herhangi bir

¹⁷⁷ Tarrâzî, **a.g.e.**, C.IV, s. 48.

¹⁷⁸ Abdullatif Hamza, **Edebu'l-makaleti's-sahafîyye fi Mısır**, Kahire, Daru'l-Fikri'l-Arabi, t.y., s. 25.

¹⁷⁹ Sadık, **a.g.e.**, s. 16.

nüshası bulunmamaktadır. Hakkındaki bilgiler dönemin belge ve kaynaklarının verdiği malumat ile sınırlıdır.

Rivayet edildiği üzere, Türkçe ve Arapça olarak her gün yüzer nüsha şeklinde basılan bu raporlar, resmi devlet haberlerinin yanı sıra *Binbir Gece Masalları*'ndan da bazı örnekleri içermekteydi. Gazetenin Jurnal Nâzırı Mahmud Efendi tarafından hazırlandığına ve 1822 senesinden önce de mevcut olduğuna dair işaretler vardır. *Curnalu'l-Hidvî*'nin ilk nüshasının ne zaman çıktığı bilinmemekle beraber, *Vekâyi-i Mısriyye*'nin yayın hayatına çıkmasından sonra da yayımlanmaya devam ettiği bilinmektedir. Kahire Kalesi'nde Jurnal Matbaası adı ile kurulan özel matbaada basılan bu jurnaller vasıtasıyla, Mısır'ın her tarafından Jurnal Dîvânı'na gelen her türlü idari ve mali tasarruflar konusundaki haberler ile, hükümetin tarım ve bayındırlık konularında yürüttüğü çalışmalar hakkındaki gelişmeler, Mehmet Ali Paşa ile yardımcısına sunulmuştur. 1831'e kadar devam ettiği bilinen bu jurnallerin yayımlanmasının ne zaman sona erdiği bilinmemektedir ¹⁸⁰.

Halkın bu jurnalle bir ilgisi yoktu. *Curnalu'l-Hidvî* esasen resmi bir haber gazetesiydi. Bununla beraber jurnalin bu resmi vasfı, eğlendirici kıssalar içermesine engel değildi. Böylelikle Mısır basını resmi haberciliğe de başlamış oluyordu ¹⁸¹.

2.9.3. Vekâyi-i Mısriyye

Fransızların Mısır'dan çıkışlarından sonra Arapça, Mehmet Ali Paşa'nın şahsında kendisine güçlü bir destek bulana dek gazeteciliğin (basının) nimetlerinden yoksun kalmıştı. Islahatlara başlayan Paşa, yönetime gelir gelmez dikkatini Mısır'da yaşayanlar arasında kültürel faaliyetlerin kapsamını genişletme işine yöneltmişti. Böylelikle, daha önce de belirtildiği üzere, 1821'de tüm Arapça konuşanlara sayısız hizmetlerde bulunan meşhur Bulak Matbaasını kurmuştu. Daha sonra Mehmet Ali Paşa, hükümet emirlerini yaymak, ilanları ve çeşitli resmi hadiseleri duyurmak için bir gazeteye çok gereksinim olduğunun farkına vardı. Bunun üzerine 20 Kasım 1828'de, Kasru'l-Ayn Tıp Okulunun kurucusu olan Dr. Clot Bey'inde ilgilenmesiyle, hükümetin sözcülüğünü yapan ve günümüzde de varlığını sürdüren *Vekâyi-i Mısriyye*

¹⁸⁰ İhsanoğlu, **a.g.e.**, s. 253-254.

¹⁸¹ Sadık, **a.g.e.**, s. 16.

gazetesini kurdu¹⁸². Mehmet Ali Paşa, halkın hükümetin işlerinden haberdar olması ve ıslahatlarını anlaması gerektiğini düşünüyordu. Bunun için de en iyi yol, halk arasında mümkün olduğunca çok kişiye ulaşacak resmi bir gazete çıkarmaktı. Hükümet emirlerini yayımlayacak, ilanları duyuracak ve ülkede olup biten çeşitli resmi havadislerden haberdar edecek bir gazetenin bulunması zaruri bir ihtiyaç haline gelmişti. Böylelikle 3 Aralık 1828’de *Vekâyi-i Mısriyye*’nin ilk sayısı çıktı¹⁸³.

Günümüzde sınırlarımız dışında kalmış olan Mısır’da, Mehmet Ali Paşa tarafından çıkarılmış olan *Vekâyi-i Mısriyye*, İslam basın tarihinde önemli bir yere sahip olduğu kadar, Türk basın tarihinin başlangıcında da çok önemli bir yer işgal eder¹⁸⁴. Mısır’da yayımlanan *Vekâyi-i Mısriyye*, yayımlanmış olan ilk Türkçe-Arapça gazetedir. İstanbul’daki *Takvîm-i Vekâyi* gazetesi bundan üç sene sonra yayımlanmaya başlamıştır (1831) ¹⁸⁵. *Vekâyi-i Mısriyye*’nin *Takvîm-i Vekâyi*’den önce başlamış olması, İstanbul ve Kahire arasındaki modernleşme yarışında Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa’nın hanesine kaydedilen önemli başarılarından biri olup, Osmanlı dünyasında ve İslam âlemindeki resmî gazeteciliğin ilk örneğini teşkil etmiştir ¹⁸⁶. Aynı zamanda bir Müslüman tarafından yayımlanan ilk Türkçe- Arapça gazetedir. Mısır’ın resmî gazetesi olarak hayatini halen devam ettirmesi açısından da hem Türk hem de Arap basın tarihinin en önemli süreli yayınıdır. Her sayfası iki sütundan oluşmaktaydı. Sağdaki sütun Türkçe, soldaki sütun ise Arapçaydı¹⁸⁷. Türkçenin Mısır’daki önemini kaybetmesinden sonra yayımını sadece Arapça olarak sürdürmüş ve değişik isimler altında zamanımıza kadar Mısır hükümetinin resmî gazetesi olarak yayın hayatına devam etmiştir ¹⁸⁸. İlk çıkışında pek düzenli olmasa da genel itibarıyla haftalık bir gazete olarak değerlendirilebilecek olan *Vekâyi-i Mısriyye*, 37 X 22 cm boyutunda ve 4 sayfadan oluşmaktadır ¹⁸⁹.

Vekâyi-i Mısriyye’nin ortaya çıkışını hazırlayan jurnal (gazete) tecrübesinden sonra, vilayetin resmi daire müdür ve başkanlarından, idareleri altında vuku bulan

¹⁸² Tarrâzî, **a.g.e.**, C. IV, s. 49.

¹⁸³ Sadık, **a.g.e.**, s. 16.

¹⁸⁴ Nesimi Yazıcı, **a.g.m.**, s. 267.

¹⁸⁵ İhsanoğlu, **a.g.e.**, s. 251.

¹⁸⁶ **A.e.**, s. 253.

¹⁸⁷ Nesimi Yazıcı, **a.g.m.**, s. 267-269.

¹⁸⁸ İhsanoğlu, **a.g.e.**, s. 253.

¹⁸⁹ Nesimi Yazıcı, **a.g.m.**, s. 269.

havadislerle vakaları birer rapor halinde düzenlemeleri istenmiştir. Paşa'nın bu emri üzerine, hazırlanan raporların, Şura Meclisi ve Vali Divanı'nın haberleriyle birlikte, yeni çıkacak gazetenin çalışmalarını yürütecek Vekâyi Kalemine gönderilmeleri ve iki dilde redaksiyonlarının yapıp gazete halinde basılması yoluna gidilmiştir. Mehmet Ali Paşa'nın bu gazeteyi çıkarmaktaki esas amacı, ailesi, yakın çevresi, Türkçe ve Arapça konuşan resmi görevlilerle (mülki ve askeri zevat), Mısırlı ulema sınıfına (Ezherliler) kendi çalışmalarını anlatmak, onların siyaset ve bayındırlık bakımından idarenin programına bağlılıklarını sağlamaktır. Bu muhatap kitlesine daha sonraları kurulan yeni okulların hoca ve öğrencileri de katılmıştı¹⁹⁰. İdarenin görüşlerini, yaptıklarını, bunların sebeplerini ve hedeflerini yönetim kademelerine iletmeyi amaçlıyordu. Bu bakımdan dış kamuoyundan çok, iç kamuoyuna hitap etmek hedeflenmişti. Bu sebeple gazete, belirli kademelerdeki mülki erkân, ilmiye mensupları ve askerlere, mecburi abone kaydı suretiyle iletilmişti. Zaman içerisinde değişiklikler gösteren baskı sayısı konusunda çok kesin veriler bulunmamaktadır fakat ilk dönemde 600 adet basıldığı hususunda görüşler vardır. *Vekâyi-i Mısriyye* ilk çıkışından on yedi sene geçtikten sonra bile 1000'in çok üzerinde aboneye sahip olabiliyordu¹⁹¹. Önceleri bedava dağıtılan gazetenin, sonraki mecburi aboneliğinde en ilgi çekici yönlerden birisi de Türkçe ve Arapça bilmeyen Frenk memurlarında buna tabi tutulmasıydı. Gazetenin hazırlanması, basılması ve dağıtılmasının her yönüyle ilgilenen Mehmet Ali Paşa, yürüttüğü Şam ve Girit seferlerinde de ordularına *Vekâyi-i Mısriyye*'nin özel postalar ile ulaştırılmasını sağlamıştı¹⁹².

Vekâyi-i Mısriyye'nin otuz ikinci sayısında, bu gazetenin Mısır'ın hem Türk hem de Arap halkının yararlanmasını sağlamak amacıyla hazırlandığı belirtilmektedir. Mehmet Ali Paşa'nın bu konudaki temel düşünceleri, gazetede şu şekilde ifade edilmektedir:

“...Şimdiye kadar Türkçe ve Arapça'yı birlikte ihtiva eden bir vekâyinâme görülmüş ve işitilmiş olmadığından bu güzel tarz, icat ve yoktan var etmeleri dalkavukluk sayılmasın, bir keramet kaynağı olup Arap, Acem, Rum (Türk) yazarlarından seçilmiş bir vekâyi olmakla, kıyamet gününe kadar bütün insanlara bir hediye olacağı açıktır.”

¹⁹⁰ İhsanoğlu, **a.g.e.**, s. 254.

¹⁹¹ Nesimi Yazıcı, **a.g.m.**, s. 270.

¹⁹² İhsanoğlu, **a.g.e.**, s. 254.

Mehmet Ali Paşa övünme payını ilk gazeteyi çıkarmaktan çok, iki dili bir arada kullanmakta bulmaktaydı ve daha da önemlisi halk tarafından konuşulan dilleri tercih ederek küçümsenmeyecek bir adım atmıştı. Avrupa’da basın dili zaman içerisinde sadeleşmişken, Doğu’da daha ilk adımda sade dil resmi bir şekilde gündeme getirilmiş ve Paşa bu konuda son derece kararlı davranmıştır. Yanlısız ve sade bir yazım sağlamak için büyük çaba sarf etmiş, özellikle dil üzerinde durmuştur. Türkçe metinlerdeki yanlışları yakından izlediğine dair birçok işaret bulunur. Gazetede yayımlanacak metinler önce Türkçe yazılmakta, Avrupa dillerinden alınan yazılar ise Türkçeye tercüme edildikten sonra Paşa’nın onayına sunulmakta ve daha sonra gerekli görülenler Arapçaya çevrilmekteydi. Yani Arapça bölüm Türkçenin tercümesi olduğundan, her şeyden önce Türkçenin yani ana metnin doğru olması gerekmektedir. Arapça bilgisi olmayan Mehmet Ali Paşa, bu kısımla çok fazla ilgilenmemekteydi. Kuruluşundan itibaren on dört yıl boyunca *Vekâyi-i Mısriyye*’de çıkan yazılar önce Türkçe kaleme alınmış, daha sonra Arapçaya tercüme edilmiştir. 1841’de Yabancı Diller Okulu Nazırı olan Rifâa et-Tahtâvî’nin bu gazetede editörlük görevine getirilmesiyle, Arapça kısma verilen önem de artmaya başlamıştı. et-Tahtâvî’den istenilen görev, yayımlanacak yazıların metinlerinin önce Arapça hazırlanması, daha sonra da Türkçeye çevrilmesiydi. Ancak İstanbul gazetelerinden yapılan alıntılar ile dış basından Mehmet Ali Paşa’nın okuması için hazırlanan haberler Türkçe aslından Arapçaya çevrilmiştir. et-Tahtâvî görevine 1851 yılına kadar devam etmiş, gazetenin ön hazırlık safhasında Arapçayı ön sıraya geçirmek hususunda başarılı olmuştur¹⁹³. *Vekâyi-i Mısriyye* bir dönem tamamen Türkçe olarak neşredilmiş (4 Ocak 1847-17 Ekim 1851 arası), nihayetinde gazete tamamen Arapça olduğu gibi, Türk gazeteciliğinden ziyade Arap gazeteciliğinin bir okulu olmuştur¹⁹⁴. *Vekâyi-i Mısriyye*’de görev üstlenmiş önemli Arap müellifler arasında; Rifâa et-Tahtâvî, Hasan el-Attâr, Şihabuddin Muhammed b. İsmail el-Mekkî, Ahmed Fâris eş-Şidyâk, Ahmed Abdurrahim, Mustafa Selame, Salih Mecdi Bey, Muhammed Abduh, Abdulkерim Selman ve Süleyman el-‘Abd gibi isimler sayılabilir¹⁹⁵.

¹⁹³ A.e., s. 255- 257.

¹⁹⁴ Nesimi Yazıcı, a.g.m., s. 270.

¹⁹⁵ Tarrâzi, a.g.e., C.IV, s. 49-50.

Vekâyi-i Mısriyye'de, içeriği bakımından gerek günümüzün ve gerekse de kendi döneminin Avrupa'sındaki resmî gazetelerden farklı olarak, bir resmî gazetede bulunması doğal olan yasalar, divan kararları, çeşitli talimatlar gibi idari konularla ilgili yazıların yanı sıra, çeşitli konularda makaleler, özellikle haberler ve ilanlar da bulunabiliyordu. Mehmet Ali Paşa, gazetenin her şeyiyle yakından ilgileniyor, müsveddelerini kontrol ediyor ve basıldıktan sonra aynen neşredilip edilmediğini araştırıyordu. Paşa, *Vekâyi-i Mısriyye*'nin hükümetin resmî gazetesi olmasından dolayı, her türlü hatadan uzak olmasını ve gazetenin, abonelerine düzenli olarak gönderilmesinin teminini istiyordu¹⁹⁶. Önceden de belirtildiği üzere, ilk çıkışında sabit bir yayımlanma zamanı olmayan gazete, bazen haftada üç kez bazen de haftada bir kez çıkıyordu. Daha sonra çıkış zamanı düzene girmiştir¹⁹⁷. Esas olarak ülke içi hedeflenerek yayımlanmıştır fakat Mehmet Ali Paşa'nın gücünün ulaştığı, Sudan, Hicaz, Girit, Mora, Suriye, Lübnan ve Güneydoğu Anadolu gibi bölgelere de dağıtılmış olmalıdır.

Vekâyi-i Mısriyye, ilk çıkışından 535. sayısına kadar (15 Haziran 1833) Bulak Matbaasında basıldı. Daha sonra 3 Haziran 1845'e kadar, Mehmet Ali Paşa'nın kendisi için yaptırdığı Kal'a Matbaası'nda basılan gazete, bu tarihten itibaren tekrar Bulak Matbaasında basılmıştır. Gazetede görev yapmış olan önemli nazırlar arasında ise, Sami Efendi (1831'e kadar), Derviş Ahmed Efendi, Kâşif Efendi, Ahmed Efendi, Hasan Ratib Efendi, Sabri Efendi ve Fatih Efendi sayılabilir. Aziz Efendi ilk zamanlarda Türkçe muharriri olarak görev yapmıştır. Arapça bölümünde yazı işlerine kimin baktığı konusunda ihtilaf olsa da Hasan el-Attâr, Rifâa et-Tahtâvî ve Ahmed Fâris eş-Şidyâk isimleri öne sürülmüştür. *Vekâyi-i Mısriyye* ile ilgili olarak ilk ve günümüze kadar da olmak üzere en kapsamlı çalışma olan *Tarihu'l-Vekâyii'l-Mısriyye* (Kahire, 1893) adlı eserin sahibi Mısırlı müellif İbrahim Abduh'un araştırmalarına göre, Türkçe metinleri Arapçaya tercüme edenler arasında, Hoca Nasrullah (Nasrî) bulunmaktaydı. Kendisine yardım edenler arasında, Şihabuddin Muhammed b. İsmail ve Abdurrahman Safedî yer alıyordu¹⁹⁸.

¹⁹⁶ Nesimi Yazıcı, **a.g.m.**, s. 271.

¹⁹⁷ Sadık, **a.g.e.**, s. 16.

¹⁹⁸ Nesimi Yazıcı, **a.g.m.**, s. 272-273.

Mehmet Ali Paşa'nın son yıllarında (ö.1849) *Vekâyi-i Mısriyye*'de önemli ve mantıklı bir yenilik gerçekleştirilmiş, 1846 yılında gazete aynı anda iki dille basılmayıp, bu iki dilde bağımsız iki gazete halinde yayımlanmaya başlanmıştır. Yeni şekliyle çıkan iki gazeteden her birisi tek dilde ve üç sütun halinde olup Mehmet Ali Paşa ve ondan sonra gelen oğullarının dönemlerindeki bazı iniş çıkışlarına rağmen aynı şekilde devam etmiştir. Hidiv İsmail Paşa döneminde (1863-1879) iki dilde iki ayrı gazete basımına devam edilmekle beraber, *Vekâyi-i Mısriyye* sadece Arapça nüshaya mahsus kalmış olup, Türkçe nüshaya *Ruznâme-i Vekâyi-i Mısriyye* adı verilmiştir ¹⁹⁹.

2.9.4. Cerîde-i Askeriyye

Vekâyi-i Mısriyye Mısır ordusuyla ilgili detayları kaydetmek hususunda, özellikle de Suriye seferinden sonra tek başına yeterli olamazdı. Mehmet Ali Paşa, yeni bir gazete kurmayı düşündü ²⁰⁰. Orduları, oğlu İbrahim Paşa komutasında önce Suriye'ye, sonra da Güney Anadolu'ya girdiğinde, askerlik konusuna özellikle önem vermekte olan Paşa, orduyla ilgili haberleri içeren Türkçe bir gazete çıkarmaya başladı²⁰¹. Bu gazete *Cerîde-i Askeriyye* idi (1833). Gazete, her iki günde bir Cihâdiye Matbaası'nda basılıyordu. Orduda vuku bulan suçların yayımlanmasına özen gösteriliyordu ve ayrıca bu suçlara karşı, çıkan hükümler de yayımlanıyordu. Bu gazete, Mısır'da çıkan ve konusunda uzman olan gazetelerin ilki sayılıyordu²⁰². Ayrıca bu gazeteyi daha sonra bizzat Osmanlı başkentinde görülecek olan Türkçe askeri süreli yayınların da ilki olarak kabul etmek gerekir²⁰³.

2.9.5. Vekâyi-i Giridiyye

Bu gazete, Rum isyanını bastırmaktaki katkılarından dolayı Girit Valiliğinin Mehmet Ali Paşa'ya verilmesi üzerine, Paşa tarafından Girit'te girilen ıslahatın bir parçası olarak çıkarılmıştır. Bunun için öncelikle Hanya'da bir matbaa kurulmuştur. İlk sayısı Aralık 1830 veya Ocak 1831'de çıkarılmış olması gerektiği araştırmacı Orhan Koloğlu tarafından ifade edilen *Vekâyi-i Giridiyye* (Rumca *Kritiki Efimeri*),

¹⁹⁹ İhsanoğlu, **a.g.e.**, s. 257.

²⁰⁰ Sadık, **a.g.e.**, s. 17.

²⁰¹ Nesimi Yazıcı, **a.g.m.**, s. 273.

²⁰² Sadık, **a.g.e.**, s. 17.

²⁰³ Nesimi Yazıcı, **a.g.m.**, s. 273.

Türk basın tarihinde Türkçe kısımlar ihtiva eden ilk gazeteler arasında yer alması bakımından önemlidir. Hanya'da Türkçe-Rumca olarak yayımlanmış olan gazete varlığını muhtemelen 1841'e kadar devam ettirmiştir.

2.9.6. Le Moniteur Égyptien

Le Moniteur Égyptien, Mehmet Ali Paşa'nın çıkarmış olduğu Fransızca bir gazetedir. *Vekâyi-i Mısriyye* içe dönük, yani devlet görevlileri ve iç kamuoyu için yayım yaparken, bu sırada içinde bulunulan durum, haber akışını ülke dışına da yönlendirmeyi gerektiriyordu. Bu da ancak o sırada geçerli bir yabancı dille yani Fransızca bir gazete çıkarmakla mümkün olabilirdi. Nitekim Osmanlı başkentinde bu konu daha iyi değerlendirilmiş ve 1 Kasım 1831'de ilk sayısı çıkan *Takvîm-i Vekâyi*'den hemen dört gün sonra 5 Kasım'da, onun Fransızca nüshası sayılabilecek olan *Le Moniteur Ottoman* çıkarılmıştı. Bu gelişmeden Mehmet Ali Paşa'nın ne derece etkilendiği bilinmese de bir örnek olarak önünde bulunduğu ve *Le Moniteur Égyptien*'in Ağustos 1833'te çıkarıldığı görülür. Gazete Charles Turles'in yönetiminde idi. Fakat bu gazete, Osmanlı başkentinde çıkarılan *Le Moniteur Ottoman* kadar ilgi görmedi ve ilk çıkışından sekiz ay sonra Mart 1834'te yayımına ara verdi. Bu gazetenin tekrar doğuşu Hidiv İsmail Paşa döneminde (1863-1879), 1874 senesinde olacaktır²⁰⁴.

2.9.7. Ravdatu'l-Medâris Dergisi

Ali Paşa Mübarek tarafından 1870 senesinde kurulmuş olup Rifâa et-Tahtâvî bu derginin yazı işleri müdürlüğüne getirilmiştir. İlmî, edebî ve toplumsal konuları içermektedir. Millî Eğitim Bakanlığı'nın bu dergiyi kurmasındaki amaç Arap edebiyatını canlandırmak ve modern bilgileri yaymaktır²⁰⁵. Bilimsel inceleme ve araştırmaların yer aldığı bu dergi, Mısır'ın ilk dergisidir. Ali Paşa Mübarek, Salih Mecdi Bey, Abdullah Ebû's-Su'ûd Efendi gibi Mısır'ın önde gelen alimleri ve edipleri de yazı işlerine destek olmaktadır²⁰⁶. İlk sayısı 1870 yılında yayımlanmış olan dergi, ayda iki kez çıkmaktaydı. Kültürel açıdan çok faydalı olmuş, öğrencilere ücretsiz dağıtılmış, ilim ve bilginin yayılmasına vesile olmuştur²⁰⁷. Çeşitli alanların yanı sıra,

²⁰⁴ A.e., s. 273-274.

²⁰⁵ er-Râfî, *Asr Muhammed Ali*, s. 448.

²⁰⁶ Cemaleddin Şeyyal, *Rifâa Râfî' et-Tahtâvî*, Kahire, Dâru'l-Maârif, 1980, s. 52.

²⁰⁷ er-Râfî, *Asr Muhammed Ali*, s. 449.

fıkıh ve tarih konularını da içeren dergide şiirlere de yer verilmekteydi²⁰⁸. Örneğin İsmail Paşa Sabrî'nin zarif bir üsluba sahip ve modern şiirin ruhunun tecelli ettiği kasideleri de dergide yer almıştır²⁰⁹. Dergide ayrıca et-Tahtâvî'nin de edebiyat ve tarih konularında olan kıymetli araştırmaları da bulunmaktaydı²¹⁰.

2.10. İlmî ve Edebi Cemiyetler

Mısır'da cemiyetlerin gelişimi Fransız işgalinden itibaren başlamıştır. Napolyon Bonapart, resmi dili Fransızca olan Mısır Bilim Akademisi'ni kurmuş ve bu akademiye Fransızca "Institut d'Égypte" adını vermiştir. Akademi ilk toplantısını 22 Ağustos 1798'de Nasıriyeli Hasan Şarkas'ın evinde yapmıştır. Asrın edipleri, şahit oldukları yenilikler ve icatlar karşısında hayrete düşmüşlerdir. Dönemin meşhur tarihçisi el-Cebertî'nin belirttiğine göre, burada büyük bir kitap kalabalığı, önlerinde de depocular ve memurlar vardı. Kitapları muhafaza ediyor ve öğrencilere getiriyorlardı. Kitaplara müracaat etmek isteyenler bakabiliyorlardı. Öğrenciler öğleden önce iki saat bir araya geliyorlar ve kitaplardan bakmak istedikleri olursa, depocu onlara getiriyordu. En düşük rütbeli askeri de dâhil olmak üzere, sayfaları çeviriyor, göz atıyor ve yazıyorlardı.

Akademnin, ilim yaymak, arkeolojik kazılar yapmak ve ahlaki konularda çalışmak üzere inşa edildiği kanunda belirtilmişti. Çeşitli ilim dallarına göre, dört bölümde kırk sekiz üyesi vardı. Bu ilimler; matematik, tabiat ilimleri, iktisat, siyaset ve edebiyattı. Her birinin on iki üyesi vardı. O dönemde, bu akademnin üyeleri arasından Fransa'nın bilim adamları seçilirdi. Her üç ayda bir çıkan bir yayını bulunmaktaydı. Daha sonra araştırmalarının özetini dört cilt halinde neşretmişlerdir. Çalışmalarının meyvesi olarak, Mısır'ı tarif eden *Description de l'Égypte* adlı kitabı birçok cilt halinde yayımlamışlardır. Bu akademi de 1801 yılında Fransızların çekilmesiyle birlikte Mısır'dan ayrılmıştır.

Mehmet Ali Paşa döneminde ise, Mısır'da ilmî bir cemiyet görülmez. Fakat bazı yabancı gruplar, Mısır'da İngiliz Cemiyeti kurmuş ve bu cemiyeti, "The Egyptian Society" olarak adlandırmışlardır. Amaçları, diller ve tarihi eserler üzerinde

²⁰⁸ Şeyyal, *Rifâa Râfî' et-Tahtâvî*, s.53.

²⁰⁹ er-Râfî, *Asr Muhammed Ali*, s. 449.

²¹⁰ er-Râfî, *Asr Muhammed Ali*, s. 463.

çalışmaktı. Fransızca olarak ise “Société d’Égypte” olarak adlandırılmış olup, akıbeti bilinmemektedir²¹¹.

Genel olarak Mısır’da kurulmuş olan çok sayıda ilmi cemiyet bulunmaktadır. Bunları çeşitli amaçlarına ve usullerine göre taksim edecek olursak; kitap neşretme cemiyetleri, tercüme ve telif cemiyetleri, ilmi konferans cemiyetleri, teknik ilimler cemiyetleri, edebiyat kulüpleri, eğitim hayır cemiyetleri ve tiyatro cemiyetleri bunların arasında zikredilebilir²¹².

²¹¹ Zeydan, *Târîhu Âdâbi’l-lugati’l-‘arabiyye*, C.IV, s. 77.

²¹² A.e., C.IV, s. 80.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KAVALALI MEHMET ALİ PAŞA DÖNEMİ'NDE MISIR'DA EDEBİ VE KÜLTÜREL FAALİYETLER VE ÖNCÜLERİ

Arap edebiyatının modernleşme sürecine bakıldığında, özellikle çağdaş Arap edebiyatı tarihçileri ve eleştirmenlerinin bu süreci çöküş dönemi (عصر الانحطاط) ve uyanış dönemi (عصر النهضة) yani modern dönem olarak iki döneme ayırdıkları görülür. Özellikle milliyetçi Arap yazarların ağırlıklı olarak savundukları görüşe göre çöküş dönemi, Moğolların 1258 yılındaki Bağdat baskını ve Arapların Endülüs'ü kaybetmeleriyle başlamış, Osmanlıların 16. yüzyılın başlarından itibaren Arap dünyasına hâkim olmaya başlamasıyla devam etmiş, Avrupalıların, Hint ve Uzak Doğu ticaret yollarını güvence altına almak üzere, Arap ve İslam dünyasını işgal etmeyi hedefleyen seferleriyle ise sona ermenin ilk işaretleri görülmüştür. Çöküş döneminin başlangıç zamanı konusunda önemli bir görüş ayrılığı bulunmadığı halde, bu dönemin sona erip uyanış döneminin başladığı tarih hususunda farklı yaklaşımlar söz konusudur. Arap edebiyatı tarihçilerinin kimisi bu sınırı 18. yüzyılın başlangıcı, kimisi 19. yüzyılın ortaları ve kimisi de aynı asrın sonları olarak kabul etmiştir. Modern dönemin günümüze dek devam ettiği hususunda ise herhangi bir görüş ayrılığı bulunmamaktadır¹.

Nahda yani canlanma döneminin ne zaman başladığını tespit etmenin zorluğuna ve Arapların kendilerinin de bu konuda görüş ayrılığında olmalarına rağmen, Mısır açısından bakılacak olursa, yaygın olarak Nahda'nın Napolyon Bonapart'ın 1798'de Mısır'ı işgal etmesi sonucu olduğuna inanılır. Bonapart'ın seferi bu açıdan çarpıcı sonuçlarla tanımlanmıştır. Araplar bu seferle uyuşukluktan kurtulmuş ve uyanış yaşamışlardır ². Bu işgal, modern dönemin başlangıcı olacak ölçüde derin izler bırakmış ve işgali izleyen dönemlerde de etkisi devam etmiştir. İşgalin 1801'de sona ermesinden sonra, genel olarak Osmanlı ve Arap tarihinde, özel olarak ise Mısır tarihinde modernleşmeye doğru büyük gelişmelerin kaydedildiği dönemin, Kavalalı Mehmet Ali Paşa dönemi olduğunu belirtmek gerekir. Önceki

¹ Yalar, **a.g.e.**, s. 33-34.

² Brugman, **a.g.e.**, s. 10.

kısımlarda da bahsedildiği gibi, Mehmet Ali Paşa Mısır'da yönetimi ele geçirdikten sonra, Batı'yla kurulan bilimsel ilişkilere dayanan reformlar gerçekleştirmiştir. Yurt dışına öğrenci gönderilmesi, okulların açılması gibi reformlar ve matbaanın kurulması hemen her alanda olduğu gibi, edebiyat alanında da modernleşmeye yönelik sonuçlar doğurmuş, bu reformların Arap edebiyatının modernleşmesine kapsamlı ve kalıcı etkileri olmuştur. Okullarda öğretim dilinin Arapça olması sayesinde, bu dilin çağdaş ihtiyaçlara cevap verecek hale gelmesine zemin hazırlanmıştır. Bu zemin modernleşmenin başlangıcı olarak da nitelenebilir. Batı edebiyatını özümseyip ondan yola çıkarak Arap edebiyatı alanında ürün ortaya koyabilen edebiyatçılar yetişmiştir. Yurt içinde açılan okullar modern eğitim öğretime başlamış ve başta Fransa olmak üzere bazı Avrupa ülkelerine gönderilen öğrencilerin buralarda öğrenim görmesi Batı'yla tanışmalarını sağlamıştır. Başta Rifâa et-Tahtâvî başkanlığında Avrupa'ya gönderilen öğrenci grubu, Batılılarla iç içe yaşamış ve Batı edebiyatını okuyup faydalanmaya başlamıştır. Avrupa'dan dönen öğrencilerin, tercüme ve öğretim faaliyetlerine katılmalarıyla bu dönemde Arap dili, Mısır'dan başlayarak diğer ülkelere de yayılacak şekilde yeniden hayat bulmaya başlamıştır. Arap şiiri, klasik fasih (açık ve düzgün anlatış) Arapçayla yazılmaya devam etmiş ve bu alanda bazı ünlü şairler yetişmiştir. Edebiyatın diğer dallarında ise yavaş yavaş klasik kalıp ve üsluplardan uzaklaşarak, yerine geniş, dinamik tercüme hareketinin mümkün kıldığı Batılı edebi tarz ile üsluplar benimsenmeye başlanmıştır.

Bu bölümde, Mehmet Ali Paşa dönemine tekabül eden zaman dilimi içerisinde, bu devrin büyük bir bölümünde yaşamış, dil, edebiyat, tarih ve benzeri alanlarda aktif faaliyet göstermiş, öne çıkan yazar ve şairlere yer verilecektir. Bu dönemde öne çıkan isimler şunlardır ³:

3.1. Abdullah eş-Şerkâvî(1737-1812)

Mısırlı alim, mutasavvıf ve Ezher şeyhi olan Abdullah b. Hicâzî b. İbrâhîm el-Ezherî eş-Şerkâvî 1737 yılında Şarkiye vilayetinde Hihyâ'ya bağlı Tavîle köyünde doğdu⁴. Tavîle Köyü doğu bölgesinde olduğu için, eş-Şerkâvî adını almıştır⁵. Şâfi'î

³ Yalar, **a.g.e.**, s. 69-74.

⁴ Hilal Görgün, "Şerkâvî", **DİA**, C.XXX, s. 11.

⁵ er-Râfî, **Târîhu'l-hareketi'l-kavmiyye**, C.II, s. 239.

mezhebindendi. Aynı zamanda fıkıh, nahiv usulü alimi, sûfî, muhaddis ve tarihçi olan eş-Şerkâvî⁶ henüz çocukluğunda, köyünde Kur'ân'ı Kerim'i ezberledi. Daha sonra babası onu asrın şeyhlerinden ilim öğrenmesi için Ezher'e gönderdi⁷. Medresetu's-Sinâniyye, el-Cebert revâkı ve Medresetu't-Taybarsiyye'de de eğitim gördü⁸. Şihâb el-Melevî, Şihâb el-Cevherî, İmam el-Hifnî, İmam Yusuf el-Demenhûrî, el-Buleydî, Atiyye el-Echûrî, Muhammed el-Farisî, büyük alim Ali es-Sa'îdî ve Ömer et-Tahlâvî gibi hocalardan ders aldı⁹. Fıtratı gereği tasavvufa meylecti ve Halvetiyye tarikatına intisap etti. Muhammed el-Hifnî ve daha sonra da Mahmud el-Kurdî'ye bağlanarak bunlardan ilim tahsil etti¹⁰. Ezher'den mezun olduktan sonra kendisinin de kıymetli bir ilim halkası oldu ve birçok öğrenci yetiştirdi¹¹. Takvası ve dünya hayatından uzak bir şekilde, yeme içme ve giyimi de dahil olmak üzere yaşadığı züht hayatıyla meşhur oldu¹².

1793 yılında Ezher Şeyhi Ahmed el-Arûsî vefat ettiğinde, kendisinden sonra Ezher şeyhliğine eş-Şerkâvî geçti¹³. Böylelikle mertebesi yükseldi. Bu şeyhlik ona Mısır'da büyük bir nüfuz, makam ve değer kazandırdı çünkü Ezher şeyhlerinin asrın alimleri olarak büyük bir nüfuzu ve mesabesi bulunmaktaydı. Memlûk beyleri onlara iltiram gösteriyordu. Edebi ve dini nüfuzları da büyüktü. Zalimlere karşı mukavemetleri vardı ve bu da Ezher şeyhlerinin ne kadar etkili ve nüfuzlu bir makama sahip olduklarını gösteriyordu¹⁴.

eş-Şerkâvî, siyasi ve milli hadiselerde halka önderlik etmiştir. Fransız işgali esnasında halkın sözcüsü olmuştur. Ayrıca Napolyon, halkın ayaklanmasını, öfke ve direnişini susturmak için, eş-Şerkâvî'nin onayı olmaksızın, kurmuş olduğu özel

⁶ Ömer Rızâ Kehhâle, **Mu'cemu'l-muellifin: terâcimu musannifi'l-kutub'il-Arabiyye**, 4 c., Beyrut, Muessesetu'r-Risâle, 1993, C.II, s. 234.

⁷ er-Râfî, **Târîhu'l-hareketi'l-kavmiyye**, C.II, s. 240.

⁸ Muhammed el-Cevâdî, "Abdullah eş-Şerkâvî", **Mevsûatu a'lâmi'l-ulemâ ve'l-udebâi'l-Arab ve'l-Muslimîn**, Tunus - el-Munazzamatu'l-Arabiyye li't-terbiye ve'sekâfe ve'l-ulûm (ALECSO), 23 c., Beyrut, Dâru'l-Cil, 2007, C.XIV, s. 360.

⁹ Abdullah b. Hicâzî b. İbrahim el-Ezherî eş-Şerkâvî, **Hâşiyetu's-Şerkâvî**, 4 c., Beyrut, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1997, C.I, s.5.

¹⁰ Abdullah eş-Şerkâvî, **el-Hikemu'l-ataiyye bi-şerhi fazileti's-Şeyh Abullah eş-Şerkâvî**, Haz. Atiyye Mustafa, Kahire, Keşide li'n-Neşr ve't-Tevzî, 2010, s.12.

¹¹ Muhammed Abdulmun'im Hafâcî, Ali Ali Subh, **el-Hareketu'l-ilmiyye fi'l-Ezher fi'l-karneyni't-tâsi' aşer ve'l-işrîn**, 3 c., Kahire, el-Mektebetu'l-Ezheriyye li't-Turâs, 2007, C.I, s.75.

¹² **Şuyuhu'l-Ezher**, Kahire, y.y., Vizâretu'l-i'lâm, t.y., s. 20.

¹³ Hafâcî, Ali Subh, **el-Hareketu'l-ilmiyye fi'l-Ezher**, C.I, s. 75.

¹⁴ er-Râfî, **Târîhu'l-hareketi'l-kavmiyye**, C.II, s. 240.

meclise eş-Şerkâvî'nin başkan olduğu haberini yaymıştır. eş-Şerkâvî, Fransız işgali öncesi ise 1795'te Mısır'daki en meşhur ayaklanmalardan biri sayılan, Memlûklere karşı olan halk isyanına da öncülük etmiştir. Ezher şeyhliğine getirildikten sonra Billbeys şehri köylerinden birinden çiftçiler (fellahlar) kendisine gelip, Muhammed Elfi Bey, askerleri ve ona tabi olanların zulmünden, çiftçilerin ödemeyeceği kadar çok vergiden yükümlü tutulduklarından şikayetçi oldular. eş-Şerkâvî duyduklarından etkilendi. Şikayetler Murad Bey ve İbrahim Bey'e ulaştı fakat herhangi bir şey yapmadılar. eş-Şerkâvî Ezher'de bir halk kongresi düzenledi. Alimler ve öğrenciler bu kongreye katıldılar. Halkın isteklerine boyun eğene kadar, Memlûk beylerine karşı fiilen direniş gösterme hususunda karar kıldılar. Bu sırada İmam eş-Şerkâvî, Ezher Üniversitesi'nin kapılarını kapatma emri verdi ve genel bir başkaldırı olarak, çarşılar ile iş yerlerini kapatma kararını duyurdu. Ertesi gün eş-Şerkâvî, yanında alimler ve halk olmak üzere yürüyüşe geçti. İbrahim Bey onların isteklerini sordu ve onları oyalamaya çalıştı fakat alimler taleplerinde ve tavırlarında ısrarcıydılar. Daha sonra topluluk Ezher yönüne doğru akın etti ve şiddetli bir halk isyanı başladı. İbrahim Bey duyduğu olaylardan dolayı korkuya kapıldı. Bunun üzerine Osmanlı valisi, İbrahim Bey ve Memlûk beyleri toplandılar. Bu toplantıya eş-Şerkâvî, Ömer Mekrem ve diğer şeyhler de katıldılar ve sonunda halkın isteklerinin kabul edileceğine dair bir anlaşmaya vardılar. Sonunda, ilgili kararları içeren bir belge düzenlendi ve belgeyi Osmanlı valisi, Memlûk beyleri ve nüfuzlu alimler imzaladılar. Birçok tarihçi bu vesikanın bir insan hakları bildirisi mesabesinde olduğu konusunda hemfikirdirler¹⁵.

1798'de Fransızların Kahire'yi işgal edeceği anlaşıldığında, eş-Şerkâvî önde gelen alimlerle beraber Kahire'den ayrılmış ve daha sonra Napolyon'un ulemaya can güvenliğinin sağlanacağını bildirmesiyle geri dönmüştü. eş-Şerkâvî, Fransızların Mısır'ın yönetimi için oluşturduğu divanların başkanlığına getirildiyse de, birçok konuda Napolyon'la anlaşmazlığa düşmüş, ona karşı açıkça tavır almıştır. eş-Şerkâvî'nin, isyanların önlenmesi ve yatıştırılması hususunda Fransızlarla birlikte çalışması halk arasında olumsuz etki bırakmış, bununla beraber onun Padişah III. Selim'le gizlice mektuplaştığı rivayet edilmiştir. 1801 senesi baharında Osmanlı ordusunun Mısır'a doğru hareket ettiğini öğrenen Fransız kumandanları, eş-Şerkâvî ve

¹⁵ Hafâcî, Ali Subh, **el-Hareketu'l-ilmîyye fi'l-Ezher**, C.I, s. 75-76.

bazı alimleri kaleye hapsedmişlerdir. Yaklaşık yüz gün sonra, 1801 Haziran ayında Sadrazam Yusuf Paşa, İngiliz General Hutchinson ve Fransız Kumandan Abdullah Jacques Menou arasında Fransızların Mısır'ı terk etmelerini düzenleyen bir antlaşma imzalanmış, böylelikle eş-Şerkâvî ve diğer alimler serbest bırakılmıştır. Fransızların çekilmesinden sonra ortaya çıkan iktidar çekişmesinde, eş-Şerkâvî Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın yanında olmuş ve yine eş-Şerkâvî'nin başında olduğu ulema, Padişahın Hurşid Paşa'yı azledip Kavalalı Mehmet Ali Paşa'yı vali tayin etmesinde etkili olmuştur¹⁶.

İngilizler 1807 senesi mart ayında İskenderiye'yi işgal ettikten sonra Reşid'e saldırdıklarında, ulema, eş-Şerkâvî, Ömer Mekrem ve nüfuzlu âlimlerin önderliğinde toplandı. Hep birlikte halkı İngilizlere karşı direnmeye çağırıp şehrin savunma işlerini düzene koydular. Halkın İngiliz işgaline karşı direnebilmesi için Reşid'e takviye birlikleri, erzak ve mühimmat gönderdiler. Bu sırada Reşid uleması büyüklerinden ve oradaki eşrafin lideri olan Şeyh Hasan Kibrit halka önderlik etmekteydi. Bu direniş sonucunda Mısırlılar İngilizleri büyük bir hezimete uğrattılar¹⁷. eş-Şerkâvî ve Ömer Mekrem'in, İngilizlerin Mısır'ı terk etmesinde büyük rolü olmuştur.

Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın dini hususlarda görüşlerine başvurduğu Abdullah eş-Şerkâvî 9 Ekim 1812 tarihindeki vefatına kadar Ezher şeyhliğine devam etmiştir¹⁸. Ezher Üniversitesi'ndeki bu rektörlük görevini on dokuz yıl sürdürmüştür¹⁹. Mısır'da çok önemli gelişmelerin yaşandığı bir zamana şahitlik eden eş-Şerkâvî, iltizam arazilerine sahip olduğu memleketi Şarkiye ile ilişkisini sürdürmüş ve Ezher'de Şarkiyeliler Revakı'nı (Revâku'-Şerakive) kurmuştur. Ünlü tarihçi el-Cebertî'nin belirttiğine göre eş-Şerkâvî, Fransız işgali esnasında mal varlığını büyütmüş, çoğunluğu arazi olmak üzere, bir hamam, dükkanlar ve meskenden oluşan malları ile bir vakıf kurmuştur. Bu vakfın malları XIX. yüzyılın sonunda İngiliz işgali zamanında Hidiv II. Abbas Hilmi tarafından devletleştirilmiştir²⁰.

¹⁶ Görgün, "Şerkâvî", *DİA*, C.XXX, s. 12.

¹⁷ el-Cevâdî, *Mevsûatu a'lâmi'l-ulemâ*, C.XIV, s. 361.

¹⁸ Görgün, "Şerkâvî", *DİA*, C.XXX, s. 12.

¹⁹ Yalar, *a.g.e.*, s. 58.

²⁰ Görgün, "Şerkâvî", *DİA*, C.XXX, s. 12.

Abdullah eş-Şerkâvî, hoşgörölü ve müsamahakâr bir kişiliğe sahipti. Hayatını önemli ve büyük olaylar içerisinde geçirmişti. Bu olayları yumuşaklık, esneklik ve ferasetle karşılamıştı. Husumet ve düşmanlıklarla karşılaşmasına rağmen, sûfilîğe olan meyli de onun yumuşak, ağırbaşlı ve hoşgörölü olmasında rol oynamıştı.

Şâfi mezhebinden olan eş-Şerkâvî, zamanının müftüsü idi. Fıkıh, hadis ve akaid²¹ gibi hususlardaki geniş ilmini ve üstünlüğünü gösteren eserlere sahipti. Dini ve siyasi konularda görüşlerine itimat edilen bir şahsiyetti. Fransız işgaline de tanıklık etmişti. Fransızların eziyetine karşı durmuş, zulümlerini ve halkı sömürmelerini önlemek hususunda önemli rol oynamıştı²². Halk arasındaki iyi itibarı ve şöhetri her yere yayılmış, Avrupalılar hakkında uzun makaleler yazmıştı. Kendisi hakkında yazanlar, bu kısa dönemde vuku bulan önemli olayları anlamak çerçevesinde, bu dönemin Mısır'ın tarihi ile dolu olduğu görüşünde hemfikirdirler²³.

Eserleri:

Abdullah eş-Şerkâvî, din ve dil ilimlerinde allâme denilecek derecede uzmanlaşmış, güzel hitabeti, araştırmacılığı ve eser telifindeki üstün yeteneği sayesinde ilmi konularda da büyük bir üne sahip olmuştur. Tevhid, akaid, fıkıh, tasavvuf, Arap dili grameri, tabakât (biyografi) ve tarih alanlarında eserler yazmıştır²⁴. Ayrıca Şâfilik nezdinde teşri felsefesi, hadis ve İslami hususlar da olmak üzere çeşitli konularda eser telif etmiştir²⁵. eş-Şerkâvî'nin eserleri şunlardır:

- *Fethu'l-mubdî bi-şerhi Muhtasari'z-Zebîdî* (Kahire I-III,1889-90): *et-Tecridu's-sarih li-ehâdisi'l-Câmi'i's-sahih'e* yazmış olduğu bir şerhtir²⁶. Hadis ilmi hususundadır²⁷.

²¹ İslam dininde inanılması gereken esasların bütünü ve bunları konu edinen ilmin adıdır. Bkz.: Ahmet Saim Kılavuz, "Akaid", *DİA*, İstanbul, 1989, C.II, s. 212-216.

²² eş-Şerkâvî, *el-Hikemu'l-Ataiyye*, s. 13.

²³ Muhammed Abdulmun'im Hafâcî, *el-Ezher fi elfi 'amm*, 3 c., Beyrut, Âlemu'l-Kutub, 1988, C.II, s. 322.

²⁴ Yalar, *a.g.e.*, s. 58.

²⁵ Arthur Goldschmidt, "Abdullah eş-Şerkâvî", *Kâmûsu terâcimi Mısri'l-hadîse*, thk. ve çev. Abdulvehab Bekir, Kahire, el-Meclisu'l-A'lâ li's-sekâfe, 2003, s. 363.

²⁶ Görgün, "Şerkâvî", *DİA*, C.XXX, s. 12.

²⁷ eş-Şerkâvî, *el-Hikemu'l-Ataiyye*, s. 16.

- *Hâşiyetu's-Şerkâvî 'alâ Şerhi't-Tahrîr* (Bulak, I-II, 1857-58): Zekerîyyâ el-Ensârî'nin Şafî fikhına dair *Tuhfetu't-tullâb bi-Şerhi Tahrîri Tenkihi'l-Lubâb* adlı eseri için yazmış olduğu haşiyedir.

- *Fethu'l-kadîri'l-habîr bi-şerhi Teyssîri't-Tahrîr* (Kahire 1893-94): Şerefeddin Yahyâ b. Mûsâ el-Amrî'nin Zekerîyyâ el-Ensârî'ye ait *Tahrîru Tenkîhi'l-Lubâb*'ı nazma çevirdiği *et-Teyssîr (Nazmu't-Tahrîr, Manzûmetu't-Tahrîr)* adlı eserinin şerhidir ve ikisi birlikte neşredilmiştir.

- *Şerhu'l-Hikemi'l-'Atâ'îyye (el-Minehu'l-kudsiyye 'ale'l-hikemi'l-'Atâ'îyye)* (Kahire 1860-61): İbn Abbâd er-Rundî'nin *Gaysu'l-mevahibi'l-'aliyye* isimli eseriyle birlikte neşredilmiştir.

- *Şerhu Esmâ'illâhi'l-husnâ* (Beyrut 2008): Yahyâ b. Bahâeddin el-Bakûbî el-Halvetî'nin *Şerhu Virdi's-settâr* adlı eseriyle birlikte neşredilmiştir.

- *Hâşîye 'alâ Şerhi'l-Hudhudî 'alâ Ummi'l-berâhîn* (Kahire 1864-65): Muhammed b. Mansûr el-Hudhudî el-Mısırî'nin, Muhammed b. Yusuf es-Senûsî'ye ait *Ummu'l-berâhîn (el-'Akîdetu's-sugrâ)* adlı eserine yazmış olduğu şerhin haşiyesidir.

- *Tuhfetu'n-nâzirîn fî men veliye Mısır min mulûk ve selâtîn* (Kahire 1864-65)²⁸: Mısır tarihini konu alan eserin pek çok baskısı yapılmıştır. Eserin sonunda Fransızların Mısır'dan çıkması ve Osmanlıların ülkeye girmesine de yer verilmiştir²⁹.

- *et-Tuhfetu'l-behiyye fî tabakâti's-Şâfi'îyye*³⁰: Şafî mezhebine dair fıkıh alimlerinin biyografileridir³¹. 1495-1709 yılları arasındaki dönemi kapsar. Tarihçi el-Cebertî, eş-Şerkâvî'nin geçmiş devir (mutekaddimin) alimlerinin hayatını Subkî ve İsnvî'nin Tabakât'larından, yeni alimler (muteahhirin) hakkındaki bilgileri ise kendi tarihinden olduğu gibi aktardığını ileri sürmüştür.

- *Muhtasaru Şemâ'ili'n-nebî: Tirmizî'nin eserine yazmış olduğu şerhtir.*

²⁸ Görgün, "Şerkâvî", *DİA*, C.XXX, s. 12.

²⁹ Yalar, *a.g.e.*, s. 59.

³⁰ Görgün, "Şerkâvî", *DİA*, C.XXX, s. 12.

³¹ Yalar, *a.g.e.*, s. 59.

- *Şerhu Viridi's-seher (el-Feyzu'l-'arşî 'ale'l-Fethi'l-kudsî)*: Halvetiyye tarikatının Bekriyye kolunun kurucusu Kutbuddin el-Bekrî'ye ait olan esere yazmış olduğu şerhtir.

- *Şerhu Viridi's-settâr*: Yine Bekrî'ye ait olan eserin şerhidir.

Basılmış olan diğer bazı eserleri ise şunlardır: *Şerhu'l-Hikemi's-sûfiyye (Şerhu'l-Hikemi'l-Kurdiyye, el-Futuhâtü's-seniyye ve'l-fuyûzâtü'l-ilahiyye 'ale'l-Hikemi ve'l-vesâye'l-Kurdiyye)* (Kahire 2005), *Rebî'u'l-fevâ'id fî âdâbi't-tarîk ve tertîbi'l-evrâd* (Kahire 1869-70), *el-Cami'u'l-hâvî fî merviyâtî's-Şerkâvî* (Dımaşk 1985).

eş-Şerkâvî'nin bu eserler haricinde, *el-Cevâhiru's-seniyye fî şerhi'l-'Akâ'idü'l-meşrikiyye*³², *el-'Akâ'idü'l-meşrikiyye (fî ilmi't-tevhîd)*³³, *Şerhu risâleti 'Abdîlfeţah el-'Âdilî, Risâle fî lâ ilâhe illallah, Risâle fî mes'ele usûliyye fî Cem'i'l-cevâmi*³⁴, *Sebtu's-Şerkâvî* (Hocalarının tefsir, hadis, fıkıh, hizipler ve virtlerle ilgili kayıtlarını içerir)³⁵ ve *Muhtasarı Mugni'l-lebîb* (Arap dili gramerine dair olan, Mısırlı ünlü Arap alim İbn Hişâm el-Ensârî'nin (ö.1360) *Mugni'l-lebîb 'an kutubi'l-a'ârîb* isimli eserinin kısaltılmış şekli)³⁶ ve *Şerh alâ hikemi İbn Atâullah el-İskenderî* (Mısır taşbaskı 1862-63³⁷Tasavvuf hususundadır) adlı eserleri de vardır.

Bunlara ilaveten eş-Şerkâvî, meşhur fakih Hüseyin b. el-Kâşîf, ünlü alim İbrahim el-Bahîrî ve Muhammed ed-Devahilî gibi şahısların da biyografilerini yazmıştır³⁸.

3.2. İsmail el-Haşşâb (ö. 1815)

Aslen Mısırlı olan İsmail b. Sa'd el-Haşşâb, Kavalalı Mehmet Ali Paşa döneminin büyük edip ve şairlerindendir. Kahire'de doğmuş, ikamet etmiş ve burada

³² Görgün, "Şerkâvî", *DİA*, C.XXX, s. 12.

³³ eş-Şerkâvî, *el-Hikemu'l-Ataiyye*, s. 15.

³⁴ Görgün, "Şerkâvî", *DİA*, C.XXX, s. 12.

³⁵ eş-Şerkâvî, *el-Hikemu'l-Ataiyye*, s. 16.

³⁶ Yalar, *a.g.e.*, s. 58-59.

³⁷ Yusuf İlyân Serkis, *Mucemu'l-matbûâtî'l-Arabiyye ve'l-muarrebe*, 2 c., Kahire, Mektebetu's-Sekâfeti'd-dîniyye, 1932, C.I, s. 1116-1117.

³⁸ el-Cevâdî, "Abdullah eş-Şerkâvî", *Mevsuatu a'lâmi'l-fikri'l-İslâmî*, Haz. Mahmud Hamdi Zakzuk, Kahire, el-Meclisu'l-A'lâ li's-Şuûni'l-İslamiyye, 2004, s. 617-618.

vefat etmiştir. Şâfi'î mezhebini³⁹. Babası marangoz olan el-Haşşâb, babasının yanında yetişmiş fakat baba mesleğine meyletmemiştir. Bunun aksine el-Haşşâb ilim ve bilgiye tutkundur. Kur'ân'ı ezberlemiş, daha sonra ilim talebi daha ciddi bir hal almış, es-Seyyid Ali el-Makdisî ve zamanının diğer üstün âlimlerinin derslerine iştirak etmiştir⁴⁰. Şâfi'î fikhı hususunda ustalık kazanmıştır⁴¹. Bu sırada geçimini sağlamak üzere Şer'î mahkemede görev aldı⁴². Edebiyat, tasavvuf ve tarih ile ilgili kitaplar okumaya meyletti ve bu ilimlere tutkun hale geldi. Böylelikle şiirler, yazışmalar, sûfi hikayeleri ve bunların içerdği hakikatlerden birçok şey ezberledi⁴³. Tahsilini Ezher'de devrin önde gelen âlimlerinden dersler alarak sürdüren el-Haşşâb, edebi sohbet ve tartışmalarda devrinin önde gelen şahsiyeti oldu⁴⁴. Sohbetlerinde ve verdiği derslerde (muḥâdarât) asrının nadir âlimlerinden birisi haline geldi. İnce bir ruha sahip zarif şiirler ve mükemmel nesirler kaleme aldı⁴⁵. Edebi yeteneğiyle, seçkin tabakadan kişiler ve devlet erkânıyla yakınlaştı. Önemli şahsiyetler onun sohbetinde bulunmak için yarıştılar⁴⁶. Aralarında liderler, emirler ve tüccarların da olduğu önemli kişiler onunla arkadaşlık etmekten memnundı. Zira el-Haşşâb yumuşak huylu, kibar, cana yakın, cömert tabiatlı ve hünerli oluşuyla onları etkilemişti. İnsanlar onun meclisinde bulunmaktan iftihar ediyorlar, onunla arkadaşlık etmekten hoşnut oluyorlar, onun şakacı, latif yorumlara ve güzel öğütlere sahip bir kimse olduğunu aktarıyorlardı. Güzel hitabeti ve latif konuşmalarıyla insanları kendine çeken bir kişiliğe sahipti⁴⁷.

Fransızlar Mısır'a geldiklerinde, Müslümanların davaları için bir divan oluşturdular. İsmail el-Haşşâb'ı da divanın günlük olaylarını tutmak üzere kâtip olarak görevlendirdiler⁴⁸. el-Haşşâb görevlendirildiği günden itibaren, divanda günlük olarak neler olduğunun kaydını tutacak, yani bir nevi tarih yazıcılığı yapacaktı. Kendisine

³⁹ Fuad Salih es-Seyyid, *Mevsûatu a'lâmi'l-karni't-tâsi' aşer fi'l-âlemeyni'l-Arabî ve'l-İslâmî*, Beyrut, el-Mektebetu Hasan el-Asriyye, 2014, s. 149-150.

⁴⁰ Abdurrezak Baytar, *Hilyetu'l-beşer fi tarihi'l-karni's-salis aşer*, 3 c., 2. bs., Haz.Muhammed Behcet el-Baytar, Beyrut, Dâru Sâdır, 1993, C.I, s. 319.

⁴¹ Fuad Salih es-Seyyid, *a.g.e.*, s. 150.

⁴² Zeydan, *Târîhu Âdâbi'l-lugati'l-'arabiyye*, C.IV, s. 210.

⁴³ Baytar, *a.g.e.*, s. 319.

⁴⁴ Yalar, *a.g.e.*, s. 66.

⁴⁵ Baytar, *a.g.e.*, s. 319.

⁴⁶ Zeydan, *Târîhu Âdâbi'l-lugati'l-'arabiyye*, C.IV, s. 210.

⁴⁷ Baytar, *a.g.e.*, s. 319.

⁴⁸ Zeydan, *Târîhu Âdâbi'l-lugati'l-'arabiyye*, C.IV, s. 210.

aylık olarak yedi bin yarım gümüş ücret de tayin edilmişti⁴⁹. İlmî bilgisi ve kişilik özellikleriyle Fransızların dikkatini çekmiş olmalı ki, bu göreve getirilen el-Haşşâb, Fransızların çok önem verdikleri anlaşılan bu günlükleri tutmuş ve her gün meydana gelen olayları kaydetmiştir. Daha sonra bu bilgiler düzenli özetler haline getirilerek basılmış ve tüm ordu mensuplarına dağıtılmıştır. Ayrıca söz konusu konseyden çıkan tüm emirler, yasaklar, yönergeler, konuşmalar ve bunlara verilecek cevaplar da el-Haşşâb tarafından kaydedilirdi⁵⁰. el-Haşşâb bu görevine Fransız General Jacques Menou'nun hakimiyeti zamanında devam etmiş ve Fransızların Mısır'dan çıktığı 1801 senesine dek vazifesini sürdürmüştür⁵¹. Tüm bu bilgilerin yer aldığı yayın ise, ilk çıkan Arapça gazete olarak değerlendirilmiştir⁵². Fransız işgali dönemindeki *et-Tenbîh* gazetesinde günlük olaylar için muhabir olarak atanan el-Haşşâb, bir Arapça gazetenin ilk Arap editörü olarak kabul edilmiştir⁵³.

el-Haşşâb ince ruhlu, şefkatli, kıbar, cömert ve iffetliydi. Dürüst bir kişiliğe sahip, onurlu işler yapmış ve sağduyulu bir kişiydi. Fakat onu yatağa mahkûm edecek bir rahatsızlığa yakalandı ve 1815 senesinde vefat etti⁵⁴.

el-Haşşâb'ın şiir yazmaya başladığı tarih tam olarak bilinmemektedir fakat divanında yer alan en eski şiirin 1786 tarihli olmasından dolayı kendisinin otuz yıl süreyle şiir yazdığı söylenebilir. Yazmış olduğu başlıca şiir türleri ise, lirik, şarap, övgü, ağıt, kutlama, anlatı ve muvaşşaha⁵⁵ adı verilen kıtalar halindeki çeşitli şiirlerdir. Hiciv türünde yazmaması, ahlaki niteliğinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Mehmet Yalar'ın da belirttiği üzere el-Haşşâb, lafız, anlam, hayal gücü, incelik, içtenlik, üslup, uyum ve akışkanlık bakımından döneminin en parlak şiir örneklerini ortaya koyma başarısını göstermiştir⁵⁶.

⁴⁹ Halil Merdem Bek, *Ayânu'l-karnî's-sâlis aşer fi'l-fıkr ve's-siyâse ve'l-ictimâ*, 2. bs., Haz. Adnan Merdem Bek, Beyrut, Muessesetu'r-Risâle, 1977, s. 201.

⁵⁰ Yalar, *a.g.e.*, s. 66-67.

⁵¹ Zeydan, *Târîhu Âdâbi'l-lugati'l-'arabiyye*, C.IV, s. 210.

⁵² Yalar, *a.g.e.*, s. 67.

⁵³ Fuad Salih es-Seyyid, *a.g.e.*, s. 150.

⁵⁴ Baytar, *a.g.e.*, s. 322.

⁵⁵ Endülüs'te ortaya çıkan bir şiir türü. Bkz.: Mustafa Aydın, "Müveşşah", *DİA*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2006, C.XXXII, s. 229.

⁵⁶ Yalar, *a.g.e.*, s. 67.

Fransızlar Mısır'a geldiğinde, el-Haşşâb onların başkatiplerinden bir hizmetliyle dost oldu. Bu dostu, kabiliyetli ve bazı Arapça ilimlerle ilgili bilgi sahibiydi. Edebi nüktelere, fasih lisana ve tatlı dilli anlatıma yatkındı. Birçok şiir ezberlemişti. Bu sebeple çok iyi dost olmuşlardı. el-Haşşâb bu dostuyla olduğu bir vakitte aşağıdaki şiiri kaleme almıştır⁵⁷:

ملكته الروح طوعاً ثم قلت له متى ازديارك لي أفديك من ملك
فقال لي وحميا الراح قد عقلت لسانه وهو يثني الجيد من ضحك
إذا غزا الفجر جيش الليل وانهمزمت منه عساكر ذاك الأسود الحلك
فجاءني وجبين الصبح مشرقة عليه من شغف آثار معترك

Onda itaatkâr bir ruh hakimdi ve sonra ona dedim ki

Bana dedi ki, şaraba tutkun,

Eğer tan vakti gecenin ordusu ile savaşır ve yenilirse

Ve bana tan vakti yüzü parıldayarak geldi

Beni ziyarete gelmen ne zamandır, sana servet feda edeyim

Dili tutulmuş bir halde, gülerek iyi diye tekrarladı

Ki onun askerleri zifiri karanlıktan daha siyah

Onun üzerinde tutkuyla savaşmanın izleri vardı

Eserleri:

- *Şiir Divânı* (Mısır 1812-13): el-Haşşâb'ın en yakın arkadaşı Hasan el-Attâr tarafından, 1812 yılında derlenmiş ve aynı yıl basılmıştır⁵⁸. *Dîvânü'l-Haşşâb* olarak da adlandırılmıştır.

el-Haşşâb'ın ayrıca, *Târîhu havâdis vaka'at bi-Mısır min sene 1120 (1708-09) ilâ duhûli'l-Faransiyyîn* adlı eseri de Teymuriyye Kütüphanesi'nde yazma halinde bulunmaktadır⁵⁹.

⁵⁷ Baytar, a.g.e., s. 320.

⁵⁸ Yalar, a.g.e., s. 67.

⁵⁹ Hayreddin ez-Zirikli, *el-A'lâm: Kâmûsu terâcimi li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-'Arabi'l-mubta'ri bîn ve'l-musteşrikîn*, 8 c., Daru'l-İlm li'l-Melâyîn, C.I, Beyrut, 2002, s. 314.

3.3. Muhammed ed-Desûkî (ö. 1815)

Mâlîkî fakîhi ve kelam alimi olan Muhammed b. Ahmed b. Arefe ed-Desûkî, aşağı Mısır'ın Garbiye bölgesindeki Desûk'ta doğdu. Öğrenim görmek üzere Kahire'ye gitti⁶⁰. Buradaki alimlerden eğitim aldı⁶¹. Kur'ân'ı ezberledi ve derslere azimle devam etti⁶². Dil ilimleri, İslami ilimler, felsefe, astronomi ve astroloji gibi akli ve tabii ilimlerde öğrenim gördü⁶³. Muhammed el-Münîr'den tecvit okudu. Ali es-Saîdî ve Derdîr'in derslerine iştirak etti⁶⁴. İlim tahsil ettiği, devrinin meşhur alimleri arasında, ünlü tarihçi Abdurrahman el-Cebertî'nin babası olan Hasan el-Cebertî de bulunmaktaydı⁶⁵. Hasan b. İbrahim el-Cebertî, Muhammed b. İsmail en-Nefrâvî ve Şâfiî alimi Muhammed el-Cünâcî'den, hikmet (felsefe), hey'et (astronomi), mevâkit (vakitler) ve hendese (Geometri) gibi ilimler okudu. Ayrıca yine Hasan el-Cebertî'den Hanefî fikhı öğrendi. Ezher'den mezun olan ed-Desûkî, aynı zamanda burada hocalık da yaptı. Fıkıh, kelam, nahiv, meânî, beyan, mantık, astronomi ve hendese (geometri) gibi çeşitli ilimlerde uzmanlaşan ed-Desûkî, aralarında Ahmed es-Sâvî, Abdullah es-Saîdî ve Hasan el-Attâr gibi alimlerin yer aldığı birçok öğrenci yetiştirdi⁶⁶.

Ezher'de öğretmenlik yaparak kendi alanındaki ilmi üstünlüğünü, dersleriyle, açık, anlaşılır ve problem çözücü bir üslupla yazmış olduğu eserleriyle göstermiş ve kabul ettirmiştir. Abdurrahman el-Cebertî, ed-Desûkî'nin, babası Hasan el-Cebertî'den, yukarıda sözü geçen ilimlerin yanında, Arap dili ve belagatinden Tefîzânî'nin (ö. 1389) *Mutavvel*'ini ve diğer pek çok ilmi okuduğunu, yetenekli öğrencileri etrafında topladığını vurgulamıştır⁶⁷. el-Cebertî ayrıca onun yumuşak huylu, nazik, dinine düşkün, mütevazî ve yapmacık tavırlardan uzak olduğunu

⁶⁰ Cengiz Kallek, "Muhammed b. Ahmed Desûkî", *DİA*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1994, C.IX, s. 214.

⁶¹ Zeydan, *Târîhu Âdâbi'l-lugati'l-'arabiyye*, C.IV, s. 231.

⁶² Merdem Bek, *a.g.e.*, s. 162.

⁶³ Yalar, *a.g.e.*, s. 60.

⁶⁴ Kallek, *a.g.m.*, C.IX, s. 214.

⁶⁵ Zeydan, *Târîhu Âdâbi'l-lugati'l-'arabiyye*, C.IV, s. 231.

⁶⁶ Kallek, *a.g.m.*, C.IX, s. 214.

⁶⁷ Yalar, *a.g.e.*, s. 61.

belirtir⁶⁸. ed-Desûkî 2 Nisan 1815 tarihinde Kahire’de vefat etmiş ve Türbetül-mucâvirîn’de gömülmüştür⁶⁹. Vefatı üzerine Hasan el-Attâr bir mersiye yazmıştır⁷⁰.

Eserleri:

ed-Desûkî’nin, bir kısmı alanlarında temel kaynak olarak addedilen eserleri şunlardır⁷¹:

- *el-Hudûdu’l-fıkhiyye* (Fas 1898-99): Mâlikî fikhına dair olan eseri, Ebû Abdullah Muhammed er-Rassâ, *el-Hidâyetu’l-kâfiyyetu’s-şâfiyye li-beyânî hakâ’iki’l-Îmâm İbn ‘Arafe el-vafiye* adıyla şerh etmiş ve bu şerhle beraber basılmıştır.

- *Hâşiye ‘ale’s-Şerhi’l-kebîr* (Bulak, I-IV, 1865-66): Halil b. İshak’ın Mâlikî fikhına dair olan meşhur eseri *el-Muhtasar*’a, Derdîr’in *eş-Şerhu’l-kebîr* adıyla yapmış olduğu şerhin haşiyesidir⁷².

- *Hâşiye ‘alâ Mugni’l-lebîb ‘an kutubi’l-a‘ârib*⁷³ (Bulak I-II, 1869-70)⁷⁴: İbn Hişâm’ın Arap dili gramerine dair olan meşhur eseri *Mugni’l-lebîb ‘an kutubi’l-a‘ârib*’in haşiyesidir⁷⁵. Bu eser ed-Desûkî’nin vefatından sonra oğlu Mustafa tarafından temize çekilerek 1818 senesinde tamamlanmıştır⁷⁶.

- *Hâşiye ‘alâ Şerhi’l-‘allâmeti’t-Teftâzânî ‘alâ Telhîs’l-miftah*⁷⁷ (Bulak, I-II, 1854-55; İstanbul 1859-60): Hâtib el-Kazvînî’nin (ö.1337) belagat ilmine dair olan *Telhîsu’l-Miftâh* adlı eserine Teftâzânî’nin yapmış olduğu *Muhtasaru’l-me‘ânî* adlı şerhin haşiyesidir.

- *Hâşiye ‘alâ Şerhi Ummi’l-berâhîn* (Bulak 1864-65): Senûsî’nin akaide dair olan *Ummu’l-berâhîn (el-‘Akîdetu’s-sugrâ)* adlı eserine yine kendisinin yazmış olduğu haşiyedir.

⁶⁸ Merdem Bek, **a.g.e.**, s. 162.

⁶⁹ Kallek, **a.g.m.**, C.IX, s. 214.

⁷⁰ Merdem Bek, **a.g.e.**, s. 162.

⁷¹ Zeydan, **Târîhu Âdâbi’l-lugati’l-‘arabiyye**, C.IV, s. 231.

⁷² Kallek, **a.g.m.**, C.IX, s. 214.

⁷³ Yalar, **a.g.e.**, s. 61.

⁷⁴ Kallek, **a.g.m.**, C.IX, s. 214.

⁷⁵ Yalar, **a.g.e.**, s. 61.

⁷⁶ Kallek, **a.g.m.**, C.IX, s. 214.

⁷⁷ Yalar, **a.g.e.**, C.IX, s. 61.

- *Hâşiye 'alâ Şerhi'r-Risâleti'l-vad'iyye ('Adudiyye)* (Kahire 1878): Aduddin el-Îcî'nin, *er-Risâletu'l-vad'iyye (er-Risâletu'l-'Adudiyye)* adıyla bilinen eserine Ebu'l-Kâsım b. Ebû Bekir el-Leysî es-Semerkindî tarafından yapılmış olan şerhin haşiyesidir.

- *Hâşiye 'alâ Tahrîri'l-kavâ'idi'l-mantikiyye*: Ali b. Ömer el-Kâtibî'nin mantık ilmine dair olan eseri *er-Risâletu's-Şemsiyye fi'l-kavâ'idi'l-mantikiyye*'ye Kutbuddin er-Râzî'nin yapmış olduğu *Tahrîri'l-kavâ'idi'l-mantikiyye* adlı şerhin haşiyesi olup basılmıştır.

- *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-burde*: Muhammed b. Saîd el-Bûsîrî'nin *Kasîdetu'l-burde*'sine Celâleddin el-Mahallî'nin yapmış olduğu *el-Envâru'l-mudî'a* adlı şerhin haşiyesidir.

Bu eserlerinin yanı sıra ed-Desûkî'nin bir tefsiri ve *Menâsiku'l-hac* adlı bir eseri daha vardır⁷⁸.

3.4. Muhammed el-Hafnî el-Mehdî (1737-1815)

Muhammed el-Hafnî el-Mehdî 1737 senesinde doğdu. Anne ve babası Kıptî idi. İsmi Hibetu'llah'tı. el-Hafnî henüz yaşı küçükken ve ergenlik çağına ermemişken⁷⁹, yaşadığı dönemin ileri gelen alimlerinden olan eş-Şeyh el-Hafnî'nin rehberliğiyle Müslüman oldu ve onun çocukları arasında yetişti. Döneminin ünlü hocalarından ders aldı ve ilim meclislerine sürekli devam etti. Bazı temel kaynakları ezberleyen el-Hafnî, kısa sürede üstün kabiliyetleriyle dikkat çekerek kariyerinde yükseldi ve ünlendi. Yazar'ın da belirttiği üzere Arap dili, fıkıh, usul ve mantık onun başlıca uzmanlık alanlarıydı⁸⁰. Makamlarda yükselen el-Hafnî, Ezher şeyhliğine kadar ilerledi. Fransızlar Mısır'a geldiklerinde onunla tanışmış ve yakınlaşmışlar, onu özel bir divanın üyelerinden birisi yapmışlardır⁸¹. Ezher'de dersler verdi⁸². Bir ara rektörlüğe getirildiyse de bu görevi uzun sürmedi. Napolyon'un beraberinde getirmiş olduğu uzman heyetine yardımcı olduğundan, başta Fransızların getirmiş olduğu

⁷⁸ Kallek, **a.g.m.**, C.IX, s. 214.

⁷⁹ Luvis Şeyho, *Târîhu'l-âdâbi'l-Arabiyye fi'l-karni't-tâsi' aşer ve'r-rub'î'l-evvel mine'l-karni'l-işrîn*, 3. bs., Beyrut, Dâru'l-Meşrik, 1991, C.I, s. 31.

⁸⁰ Yalar, **a.g.e.**, s. 60.

⁸¹ Zeydan, *Târîhu Âdâbi'l-lugati'l-'arabiyye*, C.IV, s. 211.

⁸² Şeyho, **a.g.e.**, C.I, s. 31.

matbaanın sorumlusu olan müsteşrik Marcel olmak üzere, Fransızların takdirini kazanmış olup, kurulan on kişilik heyetin de üyesi olmuştu⁸³. Vehhâbîlere karşı yapılan savaşta Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın oğlu Ahmed Tosun Paşa'ya refakat etmiştir. 1812 senesinde Şeyhülislamlığa yükselmiş olup 1815'te vefat etmiştir.

Eserleri:

- *Tuhfetu'l-musteykizi'l-ânis fî nuzheti'l-mustenîmi'n-nâ'is*: Arap edebiyatında *Elf Leyle ve Leyle* (Binbir Gece Masalları) eserine benzer bir hikayeler kitabıdır⁸⁴. Eser Fransızcaya tercüme edilmiş olup Fransa'da yayımlanmıştır⁸⁵.

3.5. İlyas Buktur (1784-1821)

Mısırlı Fransızca mütercim İlyas Buktur, Asyut'ta doğdu ve burada yetişti. Kahire'de ikamet etti. Kıptîdir⁸⁶. Fransız işgali dönemi geldiğinde Buktur çok genç yaşıydı ve Fransızlar onu orduda mütercim olarak tayin ettiler⁸⁷. Bu sıralarda henüz on beş yaşındaydı⁸⁸. Fransızların işgal günlerinde kurmuş oldukları Mecma'ul-İlmiyyi'l-Mısri adlı kurumun üyelerindendi. Fransızların ordusunda tercüman olarak hizmet verdi ve Fransızlar Mısır'dan ayrılırken onlarla beraber gitti⁸⁹. Fransa'da, Savaş Bakanlığında tercüman olarak görevlendirildi⁹⁰. Daha sonra Kraliyet Kütüphanesine (Bibliothèque de Roy) Arapça öğretmeni olarak tayin edildi⁹¹. Corci Zeydan ise, Buktur'un Paris'teki Doğu Dilleri Okulu'nda Arapça hocası olarak görevlendirildiği bilgisini vermektedir⁹². Fransızlar, Buktur'u Fransızca-Arapça sözlük telifiyle görevlendirmişlerdir. Buktur *Kâmûsu Buktur* adlı sözlüğü yazmış ve 1814 senesinde tamamlamıştır. 1821 yılındaki vefatına kadar da sözlüğün iyileştirilmesi ve gözden geçirilmesiyle ilgilenmiştir.

Eserleri:

⁸³ Yalar, **a.g.e.**, s. 60.

⁸⁴ Şeyho, **a.g.e.**, C.I, s. 31.

⁸⁵ Zeydan, *Târîhu Âdâbi'l-lugati'l-'arabiyye*, C.IV, s. 211.

⁸⁶ Fuad Salih es-Seyyid, **a.g.e.**, s. 156.

⁸⁷ Zeydan, *Târîhu Âdâbi'l-lugati'l-'arabiyye*, C.IV, s. 231.

⁸⁸ Serkis, **a.g.e.**, C.I, s. 574.

⁸⁹ Fuad Salih es-Seyyid, **a.g.e.**, s. 156.

⁹⁰ Serkis, **a.g.e.**, C.I, s. 574.

⁹¹ ez-Zirikli, **a.g.e.**, C.II, s. 9.

⁹² Zeydan, *Târîhu Âdâbi'l-lugati'l-'arabiyye*, C.IV, s. 231.

- *Kâmûs Buktur* (Fransa 1828): Buktur'un Fransızca-Arapça olmak üzere iki cilt halinde yazmış olduğu sözlüktür⁹³. Bu meşhur sözlüğün daha sonra iki ve üçüncü kez de basımı yapılmıştır⁹⁴.

- *Muhtasar fi's-sarf* (Paris 1831 taş baskı): Doğu Dilleri Okulu'ndaki öğrencileri eğitmek için yazmış olduğu eserdir⁹⁵.

3.6. Abdurrahman el-Cebertî (1753-54/1825)

Ünlü tarihçi Abdurrahman b. Hasan b. İbrahim el-Cebertî, 1753-54 yılında Kahire'de doğdu⁹⁶. Ataları Habeşistan'ın Cebert bölgesinden geldiği için Cebertî nisbesiyle şöhret buldu. Mensup olduğu Cebertî ailesi Hanefî mezhebinde ve İslam'a çok bağlı kişiler olarak tanınır. Aile, hac için veya mücavir olarak Medine ve Mekke'ye yürüyerek gelmeleriyle meşhurdur ve Ezher'de ders verdikleri üç revak bulunmaktaydı. Babası Şeyh Hasan el-Cebertî Ezher âlimlerindendi⁹⁷. el-Cebertî, ilme hizmetleriyle meşhur bir aile içerisinde yetişti. Babası, İslam hukuku, matematik ve saat (vakit belirleme) gibi ilimler hususunda asrının en büyük âlimlerinden birisiydi ve hem ilimle hem de ticaretle uğraşmaktaydı⁹⁸. Kendisine büyük bir miktarda gelir getiren mülkleri ve vakıfları bulunmaktaydı⁹⁹. Aynı zamanda Ezher'deki derslerini ihmal etmiyor, fıkıh ve dini ilimlerle ilgili eğitime önem veriyordu. Bununla beraber, Hasan el-Cebertî çeşitli derslere yönelmiş, Türkçe ve Farsçayı çok iyi derecede öğrenmiş, matematik, mühendislik, cebir, haritacılık, coğrafya ve astronomiyle ilgilenmiş, bu alanlarda ders vermiştir. Hatta şöhreti Mısır ve İslam ülkelerinin dışına taşmış, Avrupa'dan öğrenciler kendisinden mühendislik dersleri almaya gelmiş, kendisine ürünlerinden ve aletlerinden değerli eşyalar getirmişlerdir¹⁰⁰. Avrupalı öğrenciler ondan, yel değirmeni yapımı, çekme aletleri, yer altından su çıkartma gibi

⁹³ Fuad Salih es-Seyyid, *a.g.e.*, s. 156.

⁹⁴ Zeydan, *Târîhu Âdâbi'l-lugati'l-'arabiyye*, C.IV, s. 231.

⁹⁵ Serkis, *a.g.e.*, C.I, s. 575.

⁹⁶ Abdullah Muhammed Cemâleddîn, "el-Cebertî", *Mevsû'âtu a'lâmi'l-fikri'l-İslâmî*, Haz. Mahmud Hamdi Zakzûk, Kahire, Vizâretu'l-Evkâf el-Meclisu'l-A'lâ li's-Şu'ûni'l-İslâmiyye, 2004, s. 202.

⁹⁷ Mehmet Maksudoğlu, "Abdurrahman b. Hasan Cebertî", *DİA*, İstanbul, 1993, C.VII, s. 190.

⁹⁸ Ömer Abdulaziz Ömer, *Abdurrahman el-Cebertî ve Nikula et-Türk dirâse mukârene*, Beyrut, Câmîatu Beyrut el-Arabiyye, 1978, s. 6.

⁹⁹ Cemâleddîn, *a.g.m.*, s. 202.

¹⁰⁰ Ömer, *a.g.e.*, s. 6.

konularda da ders almışlardır¹⁰¹. Hasan el-Cebertî ayrıca nadir kitapları toplamakta ve onları elde etmek için büyük bir harcama yapmaktaydı. Ezher uleması arasında yaygın olan kitaplar için, evinde özel bir yer ayırmıştı ve bu kitaplar tevhid, hadis, tefsir, fıkıh, mantık, meâni, beyân ve istiare gibi konulardandı¹⁰². Nadir kitaplarla dolu olan evinde, felsefe¹⁰³, dil ve diğer ilimlerle ilgili çeşitli kitaplar bulunmakta olup bunların bir kısmı Türkçe, bir kısmı da örneğin Şehname ve Acem tarihi gibi Farsçaydı. Ayrıca astronomi ve mühendislikle ilgili aletleri vardı. Bakır küreler, yükseklik ölçümü, gözlem aletleri, usturlaplar¹⁰⁴, arazi ve mühendislik aletleri gibi teçhizatla ilgilenmekteydi. Bunların yanı sıra şiir de yazıyordu¹⁰⁵. Ezher’de “el-Cebertiyye” revâkında fıkıh, astronomi ve diğer ilimlerde ders vermişti. Dini ve lisani ilimlerde derin bilgi sahibi bir alim olan Şeyh Hasan el-Cebertî’nin ayrıca *el-‘ikdu’s-semîn fî mâ yete’alleku bi’l-mevâzîn* diye bir eseri de vardı¹⁰⁶. Ezher öğrencilerini evinde misafir eder, öğrenciler kitapları okur, faydalanır ve izin istemeksizin alabilirlerdi¹⁰⁷. Araştırmacıları ve öğrencileri çok seven Şeyh Hasan el-Cebertî’nin evinin ve kütüphanesinin kapıları daima onlara açıktı. Görüldüğü üzere, Abdurrahman el-Cebertî’nin doğduğu ve yetiştiği ortam Kahire’de, tüm ilimlerle ilgilenen bir ailenin içerisindeydi¹⁰⁸. Matematik ilimlerinde de uzman olan babası, Abdurrahman el-Cebertî’nin ilk öğretmeni idi. Böylelikle asrının en meşhur hocalarından ders aldı. Dini ilimler, dil, hesaplama, mühendislik ve astronomi ilimlerinde uzmanlaştı. Bunlar özellikle babasından aldığı ilimlerdi. Abdurrahman el-Cebertî derslerindeki başarısı ve zekasıyla öne çıktı¹⁰⁹. Henüz on yaşını geçmemişken okuma ve yazmayı iyi derecede öğrendi¹¹⁰. İlk eğitimini Ezher semtinde yaygın olan sıbyan mekteplerinde aldı. Daha sonra Medresetu’s-Sinaniyye bi’-s-Senadikiyye’ye

¹⁰¹ Abdulhamid Salih Hemdân, Mahmûd er-Rabdâvî, “Abdurrahman b. Hasan el-Cebertî”, **Mevsûatu a’lâmi’l-ulemâ ve’l-udebâi’l-Arab ve’l-Muslimîn**, Haz. Câbir el-Cîlî, Tunus - el-Munazzamatu’l-Arabiyye li’t-terbiye ve’sekâfe ve’l-ulûm (ALECSO), 23 c., Beyrut - Dâru’l-Cil, 2005, C.V, s. 102.

¹⁰² Ömer, **a.g.e.**, s. 6.

¹⁰³ Cemâleddîn, **a.g.m.**, s. 202.

¹⁰⁴ Gök cisimlerinin yükseltisini ölçmekte kullanılan araçtır.

¹⁰⁵ Leyla Abdullatif Ahmed, **Dirasâtun fi târîh ve muerrihi Mısır ve’s-Şâm ibbâne’l-asri’l-Osmânî**, Kahire, Mektebetu’l-Hancî, 1980, s. 195.

¹⁰⁶ Leylâ ed-Dibâ, “Abdurrahman el-Cebertî”, **el-Mevsûatu’l-Arabiyye**, Haz. Mesud Bubu, Dimaşk, 21 c., Hey’etu’l-Mevsûati’l-Arabiyye, 2003, C.VII, s. 468.

¹⁰⁷ Hemdân, **a.g.m.**, C.V, s. 102.

¹⁰⁸ Cemâleddîn, **a.g.m.**, s. 202.

¹⁰⁹ Muhammed Abdullah İnan, **Muerrihû Mısri’l-İslâmiyye ve mesâdiru’t-târihi’l-Mısri**, Kahire, Mektebetu’l-Hancî, 1999, s. 178.

¹¹⁰ Hemdân, **a.g.m.**, C.V, s. 102.

geçti. On yaşını aşmamışken Ezher'e girdi¹¹¹. Çocukluğu ve gençliği hakkında önemli bir bilgi bulunmayan el-Cebertî, varlıklı bir ailenin içinde yetişmiş ve Ezher'de asrının alimlerinin derslerini takip etmiştir. Bu alimlerin birçoğunu da eserlerinde zikretmiştir¹¹². el-Cebertî, Ezher'de "eş-Şuvâm" revâkına iştirak etti. Babasının arkadaşı Abdurrahman el-'Arîşî'den Hanefî mezhebine dair ders aldı. Henüz on bir yaşına gelmeden de Kur'ân'ı Kerim'i ezberledi¹¹³. Din, mantık, dil, hadis ve tasavvuf derslerini de tahsil etti. Böylelikle Abdurrahman el-Cebertî'nin ilim ve idare erbabının arasında yıldızı parlamaya başladı. İnsanlar onun ilim ve bilgisinden faydalanıp ona fikir danışıyorlardı¹¹⁴. Babası ona asrın olaylarını, valilerle ve ilim adamlarıyla ilgili bilgileri anlatmıştı. Babası vefat ettiğinde, Abdurrahman el-Cebertî'ye çokça mal ve paranın yanı sıra sözü geçen valiler, emirler ve alimlerden oluşan arkadaşlıklar bıraktı.

el-Cebertî, Ezher'den mezun olduğunda babasının kütüphanesinde yer alan çeşitli kitaplarla ve onun kültür mirasıyla içli dışlı oldu. Böylelikle Ezher'de, kendi evinde ve bazı camilerde ders vermeye başladı. "el-Cebertiyye" revakının şeyhlik makamına kadar ulaştı. Babasının kendisine bırakmış olduğu servetten istifade etti. Bu servet, Bulak'ta evler, çeşitli eserler, Kefr Ez-Zeyât'ın merkezinde Ebyâr'da tarım arazisi ve diğer birçok vakıflardan oluşuyordu¹¹⁵. 1768-69 senesinde ilk evliliğini yapan el-Cebertî, 1781'de ikinci kez evlenmiş ve oğlu Halil dünyaya gelmiştir¹¹⁶.

Abdurrahman el-Cebertî, meslektaşlarıyla dostluklar kurmuş, onlarla derslere katılmıştır. Alimler ve ediplerden de arkadaşları vardı. Bunlar arasında yer alan, daha önce sözünü ettiğimiz, Şeri Mahkemede, daha sonra da Fransızların kurmuş olduğu divan da kâtip olarak çalışan arkadaşı İsmâil el-Haşşâb'dan (ö. 1815) görev ve yetkisi sayesinde tarih konusunda istifade etmiştir. Aynı şekilde, Hasan el-Attâr (ö.1834)¹¹⁷ ve Ali Abdullah ed-Dervîş er-Rûmî de arkadaşları arasında yer almaktaydı¹¹⁸.

¹¹¹ Abdullatif Ahmed, **a.g.e.**, s. 195.

¹¹² ed-Dibâ, **a.g.m.**, C.VII, s. 468.

¹¹³ Cemâleddîn, **a.g.m.**, s. 202.

¹¹⁴ Hemdân, **a.g.m.**, C.V, s. 102.

¹¹⁵ Cemâleddîn, **a.g.m.**, s. 202-203.

¹¹⁶ Abdullatif Ahmed, **a.g.e.**, s. 196.

¹¹⁷ ed-Dibâ, **a.g.m.**, C.VII, s. 468.

¹¹⁸ Muhammed Fuad Şükri, **Mısır fî matla'î'l-karni't-tâsi' aşer 1801-1811**, 3 c., 2. bs., Kahire, el-Hey'etu'l-Âmme li Kusûri's-Sekâfe, 2010, C.III, s.1163.

Abdurrahman el-Cebertî, Yemen'den gelmiş olan ve asrının büyük âlimlerinden, meşhur sözlük *Tâcu'l-'arûs*'un yazarı Murtazâ ez-Zebidî ile tanıştı. ez-Zebidî, 1754 senesinde Mısır'a gelmişti. Kendisini el-Cebertî'ye tanıttığında, el-Cebertî ona hayran kalmış, yanından ayrılmamış ve derslerine katılarak onun gayretli öğrencilerinden birisi olmuştur. Fıkıh ve edebiyat dersleri veren ez-Zebidî'den fıkıh dersleri almıştır. Daha sonra babası gibi, astronomi, hesaplama, mühendislik, tıp ve tasavvuf derslerine meyletmıştır¹¹⁹. Dil alimi olan ez-Zebidî, 1789 yılı civarında öğrencisi Abdurrahman el-Cebertî'den, kasıtlı olarak kim olduklarını bildirmeksizin, Mısırlı ve Hicazlı 18. yüzyıl âlimlerinin hal tercümelerini (biyografilerini) toplaması için yardım istemiştir. Bu öneriyi kabul eden el-Cebertî, hal tercümelerini ve önemli olayları hazırlayıp düzenlemeye başladı ve bunları "Tayyârât" olarak adlandırdı. Bu hal tercümelerine, âlimler ve hükümdarlar hakkında babasının anlattıklarından hatırladığı her şeyi de ekledi. el-Cebertî bu çalışmasını hazırlamaya devam etti ve kitapçıklar halinde derleyerek hocası ez-Zebidî'nin vefatına kadar ona sundu. ez-Zebidî 1791 yılında vefat etti.

ez-Zebidî vefat ettikten sonra el-Cebertî, Muhammed Halil el-Murâdî'nin mektubunu gördüğünde ez-Zebidî'nin kendisine verdiği görevin sebebini keşfetti. el-Murâdî Dımaşk'ta müftüydü ve *Silku'd-durer fî a'yânî'l-karnî's-sâniye aşer* adlı eserin de yazarıydı¹²⁰. el-Murâdî 18. yüzyılın sonunda bu asrın âlimlerinin hal tercümeleri üzerinde çalışma yapıyordu ve 1785 yılında ez-Zebidî'den Mısırlı ve Hicazlıların hal tercümelerini toplamasında yardımcı olmasını istemişti. Böylelikle ez-Zebidî de el-Cebertî'den bu çalışmaya katılıp kendisine yardımcı olmasını talep etmiş hatta özellikle Mısırlıların hal tercümelerini istemişti. el-Cebertî bu çalışmada arkadaşı İsmâil el-Haşşâb'dan da destek almıştı¹²¹. el-Murâdî'nin talebi üzerine ez-Zebidî'nin bu çalışmayı yaptığını idrak eden el-Cebertî, hocası ez-Zebidî'den kalan evrakları elde etmeye çalıştı ve hocasının vefatı sonrası satılan kitaplarından satın aldı. Bunlar arasında ez-Zebidî'nin kaleme aldığı, hal tercümelerini içeren ve *el-Mu'cem 'ul-Muhtas* adındaki on adet kitapçık da yer almaktaydı. Fakat bunlar çok önemli veya

¹¹⁹ Abdullatif Ahmed, **a.g.e.**, s. 196.

¹²⁰ Ömer, **a.g.e.**, s. 7-8.

¹²¹ Ali Berekat, **Ru'yetu'l-Cebertî li-ezmeti'l-hayâtî'l-fikriyye**, Kahire, el-Hey'etu'l-Misriyyeti'l-Âmme li'l-Kitâb, 1987, s. 42-43.

meşhur şahıslar değillerdi. el-Cebertî hocasından kalanları toplamaya devam ederken, 1791 Ocak ayında el-Murâdî'nin vefat haberi geldi ve el-Cebertî'nin bu hal tercümelerini toplamak hususundaki hevesi tükenerek bu işi bıraktı¹²².

el-Cebertî, hocasının talep ettiği hal tercümelerini yazdığı bu çalışmayı bıraktıktan sonra, yine hal tercümelerini de içeren çok daha kapsamlı bir çalışmaya yani tarih yazımına başlayacaktı¹²³. el-Murâdî'nin talebi, el-Cebertî'nin yazacağı tarihinde onu, bilgileri bu düzende toplamaya teşvik etmesi bakımından en büyük sebeptir fakat kendisini direkt olarak etkileyen önemli bir faktör değildir. Aralarındaki mektuplaşmalar da ez-Zebidî ve el-Murâdî'nin vefatları arasındaki dönem olmak üzere yarım seneden fazla sürmemiştir. Fakat hocası ez-Zebidî'nin, el-Cebertî üzerindeki tesiri büyüktür. Engin bilgisi ve ortaya koyduğu zengin eseriyle ez-Zebidî ayırt edilen bir alimdi. el-Cebertî'nin kendisi de hocasının üzerindeki derin tesirini gösteren sözler dile getirmiştir. Üzerindeki tesiriyle, şahıslar ve toplumla ilgili yeterli bilgiyi toplama hususunda ona olan yardımları bakımından babasından sonra ikinci hocası konumundadır. Ancak yine de tarih çalışmaları hususunda bir hocası sayılmaz çünkü ez-Zebidî bir tarihçi olarak nitelenmemektedir. Fakat el-Cebertî, el-Murâdî'nin talebi üzerine hocası ez-Zebidî ile yaptığı çalışmada tarih yazımı konusunda hocasının metodundan bazı şeyler öğrenmiştir¹²⁴.

1798'de Fransız işgali gerçekleştiğinde el-Cebertî, önce Kahire'yi terk etti fakat daha sonra geri döndü. Napolyon Mısır'dan ayrıldığında yerine Fransız ordularının başına bıraktığı General Kléber'den sonra gelen General Menou'nun Fransız ordusu komutanı olarak kurduğu üçüncü divana el-Cebertî üye seçildi. Fransızlara karşı hem nefret hem de hayranlık duymaktaydı. Muhafazakâr bir din adamı olarak, onların dine aykırı davranışlarından ve farklı ahlaklarından nefret etmişti. Uyguladıkları düzenlemeler alışık olduğundan farklıydı. Daha önce de sözünü ettiğimiz gibi, Fransız askerleri halkın haklarını suiistimal ediyordu¹²⁵. Bunun yanı sıra el-Cebertî onların alimleriyle bağlantı kurdu ve onları yerlerinde ziyaret etti. Kütüphanelerini gördü ve ilmi deneylerine şahit oldu. Bu şahit olduklarını eserlerine

¹²² Ömer, **a.g.e.**, s. 8.

¹²³ Berekat, **a.g.e.**, s. 43.

¹²⁴ Ömer, **a.g.e.**, s. 8-9.

¹²⁵ Abdullatif Ahmed, **a.g.e.**, s. 197.

kaydedip tarihçesini yazacaktı¹²⁶. Fransız işgali onu tekrar yazmaya teşvik etti ve yeniden yazmaya başlayarak işgalin tarihçesini kaleme aldı. *Târîhu muddeti'l-Faransîs bi-Mısır* şeklinde bir başlık yazarak, 25 Ocak 1798'den başlayıp Aralık 1798'e kadar tarihçesini kaydetti ¹²⁷. 1798'de Fransız kuvvetlerinin Mısır'a gelişiyle başlayan tarihçesi günlük hatrat şeklindeydi¹²⁸. *Mazharu't-takdîs bi-zevâli devleti'l-Faransîs* ve *'Acâibu'l-âsâr fî't-terâcim ve'l-ahbâr* adlı eserlerinin hazırlanmasında da başlangıçta kaydettiği tarihçeyi temel almıştır.

Fransızların 14 Ocak 1801'de Kahire'den çıkmalarının ardından, Koca Yusuf Ziya Paşa komutasındaki Osmanlı kuvvetleri Kahire'ye girdiler ve Mısır tekrar Osmanlı hakimiyetine girdi. Mısır halkı gibi el-Cebertî de bu durumu büyük bir sevinçle karşıladı. Bu duygularını, arkadaşı Hasan el-Attâr'la birlikte üzerinde çalıştıkları *Mazharu't-takdîs bi-zevâli devleti'l-Faransîs* olarak adlandırdıkları eserde de dile getirdiler. Sadrazam Koca Yusuf Ziya Paşa'nın görevlendirmesiyle 1801'de yazmış oldukları bu eseri sadrazama ithaf etmişler ve o da eseri büyük bir övgüyle karşılamıştır¹²⁹. Ayrıca Sadrazam, el-Cebertî'nin astronomi alanındaki engin bilgisinin farkında olup, ona takvimler hazırlatmış ve kendisini ödüllendirmiştir¹³⁰.

el-Cebertî böylelikle 1801 yılında iki önemli çalışma yapmıştır ki bunlar; 18. yüzyıla ait dağınık haldeki hal tercümeleri üzerine çalışma yapılması ve Fransız işgalinin gölgesi altında bulunan Mısır'daki olayların günlük hatratının tutulmasıdır. el-Cebertî meşhur eseri *'Acâibu'l-âsâr*'ı 1805-06/1806-07 yıllarında yazmaya başlamıştır. Bu eseri yazmasındaki itici güç, Osmanlıların geri dönüşünden sonra yaşadığı hayal kırıklığıdır çünkü Fransız idaresinin bazı yönlerden Osmanlı idaresinden daha iyi olduğunu düşünmekteydi. Söz konusu meşhur eser, modern Mısır tarihi ile ilgili en önemli eser olarak kabul edilmektedir¹³¹.

el-Cebertî, Kavalalı Mehmet Ali Paşa döneminde, Paşa'nın saray muvakkidi olarak görev yaptı ve Hanefilerle ilgili iftâ dairesinin de idaresini üstlendi. Kavalalı Mehmet Ali Paşa'ya ise başından beri cephe aldı ve vefatına kadar da muhalefetini

¹²⁶ Cemâleddîn, **a.g.m.**, s. 203.

¹²⁷ Ömer, **a.g.e.**, s. 8-9.

¹²⁸ Berekat, **a.g.e.**, s. 43-44.

¹²⁹ Ömer, **a.g.e.**, s. 10-11.

¹³⁰ Maksudoğlu, **a.g.m.**, C.VII, s. 190.

¹³¹ Ömer, **a.g.e.**, s. 11.

sürdürdü¹³². Hayatının sonlarına doğru, kendisine çetin bir ızdırap veren bir olay oldu ve yine Mehmet Ali Paşa'nın sarayında muvakkit olarak çalışan oğlu Halil, 1822 yılında öldürüldü¹³³. Bu olayla ilgili birçok söylenti çıktı ve sebebinin Mehmet Ali Paşa idaresini tenkit etmesiyle ilgili olduğu dedikoduları yayıldı¹³⁴. Oğlunun ölümünden duyduğu büyük üzüntü nedeniyle çok ağladı ve görme yetisini kaybetti. Yaşlı ve hasta olan el-Cebertî, eve kapanarak okumayı, yazmayı ve kitap telifini de bıraktı. 1825 yılında¹³⁵ Şubra yolunda boğulmuş bir vaziyette bulundu¹³⁶. Kendisinin suikasta kurban gittiği de söylenir.

el-Cebertî, ilmi usullere riayet eden objektif bir ilim adamıydı. İyi yetişmiş, Ezher alimlerinin geleneğine uymuş, öğretim halkaları oluşturarak öğrenci yetiştirmeye önem vermişti¹³⁷. 18. ve 19. yüzyılların önemli olaylarına tanık olmuştu. Fransız işgaline, ardından da Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın valiliğiyle sona erecek olan o dönemdeki çekişmelere ve bu valinin hükümdarlığının ilk yıllarına şahit olmuştu¹³⁸.

el-Cebertî'nin yetişme yıllarında babasının tarih çalışmalarına dair özel bir ilgisi yoktu. Babası Hasan el-Cebertî'nin özel kütüphanesinden kitap ödünç alan alimlerin, tarihi çalışmalar için bir araya gelip gelmediği kesin olarak belli değildi. Buna binaen meşhur tarihçi Abdurrahman el-Cebertî'nin tarih çalışmalarına ve yazımına olan ilgisi, ona babası vasıtasıyla geçmemişti. Fakat babasının evinde yetişmiş olduğu ortam bir ilim ve araştırma merkezi haline gelmişti. Bu da el-Cebertî'de tarih ve tarih felsefesiyle ilgili bir bilinç oluşturmuştu. Arkadaşları olan veya evlerine gelen Ezher alimleri arasında yetişen el-Cebertî, babasından da nesilden nesile gelen tarihi olayları dinleyerek büyümüşü. Keza Memlûkler, o zamanda Mısır'ın yerli beyleri olan kaşifler ile sancaklar arasında ve babasından da olmak üzere, onların eserlerini, çalışmalarını ve tarihi olaylarını çokça dinlemişti. Yani Abdurrahman el-Cebertî daha küçük yaşlarda kendisini büyük bir alimler topluluğu

¹³² Maksudoğlu, **a.g.m.**, C.VII, s. 190.

¹³³ Abdullatif Ahmed, **a.g.e.**, s. 197.

¹³⁴ Maksudoğlu, **a.g.m.**, C.VII, s. 190.

¹³⁵ Abdullatif Ahmed, **a.g.e.**, s. 197.

¹³⁶ Cemâleddîn, **a.g.m.**, s. 203.

¹³⁷ Maksudoğlu, **a.g.m.**, C.VII, s. 190.

¹³⁸ Cemâleddîn, **a.g.m.**, s. 203.

içerisinde bulmuştu. Bu âlimlerden din, ilim, siyaset, harp, entrikalarla ilgili beceri kazanma gibi hususlarda ve mali yönden destek almış, bu konularda güçlenmişti. İçinde yaşadığı bu şartlar onun tarihçilik melekesinin ortaya çıkmasında etkili olmuştur¹³⁹. el-Cebertî'nin tarih ilmine tutkusu vardı. Onun görüşüne göre tarih, toplulukların ve onların ülkeleri, kayıtları, gelenekleri, sanatları, ürettikleri, nesepleri ve ölümlerinin incelenmesi ve araştırılmasıydı¹⁴⁰. Yine el-Cebertî'ye göre tarih ilmi birçok bilimi de kapsamına almaktaydı. Sabit usulleri yoktu ve dallara ayıramazdı. Tarih alanının kapsamına giren konular arasında; biyografiler (tabakat), kurrâ (Kur'ân'ı kıraat eden), müfessir ve muhaddislerin hayat hikayeleri, sahabe ve tabînin siyerleri, müçtehitlerin hayatları, dilci, filozof ve hekimlerin biyografileri, peygamberler tarihi, Hz. Muhammed'in seferleri, sâlihlerin hikayeleri, kralların hikaye ve tarihlerinden sohbetleri, vaazları, ibret verici hikaye ve darbı meselleri, yörelerle ülkelerin ilginç yönleri, ayrıca ders kitapları, halifelerin latifeleri ve rağbet edilen dersleri (muhâdarât)¹⁴¹ yer alır¹⁴².

el-Cebertî, ilmi ve kültürel bir çevrede, varlıklı bir aile, hayırlı insanlar arasında yetişmiş, en büyük şeyhlerden ders almış ve dünya hayatının işlerini öğrenmişti. Ezher ve diğer ilim merkezlerindeki talebelerle hocaların çoğunu, ayrıca önemli veya önemsiz Memlûk beylerini, Osmanlı paşalarını ve devlet erbabını da genel olarak tanımıştı. Bu durum onu bu bilgilerden istifade etmeye, bu kişilerin tarihine ilgi göstermeye ve bu ülkelerdeki havadisleri kaydetmeye sevk etmişti. Tarihe karşı büyük bir tutkusu olan el-Cebertî, bu alanda da çok okumuş ve okuduklarından çokça ders, öğüt ve ibretler çıkarmıştır. Tüm bunlar onun içinde bulunduğu asrı dikkatli ve titiz bir şekilde müşahade etmesinde, tarihi özelliklerini, amaçlarını

¹³⁹ Ömer, **a.g.e.**, s. 6-7.

¹⁴⁰ Abdullatif Ahmed, **a.g.e.**, s. 196.

¹⁴¹ Edebi, dini ve kültürel bilgilerin aktarıldığı edebi bir türdür. Sözlükte "bir topluluğun huzurunda bilgi ve birikimlerini aktarmak, onlarla ilmi tartışmalarda bulunmak" gibi anlamlara gelen muhâdara kelimesinin çoğulu olan muhâdarat, terim olarak başkasına ait sözlerden muhataba veya okuyucuya uygun alıntılar halinde aktarmalar yapmayı ve bu nitelikteki sözleri toplayan edebi eser türünü ifade eder. Bu türe muhâdara adının verilmesinin sebebi, bunun, ileri gelen devlet ricâliyle büyük alimlerin huzurunda düzenlenen meclislerde karşılıklı soru cevap şeklinde sohbet ve tartışmalar halinde başlamış olmasıdır. İki alim arasında gerçekleşen sohbet ve münakaşalar belirli bir tarihten itibaren derlenerek kitap haline getirilmiş, bu eserler de muhâdarat veya mecâlis adıyla anılmıştır. Bkz.: Hüseyin Yazıcı, "Muhâdarât", **DİA**, C.XXX, s. 391.

¹⁴² Abdurrahman el-Cebertî, '**Acâibu'l-âsâr fi't-terâcim ve'l-ahbâr**', Haz. Abdülazîm Ramazan, Abdurrahîm Abdurrahman Abdurrahîm, Kahire, Dâru'l-Kutubi'l-Misriyye, 4 c., 1997, C.I., s. 5.

anlayarak fasıllara ayırıp, olayları aslına uygun bir surette kaydetmesinde ve insanların mizaçları ile yaradılışlarını doğru bir şekilde tasvir etmesinde faydalı olmuştur. Toplumların ortaya çıkışı, büyümesi ve hükümdarların vazifeleri ilgili görüş sahibi olmuş, onların yönetim tarzlarını eleştirebilmiştir¹⁴³.

el-Cebertî'nin kültürlü bir insan olması eserlerindeki üslubuna da yansımıştır. Eserlerinde Arapçanın haricinde, Farsça, Türkçe, Yunanca ve İtalyanca gibi dillerden terimler de bulunur¹⁴⁴. Olayları, savaşları ve fitneleri anlatırken seci kullanmıştır. Tarihi anlatırken ise şiirlere çokça yer vermiş, Hasan el-Attâr, el-Edkâvî ve el-Hicâzî gibi muasır olan şeyhlerin şiirlerinden örnekler nakletmiştir. Dilin kullanımı açısından düşünüş yaşanan bu döneme nazaran el-Cebertî, tarihin anlatımında, Fransızların kütüphanesini tasvir edişindeki gibi güzel bir nesir örneği sunar. Yazım usulünde teşbihlere çokça yer verir. Yıllıklar ve hal tercümeleri kitaplarında kullandığı metot çoğu geleneksel İslam tarihçilerinin metodu gibidir fakat el-Cebertî hal tercümelerinin yazımındaki detaylar ve titizlik bakımından büyük bir üstünlük ve mükemmellik göstermiştir¹⁴⁵.

Bir tarihçi, biyografi yazarı ve alim olarak el-Cebertî'nin ilgi alanları, babası meşhur alim Hasan el-Cebertî gibi, tıp ve aritmetik dahil birçok bilim dalını kapsamaktaydı fakat başlıca ilgi alanı tarih ilmiydi. el-Cebertî'nin eserlerinde kullandığı kaynaklar, eski insanlar, kayıtlar ve mezar taşlarının yanı sıra Ahmet Çelebi b. Abdulganî ve ed-Demurdâşî'nin yıllıklarıydı. el-Cebertî Arap rönesansının ilk müjdecisi ve Fransız devriminin özgürlük ruhunun da farkında olan ilk düşünür olarak değerlendirilebilir fakat İslam'a zıt düşen yönlerini de reddeder. Kendisinin en meşhur ve muazzam eseri, *'Acâibu'l-âsâr fî't-terâcim ve'l-ahbâr'*da Fransız güçlerinin ülkeden çıkması ve Osmanlı yönetiminin geri gelmesi sonrasında, Avrupa'nın bilimsel, teknolojik, erdemli ve dürüst başarılarına olan hayranlığını dile getirir. Fransızların fizik ve kimya deneylerine şahit olup, bunların kendi zihinlerinin kavramayacağı şeyler olduğu itiraf eder. el-Cebertî, Osmanlı askerlerinin insan hayatına saygısı olmadığını düşünerek, onları General Kléber'i öldüren Süleyman el-Halebî'yi adil şekilde yargılayan Fransızlarla karşılaştırır, Müslümanların tüm iş ve

¹⁴³ Şükri, **a.g.e.**, C.III, s. 1159.

¹⁴⁴ Hemdân, **a.g.m.**, C.V, s. 103.

¹⁴⁵ Abdullatif Ahmed, **a.g.e.**, s. 208-210.

muamelelerinde hilekar ama Avrupalıların ise tüm işlerinde dürüst olduğunu ifade eder. İslam dünyasının eksiklerinin farkında olması, gelecek nesil Müslüman reformcuların, Arap dünyasının manevi, sosyal, dini ve bilimsel yönden canlanması konusundaki taleplerini müjdeler. Fransız işgalinin, canlanmanın (nahda) başlangıç noktası olduğunu kabul eder¹⁴⁶.

19. yüzyılın diğer birçok Mısırlı tarihçisinin göz ardı edilen çalışmaları yanında, el-Cebertî'ye hayranlık duyup takdir edenlerin sayısı kesinlikle az değildir. Meşhur Avusturyalı oryantalist ve devlet adamı Alfred Von Kremer (1828-1889), İngiliz tarihçi Arnold Joseph Toynbee (1889-1975), İsrailli Orta Doğu tarihçisi David Ayalon ve tarihçi Muhammed Enis, el-Cebertî için övgü ve takdir dolu sözler söylemişler, onu büyük bir tarihçi olarak nitelemişlerdir¹⁴⁷.

Eserleri:

- *'Acâibu'l-âsâr fi't-terâcim ve'l-ahbâr* (Bulak 1880): el-Cebertî'nin en önemli ve muazzam eseridir. 1688'den 1821'e kadar olan olayları kapsayan dört ciltlik bir Mısır tarihidir¹⁴⁸. Eser, Mısır'ın çalkantılı ve yeni olaylar bakımından zengin bir dönemini ele almaktadır. Mısır bu dönemde resmi olarak Osmanlı hakimiyeti altında fakat gerçekte Memlûklerin yönetimindedir. Avrupalıların Mısır üzerindeki hırsları giderek şiddetlenmiş ve kötüleşen bu durum Fransa'nın Mısır'ı işgaliyle sonuçlanmıştır. Fransa ve İngiltere çekişme yaşamış, daha sonra Fransızlar Mısır'ı terk etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu yönetimi tekrar ele almış, Kavalalı Mehmet Ali Paşa vali olarak tarih sahnesine çıkmıştır. Özerk bir yönetim yolu izleyen Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Mısır'ın hayatında her yönden yeni bir medeniyet meydana getirmiştir¹⁴⁹. Eser, askeri, yönetsel, ekonomik ve kültürel hususlar da olmak üzere, tarih yazımı konularını içeren İslami ve geleneksel son örnektir. el-Cebertî'nin yıllık olayları kaydetme metodu aylara ve günlere göredir. Din alimlerinin ölümlerini (vefeyât), şairleri, dilcileri, edipleri, Osmanlı ve Memlûk liderlerinin biyografilerini içeren

¹⁴⁶ Shmuel Moreh, "al-Jabartî, 'Abd al-Rahmân (1753-1825)", **Encyclopædia of Arabic Literature**, 2 c., Ed. Julie Scott Meisami, Paul Starkey, London and New York, Routledge, 1998, C.I, s. 403.

¹⁴⁷ Crabbs, **a.g.e.**, s. 115.

¹⁴⁸ Maksudoğlu, **a.g.m.**, C.VII, s. 190.

¹⁴⁹ ed-Dibâ, **a.g.m.**, C.VII, s. 469.

emsalsiz bir tarih yazıcılığıdır¹⁵⁰. Mısır'ın söz konusu dönemiyle ilgili, ekonomik, toplumsal, siyasal ve düşünsel yönden gerçek ve tam olarak doğru bir tablo sunar. Özellikle Fransız işgali ve akabinde gelen Mehmet Ali Paşa dönemi konusunda en iyi kaynağı teşkil eder. Görünüşe bakılırsa el-Cebertî'nin Mehmet Ali Paşa hakimiyetini eleştirmesi, Paşa ve ailesi tarafından hoş karşılanmamış, eserin yayımlanması uzun bir müddet men edilmiştir. 1870'li yılların sonuna kadar da yasak kalkmamıştır. Daha sonra eserin tamamı 1880 yılında Bulak Matbaasında basılmıştır¹⁵¹.

- *Mazharu't-takdîs bi-zevâli (zehabi) devleti'l-Faransîs* (İstanbul 1865-66): el-Cebertî'nin, Fransa'nın Mısır'ı işgalini (1798-1801) konu alan eseridir. Bu eserini 1801-02'de tamamlayarak Osmanlı Veziri Yusuf Paşa'ya ithaf etmiştir. Eserinde kendisinin Fransızlarla olan ilişkisinden bahsetmediği gibi, '*Acâibu'l-âsâr*'da yazdığı fikirlerinin aksine, Napolyon Bonapart ve Fransızları küçük düşürücü tenkitlere, Osmanlıları, Padişah ve Veziri öven ifadelerle yer vermiştir. Osmanlı Veziri Yusuf Paşa İstanbul'a döndüğünde eseri III. Selim'e sunmuştur. Eser Padişahın talebi üzerine Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. Çevirisi 1807 senesinde tamamlanan eser, *Târîh-i Mısır* adıyla yayımlanmıştır (İstanbul 1865-66). Ayrıca eser Mütercim Asım Efendi tarafından da tercüme edilmiş, bunun yanı sıra Alexandre Cardin de eseri Fransızcaya çevirmiştir. Muhammed Atâ *Mazharu't-takdîs*'in orijinalini *Yevmiyyâtu'l-Cebertî* adıyla iki cilt halinde neşretmiştir (Kahire 1958).

el-Cebertî'nin ayrıca kaynaklarda sözü geçen *Muhtasaru Tezkireti's-Şeyh Dâvûd el-Antâkî, Nakdun li-Kitâbi Elf leyle ve leyle* ve *Dustûru takvîmi'l-kevâkibi's-seb'a* adlı üç eseri daha bulunmaktadır¹⁵².

3.7. Hasan el-Attâr (1766- 1834)

Mısırlı edip, din alimi ve Ezher şeyhi olan Hasan b. Muhammed b. Mahmûd el-Attâr eş-Şâfiî, aslen Mağribli olup 1766 yılında Kahire'de doğdu¹⁵³. Ailesi

¹⁵⁰ Shmuel Moreh, "Al-Jabarti's attitude towards the 'ulama' of this time", **Guardians of Faith in Modern Times 'Ulama' in the Middle East**, Vol.CV, Ed. Meir Hatina, Brill, Leiden-Boston, 2009, s. 48.

¹⁵¹ ed-Dibâ, **a.g.m.**, C.VII, s. 469.

¹⁵² Maksudoğlu, **a.g.m.**, C.VII, s. 190-191.

¹⁵³ Hulusi Kılıç, "ATTÂR, Hasan b. Muhammed", **DİA**, İstanbul, 1991, C.IV, s. 98.

Mağrib'den Mısır'a göç etmiştir. Babası Şeyh Muhammed Keten, attardır¹⁵⁴ ve bu unvan buradan gelmiştir. Bazı ilimlerle ilgisi olan babası, ilk olarak el-Attâr'ı kendi işlerinde çalıştırdı¹⁵⁵ fakat onun ilimle edebiyata olan ilgi ve sevgisini görünce tahsiline yardımcı olmaktan da kaçınmadı¹⁵⁶. Hasan el-Attâr, Ezher'e gidip geldi ve aralarında Muhammed el-Emîr ve Muhammed es-Sabbân gibi bu asrın seçkin hocalarının ders halkalarına katıldı¹⁵⁷. Hafızası güçlüydü ve ilme karşı tutkusu vardı. Kısa zamanda hocaları kendisine, eğitim vermesi ve fetva için icazet verdi. Sadece dini ilimleri öğrenmekle yetinmedi, çağdaş ilimlerle de meşgul oldu. Bunlar arasında astronomi, mühendislik¹⁵⁸, coğrafya ve tıp vardı¹⁵⁹. Görüşü keskindi, en küçük hat yazılarını dahi ay ışığında veya zayıf mumların ışığında okuyabiliyordu. Bir kitabı tamamen kavrayana kadar bırakmazdı ve çokça kitap ödünç alırdı. Böylelikle asrının ilimlerini kavramış, öğrencisi olan ünlü alim Rifâa et-Tahtâvî onu methetmiş ve kendi asrında öncelikle ona itibar etmiştir. el-Attâr'ın, tıp kitaplarında son derece güzel haşiyeleri bulunmaktadır. Ayrıca yıldızları gözlemlemekte ustalaşmış ve anatomiyle uğraşmış, bu alanda ders almıştır¹⁶⁰.

el-Attâr, Fransızlar 1798'de Mısır'a girdiğinde onların eziyetlerinden korkarak Yukarı Mısır'a yani Asyut şehrine¹⁶¹ kaçmıştır¹⁶². Bu sırada Asyut fakirlik, kargaşa ve şehri istila eden veba salgını nedeniyle sıkıntı çekmekteydi. el-Attâr bir süre sonra güvenli bir hale geldiğinde Kahire'ye geri döndü. Fransız işgalini ilmi bir kazanç olarak değerlendirdi. İşgal, alimlerin de gözünü açmıştı. Böylelikle el-Attâr da hem Doğu kültürünü hem de Batı kültürünü kendisinde toplamış oldu¹⁶³. Fransızlarla irtibata geçerek ülkelerinde yaygın olan ilimler konusunda onlardan istifade etti¹⁶⁴. Kitaplarını ve araç gereçlerini iyice öğrenip onlarla bilgi alışverişinde bulundu. el-

¹⁵⁴ Eskiden bir nevi eczacılık yapan, güzel kokular satan, bugün ise baharat, şifalı otlar ve kurutulmuş çeşitli gıda maddeleri ticareti yapan kimselere verilen addır. Bkz.: Nil Sarı, "Attar", **DİA**, İstanbul, 1991, C.IV, s. 94.

¹⁵⁵ Muhammed Abdulgâni Hasan, **Hasan el-Attâr**, Kahire, Dâru'l-Meârif, t.y., s. 20.

¹⁵⁶ Ömer ed-Desûki, **Fi'l-edebi'l-hadîs**, 2 c., 7. bs, Kahire, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1994, C.I, s. 45.

¹⁵⁷ Hasan, **a.g.e.**, s. 20.

¹⁵⁸ **Şuyuhu'l-Ezher**, s. 23.

¹⁵⁹ Kılıç, **a.g.m.**, C.IV, s. 98.

¹⁶⁰ **Şuyuhu'l-Ezher**, s. 23.

¹⁶¹ Kılıç, **a.g.m.**, C.IV, s. 98.

¹⁶² Hasan, **a.g.e.**, s. 20.

¹⁶³ **Şuyuhu'l-Ezher**, s. 23-24.

¹⁶⁴ ed-Desûki, **a.g.e.**, C.I, s. 46.

Attâr'ın bu yönelimi, tabii ilimleri takdir etmek ve bu ilimlerin zaruretine çağrı yapmak hususunda bir başlangıçtı. Aynı zamanda kendisi de bazı Fransız alimlere Arap dilini öğretmekle meşgul oldu. el-Attâr, kaleme aldığı bir makâmesinde¹⁶⁵ Fransızlarla olan irtibatını tanıtmış, onların kitaplarının tamamının matematik ve edebiyat ilimleri hususunda olduğunu, kendisini astronomi ve mühendislik aletleriyle ilgili bilgilendirdiklerini anlatmış¹⁶⁶ ve Fransızların bilimsel başarılarına hayranlık duymuştur¹⁶⁷. Fransız işgali esnasında Ezher'de ders vermekle meşgul olmuş ve talebelerine Şeyh Hâlid'in, nahiv ilmi hususundaki *Ezheriyye* şerhini okutmuştur¹⁶⁸.

el-Attâr, bilinmeyen sebeplerle; belki genel güvenlik belki de Fransız işgal güçleriyle olan irtibatından dolayı kendisini tehlikeye atmış olduğundan, 1802'de Rumalia'ya gitti ve daha sonra 1810 yılında birkaç yıl eğitim verdiği Dimaşk'a geçti¹⁶⁹. Mısır'dan çıkarken bazı kitaplarını da yanına almıştı. Dimaşk'taki ilim ehli ondan *Şerhu'l-Ezheriyye*'yi okutmasını rica etti ve kendisinden istifade ettiler. Burada da öğrencileri oldu ve bunlar arasında ondan icazet isteyen öğrencisi Şeyh Hasan el-Baytâr'a icazet verdi. Şam'da beş sene kaldı¹⁷⁰. el-Attâr, Suriye, Hicaz, Anadolu ve Rumeli'yi de içine alan uzun bir seyahati esnasında Arnavutluk'un İşkodra şehrinde evlendi ve orada da bir süre ikamet etti¹⁷¹. Birçok yeri gezen el-Attâr, Türkçe, Fransızca ve Arnavutça dillerini en ileri seviyeye getirdi. Birçok Arap memleketini ziyaret eden el-Attâr, gezdiği tüm beldelerde dersler verdi ve alimler tarafından hoş karşılandı¹⁷².

el-Attâr, on üç yıllık seyahatinden sonra 1815 yılında Mısır'a döndü. Bu sırada Mısır istikrara kavuşmuş ve Mehmet Ali Paşa yönetimi ele almıştı¹⁷³. el-Attâr, Ezher'e hoca tayin edildi. Ezher'de uzun seneler boyunca okutulmayan Beyzâvî tefsirini büyük bir vukuf ile okutması sebebiyle birçok Ezher hocası onun tefsir

¹⁶⁵ Hayali bir kahramanın başından geçen hadiselerin hayali bir hikayeci tarafından dile getirildiği kısa hikayeler serisinden (makamât) oluşan edebî tür ve bu alandaki eserlerin ortak adıdır. Bkz.: Erol Ayyıldız, "Makame", *DİA*, C.XXVII, s. 417.

¹⁶⁶ Hasan, *a.g.e.*, s. 20.

¹⁶⁷ Brugman, *a.g.e.*, s. 15.

¹⁶⁸ Hasan, *a.g.e.*, s. 20-21.

¹⁶⁹ Brugman, *a.g.e.*, s. 15.

¹⁷⁰ Hasan, *a.g.e.*, s. 21.

¹⁷¹ Kılıç, *a.g.m.*, C.IV, s. 98.

¹⁷² *Şuyuhu'l-Ezher*, s. 24.

¹⁷³ Hasan, *a.g.e.*, s. 21.

derslerini takip etti. Mehmet Ali Paşa'nın takdir ve iltifatına nail olduğundan 1828'de kurulan Mısır'ın resmî gazetesi *Vekâyi-i Mısriyye*'yenin başyazarlığına getirildi¹⁷⁴. el-Attâr, 1830 senesinde Şeyh Ahmed ed-Demhûcî'den sonra Ezher şeyhliğine tayin edildi ve burayı en güzel şekilde idare etti. 1835 senesindeki vefatına kadar da bu görevde kaldı¹⁷⁵. el-Attâr modern ilimler, edebiyat, sanat ve teknik ilimlerde de başarılı olup üstünlük sergilediği için Mehmet Ali Paşa tarafından yüceltilmiş ve ödüllendirilmiştir¹⁷⁶.

Hasan el-Attâr, din, dilbilgisi, belagat ve mantık konularında kitaplar yazmıştır¹⁷⁷. Yazmış olduğu birçok eseriyle, özellikle de nahiv, tevhid ve belagat usulleriyle ilgili kitaplar üzerindeki haşiyeleriyle tanınmıştır. Aynı şekilde, edebi üslubu, süslü, güzel ve latif ifadeleriyle bilinir. Zarif şiirlere sahiptir. Onun şiire olan ilgisi, İbn Sehl el-Endulusî'nin divanını toplayıp fâsıllara ayırmasından ileri gelmektedir.

Bununla beraber, el-Attâr'ın doğa bilimleri, matematik, astronomi ve tıp ilmine temayülü vardı. Farklı ilimlere karşı olan ilgisi, tıp, anatomi ve mühendislik ilminin temel esasları ile usturlaba dair kitap ve risalelerinde açıkça görülmektedir¹⁷⁸. Astronomiye özellikle ilgi duymuş, güneş saati ve yıldız disklerinin usta bir yapımcısı olmuştur¹⁷⁹.

el-Attâr, zamanın Arapça ve Arapçaya çevrilmiş kitaplarını derinlemesine ve kapsamlı bir biçimde okumasıyla da ayırt edilir. Belirli bir ilimde uzmanlaşmamıştır veya sanatlar ve teknik alanların tek bir tanesiyle ilgilenmemiştir. Onun tüm bilimlere karşı ilgisi ve düşkünlüğü vardı. Okuduğu kitapları, haşiyeleri ve yorumlarıyla süslerdi. Öğrencisi Rifâa et-Tahtâvi hocasının, coğrafya ilimleri dahil birçok ilimle ilgilendiğini, meşhur Hama Sultanı İsmail Ebû'l-Fidâ'nın genel coğrafyayla ilgili olan eseri *Takvîmu'l-buldân*'ın üzerinde önemli haşiyeleri bulunduğunu, yine birçok tarih kitabında, tıp doktorlarının biyografilerinde ve diğer başka eserlerde haşiyelerinin yer aldığını ifade eder. et-Tahtâvi'nin belirttiğine göre el-Attâr, Arapçaya çevrilmiş tarih

¹⁷⁴ Kılıç, **a.g.m.**, C.IV, s. 98.

¹⁷⁵ Hasan, **a.g.e.**, s. 21.

¹⁷⁶ ed-Desûki, **a.g.e.**, C.I, s. 46.

¹⁷⁷ Haywood, **a.g.e.**, s. 34.

¹⁷⁸ Hasan, **a.g.e.**, s. 22.

¹⁷⁹ Haywood, **a.g.e.**, s. 35.

ve diğer alanlardaki birçok kitaba vakıftır ve yaygın olan beşerî ilimlere karşı da tutkusu vardır¹⁸⁰.

el-Attâr, coğrafya ilmiyle ilgilenmiş, haritalara önem vermiş ve Fransız işgali esnasında Fransızların tecrübeli alimlerinden istifade etmiştir. Terk edilmiş ve kullanılmayan kitaplarla ilgilenmiş, bunları öğrencilerine dağıtmıştır. Öğrencilerin eski kaynaklara kolaylıkla ulaşabilmeleri için fihristleme tekniği hususunda da ilk adımı atmıştır¹⁸¹.

el-Attâr, dönemin önemli edebiyatçı ve tarihçisi olan İsmâil el-Haşşâb ile de yakın arkadaştı ve vefatına kadar da arkadaşıyla birlikte kalmıştır. el-Attâr'ın şiir divanı vardır ve meşhur tarihçi Abdurrahman el-Cebertî bundan çokça bahsetmiştir. Ayrıca el-Attâr'ın, Suriyeli şair Butrus Kerâme (1774-1851) ve asrının alimlerinin çoğuyla da bağlantısı vardı¹⁸².

Mehmet Ali Paşa, el-Attâr'ı ilmi canlanma çalışmalarında serbest bırakmış ve modern ilimler hususunda ona kapılar açılmıştır. el-Attâr birçok okulun kurulmasında da sorumluluk üstlenmiştir¹⁸³. Öğrencilerine ana kaynaklara inmeyi, dil, edebiyat ve ilimde düşüncüyü ifade etme kısırlığından kurtulmayı öğretmeye çalışmış, okullarda modern ilimlerin okutulmasını tavsiye etmiştir. Ayrıca Mahmud Sâmî el-Bârûdî, Ahmed Şevki ve Hâfız İbrahim gibi şairlerin yetişmesine de zemin hazırlamıştır¹⁸⁴.

Rifâa et-Tahtâvî, Hasan el-Attâr'dan ilim almış olan, onun çok sevdiği bir öğrencisiydi. Sıklıkla hocasının evine gidip gelmiş ve ondan edebiyat, coğrafya ve tarih gibi dersler almıştır. el-Attâr modern ilimlere meylettğinde sahası sadece İslam hukuku ile sınırlı kalmamış, onun bu eğilimi öğrencisi et-Tahtâvî'ye de geçmiştir. et-Tahtâvî'yi bilim ve edebiyat kaynaklarına ilk yönlendiren ve doğa bilimlerinin en az İslam hukuku ilimleri kadar kıymetli ve zaruri olduğunu ona ilk gösteren kişi olmuştur ¹⁸⁵ . el-Attâr, ülkesindeki şartların değişmesi, bilgilerin yenilenmesi

¹⁸⁰ Hasan, **a.g.e.**, s. 22.

¹⁸¹ **Şuyuhu'l-Ezher**, s. 24.

¹⁸² ed-Desûki, **a.g.e.**, C.I, s. 46.

¹⁸³ **Şuyuhu'l-Ezher**, s. 24.

¹⁸⁴ Kılıç, **a.g.m.**, C.IV, s. 98.

¹⁸⁵ Hasan, **a.g.e.**, s. 25-26.

gerektiğine inanıyordu ve ana düşüncesi buydu. Bu sebeple öğrencisi olan et-Tahtâvî'ye Fransa'ya gittiğinde gördüğü her şeyi kaydetmesini öğütlemiş, ayrıca elinde bulunan tüm kitapları da getirmesini istemişti¹⁸⁶. et-Tahtâvî yabancı diller okulunu onun sayesinde kurmuştur¹⁸⁷. Hasan el-Attâr'ın diğer öğrencileri ise, çalışmamızda bahsedeceğimiz edip ve şair Hasan Kuveydir, Muhammed Şihâbuddîn ile Mısırlı eğitimci, alim ve seyyah Muhammed Ayyâd et-Tantâvî'dir¹⁸⁸.

Hasan el-Attâr, kendi tarzını geliştiren ilk Mısırlıdır hatta bazıları onu edebi canlanmanın öncüsü olarak kabul eder. Onun modernliği yalnızca göreceliydi ve büyük olasılıkla da bu onun modernleşmeye açık olmasıyla ilgiliydi. Çalışmaları dilbilimci Hâlid el-Ezherî'nin (ö.1499) nahiv hususundaki eserinin mukaddimesine yazdığı haşiye gibi, başka yorum ve haşiyeleri de kapsar ki seçimi ve metodu bakımından oldukça geleneksel bir usuldedir. Şiirinde de klasik sonrası geleneğe sıkı bir şekilde bağlı kalmıştır.

el-Attâr, *İnşâu'l-Attâr* adlı risalesiyle büyük bir ün kazanmıştır. Esasında bu eser, çağdaşlarına göre daha saf bir Arapçanın kullanıldığı ve el-Attâr'ın kendi stilini yansıtan bir risaleler kitabıdır¹⁸⁹. Modern döneme uzanan zamanda en çok takdir edilen nesir yazarlarından olan el-Attâr'ın bu eseri, kendisinin de tanımladığı şekilde iki bölüme ayrılmaktadır, bunlar; sözleşmelerin tasarlanması ile tapu senetleri ve mektupların yazımı ile krallar ve sıradan insanlar arasında geçen karşılıklı iletişim bölümleridir¹⁹⁰. el-Attâr bu eserinde ifade üsluplarını geliştirmesiyle dikkat çekmiştir. Bu eserini önemli kılan, kendi kaleminden karşılıklı diyaloglar, ihvaniyyât türü mektuplar (arkadaş, eş dost mektupları), hitabeler, ilmi icazetnameler, resmi (divani) yazı, diplomatik belgeler ve anlaşma yazısı kayıtlarından örneklere yer vermesidir. Kendi asrının yazı üslubunu kullanmış ve bunu kendi kalemiyle yazmış olduğu örneklerle pekiştirmiştir. Bu da onun kendi çağının yazı üsluplarını ve ifade araçlarını geliştirmeye verdiği önemin derecesini gösteren bir gayrettir. Şüphesiz ki 1798 Fransız işgaline kadar yazı üsluplarında bir gerileme söz konusuydu ve el-Attâr bu durumu,

¹⁸⁶ *Şuyuhu'l-Ezher*, s. 24.

¹⁸⁷ Kılıç, **a.g.m.**, C.IV, s. 98.

¹⁸⁸ Hasan, **a.g.e.**, s. 27-28.

¹⁸⁹ Brugman, **a.g.e.**, s. 16.

¹⁹⁰ Pierre Cachia, **An Overview of Modern Arabic Literature**, İngiltere, Edinburgh University Press, 1990, s. 43.

şekil ve düzen bakımından yenilik getirerek canlandıran kişi olmuştur. İçinde bulunduğu asrıyla beraber gelen gelişmişlikten de beslenerek bu alanda yenilik getirmiştir. el-Attâr, belki tam manasıyla bir reformist değildir fakat zamanının kitabet üslubunun bir plana ve rehberliğe ihtiyacı olduğunun bilincinde olan aydın bir hocadır. Edebiyatçı ve aydınlara kompozisyon (inşa) örnekleri yazmış, taklitlerden ve tekrarlardan kaçınmaları gerektiğini belirtmiştir. İfadeyi düzeltmek ve yazıyı iyileştirmek hususunda ne kastettiğini öğrenciye açıkça izah etmiş, yazıyı misallerle zenginleştirmeyi, şiirle desteklemeyi, latif seciler ve eğlendirici fıkralar kullanmayı göstermiştir. el-Attâr, kitabet ve nesirde, seci kullanımı, bednin güzellikleri ve lafzi sanatlar yönünden kendi asrının kalıplarından çıkamamıştır fakat çağının tüm ediplerine örnek teşkil etmiştir. Aydın görüşleri ve duru zihniyetiyle zamanının zincirlerinden kurtulabilmiş, o zamanda hâkim olan ifade usulleri arasında denge kurabilmiş, şartların gerektirdiği şekilde kelâmı yerli yerine koyabilmiştir¹⁹¹. el-Attâr basit ve sade ifadelere sahipti fakat *İnşâu'l-Attâr* adlı kitabı seci ve lafzi sanatların tutkunlarına örnek olan bir eserdir¹⁹².

el-Attâr, Arap şiirine canlılık getirerek, Bârûdî, Şevkî ve Hâfiz İbrahim gibi ilmi canlanma hareketinin öncüsü olan şairlerin yolunu açmıştır¹⁹³. Şiir ve vezinde kıbar ve narin sözler kullanır¹⁹⁴. Mehmet Ali Paşa'yı övdüğü bir şiirinden örnek beyitler şöyledir¹⁹⁵:

أيها المادح العباد ليعطى إن الله ما بأيدي العباد

فاسأل الله ما طلبت إليهم وارج فضل المقسم العواد

لا تقل للجواد ما ليس فيه وتسمي البخيل باسم الجواد

¹⁹¹ Hasan, **a.g.e.**, s. 65-66.

¹⁹² **A.e.**, s. 68.

¹⁹³ *Şuyuhu'l-Ezher*, s. 24.

¹⁹⁴ Hasan, **a.g.e.**, s. 64.

¹⁹⁵ Hasan, **a.g.e.**, s. 59.

Ey vermesi için kulları methedenler

*Şüphesiz ki kulların sahip oldukları
Allah'ındır*

Onlardan istediklerini Allah'tan dile...

Lütufları dağıtanın ihsanını iste...

Cömerde onda olmayan şeyi söyleme

Cimriyi ise cömerdin ismiyle anma

Hiciv konulu şiirlerine ise, aşağıdaki beyitler örnek olarak verilebilir¹⁹⁶:

أني لأكره في الزمان ثلاثة ما إن لها في عدها من زائد
قرب البخيل، وجاهلاً متفاضلاً لا يستحي، وتودداً من حاسد
ومن البلية والرزية أن ترى هذي الثلاثة جمعت في واحد

*Zaman içerisinde şu üç şeyden nefret eder
oldum*

Ki bunların sayısı artmaktadır

Cimriye yaklaşılması, cahille yarışılması

*Hiç utanmaksızın, ve hasede
yanaşılması*

Bir musibet ve felakettir bunları görmek

Bu üç hasletin birinde toplanması

Fransızları yerdiği diğer bir şiirinden örnek beyitler ise şöyledir¹⁹⁷:

¹⁹⁶ A.e., s. 60.

¹⁹⁷ A.e., s. 60-61.

إن الفرنسيس قد ضاعت دراهمهم في مصرنا بين حمار، وخمار!

وعن قريب لهم في الشام مهلكة يضع فيها لهم آجال أعمار !

Şüphesiz ki Fransız'ın dirhemleri yok olup
gitti

Mısır'ımızda eşek ve meyhane
arasında!

Şam'da helak olma vakitleri yakındır

Orada yitirecekler vadelerini
yaşamlarını

Eserleri:

Alim, kâtip ve şair sıfatlarıyla anılan ve konuyla ilgili kaynaklarda döneminin en önemli ilim ve kalem erbabı olarak ifade edilen el-Attâr, usul, mantık, tıp¹⁹⁸, din, dil, müspet ilimler ve pek çok dalda eserler vermiştir. Eserlerinin çoğu haşiye tarzındadır¹⁹⁹. Şiirleri müstakil bir divanda toplanamamıştır²⁰⁰. Belli başlı eserleri şunlardır:

Dil ve edebiyat alanında:

- *Manzûme fî'îlmi'n-nahv* (Kahire 1863-64): Elli yedi mısrada nahiv kaidelerini öğretmeyi amaçlayan didaktik bir manzumedir. *Mecmû'u muhimmâtî'l-mutûn* adlı kitap içerisinde birçok defa basılmış ve el-Attâr'ın öğrencisi Hasan Kuveydir tarafından şerh edilmiştir.

- *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Ezheriyye* (Kahire 1889-90, 1897-98): Hâlid el-Ezherî'ye ait *el-Ezheriyye* adlı muhtasar nahiv kitabına yazmış olduğu şerhin haşiyesidir. el-Ezherî'nin *Mûsilu't-tullâb ilâ kavâ'i-di'l-i'râb* adlı şerhine de henüz basılmamış bir haşiyesi bulunmaktadır.

¹⁹⁸ Yalar, **a.g.e.**, s.74-75.

¹⁹⁹ Kılıç, **a.g.m.**, C.IV, s. 98.

²⁰⁰ Yalar, **a.g.e.**, s.75.

- *İnşâ'u'l-Attâr* (1827-1897): el-Attâr'ın daha önce de sözünü ettiğimiz bu meşhur eseri, resmi ve gayri resmi yazışma ve mektup örneklerini içermektedir. İlk olarak Kahire'de tarihsiz bir taş baskısı yapılmış, Bulak, Kahire, Bombay ve İstanbul'da birçok kez basılmıştır.

- *Hâşiye 'alâ metni's-Semerkandiyye* (Kahire 1871-72, 1891-92): Ebu'l-Kâsım b. Ebû Bekir el-Leysî es-Semerkandî'nin belagat ilmine dair *es-Semerkandiyye* adlı risalesine yazdığı şerhtir.

el-Attâr ayrıca İbn Sehl el-İsrâîlî'nin şiirlerini bir araya getirerek *Dîvânü İbn Sehl* ismiyle baskıya hazırlamış ve eser birkaç kez basılmıştır (Kahire 1862-63, Beyrut 1885).

Mantık konusunda:

- *el-Hâşiyetu'l-kubrâ 'alâ Şerhi Makûlati's-Sucâ'î* (Kahire 1865-66, 1885-86, 1910): Ahmed es-Sucâî'nin kategorilere (makûlât) dair olan kitabına yazdığı bu büyük şerh, yine onun *el-Hâşiyetu's-sugrâ 'alâ Makûlati's-Sucâ'î* adlı eseriyle beraber basılmıştır.

- *Hâşiye 'alâ Makûlati'l-Buleydî* (Kahire 1910): Muhammed el-Buleydî'nin yine kategorilere dair olan *Risâle fî'l-Makûlati'l-aşr* adlı eserine yazmış olduğu şerhtir.

- *Hâşiye 'alâ Şerhi Şeyhi'l-İslâm Zekerıyyâ el-Ensârî 'alâ metni İsâgûcî fî'l-mantık* (Kahire 1903-04): Esîruddin el-Ebherî'nin *İsâgûcî* adlı mantık kitabına Zekerıyyâ el-Ensârî tarafından yapılan şerhin haşiyesi olan eserdir.

- *Hâşiye 'alâ Şerhi't-Tehzîb* (Bulak 1879, Kahire 1900-01): Sadeddin et-Teftâzânî'nin *Tehzîbu'l-mantık ve'l-keîâm* adlı eserine Ubeydullah b. Fazl el-Habîsî'nin yazmış olduğu *Tehzîb* adlı şerhin haşiyesidir ve üçü bir arada basılmıştır.

Dini ilimler konusunda:

- *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Celâl el-Mahallî 'alâ Cem 'i'l-cevâmi* (I-II, Kahire 1898-99, 1939): Tâceddin es-Subkî'nin usûl-i fıkha dair olan *Cem 'u'l-cevâmi* adlı eserine Celâleddin el-Mahallî'nin yazmış olduğu şerhin haşiyesidir.

el-Attâr'ın ayrıca henüz neşredilmemiş eserleri de vardır. Bunlar arasında; Türkiye'de bulunduğu senelerde Ebu'l-Hasan el-Eş'ârî'nin kesb²⁰¹ görüşüne dair yazdığı *Tuhfetu gahrîbi'l-vatan fî tahkîki nusreti's-şeyh Ebi'l-Hasan, Muhammed el-Mar'aşî'nin münazara adabına dair kitabını şerhettiği Hâşiye 'ale'r-Risâleti'l-velediyye fî âdâbi'l-bahs ve'l-munazara*, astronomiye dair olan *Risâle fî keyfiyyeti'l-'amel bi'l-usturlâb*²⁰², *Hâşiye'alâ makûlatu's-Şeyh es-Sigâ'î, Hidâyetu'l-enâm li'am ve Makâme fî duhul'ul-Faransaviyyîni'd-diyâru'l-Mısriyye*²⁰³ sayılabilir.

el-Attâr'ın diğer çeşitli eserleri arasında ise; *Hâşiyetu'l-'Attâr 'ale'l-cevâhiri'l-muntezimât fî 'ukûdu'l-mekûlât*, *Hâşiyetu'l-'Attâr 'alâ Şerhi'l-'isâm 'ale'r-Risâleti'l-'âdudiye*, *Hâşiyetu'l-'Attâr 'alâ kitâbu neyli's-sa'âdât fî ilmi'l- mekûlât*, *Risâle fî ilmi'l- kelâm*, *Hâşiyetu'l-'Attâr 'alâ Şerhi'l-kitâbi'l-musemmâ bi muvassılı't-tullâb ilâ kavâidi'l-'irâb*, *Hâşiye fî ilmi'l- kelâm*, *Hâşiye'alâ Şerhi'l-ecrûdiye (fî'n-nahv)*, yüzlerce kasidesinin toplandığı *Dîvânu'l-'Attâr*, *Mazharu't-takdîs bizehâbi devleti'l-Faransîs*, *Cem'u ve tertîb ve şerh Dîvânu İbn Sehl el-Endulusî, Şerhu Kitâbi'l-kâmil li'l-mubberred ve Nubze fî ilmi'l-cerâha* zikredilebilir²⁰⁴.

3.8. Hasan Kuveydir (1789-1846)

Edip ve şair Hasan b. Ali b. Kuveydir el-Halîlî'nin ailesi Mağribli olup, 1789'da Kahire'de doğdu²⁰⁵. 19. yüzyılın ilk yarısında Mısır'ın meşhur şairlerinden olmakla beraber aynı zamanda dilci ve edebiyatçıdır²⁰⁶. Kuveydir, babasının yanında refah ve bolluk içerisinde büyüdü. Kökleri Mağrib'e, manevi makam sahibi bir veli olan Seyyid Abdullah el-Gazvânî'ye dayanıyordu. Bu velinin soyundan gelenler sâlih ve hidayet üzere olan kişiler olarak bilinmekteydi²⁰⁷. Ailesi bir süre Filistin'in el-Halîl bölgesinde ikamet etmiş, daha sonra babası ticaret yapmak üzere Mısır'a gelip yerleşmiştir²⁰⁸. Babası Kahire'de ticaretle meşgul olmuştur²⁰⁹. Hasan Kuveydir'i iyi

²⁰¹ İhtiyari fiillerin meydana gelmesinde kulun etkisini ifade edern terimdir. Bkz.: Yusuf Şevki Yavuz, "Kesb", *DİA*, C.XXV, İstanbul, 2002, s. 304.

²⁰² Kılıç, *a.g.m.*, C.IV, s. 98-99.

²⁰³ Brugman, *a.g.e.*, s. 17.

²⁰⁴ *Şuyuhu'l-Ezher*, s. 24.

²⁰⁵ Recep Dikici, "Hasan Kuveydir", *DİA*, C.XVI, s. 330.

²⁰⁶ Fuad Salih es-Seyyid, *a.g.e.*, s. 236-237.

²⁰⁷ Baytar, *a.g.e.*, s. 504.

²⁰⁸ Dikici, *a.g.m.*, C.XVI, s. 330.

²⁰⁹ Baytar, *a.g.e.*, s. 504-505.

bir şekilde yetiştirmiş, onu Ezher'e göndermiştir. Kuveydir burada o zamanın şeyhlerinden ilimler ve edebiyat okumuştur²¹⁰. Ezher'de kendilerinden ilim tahsil ettiği seçkin alimler, Ezher şeyhi Hasan el-Attâr, Hasan el-Ebtah, İbrahim el-Bâcûrî, İbrahim es-Sekkâ ve Ezher'deki asrın öne çıkan diğer şeyhleridir²¹¹. Kuveydir bu alimlerden dil ve edebiyat tahsil ederek mezun olmuştur²¹². Bu ilimlere karşı olan büyük ilgisi sebebiyle kısa zamanda bu alanlarda ünlenmiştir²¹³. Makaleler ve kasideler yazmış, zamanının edipleriyle yazışmıştır. Yazarlar ve şairler kendisini ziyaret etmiş, onun faziletinden istifade etmişlerdir²¹⁴. Aralarında Mısır'ın meşhur edebiyatçılarının da bulunduğu birçok öğrenci okutmuştur²¹⁵. Kuveydir, Şâfi mezhebinden olup Halvetiyye tarikatına mensuptu. Bu tarıkatta hocası, kâmil bir insan ve zahit olan Ahmed es-Sâvî'den ders almış, onun görüş ve basiretinden istifade etmiştir²¹⁶.

Hasan Kuveydir'in resmi bir görevde bulunduğu dair herhangi bir malumat yoktur²¹⁷. Babasının işini devralmış, babasından kalan servetle Mısır ve Şam arasında ticaret yapmıştır. Fakat bu durum onun ilim ve edebiyatla meşgul olmasına, kitaplar telif edip eserlere şerhler yazmasına mâni olmamıştır. 1846 senesindeki vefatına kadar edebiyat ve ticaretle uğraşmaya devam etmiştir. Şairler Kuveydir'e mersiye yazmış, edipler onu hayırla yad etmiştir. Öğrencilerinden şair Mahmud Safvet es-Sââtî'nin hocasının vefatından üç gece önce ölümünü rüyasında gördüğü iddia edilir. Hocasının vefatından önce söylediği rivayet edilen "Rahmetullâhi alâ Hasan Kuveydir" ifadesi ebced hesabıyla Kuveydir'in vefat tarihini vermektedir. es-Sââtî, hocası Kuveydir'in vefatı üzerine mersiye de yazmıştır.

Hasan Kuveydir cömert ve iyiliksever bir şahsiyettir. İlim konusunda da cömertliğiyle tanınır. Bu övülmeye değer özellikler çağdaşları arasında pek bulunmuyordu. Edebi yeteneklerle donanmış bir tüccar veya servetini hayırlı bir şekilde elinde tutan iyiliksever bir edip neredeyse hiç görülmemekteydi. İffetli, dürüst,

²¹⁰ Hasan Sendûbî, **Ayanu'l-Beyan**, Kahire, el-Matbaatu'l-Cemaliyye, 1914, s. 17.

²¹¹ Baytar, **a.g.e.**, s. 505.

²¹² Sendûbî, **a.g.e.**, s. 17.

²¹³ Dikici, **a.g.m.**, C.XVI, s. 330.

²¹⁴ Sendûbî, **a.g.e.**, s. 17.

²¹⁵ Yalar, **a.g.e.**, s. 76.

²¹⁶ Hasan Kuveydir, **Neylu'l-ereb fi musellesâti'l-Arab**, Kahire, el-Matbaatu'l-Hayriyye, 1846, s. 2.

²¹⁷ Dikici, **a.g.m.**, C.XVI, s. 330.

samimi ve sevilen bir insandı. İnsanların kusurlarını bulmaya heves etmezdi. Zeki ve saf niyetli bir kişi olan Kuveydir, seçkin ve verimli Ezher alimlerinden ilim tahsil etmiş olup edebiyat ve fazilet bakımından zamanın Ezher mezunları arasında temayüz eden bir yere sahip olmuştur²¹⁸.

Kuveydir, güzel ve sanatkarane nesirler kaleme almıştır. Nesirlerinde cinas sanatını fazlaca kullandığı görülür. Onun zamanında bu tür edebiyat revaçtaydı. *İnşâu'l-Attâr* adlı eserinde görüldüğü üzere, hocası Hasan el-Attâr da yazılarında süslü nesre ve seciye çok önem vermiştir. Nesirlerindeki suniliğe rağmen eserlerinde anlam bütünlüğünü gözetken açık ve yalın ifadelerle de rastlanmaktadır²¹⁹. Şiirleri de ahenkli olup kafiyeyle olan meyli biraz yapmacıklık taşır²²⁰. Didaktik şiirleri sanatkarane şiirlerinden ayırt edilemez. Kuveydir'in şiirleri henüz bir divan halinde toplanamamıştır²²¹.

Kuveydir, Hasan el-Attâr'ın en seçkin öğrencilerinden birisi olup, dilbilgisi ve psikolojiye dair eserler kaleme almıştır. Hocası el-Attâr'ın nazım halinde yazdığı dilbilgisine şerh yazmıştır. O zamanlarda grameri nazım ile yazmak yaygındı ve bu usul Farsça, Urduca ve Sanskritçede de vardı. Bilindiği üzere bu konudaki en ünlü eser İbn Mâlik'in (1203-1271) *Elfiyye*'sidir. Bu kitap halen birçok Arap üniversitesinde İbn Akıl'in ünlü eseriyle birlikte okutulmaktadır²²².

Hasan Kuveydir'in kasidelerine aşağıdaki beyitler örnek verilebilir²²³:

يا طالب النصح خذْ مني محبةً	تلقى اليها على الرغمِ المقاليدِ
عروسة من بناتِ الفكرِ قد كُسيَتْ	ملاحة ولها في الخدِّ توريد
كأنها وهي بالأمثالِ ناطقٌ	طيرٌ له حميم القلب تغريد
احفظ لسانك من لَغَطٍ ومن غلطٍ	كلَّ البلاءِ بهذا العضو مرصود

²¹⁸ Sendûbî, **a.g.e.**, s. 17-18.

²¹⁹ Dikici, **a.g.m.**, C.XVI, s. 330.

²²⁰ Sendûbî, **a.g.e.**, s. 18-19.

²²¹ Dikici, **a.g.m.**, C.XVI, s. 330.

²²² Savran, **a.g.e.**, s. 40.

²²³ Merdem Bek, **a.g.e.**, s. 158.

<i>Ey nasihat isteyen, benden bu güzelliği al</i>	<i>Güçlüklere rağmen onu kabul et</i>
<i>Bu güzel düşünceler, bir gelin kız gibi giyinmiş</i>	<i>Zarif bir şekilde ve yanağında bir allık</i>
<i>Sanki o misallerle konuşan birisidir</i>	<i>Veya samimi bir kalple şakiyan bir kuş</i>
<i>Dilini yaygara ve hatadan muhafaza et</i>	<i>Tüm belalar bu uzuvdan kaynaklanır</i>

Kuveydir'in *el-Muzdevice* adlı kasidesine örnek olarak aşağıdaki beyitler verilebilir²²⁴:

رَأَيْتُ بَدْرًا فَوْقَ غَصْنِ مَائِسٍ يَخْطُرُ فِي خَضَرٍ مِنَ الْمَلَابِسِ
وَيَسْحَرُ الْعَقْلَ بِطَرْفِ نَاعِسٍ وَهُوَ بِشَوْشِ الْوَجْهِ غَيْرِ عَابِسِ
كَأَنَّ مَاءَ الْحَسَنِ مِنْهُ يَجْرِي

<i>Sallanan dalın üzerinde ayı gördüm</i>	<i>Yeşil elbiseler içindesalınıyor</i>
<i>Uyuklayanın nezdinde akıl büyüleniyor</i>	<i>Ve o güler yüzlüdür somurtkan değil</i>
<i>Sanki akıpgiden latif bir su gibi</i>	

Kuveydir, hocası Hasan el-Attâr'ın nahve dair manzum bir eserine yazmış olduğu şerhinde onu öven şu dizelere yer vermiştir²²⁵:

مَنْظُومَةُ الْفَاضِلِ الْعَطَارِ قَدْ عَبَقَتْ مِنْهَا الْقُلُوبُ بِرِيَا نَكْهَةِ عَطَرَةٍ
لَوْ لَمْ تَكُنْ رَوْضَةً فِي النِّحْوِ يَانِعَةً لَمَا جَنَى الْفِكْرُ مِنْهَا هَذِهِ الثَّمَرَةَ
فِي ظِلْمَةِ الْجَهْلِ لَوْ أَبَدَتْ مُحَاسِنَهَا وَاللَّيْلُ دَاجٍ أَرَانَا وَجْهَهَا قَمَرَهُ
قَالُوا جَوَاهِرَ لَفْظٍ قَلْتُ لَا عَجَبَ بَحْرِ الْبَلَاغَةِ قَدْ أَهْدَى لَنَا دَرَهُ

²²⁴ ed-Desûki, **a.g.e.**, C.I, s. 49.

²²⁵ Baytar, **a.g.e.**, s. 505.

<i>el-Attâr'ın mümtaz manzumesi güzel kokar</i>	<i>Ve ondan kalplere güzel yaban rayihalar</i>
<i>Eğer nahivdeki bahçe olgun olmasaydı</i>	<i>siner</i>
<i>Cehaletin karanlığında güzelliklerini açığa</i>	<i>Ondan bu meyveyi toplamak</i>
<i>vursa</i>	<i>düşünülemezdi</i>
<i>Derler ki lafzın cevherleri, derim ki gayet</i>	<i>ve karanlık gece bize ayın yüzünü gösterse</i>
<i>tabii şaşırma</i>	<i>Belagatin denizi bize incilerini sunmakta</i>

Eserleri:

- *Neylu'l-ereb fî (nazmi) müsellesâtî'l-'Arab* (Bulak 1880-81): Hasan Kuveydir'in 1844'te kaleme almış olduğu eser, recez bahrinde ve mesnevi (müzdevic) tarzında olup 221 beyitten oluşur. Eserin başında Kuveydir'in, Muhammed Fennî tarafından yazılmış olan hal tercümesi bulunur. Hasan Kuveydir, lügat, nahiv ve edebiyat alimi olan Kutrub'la (ö. 821) başlamış olan bir sözlük türüne örnek olan bu eserinde, yalnızca bir harfin harekesinin değişmesi haricinde lafızları aynı, manaları farklı kelimeleri (musellesât) bir araya getirmiştir. Alfabetik bir düzende nazmedilmiş olan *Neylu'l-ereb*'in hamişinde, metinde geçen ve açıklanması gerekli görülen kelimeler ele alınmış, kökleri ve hangi anlama geldikleri açıklanmıştır²²⁶. Belirli bir düzen ve kural içerisinde yazılan eserle, öğrencilerin bilgileri kolay ezberlemesi amaçlanmıştır²²⁷. Eser, İtalya'nın eski Beyrut Başkonsolosu ve müsteşrik Enrico Vitto tarafından İtalyanca'ya tercüme edilerek metniyle beraber neşredilmiştir (Beyrut 1898)²²⁸.

- *Muzdevicât* (Kahire 1857-58): Şairin kendi hayatından bahsettiği mesnevi tarzındaki şiirleri olup Mahmud el-Cezâirî tarafından çeşitli şairlere ait mesnevilerle birlikte *Mecmû'ü Muzdevicât* ismiyle yayımlanmış ve daha sonra da birçok kez basılmıştır²²⁹. Ayrıca 1857'de Mısır'da taş baskısı yapılan bu eser hakkında Muhammed Ayyâd et-Tantâvî (ö. 1861) bir methiye yazmıştır²³⁰.

²²⁶ Dikici, **a.g.m.**, C.XVI, s. 330.

²²⁷ Sendûbî, **a.g.e.**, s. 19.

²²⁸ Yalar, **a.g.e.**, s.77.

²²⁹ Dikici, **a.g.m.**, C.XVI, s. 330.

²³⁰ Yalar, **a.g.e.**, s.76.

- *Şerhu Manzûmeti'l-Attâr (Nuzhetu'l-ebâr 'alâ Manzûmeti'l-Attâr)*: Kuveydir'in hocası Hasan el-Attâr'ın nahve dair manzum eserine yazmış olduğu şerhtir (Kahire, ts.)²³¹.

- *el-Ağlâl (Risâletu'l-Ağlâl) ve's-selâsil fî Mecnûn ismuhû Âkil*: Kuveydir bu eserinde, başkalarının kasidelerinden intihaller yapan Âkil isimli bir adamı eleştirmiştir²³². Eserin bir nüshası Dâru'l-kutubi'l-Mısriyye'de bulunmaktadır²³³.

Bunların haricinde *Zehru'n-nebât fî'l-inşâ' ve'l-murâselât* (Edebi nesir ve mektuplarla ilgili bir eserdir²³⁴) ve *Dureru'l-bihâr ve kunûzu'l-ahbâr* adlı eserleri de bulunmaktadır²³⁵.

3.9. Ali ed-Derviş (1796-1853)

Ali b. Hasan b. İbrahim ed-Derviş, 19. yüzyılın ilk yarısında Mısır'da, Kavalalı Mehmet Ali Paşa ve torunu I. Abbas Hilmi Paşa zamanının meşhur edip ve şairleri arasında yer alır²³⁶. 1796 yılında Kahire'de doğdu ve burada yetişti. Yaşı eğitim çağına geldiğinde Ezher'e girdi ve zamanın şeyhlerinden ilim tahsil etti. Hocaları arasında el-Mehdî, el-Kuveysnî, es-Sâvî ve diğer birçok Ezher şeyhi bulunmaktadır. Daha sonra kendisi de edebiyata meylectti²³⁷. Pek çok şiir ezberledi²³⁸ ve eline geçen tüm kitaplarla meşgul oldu. Ana dil kitaplarını inceledi ve içlerinden çıkarımlar yaptı. Aynı zamanda geometri ve hesaplara da ilgilendi. Daha sonra da kendini tamamen yazmaya verdi. Şiir yazdı, bedî ilminde²³⁹ ve tarih alanında uzmanlaştı hatta bir hadise olduğunda doğaçlama olarak tarihiyle yazıp kaydetti²⁴⁰. Emirler ve ileri gelen şahıslar nezdinde yüksek bir mertebeye sahipti ve onları methediyordu²⁴¹. Yaşadığı dönemde büyük bir şöhret yakalayan Ali ed-Derviş, Kavalalı Mehmet Ali Paşa ailesinin

²³¹ Dikici, **a.g.m.**, C.XVI, s. 330.

²³² Zeydan, *Târîhu Âdâbi'l-lugati'l-arabiyye*, C.IV, s. 233.

²³³ Yalar, **a.g.e.**, s. 77.

²³⁴ **A.e.**, s. 76.

²³⁵ Dikici, **a.g.m.**, C.XVI, s. 330.

²³⁶ Fuad Salih es-Seyyid, **a.g.e.**, s. 532-533.

²³⁷ Sendûbî, **a.g.e.**, s. 46.

²³⁸ ed-Desûki, **a.g.e.**, C.I, s. 50.

²³⁹ Belâgat ilminin ifadeyi güzelleştirme usul ve kaidelerinden bahseden ilim dalı. Bkz.: Nasrullah Hacımüftüoğlu, "Bedî", **DİA**, C.V, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1992, s. 320.

²⁴⁰ Sendûbî, **a.g.e.**, s. 46.

²⁴¹ Zeydan, *Târîhu Âdâbi'l-lugati'l-arabiyye*, C.IV, s. 212.

emirleriyle de temas halindeydi²⁴². Şair I. Abbas Paşa tarafından tanınıyordu²⁴³ ve onun özel şairi haline gelmişti ²⁴⁴. Durumu iyiydi, şairliğinden kazanmaksızın, servet ve mal mülk sahibi olmuştu. Zevk ve eğlenceye düşkün, cömertleri öven, cimrileri yeren, şaka sever ve düşmanlığı güçlü bir kişiliğe sahipti. Ali ed-Derviş, 1853 senesindeki vefatına kadar, şiir ve risaleler yazmaya, asrının edipleriyle mektuplaşmaya, arkadaşlarının saygınlığını kazanmaya ve faziletini yükseltmeye devam etti²⁴⁵.

Ali ed-Derviş, şiirin yanı sıra secili, süslü risaleler ve makâmeler kaleme almış olup bedî sanatında ustadır. Tarih kaydı alması, terennüm ile methetmesi, mevâliyyâ ²⁴⁶ ve muvaşşaha sanatları ile, şarkı sanatını da kullanmasıyla benzerlerinden ayırt edilir²⁴⁷. Çok sayıda müzik parçası bulunmaktadır. Şiiri tutku ve sevgi dolu, bedî güzelliklere sahiptir. ed-Desûki'nin belirttiği üzere, Ali ed-Derviş'in şiiri, asrımızla kıyaslandığında, sunilik barındırır, mana ve hayal gücü bakımından mükemmel sayılmaz fakat yine de çağımıza nispeten öncü olmuştur²⁴⁸. Harîrî tarzında makâmeler yazmış ve el-Mutenebbî'nin divanını tahkik etmiştir²⁴⁹. ed-Derviş'in dağınık haldeki şiir ve nesir eserlerini, öğrencisi Mustafa Selame en-Neccârî, *el-İş'âr bi-hamîdi'l-eş'âr* adını verdiği kitabında toplamış ve bu eserin 1867-68 senesinde taş baskısı yapılmıştır.

Ali ed-Derviş'in şiirlerinden bir örnek şu şekildedir²⁵⁰:

²⁴² ed-Desûki, **a.g.e.**, C.I, s. 50.

²⁴³ Sendûbî, **a.g.e.**, s. 46.

²⁴⁴ Fuad Salih es-Seyyid, **a.g.e.**, s. 533.

²⁴⁵ Sendûbî, **a.g.e.**, s. 46.

²⁴⁶ Arap halk türkûleri formlarından ve halk diliyle yazılıp söylenen nazım şekillerinden birisidir. Bkz.: İsmail Durmuş, "Mevvâliyyâ", **DİA**, C. XXIX, s. 426.

²⁴⁷ Sendûbî, **a.g.e.**, s. 47.

²⁴⁸ ed-Desûki, **a.g.e.**, C.I, s. 50.

²⁴⁹ Haywood, **a.g.e.**, s. 35.

²⁵⁰ Sendûbî, **a.g.e.**, s. 57.

اذا رفع الزمان عليك شخصا وكننت احق منه ولو تصاعد
انله حق رتبته تجده ينيلك ان دنوت وان تباعد
فان تبد الذى ندره فيه تكن ممن عن الحسنى تقاعد
فكم فى الخدر أبهى من عروس ولكن للعروس الدهر ساعد

Eğer zaman senin üzerine bir şahsı yükseltirse *Ve yükseldiği halde sen ondan daha çok hak ediyorsan*
Eğer o rütbesini hak ediyorsa, sen de bulursun *Sen ona uzak ya da yakın da olsan sana hakkını verir*
Eğer onun hakkında bildiğimiz şey ortaya çıkarsa *Dostça davranmayı bırakanlardan olursun*
Haremde gelinden güzel niceleri vardır *Fakat geline kader yardım eder*

Eserleri:

- *el-İş‘âr bi-hamîdi’l-eş‘âr* (taşbaskı 1867-68)²⁵¹: Ali ed-Derviş’in öğrencisi Mustafa Selame en-Neccârî bu divanı üç kısım olarak düzenlemiştir. Bunların ilki senelere göre düzenlenmiş olup “Sanatlar” hususundadır²⁵². Brugman’ın da belirttiği üzere, “sinâ‘îyât” olarak da geçmektedir²⁵³. İkincisi tertipli olmaksızın, alfabetik olarak düzenlenmiştir²⁵⁴ ve divanın asıl kısmıdır²⁵⁵. Üçüncüsü ise nesir ve müzik parçaları içermektedir²⁵⁶. “Sinâ‘îyât”, terimden de anlaşılacağı üzere, edebi oyunlardır. Örneğin, tüm satırlarının “ayn” harfi ile başladığı bir şiir yahut tüm satırları tersten de okunabilen bir diğer şiir veya her yarım mısranın harflerinin aynı seneye uyduğu bir kronogram (tarih düşürme) gibidir. Divanın ikinci yani asıl kısmı, uzunluğuyla dikkat çeker ve şiir gibi birkaç kişisel not içerir. Şair burada bir ülkede zoraki ikamet etmekten yakını ve kendisinin şehre olan sevgisini ifade eder. Üçüncü kısım olan edebi nesir kısmı ise, büyük ölçüde taklitçi bir yapıda olan bazı risaleleri

²⁵¹ Sendûbî, a.g.e., s. 46.

²⁵² Zeydan, *Târîhu Âdâbi’l-lugati’l-‘arabiyye*, C.IV, s. 212.

²⁵³ Brugman, a.g.e., s. 7.

²⁵⁴ Zeydan, *Târîhu Âdâbi’l-lugati’l-‘arabiyye*, C.IV, s. 212.

²⁵⁵ Brugman, a.g.e., s. 7.

²⁵⁶ Zeydan, *Târîhu Âdâbi’l-lugati’l-‘arabiyye*, C.IV, s. 212.

kapsar ve bazıları yer yer güldürücüdür. Makâmeler, örnek olarak bir cimrinin evindeki törende yaşanan bir durumu tasvir eder²⁵⁷.

- *ed-Derecu ve'd-dereku*: Zamanının meşhurlarını, övülmeye değer meziyetleri ve cömert vasıflarıyla övmek, kusurlu ve ahlakı bozuk kişileri ise yermek için yazılmıştır. Mustafa en-Neccârî, bu kitabın arkadaşı Hâfız Bey Mustafa tarafından ödünç alınıp geri getirilmediğini rivayet eder²⁵⁸.

- *Târîhu mehâsini'l-meyli li suveri'l-hayli*: I. Abbas Paşa'nın emriyle yazmıştır. Atların avantaj ve dezavantajlarından bahsetmektedir.

- *Rihle*: Hakkında bilgi yoktur ve muhtemelen basılmamıştır.

- *Sefîne fi'l-edeb*: Arkadaşı olan Tercüman Ali Ağa bu kitabı ödünç almış ve geri vermemiştir²⁵⁹.

3.10. Muhammed Şihâbuddîn el-Mısırî (1795-1857)

Muhammed Şihâbuddîn b. İsmail b. Amr el-Mısırî²⁶⁰, Corci Zeydan'ın verdiği bilgiye göre, 19. yüzyılın başlarında Mekke'de doğdu ve Mısır'a göç etti²⁶¹. Kahire Üniversitesi'nde modern Arap edebiyatı hocaları olan Taha Vadi (1937-2008) ise, Zeydan'ın eserindeki Şihâbuddîn el-Mısırî'nin bu doğum yeri bilgisinin hatalı olduğunu ve şairin kendi divanının mukaddimesinde, kendisinin Mısır doğumlu olduğunu zikrettiğini belirtir²⁶². Şihâbuddîn el-Mısırî, Şâfi mezhebindendi. Küçükken Kahire'ye gelmiş, burada yetişmiş ve ilk olarak kantarcılık mesleği ile ilgilenmiştir. Ahmet Teymur Paşa'nın belirttiğine göre, daha sonra eğitim için Şeri Mahkemeye öğrenci olarak girmiş ve edebiyata meyletmiştir²⁶³. Ardından Ezher'e girmiş ve başta Hasan el-Attâr ve el-Ârûsî olmak üzere buradaki hocalardan ders almıştır²⁶⁴. Ayrıca el-Attâr ve el-Ârûsî'den fıkıh tahsil etmiştir²⁶⁵. Edebiyata meyleden Şihâbuddîn el-

²⁵⁷ Brugman, **a.g.e.**, s. 7.

²⁵⁸ Sendûbî, **a.g.e.**, s. 47.

²⁵⁹ **A.e.**, s. 47.

²⁶⁰ Taha Vâdî, *eş-Şi'r ve's-su'arâu'l-mechûlûn fi'l-karni't-tâsi' aşer*, Kahire, Dâru Nûbâr li-ttîbâ'a, 2003, s. 52.

²⁶¹ Zeydan, *Târîhu Âdâbi'l-lugati'l-'arabiyye*, C.IV, s. 213.

²⁶² Vâdî, *eş-Şi'r ve's-su'arâu'l-mechûlûn*, s. 52.

²⁶³ Ahmed Teymur Paşa, *A'lâmu'l-fikri'l-İslâmî fi'l-asri'l-hadîs*, Kahire, Dâru'l-Âfâki'l-Arabiyye, 2003, s. 342.

²⁶⁴ Sendûbî, **a.g.e.**, s. 35.

²⁶⁵ Zeydan, *Târîhu Âdâbi'l-lugati'l-'arabiyye*, C.IV, s. 213.

Mısırî, edebi sanatlarda başarılı olmuştur. İnşâ sanatında kabiliyetliydi. Şiir konusunda çok iyiydi ve şiir nevîlerinde uzmanlaşmıştı. Aynı şekilde matematik, hesaplama ve geometri ilimlerinden de çokça tahsil etmiştir²⁶⁶. Bunun yanı sıra şarkılara ve bestelere çok düşkündü²⁶⁷. Asrının edipleriyle yazışmıştır. Öğrenciler onun bilgisinden ve usta edebiyatçılığından istifade etmek istemişler ve ondan ilim talep etmişlerdir. Modern Arap edebiyatının önde gelen temsilcilerinden, Lübnanlı şair, gazeteci ve yazar Ahmed Fâris eş-Şidyâk²⁶⁸, Şihâbuddîn el-Mısırî'nin yanında yetişmiş, ondan filoloji ve beyân ilminin²⁶⁹ esrarları hususunda eğitim almıştır²⁷⁰. Şihâbuddîn el-Mısırî, *Vekâyi-i Misriyye*'nin ilk kurulduğu zamanlarda Hasan el-Attâr'a gazetenin editörlüğünde yardımcı olmuştur²⁷¹. Ahmed Fâris eş-Şidyâk bu esnada Mısır'a gelmiş ve Şihâbuddîn el-Mısırî'den tekrar eğitim almıştır²⁷². Ayrıca *Vekâyi-i Misriyye* gazetesinde makaleler ve haberler yazmıştır²⁷³. Hasan el-Attâr'a gazetenin editörlüğünde yardımcı olan Şihâbuddîn el-Mısırî daha sonra el-Attâr'ın ardından kendisi editör olmuş²⁷⁴ ve 1836 senesine kadar da bu görevini sürdürmüştür²⁷⁵. Daha sonra ünlü Bulak Matbaasında basılı materyaller için musahhih (düzeltmen) olarak görevlendirilmiş ve 1849 senesine kadar bu görevinde kalmıştır²⁷⁶. Sonra Şihâbuddîn el-Mısırî ileri gelen kişiler arasına girmiş ve I. Abbas Paşa ile temas kurmuştur. Paşa ile yakınlaşmış ve kasidelerle onu methetmiştir²⁷⁷. Ayrıca Abbas Paşa'nın maiyetine katılmış ve onun himayesinde, taraftarlarından birisi olmuş, yaptığı her işte onun yanından ayrılmamıştır. Abbas Paşa vefat ettiğinde de onun evinde kalmaya devam etmiş, 1857'deki kendi vefatına kadar da ders, telif ve edebi neşir çalışmaları kesilmiştir²⁷⁸.

²⁶⁶ Sendûbî, *a.g.e.*, s. 35.

²⁶⁷ Kâmil Selman el-Cuburî, *Mucemu'l-udebâ mine'l-'asri'l-câhili hattâ sene 2002*, Haz. Muhammed Ali Cemmâz, 7 c., Beyrut, Dârul Kutubi'l-İlmiyye, C.V, 2003, s. 146.

²⁶⁸ Atilla Çetin, "Fâris eş-Şidyâk", *DİA*, C.XII, İstanbul, 1995, s. 168.

²⁶⁹ Belagât ilminin, bir anlamı değişik yollarla ifade etmenin usul ve kaidelerinden bahseden dalı. Bkz.: Nasrullah Hacımüftüoğlu, "Beyân", *DİA*, C.VI, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1992, s. 22.

²⁷⁰ Sendûbî, *a.g.e.*, s. 35.

²⁷¹ Vâdî, *eş-Şi'r ve's-su'arâu'l-mechûlûn*, s. 52.

²⁷² Zeydan, *Târîhu Âdâbi'l-lugati'l-'arabiyye*, C.IV, s. 213.

²⁷³ Sendûbî, *a.g.e.*, s. 35.

²⁷⁴ Zeydan, *Târîhu Âdâbi'l-lugati'l-'arabiyye*, C.IV, s. 213.

²⁷⁵ Sendûbî, *a.g.e.*, s. 35.

²⁷⁶ Şeyho, *el-Âdâbu'l-Arabiyye fi'l-karni't-tasi' aşr*, Beyrut, Matbaatu'l-Âbâi'l-Yesû'îyyîn, 1910, C.II, s. 85.

²⁷⁷ Ahmed Teymur Paşa, *a.g.e.*, s. 342.

²⁷⁸ Sendûbî, *a.g.e.*, s. 35.

Şihâbuddîn el-Mısırî, yumuşak kalpli, samimi ve cana yakın bir kişiydi²⁷⁹. Güzel ahlaklı, neşeli, hoşsohbet, saygılı, bilgisini esirgemeyen, yardımsever ve cömertti²⁸⁰. Ayrıca müziği çok severdi ve bu alanda kabiliyetliydi²⁸¹.

Şihâbuddîn el-Mısırî çağının diğer edipleri gibi, fikirleri tertip etme ve edebiyatın kaideleri hususunda üstünlük sahibidir. Arap geleneklerini takip etmiş, kalemini yazmaya ve inşaaya adanmıştır. Sesini şiir ve inşâd²⁸² ile yükseltmiş, kıvrak zekasıyla dikkat çekmiştir. *Vekâyi-i Mısriyye* gazetesinin editörlüğünü yapmış, Ahmed Fâris eş-Şidyâk gibi kişileri ve yazarları yetiştirmiştir. O devirde yazarlık, gevşeklik ve çöküş dönemindeydi. Şihâbuddîn el-Mısırî ise zamanının yenilikçi yazarlarından 1. Sendûbî onun, yazdığı şiirlere göre zamanının nesli içerisinde birinci sınıf şairlerden olduğunu belirtmektedir. Arap şarkısını canlandırmış ve kendisinden sonra gelenlere yol gösterici olmuştur. Arap şarkısının özelliklerini açıklamış, Arap olmayan unsurlarını açıklığa kavuşturmuş ve bu niteliğiyle yeni alimler arasında sivrilmiştir. Kendisi aynı zamanda çok iyi bir öğretmendir²⁸³.

Şihâbuddîn el-Mısırî'nin Kavalalı Mehmet Ali Paşa'yı övdüğü kasidesinden bir dörtlük şu şekildedir²⁸⁴:

جليلٌ بعلياه اقتدى كل مقتدي	ملكٌ جليلٌ الشأن ليس كمثله
عزيرٌ افتخارٍ ، ساد كل مسود	حمدٌ آثار ، عليٌّ مآثر
تزاحمت الأقدام في كل مود	هو المنهل العذب الذي دون وزده
فيخضل من قطر الندى وجهه الندي	هو الغيث يحيي كل قطر بجوده

²⁷⁹ Ahmed Teymur Paşa, **a.g.e.**, s. 342.

²⁸⁰ Sendûbî, **a.g.e.**, s. 35.

²⁸¹ Ahmed Teymur Paşa, **a.g.e.**, s. 342.

²⁸² Topluluk karşısında usulüne uygun şiir okuma. Bkz.: İskender Pala, "İnşâd", **DİA**, 2000, C.XXII, s. 342.

²⁸³ Sendûbî, **a.g.e.**, s. 36.

²⁸⁴ Vâdî, **eş-Şi'r ve's-u'arâu'l-mechûlûn**, s. 58.

Şanı yüce hükümdar, yoktur bir benzeri

Muhammed eserlerdir, Ali kahramanlıklar

O tatlı bir pınardır, karşılıksız veren

*O cömertliğiyle her köşeyi ihya eden
berekatli bir yağmurdur*

*Yücelikleriyle heybetlidir, rehber arayan
herkes onun yolunu izler*

*Övüncü kudretli, tüm lider arayanların
efendisi*

Her yandan gelenler izdiham yaratır

*Cömert şahsiyetiyle cömert damlalarıyla
ıslatan*

Eserleri:

- *Sefînetu'l-mulk ve nefîsetu'l-fulk* (1856-57): Şihâbuddîn el-Mısırî özellikle bu eseriyle ünlenmiştir. Şiir ve müzik üzerine ilmi bir eserdir. Daha önce de sözünü ettiğimiz bir şiir türü olan muvaşşaha tarzında çok sayıda dörtlükler içeren ve kendine özgü karakteri olan zarif bir çalışmadır. Ana bölümün yanı sıra on ilave kısım içerir. Bu bölümler ise, geleneksel konular ve benzerlerinin tartışıldığı, şarap edebiyatı (edebu'l-nedîm), bahçe şiiri (ravdiyât) gibi türleri ihtiva eder ve genellikle eski şairler ile kendi çalışmalarından alıntılara dayandırılmıştır. Alıntılar klasik öncesi dönem için, dikkat çekici bir tercih olarak görünmektedir. Brugman ayrıca, Ebû Nuvas ve İbn el-Mu'taz'dan daha az alıntı yapıldığını fakat el-Hillî, İbn Makânîs ve el-Kîrâtî'nin açıkça daha popüler olduğunu belirtir. Kendi muvaşşahalarında ise Şihâbuddîn el-Mısırî, muhtemelen diğer çalışmalarından daha fazla geleneksel olana bağlıdır²⁸⁵. Müzik sanatı ve Arap şarkılarını içeren eserin bir diğer üstün yanı ise yeni parçalar ihtiva ediyor olmasıdır. İçerdiği şiirler zarif, güzide ve yerinde seçimlerdir²⁸⁶. Eser muvaşşahanın yanı sıra, yine daha önce tanımını verdiğimiz mevâliyyâ, şarkılar ve zeceller²⁸⁷ içerir. Birkaç defa basılmıştır²⁸⁸. Eser yer yer bazı şarkıcılarla ilgili tarihi olayları da anlatır. Bu yönüyle Ebû'l-Ferec el-Esfahânî'nin *el-Egânî* adlı eserini hatırlatır²⁸⁹.

- *Şiir dîvânı* (Mısır 1860-61): İçinde bulunduğu asırda kendi kalitesini yansıtan şiirlere sahip hacimli bir eserdir²⁹⁰. Alfabetik olarak düzenlenmiştir²⁹¹. 380

²⁸⁵ Brugman, *a.g.e.*, s. 7.

²⁸⁶ Sendûbî, *a.g.e.*, s. 37.

²⁸⁷ Endülüs'te ortaya çıkan bir halk şiiri türü. Bkz.: Musa Yıldız, "Zecel", *DİA*, C.XLIV, s. 176.

²⁸⁸ Zeydan, *Târîhu Âdâbi'l-lugati'l-'arabiyye*, C.IV, s. 213.

²⁸⁹ Vâdî, *eş-Şi'r ve'su'arâu'l-mechûlûn*, s. 53.

²⁹⁰ Sendûbî, *a.g.e.*, s. 37.

²⁹¹ Zeydan, *Târîhu Âdâbi'l-lugati'l-'arabiyye*, C.IV, s. 213.

sayfadır. Tüm aruz tekniklerinde ve şiir türlerinde kasideler içerir²⁹². Sekiz kısım olarak tertiplenmiştir²⁹³.

Şihâbuddîn el-Misrî ‘nin ayrıca, *Risâle fî’t-tevhîd* adında bir eseri de vardır.

3.11. Muhammed Ayyâd et-Tantâvî (1810-1861)

Mısırlı eğitimci, alim ve seyyah Muhammed Ayyâd b. Sa‘d b. et-Tantâvî, 1810 senesinde Tanta yakınındaki Nicrîd köyünde doğdu²⁹⁴. Babası Sa‘d, sabun, kumaş ve kahve satışıyla uğraşan bir tüccardı²⁹⁵ ve çokça seyahat etmekteydi. et-Tantâvî altı yaşındayken Kur‘ân‘ı Kerim‘i ezberlemek için Tanta‘ya gitti²⁹⁶. Tanta, alimler, fakirler ve kâîler (Kur‘ân‘ı kurallarıyla okuyan) ile dolu bir şehirdi²⁹⁷. Bu şehir hafızlık konusunda meşhurdur ve bu çevrenin içerisinde yetişen et-Tantâvî, Kur‘ân‘ı Kerim‘i ezberledi²⁹⁸. On yaşında ilim dersleri almaya başlayan et-Tantâvî, Tanta‘da el-Ahmedî Camii‘ndeki ders halkalarına katıldı²⁹⁹ ve yine Tanta‘da, Muhammed el-Kûmî, Mustafa el-Kınâvî ve Muhammed Ebu‘n-Necâ‘dan Arap dili ve edebiyatı, fıkıh, fıkıh usulü, hadis ve mantık dersleri aldı³⁰⁰. Daha sonra 1822-23 yılında babasıyla birlikte Kahire‘ye gitti ve Ezher‘e girdi³⁰¹. Ezher‘deki öğrencilik günlerinden itibaren Tanta nisbesiyle meşhur oldu. et-Tantâvî, Arap ve İslam dünyasının ilk ilim ve kültür merkezi olan Ezher‘de, Arap diliyle ilgili ilimlere yöneldi.

Kahire‘ye gelişinden beş yıl sonra 1828 yılında, et-Tantâvî‘nin babası vefat etti. Eğitiminin yanı sıra işlerini idare etmek ve kendi hayatını idame ettirmek mecburiyetindeydi³⁰². Zor şartlar altında, Ezher‘deki eğitimini bırakmak zorunda kaldı ve Tanta‘ya döndü³⁰³. Tanta ve Sâfiye‘de öğretmenlik, Ezher‘de de vekil öğretmenlik

²⁹² Seyho, **a.g.e.**, C.II, s. 85.

²⁹³ Ahmed Teymur Paşa, **a.g.e.**, s. 343.

²⁹⁴ İsmail Durmuş-Philip Charles Sadgrove, “Muhammed Ayyâd Tantâvî”, **DİA**, İstanbul, 2010, C.XXXIX, s. 578.

²⁹⁵ Muhammed Ayyâd b. Sa‘d et-Tantâvî, **Rihletu‘ş-Şeyh et-Tantâvî ile‘l-bilâdi‘r-Rûsiyâ 1840-1850**, Haz. Muhammed ‘İsî Sâlihiyye, Beyrut, Muessesetu‘r-Risâle, 1992, s. 10.

²⁹⁶ Hafâcî, **el-Ezher fî elfi ‘amm**, C.II, s. 329.

²⁹⁷ et-Tantâvî, **a.g.e.**, s. 10.

²⁹⁸ Muhammed İzzet et-Tahtâvî, **Mine‘l-ulemâi‘r-ruvvâd fî rihâbi‘l-Ezher**, Kahire, Mektebetu Vehbe, 1990, s. 179.

²⁹⁹ Hafâcî, **el-Ezher fî elfi ‘amm**, C.II, s. 329.

³⁰⁰ Durmuş, **a.g.e.**, s. 578.

³⁰¹ Hafâcî, **el-Ezher fî elfi ‘amm**, C.II, s. 330.

³⁰² İzzet et-Tahtâvî, **a.g.e.**, s. 179.

³⁰³ Hafâcî, **el-Ezher fî elfi ‘amm**, C.II, s. 330.

yaptı³⁰⁴. Mustafa el-Kınâvî eş-Şâfiî el-Ahmedî, 1828 yılında Tanta'daki Ahmedî Camii'nin şeyhi idi. et-Tantâvî bu hocasından temel hadis dersi ve Kütüb-i Sitte'yi okudu.³⁰⁵ Aynı yıl Şeyh el-Kınâvî, et-Tantâvî'ye ders vermesi için icazet verdi³⁰⁶. Hadis ilmi hususunda almış olduğu bu icazet sayesinde Ezher'de ders verme yetkisi kazanmış oldu³⁰⁷. et-Tantâvî 1830 senesinde Ezher'e geri döndü. Yirmi yaşındayken ilim halkalarında muallakaları³⁰⁸ ve makâmeleri okudu. Ezher'e on yıl devam etti³⁰⁹. 1840 senesine kadar hem öğrenci hem de hoca olarak Ezher'de yer aldı. Bu süreç içerisinde Ezher'de aydın ve meşhur hocalardan ders aldı. Bunlardan birisi, 1830-31 senesinden itibaren Ezher Camii'nin şeyhi olan Hasan el-Attâr'dır (ö.1834). Çalışmamızda da değindiğimiz el-Attâr, akli ilimler hususunda eserler sahibi ve edebi bir temayül ile yaklaştığı eğitim metotlarının öncüsüydü. Öyle ki et-Tantâvî onun gözetiminde Beydâvî'nin tefsirini okumuştur. Yine Ezher şeyhlerinden, İbrahim el-Bâcûrî'den (ö.1869) ise yazım metotları, nahiv, fıkıh, belagat, usul, mantık ve kelam ilimleri hususunda ders aldı ve yıllarca bu hocasıyla çalışmaya devam etti. el-Bâcûrî'nin et-Tantâvî üzerindeki tesiri büyüktü. Ders halkalarında, edebi konu olarak Harîrî'nin Makâmât'ını ve muallakaları seçmeye başlamıştı. Keza, Şeyh Burhaneddin, Ebû'l-Me'alî, Ezher şeyhi ve hatibi, birçok eser sahibi İbrahim es-Sekkâ (ö.1880) da hocaları arasında yer alır³¹⁰.

Ezher'de ders vermek, et-Tantâvî'nin dil ve edebiyat ilimlerine olan ilgisini kesmedi. Şiir ve edebiyat kitapları üzerine şerh ve yorum (ta'lik) yaptığı dersler de vermekteydi. Hatta edebi açıdan eğitime yönelen ilk Ezher şeyhlerini de dikkate almaktaydı. Öğrencilerine *Dîvânu'l-Hamâse* ve *Makâmâtü'l-Harîrî* üzerine eğitim veriyor, nadir ve muğlak lafızları açıklıyordu ³¹¹. Harîrî'nin *Makâmât*'ı ve ez-

³⁰⁴ Durmuş, Sadgrove, "Muhammed Ayyâd Tantâvî", *DİA*, C.XXXIX, s. 578.

³⁰⁵ et-Tantâvî, *a.g.e.*, s. 10.

³⁰⁶ Hafâcî, *el-Ezher fi elfi 'amm*, C.II, s. 330.

³⁰⁷ İzzet et-Tahtâvî, *a.g.e.*, s. 179-180.

³⁰⁸ Muallakât: Cahiliye döneminde yedi (veya on) şaire ait seçkin kaside koleksiyonuna verilen ad. Bkz.: Süleyman Tülücü, "Muallakât", *DİA*, C.XXX, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, s. 310.

³⁰⁹ Hafâcî, *el-Ezher fi elfi 'amm*, C.II, s. 330.

³¹⁰ et-Tantâvî, *a.g.e.*, s. 11.

³¹¹ İzzet et-Tahtâvî, *a.g.e.*, s. 180.

Zevzenî'nin Mu'allakât şerhi üzerine yorumları (ta'likâtı³¹²) bulunmaktaydı³¹³. Hocaları arasında *Tâcu'l-'arûs* sözlüğünün yazarı Muhammed ez-Zebîdî de vardı³¹⁴. Hocalarının et-Tantâvî üzerindeki etkisi büyüktü ve onu edebi çalışmalara yöneltmişlerdi. Makâmeleri yorumluyor, nadir ifadeler üzerine açıklamalar getiriyordu. Hatta fıkıh ve hadis araştırmalarına yönelmek yerine edebiyat ve şiir incelemeleriyle uğraşarak yenilik çıkarmakla itham edilebiliyordu. 1836 senesinde vebaya yakalanıp on gün müddetince uyumadan acı çektiği zamanlarda onun ölümünü temenni edenler dahi olmuştu.

et-Tantâvî'nin mektuplaşmalarından anlaşıldığı kadarıyla iyi dostluklar ve bağlantılar kurmuştu. Bunlar arasında yer alan Muhammed el-Eşmûnî, et-Tantâvî'nin Ezher'deki öğrencisi ve dostuydu. Muhammed Kıtta el-'Adevî ise Bulak Hükümet Matbaası'nın ilk musahhihiydi. el-'Adevî, Halil b. Ahmed'in *Kitâbu'l-'arûz* adlı eserini tahkik etmiş ve diğer bazı kültür mirası olan kitapları incelemişti. Dostları ve meslektaşları arasında, Rifâa et-Tahtâvî, İbrahim ed-Desûkî, Abdusselam el-Halebî et-Tirmânîni, Abdurrahman es-Sufî, öğrencisi Abdulhâdî Necâ el-Ebyârî, Surûr ed-Demnehûrî ve Yusuf es-Saydâvî bulunmaktaydı³¹⁵. Yusuf el-Esîr es-Sûrî (ö.1889) ve İbrahim Merzûk (ö.1866) da onun öğrencileri arasındaydı³¹⁶.

Kavalalı Mehmet Ali Paşa zamanında Mısır'da ikamet eden yabancılar Arap dili çalışmak hususundaki isteklerini dile getirdiklerinde, et-Tantâvî 1840 senesinde bu görev için seçildi ve Kahire'deki İngiliz okulunda öğretim üyesi olarak görevlendirildi³¹⁷. Bu okul bir İngiliz Protestan misyoner okuluydu³¹⁸. Bu görevi ona müsteşriklerden farklı insanlar tanıma fırsatı verdi ve onların çevrelerinde ismi duyuldu. Bu görevi esnasında Fransa, Almanya ve Rusya İmparatorluğu'ndan olan öğrencileri arasında, Mısır Tıp Okulu'nda hoca olan fizik ve kimya bilimci Fransız tıp doktoru Perron da olmak üzere müsteşrikler yer almaktaydı. Perron, Arapça okuma,

³¹² İslam telif geleneğinde bir metnin daha iyi anlaşılabilmesi için sayfa kenarlarına yazılan notlar ve bir müellifin bazı görüş ve düşüncelerinin notlar halinde toplandığı eserlerin ortak adıdır. Bkz.: Sedat Şensoy, "Tâlikât", *DİA*, C.XXXIX, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2010, s. 508.

³¹³ Hafâcî, *el-Ezher fi elfi 'amm*, C.II, s. 330.

³¹⁴ İzzet et-Tahtâvî, *a.g.e.*, s. 180.

³¹⁵ et-Tantâvî, *a.g.e.*, s. 11-12.

³¹⁶ Hafâcî, *el-Ezher fi elfi 'amm*, C.II, s. 330.

³¹⁷ İzzet et-Tahtâvî, *a.g.e.*, s. 181.

³¹⁸ et-Tantâvî, *a.g.e.*, s. 12.

yazma ve konuşma bilmekteydi. Yine öğrencilerinden Alman Dr. Fraehn'in ise babası Kazan Rus Fakültesi'nde şarkiyat hocasıydı. Diğer bir öğrencisi, Alman müsteşrik ve tarihçi Gustav Weil (1808-1889), Heidelberg Fakültesi'nde hocaydı. Üç cilt halinde halifeler tarihi ve iki cilt halinde ise Abbâsîler tarihi üzerine kitapları vardı. Öğrencilerinden Fransız oryantalist, Fransızca öğretmeni Fulgence Fresnel'in (1795-1855) ise Babil'den kalma eserler üzerine araştırmaları bulunmaktaydı ve şair eş-Şenferâ'nın eseri *Lâmiyetu'l-Arab*'ı Fransızcaya tercüme etmişti ³¹⁹. Bu tercüme çalışmasında hocası et-Tantâvî'den yardım almıştı. Ayrıca et-Tantâvî'ye Fransızca öğretmişti. et-Tantâvî bu müsteşrik öğrencileri nezdinde seçkin bir yere sahipti ve ona itimatları çoktu. Hatta müsteşriklerden birisi et-Tantâvî'nin Arapçayı sevgi ve ilgiyle öğrettiğini ve eski Arap edebiyatı kitaplarını okuttuğunu söylemiştir ³²⁰. Bunun yanı sıra Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın saray doktoru Alman Pruner ve Edward William Lane de öğrencileri arasındaydı³²¹.

Öğrencilerinden, Rus siyasetçi Nikola Mûhîn ve Alman Rudolph Fraehn, Kahire'de, kendi devletleri için olmak üzere bir Rus siyasi kurumunda çalışmaktaydılar ³²². Mûhîn 1840 yılında İstanbul'daki Rus Konsoloslugu'nda tercümandı. et-Tantâvî'den Muallakât'ı ve muallaka şairlerinin tarihi olaylarını (ahbâr) okumuştur. ³²³. Bu iki öğrencisi onun 1840 yılındaki Rusya seyahatine sebep ve vesile olmuşlardır³²⁴. Ayrıca Alman müsteşrik Gustav Weil'in yanı sıra, et-Tantâvî'nin Doğu bilimleri çevresinde meşhur olması esnasında, müsteşriklerden Mısır elçileriyle olan ilişkileri de bu seyahate vesiledir ³²⁵. et-Tantâvî'nin sözü geçen iki öğrencisi, bu Ezher şeyhinin ilminden istifade etmek gerektiğini, onun Rus şehirlerindeki bilim enstitülerinde Arapça eğitimi vermesini talep ettiklerini, onun icazetine ve buna muktedir olduğuna şahit olduklarını kendi hükümetlerine yazdılar. St. Petersburg'daki Doğu Dilleri Enstitüsü'nün bir Arapça hocasına ihtiyacı olduğunda

³¹⁹ İzzet et-Tahtâvî, *a.g.e.*, s. 181.

³²⁰ Hafâcî, *el-Ezher fi elfi 'amm*, C.II, s. 330.

³²¹ Durmuş, Sadgrove, "Muhammed Ayyâd Tantâvî", *DİA*, C.XXXIX, s. 578.

³²² İzzet et-Tahtâvî, *a.g.e.*, s. 181-182.

³²³ et-Tantâvî, *a.g.e.*, s. 13.

³²⁴ Hafâcî, *el-Ezher fi elfi 'amm*, C.II, s. 331.

³²⁵ et-Tantâvî, *a.g.e.*, s. 12.

et-Tantâvî bu görev için seçildi³²⁶. Bu enstitü Rus Dışişleri Bakanlığı'na bağlıydı³²⁷. Rus Hükümeti, Kahire'deki konsolosluk elçisi Butrus Bektî'yi et-Tantâvî ile temas kurup, onu Rusya'ya gelmesi ve orada çalışması için ikna etmekle görevlendirdi³²⁸. et-Tantâvî'nin seçilmesinde Fransızca öğretmeni Fulgence Fresnel'in de rolü vardı. Fresnel onu Rusya'nın ileri gelenlerinden ve çok önemli bir kişi olan Konsolos General Kont Mîdan'a takdim etmişti. General de Arapça öğretmeni et-Tantâvî'yi denetlemiş ve onu bu iş için seçerek Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'dan, et-Tantâvî'nin Doğu Dilleri Fakültesi'nde Arapça dersi vermesi için talepte bulunmuştu. Mehmet Ali Paşa da bu talebi kabul ederek et-Tantâvî'yi divanına çağırarak, ona seyahat izni vermiş ve ondan Rusça öğrenmesini istemiştir. Çünkü Mehmet Ali Paşa Mısır'da yabancı dillerin öğrenilmesini istiyordu. Bu talebiyle de Rusya'nın ulaştığı ilmi ve toplumsal ilerlemeyi öğrenmek istemiştir. et-Tantâvî'ye kendi mühür ve damgasının bulunduğunu resmi fermanını vermiş ve ona ikramda bulunacağını vadetmiştir. et-Tantâvî'nin bu görevi, hedefleri ile önemi açısından Rifâa et-Tahtâvî'nin Fransa ve Londra'ya gönderilmesinden sonra ikinci sırada gelmektedir. Rifâa et-Tahtâvî, Batı Avrupa'ya gönderilenler arasındaki aydınlanma çağı lideriyken, et-Tantâvî de Doğu Avrupa'daki bu görevinde diğer bir aydınlanma çağı öncüsü olmuştur ³²⁹.

et-Tantâvî'nin Rusya'ya davet edilmesinde, 1816 yılından itibaren Rusya'nın Sâmi dillere olan ilgisinin de rolü vardır. O yıllarda Rusya'nın başkenti olan St. Petersburg'da Doğu Dilleri branşı kurulmuştu. O zamanlar Rusya'da bu konuda ilk olan Asya Akademisi Projesi'nin sahibi, devlet adamı ve eğitim bakanı Kont Sergey Semyonovich Uvarov'du. Daha sonra, yine o zamanlar Rusya İmparatorluğu'nda Eğitim Bakanı olan Puşkin'in de bu alana olan ilgisi sayesinde, Rusya'da Doğu dillerine karşı olan ilgi yavaş yavaş açığa çıkmıştı³³⁰. et-Tantâvî'nin döneminde de Rusya'da Doğu dillerine önem verilmekteydi. Şehirlerde bununla ilgili dersler açılmaktaydı. 1836 yılı civarında, St.Petersburg'da Doğu Dilleri Enstitüsü kuruldu ve St.Petersburg Üniversitesi'ne bağlandı. Bu üniversitede Arap dili eğitimi için bir kürsü tahsis edildi. Ayrıca burada diğer Doğu dillerinin yanı sıra, Farsça, Türkçe, Moğolca,

³²⁶ İzzet et-Tahtâvî, **a.g.e.**, s. 182.

³²⁷ Durmuş, Sadgrove, "Muhammed Ayyâd Tantâvî", **DİA**, C.XXXIX, s. 578.

³²⁸ İzzet et-Tahtâvî, **a.g.e.**, s. 182.

³²⁹ et-Tantâvî, **a.g.e.**, s. 13.

³³⁰ İzzet et-Tahtâvî, **a.g.e.**, s. 182.

Çince ve Ermenice³³¹dilleri de bulunmaktaydı. Rusya, Arap dili kürsüsündeki bu görevi yerine getirebilecek nitelikte bir hoca ile anlaşması için Kahire'deki konsolosunu görevlendirmişti ve böylelikle St. Petersburg'daki Doğu dilleri hocaları arasında yerini alması üzerine et-Tantâvî ile anlaşmıştı³³².

et-Tantâvî, 16 Mart 1840'ta Kahire'den İskenderiye'ye gitti ve Rus konsolosu onu karşıladı. Daha sonra buradan da İstanbul'a seyahat etti ve yine Rusya elçisi onu karşıladı. et-Tantâvî'ye olan ilgi ve ihtimam büyüktü. Rus şehirlerine yapacağı seyahatte et-Tantâvî'ye eşlik etmesi için sefâretten Kahire'deki öğrencisi Nikola Mûhîn görevlendirildi. Odessa, Kiev ve oradan da 29 Haziran 1840'da St. Petersburg'a ulaştılar. Rus İmparatorluğu Hükûmeti et-Tantâvî'ye Dış İşleri Bakanlığı'nda bazı ilmi işler verdi ve aynı zamanda Doğu Dilleri Okulu'nda Arapça öğretmeni olarak görevlendirildi³³³. 1843'te Baltık ülkeleri ve Finlandiya'ya seyahat etti³³⁴. St. Petersburg'da ise yaklaşık yedi yıl görev yaptıktan sonra 1847'de St. Petersburg Üniversitesi Arap Dili kürsüsüne profesör olarak atandı ve 1847'den 1861 senesine kadar on dört yıl bu görevine devam edecekti³³⁵. et-Tantâvî, meşhur Fransız oryantalist Sylvestre de Sacy'nin öğrencisi ve aynı zamanda üniversitedeki ilk Arap dili hocası olan Demange'ın yerine bu göreve getirilmiş³³⁶ ve ordinaryüs profesör olmuştu³³⁷. et-Tantâvî Rus, Alman ve en meşhurları olan oryantalist, Finlandyalı G.A.Wallin olmak üzere birçok öğrenci yetiştirmiştir³³⁸. 1850-1854 yılları arasında, eğitim vermek üzere şarkiyat fakültesine geçti. Gramer, edebiyat, hat, tarih ve aruz dersleri verdi. Ayrıca öğrencileri için pek çok eğitim kitabı yazdı.

et-Tantâvî Rusya İmparatorluğu'nda seçkin bir yere sahipti. Takdir ediliyor, seviliyor, özel ilgi ve ihtimam görüyordu. Öyle ki Rus Devleti'nde müsteşar olarak da görevlendirilmişti. Araştırmalarda öğrencilerine gösterdiği özel ilgi ve ihtimam sebebiyle Rus Çarı tarafından kendisine nişan verilmiş ve pahalı bir elmasla bezenmiş

³³¹ A.e., s. 182.

³³² Hafâcî, *el-Ezher fi elfi 'amm*, C.II, s. 331.

³³³ İzzet et-Tahtâvî, *a.g.e.*, s. 183-184.

³³⁴ Durmuş, Sadgrove, "Muhammed Ayyâd Tantâvî", *DİA*, C.XXXIX, s. 578.

³³⁵ Hafâcî, *el-Ezher fi elfi 'amm*, C.II, s. 332.

³³⁶ Ignatij Julianovic Krackovskiy, *Hayatu's-şeyh Muhammed Ayyad et-Tantâvî*, Haz. Abdulhamîd Hasan, Muhammed Abdulgâni Hasan, Çev. Kulsûm Avde, el-Meclisu'l-A'lâ li-Ri'âyeti'l-Funûn ve'l-Âdâb ve'l-Ulûmi'l-İctimâiyye, Kahire, 1964, s. 60.

³³⁷ Durmuş, Sadgrove, "Muhammed Ayyâd Tantâvî", *DİA*, C.XXXIX, s. 578.

³³⁸ Hafâcî, *el-Ezher fi elfi 'amm*, C.II, s. 332.

bir yüzük ile ödüllendirilmişti. Rusya’da da müsteşriklerden birçok öğrencisi olmuştur. Bunlar arasında yer alan G.A. Wallin, Arap yarımadası, Mısır ve Suriye’de, Abdulvâlî ismiyle senelerce gezmiştir ve et-Tantâvî ile mektuplaşmaları bulunmaktadır. Ayrıca Antony Mûhlinski, Navrostky ve Krûkas da öğrencileri arasındadır³³⁹.

1855 yılı eylül ayında et-Tantâvî ayaklarından felç rahatsızlığına yakalandı ve uzun süre bu hastalığıyla mücadele etti fakat bu hastalık kendisini eve bağladı. et-Tantâvî’nin Ulviye adında³⁴⁰ Mısırlı bir eşi ve 1850 senesinde dünyaya gelmiş olan Ahmed adında bir oğlu bulunmaktaydı. Oğlu on yaşındayken, et-Tantâvî’nin bakımını üstlenmiş olan eşi 1860’da, emekliye ayrılmış olan et-Tantâvî ise 29 Ocak 1861’de vefat etmiştir. St. Petersburg’da, Volkova köyünde yer alan Müslüman mezarlığına (Tatar Kabristanlığı³⁴¹), eşinin mezarı yakınlarına defnedilmiştir. Kendisinden sonra üniversitedeki Arap dili kürsüsüne Novorotsky atandı. Rusya Devleti oğluna maaş bağladı³⁴². Üniversite idaresi kendisini çok takdir etmiş ve vefatına kadar yerine kimseyi atamamıştır. Üniversite nezdinde çok büyük saygı ve ihtiram görmüştür³⁴³.

et-Tantâvî, 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Ezher’de yetişmiş, alimlerden din, dil ve edebiyat eğitimi almıştır. Ezher’den mezun olduktan sonra da Rusya’ya gidene kadar burada birkaç yıl ders vermiştir. 1840 yılında Rusya İmparatorluğu’na giden et-Tantâvî, başkentte yaklaşık çeyrek asır geçirmiş ve burada Rusçayı ileri seviyede öğrenmiştir. Çalışmalarındaki ciddiyeti, çalışkanlığı ve gayretiyle, mesleği olan öğretmenliği St. Petersburg Üniversitesi Arap Dili Kürsüsü’nde profesörlük mertebesine ulaştırarak taçlandırmıştır. et-Tantâvî 19. yüzyıldaki edebi canlanmanın (nahda) alimlerinden birisi olarak tanımlanır. Dil, edebiyat ve şiir eğitimine yeni bir bakış açısı getirmiş, onun yöntemi ondan sonra gelenlerce de geliştirilmiştir. Mısır’da ve daha sonra da Rusya’da olmak üzere, kendisinden yüzlerce Mısırlı ve müsteşrik ilim tahsil etmiştir. Bu müsteşriklerinden bir kısmı sadece Rus değil aynı zamanda diğer Avrupa şehirlerindendir³⁴⁴.

³³⁹ et-Tantâvî, *a.g.e.*, s. 14-15.

³⁴⁰ *A.e.*, s. 14.

³⁴¹ Durmuş, Sadgrove, “Muhammed Ayyâd Tantâvî”, *DİA*, C.XXXIX, s. 578.

³⁴² Hafâcî, *el-Ezher fi elfi ‘amm*, C.II, s. 332-333.

³⁴³ İzzet et-Tahtâvî, *a.g.e.*, s. 187.

³⁴⁴ *A.e.*, s. 188-189.

et-Tantâvî, Arap dili öğretiminde teorik ve pratiği birleştiren bir yöntem uygulamaktaydı. *Emsâlu Lukmân*'ı şerh ediyor, Harîrî'nin *Makâmât*'ından bölümler okuyordu. Ayrıca Rusçadan Arapçaya tercüme, Arapça hat, el yazmalarını okuma ve Arapça konuşma dersleri vermekteydi. 1855 yılından itibaren de Arap tarihini öğrettiği anlaşılmaktadır. et-Tantâvî'nin yöntemi tüm Rusya'da, büyük yazarlar dahil, ilmi ve edebi çevrelerce duyulmuş ve yayılmıştır. Bunlardan birisi olan Tolstoy, İslam kültürü ve çalışmalarını gözden geçirmiş, daha sonra da Hz. Muhammed ile ilgili bir kitap kaleme almıştır. Yine o zamanın ünlü Rus yazarlarından olan Maksim Gorki, St. Petersburg Üniversitesi'nin müsteşriklerine, Arap kültürüne daha fazla önem verilmesini önermiştir. Rusya'da Arap kültürüne verilen önem sadece ilmi ve edebi çevrelerle sınırlı kalmamış, halk arasında da yayılmıştır. Öyle ki Arapça yazmaları içeren birçok kütüphane kurulmuştur.

et-Tantâvî'nin Arap Dili ve Edebiyatı eğitimindeki verimli çabaları Rusya İmparatorluğu'nun, krallar ve yazarlar dahil önde gelen şahsiyetleri tarafından takdir ve övgüyle karşılanmış, ödüllendirilmiştir. et-Tantâvî'nin direkt olarak veya onun ardından gelen öğrencileri kanalıyla, onun yönteminden istifade eden onlarca Rus müsteşrik arasında yer alan İgnatiy Kraçkovski, et-Tantâvî'ye olan takdir ve hayranlığının göstergesi olarak onun hayatı üzerine Rusça bir kitap yazmıştır. Ayrıca birçok Rus yazar onun hakkında yazılar kaleme almış, onun zeki, iyi kalpli, neşeli ve şefkatli bir insan olduğundan bahsetmişler, onların nezdinde zekâsı ve dürüstlüğüyle büyük saygı toplamıştır³⁴⁵. et-Tantâvî Fransızca, Rusça, Farsça, Türkçe ve Tatarca dillerini de çok iyi derecede biliyordu³⁴⁶. 19. yüzyılda Rusya'yla bağlantı kurmuş eşsiz bir alim olan et-Tantâvî'nin, Arap edebiyatı alimi olarak yeni edebiyat hususunda oynadığı rol büyük ve yeniydi. Batı'daki şarkiyat çalışmalarına sabit bir usul getirmiştir. et-Tantâvî'nin şarkiyatçılıktaki rolü üzerine uzun yazılar yazılmış ve onun Arap diline olan hizmeti övgü ve takdir toplamıştır ³⁴⁷.

et-Tantâvî şiir, nesir, edebi eleştiri, nahiv, kelam ilmi, hesap, cebir ve tarih alanlarında uzmanlaşmıştır. Kendi el yazısıyla yazmış olduğu, çoğunluğu halen St. Petersburg üniversitesi kütüphanesinde muhafaza edilen birçok eseri

³⁴⁵ A.e., s. 184-188.

³⁴⁶ Hafâcî, *el-Ezher fi elfi 'amm*, C.II, s. 334.

³⁴⁷ A.e., s. 327-328.

bulunmaktadır³⁴⁸. Ayrıca ikisi de Hasan el-‘Attâr’ın öğrencisi olan et-Tantâvî ve Rifâa et-Tahtâvî ile aralarında edebi mektuplaşmalar bulunmaktadır³⁴⁹. Hasan el-‘Attâr, Fransız işgaline şahit olan, İslami düşüncedeki son alimlerden idi. İşgalden ilmi yönden istifade etmişti ve kendisi Ezher’in sadece dini eğitimle sınırlı kalması gerektiği görüşündeki alimlerin başında gelmekteydi. Fransız işgali alimleriyle iletişim kurduktan sonra, mühendislik, doğa bilimleri, astronomi, savaş sanayi gibi konularda Arapça ve Türkçeye çevrilen kitapları da okumuş ve ilmin amele nasıl dönüştüğünü görmüştü. Bunun üzerine bu değişimin Mısır’da da teşvik edilmesi gerektiğine inanmıştı. Mantık, astronomi, tıp, fizik, kimya, mühendislik, doğa bilimleri, sosyal ve beşerî ilimler gibi konularda kendisi de eserler vermişti. Ezher şeyhliği görevine geldiğinde ise yasaklanmış olan tarih ve coğrafya gibi bilim dallarının okutulması emrini vermişti. Böylelikle edebiyat eğitiminin de yasaklanmış olduğu Ezher’de, öğrencisi et-Tantâvî’yi de bu hususta eğitim vermesi için teşvik etmiş, öğrencisi Rifâa et-Tahtâvî’yi ise, metin olmaksızın muhâdarat usulünde, hadis ve dil eğitimi vermeye yönlendirmiştir. Tüm bu uygulamalar Ezher’de yeniydi. Ezher alimleri bu ilimlerin eğitimine kızıp karşı çıkmaktaydı fakat ilk Müslümanlar da bu ilimlerle ilgilenmişler ve birçok eser vermişlerdi³⁵⁰.

et-Tantâvî, Kavalalı Mehmet Ali Paşa döneminin ortaya çıkardığı aydın bir şahsiyetti. Henüz otuz yaşına gelmeden, Ezher’de Arap Dili ve Edebiyatı alanında yetenekli bir hoca olarak, sadece öğrenciler ve Ezher alimleri değil, Kahire’deki Avrupa topluluğu nezdinde de büyük bir popülerite kazanmıştı. et-Tantâvî’nin yabancılar arasındaki büyük ilmi şöhreti kısmen, Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa’nın devrimsel projelerinde desteklediği bir avuç İslam aydını arasında olmasıyla da açıklanabilir³⁵¹. St. Petersburg Üniversitesi’nde Arap kökenli bir hoca olarak profesörlüğe yükselen et-Tantâvî’ye, daha sonra ayrıca eyalet müsteşarlığı görevi de verilmişti³⁵². Bilimsel ve edebi olarak et-Tantâvî’nin bırakmış olduğu eserler otuz el yazmasından az değildir ve bunların yarısını Rusya’dayken yazmıştır. Bir kısmı da

³⁴⁸ A.e., s. 335.

³⁴⁹ Ahmed Teymur Paşa, a.g.e, s. 47.

³⁵⁰ Hafâcî, *el-Ezher fi elfi ‘amm*, C.II, s. 336-337.

³⁵¹ Svetlana Kirillina, “Arab Scholars in Russian Universities (The Nineteenth – Early Twentieth Century)”, *Al-Jâmi‘ah*, Vol.XLIV, No:1, Yogyakarta -Endonezya, Al-Jami‘ah Research Centre -Sunan Kalijaga Islamic University, 2006, s. 4-5.

³⁵² A.e., s. 7.

Fransızca olarak kaleme alınmıştır. et-Tantâvî Ezher’de İslami bilgi ve değerlere sahip olmasıyla ün yapmıştı ve ayrıca Sünni İslam’a bağlıydı. et-Tantâvî’nin Ezher kökleri, el yazmaları ve klasik stildeki yaratıcı çalışmalarıyla, onun ömrü boyunca sürecektir olan saplantısını da belirlemişti. Ancak et-Tantâvî’yi İslami ekolün saf bir temsilci olarak kabul etmek mantıksız olacaktır çünkü o nispeten genç bir yaşta Avrupalı müsteşriklerle temas halindeydi ve Batının bilimsel teknik ve araştırma metotlarından derin bir şekilde etkilenmişti. et-Tantâvî’nin bilimsel tutumu, kendi ana diline ve edebiyatına olan samimi bağlılığı çok anlamlıdır. Onun ilk Avrupalı öğrencisi Fransız diplomat Fresnel, et-Tantâvî’nin Doğu’da kendisini Arap edebiyatının eski eserlerini canlandırmaya adanmış tek kişi gibi gördüğünü belirtmiştir. et-Tantâvî Batılı alimlerle olan verimli bağlantısı nedeniyle gitgide Avrupa filolojisi konusunda da uzmanlaşmıştır ³⁵³.

et-Tantâvî, 19. yüzyılda Arap edebiyatının canlanma döneminin (nahda) öne çıkan meşhur alimlerinden. Tam olarak gelenekçi bir ekolün temsilcisi sayılmaz. Onun eserlerinde önde gelen yeni edebiyatçılar gibi ayırt edilen bir özellik vardır ki bu, Mısır’da yetişmiş olmasıyla beraber, Rusya’ya intikal ettikten sonra şekillenmiştir. Bu özellik onun ilmi özeni, kendi dili ve edebiyatının çalışmalarına uygun olan üslubudur. Sadece fasih dilin değil halk dilinin de tahliliyle uğraşmıştır³⁵⁴.

Şairlik yönü de bulunan et-Tantâvî’nin şiirlerine örnek olarak; Rusya’daki uzun süreli ikametinin inancını etkilemediğini belirtir ve şu dizeleri dile getirir³⁵⁵:

أنا بين قوم لا أدين بدينهم أبداً، ولا يتدينون بديني

*İnancını benimsemediğim bir kavmin Ki asla, onlar da benim dinimi kabul
içerisindeyim etmezler*

İlim ile ilgili ise şu beyitleri yazmıştır³⁵⁶:

³⁵³ A.e., s. 10-11.

³⁵⁴ Krackovskiy, a.g.e., s. 83-84.

³⁵⁵ Ahmed Teymur Paşa, a.g.e., s. 47.

³⁵⁶ et-Tantâvî, a.g.e., s. 49.

ما حوى العلم جميعا رجل لا ولو مارسه ألف سنه
إنما العلم بعيداً نيله فخذوا من كل شيء أحسنه

*Bir insan ilmin tamamını kendisinde
toplayabilir mi?
Lakin ilme erişmesi uzak olsa bile*

*Bin sene o ilimle uğraşsa bile, hayır...
Onu her şeyden alınız ki bu en güzeldir*

Rusya'nın St. Petersburg şehri ile ilgili de aşağıdaki dizeleri dile
getirmiştir³⁵⁷:

في بتربورغ بدائع وعجائب وغرائب
فالصبح فجر صادق والليل فجر كاذب
فكأنها بضياءها الليل منها هارب

Petersburg harikalarla dolu

Mucizelerle ve garipliklerle...

Gün ağardığında tan vakti dürüst

Gecenin şafağı ise bir yalancı

Işıklarıyla sanki o

Gündüzden kaçan bir firari

1836 yılında veba hastalığına yakalanmasıyla ilgili ise şu dizeleri dile
getirmiştir³⁵⁸:

تمنى أن أموت وإن مت فتلك طريق لست فيها بأوحد
وإن أظهروا موتي فليس بمنكر إذا أظهر الشيطان موت محمد

*İnsanlar ölmemi temenni ettiler ve şayet
ölseydim*

*Ki o yol, içinde yalnız olacağım bir yol
değildir*

*Şayet ölümümü ilan etseler, bu münker
değildir*

*Zira şeytan Peygamberin ölümünü ilan etse
bile*

³⁵⁷ A.e., s. 111.

³⁵⁸ A.e., s. 12.

Eserleri:

et-Tantâvî'nin telif, tercüme, şerh, hâşiye, ta'lik, manzum risâle ve ders kitabı olmak üzere birçok eseri bulunmaktadır. Eserleriyle ilgili bilgi, belge ve yazmalar Saint Petersburg, Leningrad ve Kazan üniversitelerinin kütüphanelerinde ve Mısır'da yakın ilgi ve himaye gördüğü Sekka ailesinin gözetiminde bulunmaktadır³⁵⁹. Eserlerinin sayısı kırk biri bulunmaktadır³⁶⁰. Eserleri şunlardır:

Dil ve edebiyat alanında:

- *Ahsenu'n-nuhab fî ma'rifeti lisâni'l-'Arab*: Kosegarten'in Fransızcaya çevirisi olan *Traité de la langue 'arabe vulgaire* adlı eserdir (Leipzig 1848)³⁶¹. Bu çalışması et-Tantâvî'ye Batı Avrupa çevrelerinde büyük ilmi şöhret kazandırmıştır³⁶². Eserde, cümleler, lafızlar, hikayeler ve halk dilinde (ammîce) şarkılar Fransızca tercümeleriyle birlikte bulunmaktadır³⁶³. Ayrıca ekler, notlar, belgeler, mevâliyyâ, şiir ve Mısır'daki arkadaşları ile olan yazışmaları bulunur³⁶⁴. Daha önce sözü geçen Fransızca öğretmeni Fresnel ve Alman müsteşrik Weil bu esere dikkat çekmiş, Alman müsteşrik Heinrich Leberecht Fleischer eseri takdirle karşılamıştır. Fleischer eserin yazıldığı zamana göre, ileriye yönelik büyük bir adım olduğuna işaret etmiştir. et-Tantâvî eserinde halk dili (ammîce) lehçelerine de önem vermiştir ve bu durum edebi olarak büyük bir yenilik sayılmaktadır. Ayrıca yazarın geleneksel bir okuldan mezun olan Arap bir alim olması da eserin önemini arttırmaktadır. Sadece fasih dile değil halk diline de yer vermesi açısından bir ilktir ve yalnızca bu bakımdan bile direkt olarak önem verilmesi gereken bir eserdir. Hatta et-Tantâvî çağdaşı olan büyük Arap edebi canlanma (nahda) alimleri arasında lehçe ilminin anlaşılması hususunda tektir. Kitabı gören Fleischer lehçe ilminin bundan sonraki gelişim tarihine işaret etmiştir. Krackovskiye ise, içinde bulunduğu döneme kadar tüm araştırmacıların Mısır lehçesi hususunda bu kitaba müracaat ettiklerini, seksen yıl sonra kitabın eksiklerini bulmanın

³⁵⁹ Durmuş, Sadgrove, "Muhammed Ayyâd Tantâvî", *DİA*, C.XXXIX, s. 578.

³⁶⁰ İzzet et-Tahtâvî, *a.g.e.*, s. 186.

³⁶¹ Durmuş, Sadgrove, "Muhammed Ayyâd Tantâvî", *DİA*, C.XXXIX, s. 578.

³⁶² Krackovskiye, *a.g.e.*, s. 102.

³⁶³ Ahmed Teymur Paşa, *a.g.e.*, s. 47.

³⁶⁴ et-Tantâvî, *a.g.e.*, s. 16.

kolay olduğunu fakat bu kitabın kendi zamanında bir fenomen olduğunu belirtmiştir. Rus müsteşrik M. Navrotsky, et-Tantâvî'nin bu eserinin Mısır Arap halk lehçesi (ammîce) hususunda neredeyse tek uygulamalı çalışma olduğunu, kitabın isim ve fiillerin vezinlerini, edatların manalarını içerdiğini ve malzeme açısından da zengin olduğunu belirtir³⁶⁵. Eserin St. Petersburg Üniversitesi kütüphanesinde mevcut pek çok el yazması bulunmaktadır³⁶⁶.

Dil ve edebiyat alanındaki diğer eserleri ise şunlardır: *Kavâ'idu's-sarf*, *Kavâ'idu'l-lugati'l-'Arabiyyeti'l-'âmmiyye*, *Nazmu Tasrîfi'z-Zencânî* (Leningrad Üniversitesi Ktp. Nr. 833, s. 13-19), *Hâşiyetu'z-Zencânî*, *el-Hatm 'alâ Şerhi'l-Katr li'bn Hişâm* (Leningrad Üniversitesi Ktp. Nr. 83), *Takyîdât 'ale'l-Ezheriyye* (li-Hâlid el-Ezherî), *Risâle fî 'ilmi'l-belâga*, *Nazmu's-Semerkandiyye* (fî'l-isti'âre), *Şerhu's-Semerkandiyye*, *Ta'liku Hâşiyeti'l-Bâcûrî 'ale's-Semerkandiyye*, *Ta'liku Hâşiyeti'l-Emîr 'ale'l-Mollâvî 'ale's-Semerkandiyye* fî'l-beyân, *Lezîzu't-tarab fî nazmi buhûri'l-'Arab*, *Hâşiyetu'l-Kâfî fî ilmeyi'l-'arûz ve'l-kavâfî* (Ahmed el-Kinâî'nin eserine hâşiyeye), *Ta'liku'l-Kâfî fî ilmeyi'l-'arûz ve'l-kavâfî*.

Tarih, biyografi ve seyahatname alanlarında:

- *Tuhfetu'l-ezkiyâ' bi-ahbâri bilâdi Rûsiya* (Amman 1992)³⁶⁷: et-Tantâvî'nin edebi yönden en büyük eserlerinden birisidir. et-Tantâvî bu eserini Sultan Abdülmecit'e (1839-1861) hediye etmiştir³⁶⁸. 1840'ta Kahire, İskenderiye, Girit, İzmir, İstanbul ve Odesa güzergahında deniz yoluyla, oradan da kara yoluyla St. Petersburg'a yaptığı seyahatle, 1850 yılına kadar Leningrad ve Petrograd gibi Güney Rusya şehir ve beldeleri, ayrıca Baltık ülkeleri, Finlandiya, Kafkasya ve Tataristan'a yaptığı gezi ve gözlemlerini ihtiva eden bir seyahatnamedir.³⁶⁹ Eser edebi, tarihi, kültürel yönden ve müellifin hayatını anlatan bir tarih olması açısından da büyük önem taşır. Gördüklerini ve karşılaştığı her şeyi tasvir etmiştir. et-Tantâvî'nin dehasının parladığı bu eseri, fasih bir dille yazılmış olup, edebi güzellik, neşe ve latifeden yoksun

³⁶⁵ Krackovskiy, **a.g.e.**, s. 103-104.

³⁶⁶ Ahmed Teymur Paşa, **a.g.e.**, s. 47.

³⁶⁷ Durmuş, Sadgrove, "Muhammed Ayyâd Tantâvî", **DİA**, C.XXXIX, s. 578.

³⁶⁸ Krackovskiy, **a.g.e.**, s. 95.

³⁶⁹ Durmuş, Sadgrove, "Muhammed Ayyâd Tantâvî", **DİA**, C.XXXIX, s. 578.

değildir. Başında ve sonunda dağınık bir şekilde şiirler ihtiva eder³⁷⁰. *Rihletu's-Şeyh et-Tantâvî ile'l-bilâdi'r-Rûsiyye* adıyla yayımlanmıştır³⁷¹.

- *Târîhu hayâtihî*: et-Tantâvî'nin 1840 yılına kadar, özellikle Mısır'da geçirdiği hayatını anlatır. Eser, 19. yüzyılın ilk yarısında, bilhassa Ezher'de eğitim gören Müslümanların kültürel yaşamını anlatması açısından alimler için tarihi bir kaynak niteliği taşır. Edebi yönden ise, Arap edebiyatında kişisel özgeçmiş (otobiyografi) olarak nadir ve tek eser olması itibariyle önemlidir³⁷². Eserin Almanca tercümesi J.G.L. Kosegarten tarafından *Autobiographie des Scheich Et-Tantâwi zu Petersburg* adıyla neşredilmiştir (1850).

Tarih, biyografi ve seyahatname alanlarındaki diğer eserleri ise şunlardır: *Tercemetu Târîhi Rûsiyâ li-Ûstralof, Hâlu'l-a'yâd ve'l-mevâsim fî Mısra, Musevvedât li-târîhi'l-'Arab*.

Ders kitapları ve notları ise şunlardır: *Kavâ'idu'l-lugati'l-'Arabiyye bi'l-lugati'r-Rûsiyye, et-Tahiyâtü'l-mu'tâde fî kelâmi'l-'âmme, Mecmû'atu'l-emsâli'l-'Arabiyye, Kâmûsu't-Tâtâriyyi'l-'Arabî, Mulâhazât fî târihi'l-hilâfe ve's-şarki'l-İslâmî, Tercemetu'l-bâbi'l-evvel min Gulistânî's-Sa'dî, Kâmûsu'l-'Arabî-el-Ferensî fî'l-lehce'ti'l-Misriyye, el-İ'lâm fîmâ yete'allak bi'l-a'lâm* (Paris Bibliothèque Nationale, nr. 4865, Nicolas Perron'un *Notes sur les particularités des nomes propres* ismiyle yapmış olduğu Fransızca çevirisi, Ebû Bekir b. Bedr'in *Le Nâcerî la perfection des deux arts ou traité complet d'hippologie et d'hippiatrie arabes* adlı eseri içinde yayımlanmıştır, Paris 1852-1860, s. 380-425), *An asli esmâ'i'n-nâs ve'l-hayli'l-esâ'il*.

Akaid alanında, *Gunyetu'l-murîd fî 'ilmi't-tevhîd, Hâşiye 'alâ Risâleti'l-Bâcûrî fî'l-'akâ'id, Hâşiye 'ale't-Tuhfeti's-seniyye ve'l-'akâ'idi's-Sunniyye, Şerhu Manzûmeti's-Şeyh es-Selmûnî fî'l-'akâ'id, el-Hatm 'alâ metni'l-Cevhere li'l-Lekânî (Cevheretu't-tevhîd, manzum)*.

Diğer eserleri ise şunlardır: *Muntehe'l-ereb fî'l-cebr ve'l-irs (mîrâs) ve'l-hisâb / Manzûme fî 'ulûmi'l-irs ve'l-hisâb ve'l-cebr* (Leningrad Üniversitesi Ktp., nr.

³⁷⁰ Krackovskiy, a.g.e., s. 96.

³⁷¹ Durmuş, Sadgrove, "Muhammed Ayyâd Tantâvî", *DİA*, C.XXXIX, s. 578.

³⁷² Krackovskiy, a.g.e., s. 95.

820), *Muštehe'l-elbâb 'alâ Muntehe'l-ereb* (Leningrad Üniversitesi Ktp., nr. 820), *Ta'lik 'alâ Hâşiyeti'l-Attâr 'alâ Makûlâtî's-Sucâ'î fi'l-felsefe, el-Hikâyâtü'l-âmmiyetu'l-Mısriyye* (Leningrad Üniversitesi Ktp., nr. 745), *Mecmû'atu eş'âr* (Leningrad Üniversitesi Ktp., nr. 1285) (Tantâvî'nin methiye ve mersiyeleleriyle bazı kıtalarını içerir, eserde ayrıca Osmanlı Sultanı Abdülmecid, I. Nicola ve hocası Bâcûrî için yazdığı methiyelerle Rusya tasvirine dair kıtalar, halk şiiri türü mavallara (mevâliyyâ) benzer parçalar yer alır)

et-Tantâvî'nin yakın dostları ve bazı öğrencilerine Arapça, Rusça ve Fransızca olarak yazmış olduğu mektupları bulunmaktadır. Bunların arasında Rus ilim akademisi üyesi I.F. Gottwaldt (et-Tantâvî'nin on Fransızca mektubu, Gottwaldt'ın yirmi mektubu, Kazan Üniversitesi Ktp., nr.839), Flugence Fresnel, Finli Wallin, Rifâa et-Tahtâvî, Muhammed el-Uşmûnî, Muhammed Kitta el-Adevî, Abdurrahman es-Sıfâtî, Surûr ed-Demenhûrî, Abdulhâdî el-Ebyârî, İbrahim b. Abdulgaffâr ed-Desûkî, Nakîbuleşraf Muhammed Halîl, Yûsuf es-Saydâvî ve Abdusselâm et-Tirmânîni sayılabilir.

et-Tantâvî ayrıca Arapça ve Fransızca makaleler yazmıştır. Bunlar: *Mulâhazât 'alâ tercemeti ba'zi'l-eş'ârî'l-'Arabiyye / Observations sur la traduction de quelques vers arabes* (*Bulletin historique-philologique*, St. Petersburg 1851, IX,133-144,145-150; *Mélanges asiatiques*, St. Petersburg, 1852, I, 474-495), *Mulâhazât 'ani'l-beyânî'l-'Arabî 'inde'-ş-şu'ûbi'l-İslâmiyye / Observations sur la rhétorique des nations musulmanes* (*Bulletin historique-philologique*, 1885, XII, 241-256), *Mulâhazât 'alâ muhtârât min Rihleti İbn Cübeyr / Observations sur l'extrait de voyage à Ebn Djobeir* (trc. Michele Amari), I. Kraçovski, et-Tantâvî için bir monografi yazmış ve çevirisini Kulsûm Avde yapmıştır³⁷³.

3.12. İbrahim Merzûk (1817-1866)³⁷⁴

Şair, yazar ve edip İbrahim Merzûk 1817 senesinde Mısır'da doğdu³⁷⁵. Aslen Kahirelidir ve Kahire ehlinden olup, yerlisidir³⁷⁶. Edebiyatı severek yetişen Merzûk, asrının ediplerinden ve şeyhlerinden ilim tahsil etmiştir. Yazarlık konusunda

³⁷³ Durmuş, Sadgrove, "Muhammed Ayyâd Tantâvî", *DİA*, C.XXXIX, s. 578-579.

³⁷⁴ Vâdî, *eş-Şî'r ve'-ş-su'arâu'l-mechûlûn*, s. 205.

³⁷⁵ Merdem Bek, *a.g.e.*, s. 152.

³⁷⁶ Fuad Salih es-Seyyid, *a.g.e.*, s. 63.

kabiliyetli ve şiirde de çok yetenekliydi. Hafızası güçlüydü³⁷⁷. Çocukluğundan beri edebiyata düşkün olup seçme ve güzide şiirlerden birçoğunu ezberlemişti. Söz konusu bu şiirlerden yirmi bin beyit ezberlediği söylenir³⁷⁸. Bunun haricinde ilmi metinler ile ilgili eserlerden de farklı konularda metinler ve bilgiler de ezberlerdi³⁷⁹. Merzûk, Diller Okulunda (Medresetu'l-elsun) öğrenim gördü ve o sırada okulun idarecisi olan Rifâa et-Tahtâvî tarafından yetiştirildi. Bu okulda nahiv, sarf ve diğer ilimlerden okudu. Fransızca hususunda kabiliyetliydi. Rifâa et-Tahtâvî'nin, öğrencilerine Arapça ve edebi ilimleri aşılacak hususunda özel bir ilgisi ve çabası vardı. Ayrıca şiir yazmak konusunda da onları eğitmeye özen gösteriyordu. Merzûk'un ise şiir sanatında yeteneği vardı. Kasideler ve kıtalar olmak üzere iyi şiir yazmaktaydı.

İbrahim Merzûk okulda gördüğü ilimlerin tahsilini tamamladıktan sonra, Dîvânü'l-Hercelât adlı bir kurumda istihdam edildi. Bu dîvan hükümete ait at ve çiftlik hayvanlarının satışına ayrılmış bir kurumdur. Daha sonra buradan nazır olarak polis karakolundaki, Avrupa (Batı) kalemine geçti. Mısır subayı Abduh Paşa bir süreliğine ayrılmıştı. Ardından yaklaşık üç yıl sonra Paşa geri döndü. Bu süreç Batılı karşılığı için uzun bir zamandı. Eğer onlardan birisi hapse düşerse veya bir davası olursa, bu kalem onları sıkıntılarından kurtarıyordu. Hatta ülke temsilcilerinden birisi çağırılıyordu.

İbrahim Merzûk, Hidiv İsmail Paşa'nın vekilliği zamanında Meclisu'l-ahkâm'da yardımcı olarak görev aldı. Daha sonra bu Hidiv, Mısır yönetimini üstlendiğinde, Merzûk'u Sudan'ın başkenti olan Hartum'daki Yabancı Kalemine nazır olarak gönderdi³⁸⁰. Bu sırada Mazhar Paşa isyancıları ve asileri eğitmekteydi. Onları tembellikten uzaklaştırmak ve fitnelerini bastırmak için çalışıyordu. Hidiv İsmail Paşa zamanında ülkenin durumunu düzeltmek için görev almıştı. Merzûk da bu komutana işlerinde yardımcı ve destek olmaktaydı, bu hususta methiyeler de yazmıştı³⁸¹. Merzûk 1866'daki vefatına kadar bu görevde kalmıştır³⁸².

³⁷⁷ Sendûbî, **a.g.e.**, s. 191.

³⁷⁸ Merdem Bek, **a.g.e.**, s. 152.

³⁷⁹ Sendûbî, **a.g.e.**, s. 191.

³⁸⁰ Ahmed Teymur Paşa, **a.g.e.**, s. 43-44.

³⁸¹ Sendûbî, **a.g.e.**, s. 191.

³⁸² Ahmed Teymur Paşa, **a.g.e.**, s. 44.

İbrahim Merzûk, 19. yüzyılın ilk yarısında, en olgun şairlerden birisi olarak sayılmaktaydı. Şiirleriyle yapmacıklıktan ve sunilikten uzaktı. Hatta söz konusu zaman diliminde, tüm çağdaşlarının önüne geçen bir sanatçı olarak kabul ediliyordu. Onun ayırt edici bir diğer özelliği ise kendisinde bulunan milliyetçi ve vatanperver hislerdi. Bilhassa yabancılara karşı olmak üzere, bu yurt sever hislere sahipti. Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın vefatından sonra Mısır çok şey feda etmeye başlamıştı. Taha Vadi'nin belirttiği üzere, öyle görünüyor ki Merzûk'un onlar nezdindeki konumu, sürgün edilmesine ve Sudan'a gönderilmesine sebep olmuştu. Benzer şekilde bu yabancılar Merzûk'un hocası Rifâa et-Tahtâvî'nin de Sudan'a sürgün edilmesine veya nakledilmesine sebep olmuşlardı. Merzûk, Sudan'da ülkesinden uzakta ve gurbette vefat etmiştir³⁸³.

İbrahim Merzûk, seçme şiirler ezberlemesinin yanı sıra çok sayıda ilmi metni ve nakledilmekte olan tarihi olayları hafızasında tutmaktaydı. Yazın sanatlarını çokça kullanmıştı ve şiir yazmak konusunda da çok iyiydi³⁸⁴. Zamanının gözde şairlerinden olup o asrın kalemlerinde mevcut olan meşhur secili metodu kullanan iyi yazarlarındandı. Arı bir dile ve mümtaz kasidelere sahipti. Sendübî'ye göre bu durum bu asrın diğer şairlerinde görülmemekteydi. Taştirde³⁸⁵ ustalığa ve tahmiste³⁸⁶ mükemmellik ve eksiksiz uygulama özelliğine sahipti. Ayrıca bunlara ilaveten ilk beyitlerinde güzel bir mukaddime kullanırdı. İhtişamlı bir başlangıcı (birinci mısrası) ve eşsiz bir güzelliği vardı. İnce ve zarif bir tevfid³⁸⁷ sahipti. Yeni şeyler türetmek hususunda yaratıcı ve benzersizdi. Neşeli ve nüktedan olması bakımından da nadir, özgün ve orijinaldi. Ahenkli içki şiirleri, ince ve narin gazelleri vardı. Mutluluk, neşe,

³⁸³ Vâdî, *eş-Şi'r ve's-su'arâu'l-mechûlûn*, s. 206.

³⁸⁴ Merdem Bek, *a.g.e.*, s. 152.

³⁸⁵ Bir gazelde her beyitin iki mısrası arasına iki, üç veya dört mısra ilavesiyle oluşturulan bentlerle yazılan musammat. Bir gazelin beyitlerinin mısraları arasına aynı vezinde ve anlam bütünlüğünü koruyacak şekilde üçer mısra ilavesiyle yapılır. Musammat: İslam edebiyatında bendlerden kurulu nazım şekillerinin genel adıdır. Bkz.: İskender Pala, Filiz Kılıç, "Musammat", *DİA*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2006, C.XXXI, s. 233-234.

³⁸⁶ Bir gazelin her beyitinin önüne aynı vezinde ve anlam bütünlüğü içinde üç mısra ilave edilerek oluşturulan beş-yedi bendlik musammatlara verilen ad. Bkz.: İskender Pala, Filiz Kılıç, "Musammat", *DİA*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2006, C.XXXI, s. 234.

³⁸⁷ Tevfid, istişhad asrından sonra ortaya çıkan kelimeler, yeni kelime türetimi ve mevcut kelimelere yeni anlam yükleme manasında filoloji, başka bir şairin kelime, söz ve temasını farklı şekilde kullanma anlamında belagat terimidir. İstişhad, dil bilgisi kurallarını, kelimelerin yapı ve anlamlarını kanıtlamak üzere doğruluğu kesin olan misaller getirmek anlamında bir edebiyat terimidir. İstişhad asrı 767 yılına kadar devam eden devir. Bkz.: Soner Gündüzöz, "Tevfid", *DİA*, 2012, C.XLI, s. 37-38.; Bkz.: İsmail Durmuş, "İstişhâd", *DİA*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2006, C.XXIII, s. 396.

yarış atları ve insanlıkla ilgili hususları tasvir ederdi. Eğer bu döneme, bu zamanın sıkıntılarına ve nefretine denk gelmeseydi, zamanının üstatlarına üstün gelebilirdi. Bu durum onun edebiyat hususunda bu üstatlar arasında birinci mertebede olmasına engel değildi³⁸⁸. Hayal gücü yüksekti ve verdiği manalar ahenkliydi. Yazdığı kıtalar içerisinde, Mutenebbî, İbn en-Nebîh ve el-Ma'arrî gibi eski büyük Arap şairlerinden de alıntılar yapmaktaydı. İbrahim Tahir ve Abdulhamid Nafi' tarafından, emir ve şair Ebû Firâs el-Hamdânî lakabıyla anıldı çünkü Ebû Firâs gibi cesur, gözü pek, doğru sözlü ve onun gibi güçlü bir şairdi³⁸⁹.

Kendisine karşı yapılan dedikodular üzerine Hidiv Abbas Paşa'ya istirham ettiği ve öyle görünüyor ki Sudan'a sürgün edilmeden önce yazmış olduğu kasidesinden dizeler şu şekildedir³⁹⁰:

أنا يا أيها العزيز ذليلٌ	مخلصٌ في صداقتي وودادي
لكن الآن قد وشى بي أناسٌ	بعد نصحي في خدمتي واعتمادي
وَدَعَوْا أَنِّي اعتديتُ وحسبي	شاهداً عَقَّتِي وحُسْنُ اعتقادي
وانتصاري للحقِّ فيك بعزمٍ و	اهتمامٍ ويقظةٍ وسداد

Ben ki ey Aziz, zelilim

Sadakatimde ve sevgimde samimiyim

Lakin şimdi bir grup insan beni kötüledi

*Hizmetim ve itimadım hususunda
nasihatimden sonra*

*Benim haksızlık yaptığımı iddia ettiler ve bana
yeter*

Şahit olarak iffetim ve güzel itikadım

*Benim zaferimdir ki, kesin karar hakkı
sendedir keza*

İhtimam, uyanıklık ve doğruluk da

Eserleri:

³⁸⁸ Sendûbî, **a.g.e.**, s. 191-192.

³⁸⁹ Fuad Salih es-Seyyid, **a.g.e.**, s. 63.

³⁹⁰ Vâdî, **eş-Şi'r ve's-su'arâu'l-mechûlûn**, s. 218.

- *Rihletu's-selâme ve nihletu'l-kerâme*: Sudan'ın durumunu ve Merzûk'un orada gördüğü olayları tasvir ettiği bir risaledir. Secili bir üslupla yazılmıştır. Zamanında basılmış olan bu eser şu an mevcut değildir³⁹¹.

- *Durru'l-behiyyi'l-mensûk bi-dîvâni'l-edîb İbrahim Bek Merzûk* (Mısır 1870)³⁹²: Merzûk'un vefatından sonra³⁹³ Muhammed Bey Said b. Cafer Paşa Mazhar onun kasidelerini toplamakla ve basımıyla ilgilenmiş, bu divana adını vermiştir³⁹⁴. Şiirinde tasvir ve teşbîb³⁹⁵ az olmasına rağmen iyi işleniş ve yaratıcılık bakımından en üst seviyeye ulaşmıştır. Divanında ahenkli ve uyumlu şiirler çokça yer alır³⁹⁶. Kıtalar ve kasideler olmak üzere usta bir şekilde şiir yazmıştır. Methiye, tebrik, mersiye, taziye ve diğer edebi sanatlardan şiirler bulunur³⁹⁷. Divan, konularına göre tertip edilmiştir³⁹⁸

3.13. Rifâa et-Tahtâvî (1801-1873)

Dil, edebiyat, tarih, coğrafya âlimi ve mütercim olan, Rifâa Râfi'b. Bedevî b. Alî b. Muhammed et-Tahtâvî el-Hüseynî el-Hâşimî, 1801 yılında Mısır'ın Cercâ (Gergâ) kasabasının Tahtâ köyünde doğdu³⁹⁹. Bu sebeple kendisine “et-Tahtâvî” denilmiştir. Fakir bir aileye mensuptu⁴⁰⁰. Babasının soyu Muhammed el-Bâkır yoluyla Hz. Hüseyin'e, annesinin soyu ise Hazrec kabilesine dayanır. Ailesinden çok sayıda sûfi ve âlim yetişmiştir. Adını aldığı annesinin dedelerinden Rifâa b. Abdusselâm'ın türbesi günümüzde de ziyaret edilen yerlerden birisidir⁴⁰¹. Çocukluğunda ailesi maddi sıkıntılar nedeniyle farklı yerlerde ikamet etmek zorunda kalmış ve bu aşamada kendisi Kur'ân'ı ezberlemiştir⁴⁰². Bu asırda yaşayan diğer talebeler gibi dini ilimler tahsil etmiştir⁴⁰³. Yaygın olan pek çok metni okumuş, ileri gelen âlimlerden ders

³⁹¹ Sendûbî, **a.g.e.**, s. 192.

³⁹² Şeyho, **a.g.e.**, C.I, s. 87.

³⁹³ Fuad Salih es-Seyyid, **a.g.e.**, s. 63.

³⁹⁴ Şeyho, **a.g.e.**, C.I, s. 87.

³⁹⁵ Kasidenin başında konusundan hareketle şiirin adını belirlemeye yarayan ve nesîb de denilen giriş bölümüdür. Bkz.: Hüseyin Elmalı, “Kaside”, **DİA**, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2001, C.XXIV, s. 562.

³⁹⁶ Fuad Salih es-Seyyid, **a.g.e.**, s. 63.

³⁹⁷ Edhem Cundî, **A'lâmu'l-edeb ve'l-fen**, 2 c., Şam, Matbaatu'l-ittihad, C.II, 1958, s. 426.

³⁹⁸ Zeydan, **Târîhu Âdâbi'l-lugati'l-'arabiyye**, C.IV, s. 214.

³⁹⁹ Hilal Görgün, “Rifâa et-Tahtâvî”, **DİA**, İstanbul, 2008, C.XXXV, s. 95.

⁴⁰⁰ er-Râfi, **Asr Muhammed Ali**, s. 427-428.

⁴⁰¹ Görgün, “Rifâa et-Tahtâvî”, **DİA**, C.XXXV, s. 95.

⁴⁰² Yalar, **a.g.e.**, s. 77.

⁴⁰³ er-Râfi, **Asr Muhammed Ali**, s. 427.

almıştır. Bunlar arasında, dayısı ve hadis âlimi Abdussamed el-Ensârî, dil bilimci ve şair Ebu'l-Hasan Abdulaziz el- Ensârî, Şâfiî fakihî ve sufi Ferrâc el- Ensârî gibi âlimler yer alır.

et-Tahtâvî, babasının vefatından sonra Kahire'ye gelmiş ve Ezher Üniversitesi'ne girmiştir⁴⁰⁴. Bu sırada yani 1817 senesinde, on altı yaşındaydı. Ezher'de çeşitli kitaplardan muhtelif dersler okudu. Henüz bu zamanlarda bile öğrendikleriyle faydalı olması gerektiğini düşünerek, tatil zamanı memleketine gittiğinde bazı dersler vermiştir. Ezher'de azmi, sabrı ve ilim tahsil etmeye olan sevgisiyle dikkat çekti. Döneminin meşhur Ezher şeyhlerinden dersler aldı. Hocalarından, *Sahihu'l-Buharî*, fıkıh usulleri hususunda *Cem'ul-Cevâmî*, hadis alanında *Meşâriku'l-envâr*, nahiv alanında *Şerhu'l-Eşmûnî 'alâ elfiyeti İbn Mâlik*, İbn Atâullah el-İskenderî'nin *Kitâbu'l-Hikem*'i ve *Tefsîru'l-Celaleyn* gibi meşhur eserlerden okudu. et-Tahtâvî'nin üzerinde etki bırakan ve hayatını yönlendirmesinde rolü olan en önemli hocası, Hasan el-Attâr (ö.1834) idi. Hasan el-Attâr, et-Tahtâvî'nin zekâsını, ilim sevgisini görünce onu beğendi ve himayesine aldı. Kendisine tarih, coğrafya ve edebiyat dersleri verdi⁴⁰⁵. Ayrıca dini ilimlerin yanı sıra, astronomi, tıp ve matematikle de ilgilenmesini sağladı⁴⁰⁶. et-Tahtâvî, yetişme döneminden itibaren, çağdaş ilimleri sevdi ve edebiyata meylecti. *Tahlîsu'l-ibrîz*, onun Ezher'den mezun olduktan sonra yazacağı, edebiyata ne kadar geniş bir şekilde vakıf olduğunu ve hocası Hasan el-Attâr'ın onun üzerinde ne kadar olumlu bir etki bırakmış olduğunu gösteren ilk kitabı olacaktır⁴⁰⁷. İleride de değineceğimiz gibi bu kitap, et-Tahtâvî'nin Paris'teki gözlemlerini anlatan, aynı zamanda Paris'te yazdığı ilk kitaptır. Paris'e gitmeden önce, hocası Hasan el-Attâr'ın oradaki gözlemlerini yazıya geçirmesini nasihat ettiği ve Arap edebiyatının inceliklerine sahip olan bu kitap, konusunun genişliğiyle de et-Tahtâvî'nin yeteneklerini göstermektedir. Bu seyahat onun ilk eserlerini vereceği seyahat olacaktır. et-Tahtâvî'yi yurt dışına giden öğrenci heyetinin başına getiren de Hasan el-Attâr'dır⁴⁰⁸.

⁴⁰⁴ Corci Zeydan, *Teracimu meşahiri's-şark fi'l-karni'tasi aşer*, Kahire, Matbaatu'l-Hilâl, 1922, s. 22.

⁴⁰⁵ Ahmed Ahmed Bedevî, *Rifâa Râfi et-Tahtâvî*, Kahire, Lecnetu'l-Beyânî'l-Arabî, 1950, s. 15-17.

⁴⁰⁶ Görgün, "Rifâa et-Tahtâvî", *DİA*, C.XXXV, s.95.

⁴⁰⁷ Ahmed Bedevî, *a.g.e.*, s. 17.

⁴⁰⁸ er-Râfi, *Asr Muhammed Ali*, s. 429.

Rifâa et-Tahtâvî, Ezher'de yaklaşık 8 sene geçirmiş ve burada yıldızı parlamıştır. O sıralar içinde bulunduğu fakirlik ve yoksunluk onu eğitimlerinden alıkoymamıştır⁴⁰⁹. Ezher'de birkaç sene geçmeden ulema sınıfından birisi haline gelmiş ve burada iki sene ders verme görevini üstlenmiştir. Böylelikle eğitim öğretimdeki yeteneğiyle de dikkat çekmiştir. İleriki kısımlarda bahsedeceğimiz, et-Tahtâvî'nin öğrencilerinden, Mısırlı edip, şair ve mütercim Salih Mecdi Bey'in (ö.1881) belirttiğine göre; et-Tahtâvî'nin etkili hitabeti sayesinde kendisinden ders alan herkes onun derslerinden faydalanırdı ve Ezher'de hadis, mantık, beyan, bedi, aruz ve benzeri ilimler hususunda muhtelif kitaplardan eğitim vermişti. Üslubu güzel, anlatımı kolay ve bilgiye hâkimdi. Derslerine katılan büyük küçük herkesin güçlük çekmeden ve yorulmadan derslerini anlayabilmesi için bir kavramı muhtelif yöntemlerle anlatırdı⁴¹⁰. 1817-1822 yılları arasında Ezher'de öğrenci olan et-Tahtâvî, 1822-1824 yılları arasında da hocalık görevini üstlenmiştir⁴¹¹.

Geçim darlığı et-Tahtâvî'yi Ezher'deki görevinden ayrılmaya itmiş ve 1824 senesinde Mehmet Ali Paşa'nın kurmuş olduğu düzenli Mısır ordusunun birliklerinden birine imam ve vaiz olarak tayin edilmiştir⁴¹². Önce Manastırlı Hasan Bey, daha sonra da Mengeli Ahmet Bey'in alayına katıldı. Bu iki komutan da Mehmet Ali Paşa döneminde Mısır ordusunun en büyük komutanlarındandı. Ezher'deki eğitim öğretim hayatından, düzenli ordudaki göreviyle yeni bir çevreye intikal etmesi, et-Tahtâvî'nin hayatında, yaşam tarzında ve düşüncelerinde olumlu yönde bir gelişmeye sebep olmuştur. Askeri hayata katılması, onu düzenli bir yaşama alıştırmış ve düşünce hayatında yeni ufuklar açmıştır. Bu yeni düzenin avantajlarını takdir etmiş, şartlarına alışmayı öğrenmiştir. Kutsal değerleri müdafaa etme, milliyetçilik, cesaret ruhu gibi meziyetler kazanmış ve bu uğurda yaşamını vatan sevgisiyle sürdürmüştür⁴¹³. Avrupa kültürüyle ilk tanışması da bu zamanlarda olmalıdır. Çünkü bir Fransız askeri heyeti Mısır'da görevlendirilmişti ve aralarında et-Tahtâvî'nin birlikte çalıştığı Fransız albayı Joseph Séve'nin (Süleyman Paşa) de bulunduğu birkaç Fransız askeri eğitmen burada

⁴⁰⁹ Ahmed Bedevî, **a.g.e.**, s. 17.

⁴¹⁰ er-Râfî, **Asr Muhammed Ali**, s. 429-430.

⁴¹¹ Muhammed İmâre, **el-A'mâlu'l-kâmile li-Riâa Râfi et-Tahtâvî: et-temeddunu ve'l-hadara ve'l-umrân**, 5 c., Kahire, 2010, C.I, s. 39.

⁴¹² Ahmed Bedevî, **a.g.e.**, s. 19.

⁴¹³ er-Râfî, **Asr Muhammed Ali**, s. 430-431.

çalışmaktaydı ⁴¹⁴ . et-Tahtâvî ordudaki görevini 1824-1826 yılları arasında sürdürmüştür⁴¹⁵.

Mehmet Ali Paşa, Hasan el-Attâr'dan 1826'da Fransa'ya gönderilecek olan yurt dışı öğrenci heyetine bir imam (başkan) seçmesini istemiş ve el-Attâr bu iş için liyakat sahibi olduğunu gördüğü et-Tahtâvî'yi seçmiştir. Öğrenci heyeti başkanından Fransız ilimlerini öğrenmesi beklenmiyordu fakat ondan sadece öğrencilere karşı imam ve vaiz olarak görevini yerine getirmesi, onları doğru bir şekilde yönlendirmesi istenmekteydi. Fakat et-Tahtâvî öğrenme hırsına sahipti. Fransa'ya yerleşir yerleşmez Fransızca öğrenmeye başladı ve üç sene içerisinde Fransızca'yı mükemmel hale getirdi⁴¹⁶. Ayrıca tercümanlık eğitimi de aldı⁴¹⁷. Aralarında meşhur müsteşrikler Fransız Baron de Sacy ile Caussin de Perceval'ın da bulunduğu birçok alimle tanıştı ve onlar tarafından methedildi⁴¹⁸. Yine bu bilim adamları arasında yer alan Fransız mühendis ve arkeolog Edme François Jomard kendisine Fransa'da yol göstermiş ve azami ölçüde yardımcı olmuştur ⁴¹⁹. et-Tahtâvî, tarih, coğrafya, felsefe ve edebiyat derslerine önem verdi. Voltaire, Rousseau, Montesquieu ve Racine gibi yazarların eserlerinden okudu⁴²⁰. Bu eserlerden bazılarını Arapçaya tercüme etti ⁴²¹. Mineroloji, harp sanatları, matematik, felsefe⁴²² ve mitoloji ⁴²³ gibi çeşitli alanlarda eserler okudu. et-Tahtâvî, Paris'te telif ve tercümeyle meyletti. Hocası Hasan el-Attâr'ın kendisine tavsiye etmesi üzerine seyahatini, *Tahlîsu'l-ibrîz fî telhîsi Bârîz* adlı eseriyle yazıya geçirdi. Mühendislik, madencilik, doğa bilimleri, tarih, kronoloji, mitoloji, tıp ile ahlak gibi çeşitli teknik ve ilmi konularda yaklaşık on iki kadar risaleyi Arapçaya tercüme etti. Eserleri arasında değineceğimiz, *Kalâ'idu'l-mefâhir fî garîbi 'avâ'idil-evâ'il ve'l-evâhir* adlı eser, Paris'te yapmış olduğu tercümedir ⁴²⁴.

⁴¹⁴ Brugman, **a.g.e.**, s. 18.

⁴¹⁵ İmâre, **el-A'mâlu'l-kâmile**, s. 39.

⁴¹⁶ ed-Desûki, **a.g.e.**, C.I, s.26-27.

⁴¹⁷ Görgün, "Rifâa et-Tahtâvî", **DİA**, C.XXXV, s. 95.

⁴¹⁸ ed-Desûki, **a.g.e.**, C.I, s.27.

⁴¹⁹ er-Râfîi, **Asr Muhammed Ali**, s. 432.

⁴²⁰ ed-Desûki, **a.g.e.**, C.I, s. 27.

⁴²¹ Görgün, "Rifâa et-Tahtâvî", **DİA**, C.XXXV, s. 95.

⁴²² ed-Desûki, **a.g.e.**, C.I, s. 27.

⁴²³ Görgün, "Rifâa et-Tahtâvî", **DİA**, C.XXXV, s. 95.

⁴²⁴ ed-Desûki, **a.g.e.**, C.I, s. 27.

et-Tahtâvî, anayasa hususunda araştırmalar da yapmıştır. Mısır'ın ulusal tarihinde bu araştırmalar yeniydi fakat et-Tahtâvî'nin bu alanda çalışma yapan ilk Mısırlı olduğu bilinmektedir. Paris'teki ikameti sırasında Fransa'nın kanun nizamı konusunda çalışmış ve o zamanın Fransa anayasasını "*Tahlîsu'l-ibrîz*" adlı eserinde Arapçaya çevirmiştir⁴²⁵. Paris'te aldığı anayasa eğitimlerinin et-Tahtâvî üzerindeki etkisi Mısır'a döndükten sonra da devam etmiştir⁴²⁶.

et-Tahtâvî, Paris'te zihnen olgunlaşmış, güzel davranışları, dersleriyle tahsilinde gösterdiği hızlı ilerleme ve kendi milletine faydalı olmak üzere yaptığı çalışmalarla hocalarının hayranlığını kazanmış, onların gurur kaynağı olmuştur. Meşhur Fransız müsteşrik Baron de Sacy, et-Tahtâvî'yi övmüş, onun Fransa'da ikamet ettiği müddette zamanını en iyi şekilde değerlendirdiğini, muazzam bilgilere sahip olduğunu ve ülkesine faydalı olmak için elinden geleni yaptığını söylemiştir. et-Tahtâvî, Paris'te batı kültürünü edinmiş ve ülkesinin de kalkınma ve ilerleme için (nahda) bu yeni kültürü öğrenmesini zorunlu görmüştür. Ezher'de edindiği bilgilerle yetinmemiş, tercüme işlerinde o kadar azami çaba sarf etmiştir ki, yurt dışında şahit olduğu her şey onun için yeni, şaşırtıcı ve ilgi çekici olduğundan, sanki her şeyi Arapçaya çevirmek ve Mısır'a aktarmak istemiştir. et-Tahtâvî, dersler ve tahsille geçen altı seneden sonra 1831 yılında Mısır'a döndü. Paris'te okuma, yazma, Arapçaya çeviri, alimlerle münazara ve rekabetle meşgul olmuş, Avrupa halklarının ahvali ile tarihini yakından tanımış, medeniyet ve ilerleme sebeplerini görmüştür. Bu sayede düşünce ufku genişlemiş ve ülkesine hizmet etmek üzere batı ilimlerini Mısır vatandaşlarına aktarmıştır. Kalkınmanın (nahda) nüvelerini beraberinde getirerek, ülkesini ilim ve irfanla doldurmuş, telif, Arapçaya çevirdiği eserler ve Diller Okulunda kendi eliyle mezun ettiği öğrencileriyle ülkesine hizmet etmiştir⁴²⁷.

et-Tahtâvî Kahire'ye gitmeden önce, Mösyö Jomard'ın kendisini öven, çabalarını ve yapmış olduğu işleri takdir eden raporları Kahire'ye ulaşmıştı. Böylelikle et-Tahtâvî Tıp Okuluna mütercim olarak tayin edildi⁴²⁸. Bu Tıp Okulu, 1827 senesi sonlarında Clot Bey'in başkanlığında Ebû Za'bal'da açılmıştı. O zamanda bir

⁴²⁵ er-Râfî, *Asr Muhammed Ali*, s. 434.

⁴²⁶ A.e., s. 437.

⁴²⁷ ed-Desûki, *a.g.e.*, C.I, s. 27-28.

⁴²⁸ Şeyyal, *Rifâa Râfi' et-Tahtâvî*, s.30.

öğrencinin yabancı dil bilmesi çok zordu. Tıp ilimlerini Arapçadan başka bir dil bilmeyenlere öğretmek kaçınılmazdı. Öğretmenler Arapça bilmiyordu. Bu sebeple dersleri Arapçaya çevirecek mütercimler tayin edilmişti ve bu mütercimlerin başında Suriyeli Yuhanna Anhûrî bulunmaktaydı. et-Tahtâvî, bu okula tayin edildiğinde Anhûrî onu denetlemiş ve bu iş için yeterli bulmuştu. et-Tahtâvî tercüme işinin yanı sıra, Tıp Okuluna bağlı bir Fransız okulunda da yirmi öğrenciye tercüme işini öğretmekle görevlendirilmişti. Burada öğrencilere, gördükleri diğer dersler yanında, tıp derslerini Fransızca olarak okutmaktaydı. Böylelikle öğrenciler mezun olduktan sonra Avrupa’da çıkan eserleri okuyabileceklerdi⁴²⁹. et-Tahtâvî Tıp Okulunda yaklaşık iki sene tercümanlık görevini yürüttükten sonra 1833 yılında mütercim olarak Tarra’daki Topçu Okuluna geçti. Burada öğrenciler için gerekli olan bazı mühendislik ve coğrafya kitaplarını tercüme etti. Bunlara arasında *Kitâbu’l-hendese* ve *et-Ta’ribâtu’s-Şâfiyye li murîdi-l-cugrafiyye* adlı kitaplar yer alır.

1834 senesinin ilk yıllarında Mısır’da veba salgını baş göstermiş, salgın Kahire’de ve diğer birçok şehirde yayılmıştı. Bunun üzerine et-Tahtâvî memleketi olan Tahta’ya giderek burada altı ay kadar kaldı ve Paris’te tercüme etmeye başladığı, Danimarkalı gazeteci ve coğrafyacı Malte Brun’un *Précis de la géographie universelle* adlı eserinin birinci cildinin çevirisini tamamladı⁴³⁰. Bu çeviriyi Mehmet Ali Paşa’ya sunan et-Tahtâvî’ye Paşa yüklü bir para ödedi ve onu kol ağası rütbesiyle ödüllendirdi⁴³¹.

Bu dönemde hükümetin kurduğu divanlar ve idareler için yönetimi canlandıracak, yeni kültüre hâkim birçok eğitilmiş memura ihtiyaç vardı. Bu konuda ilk çaba 1834’te Mülkiye Mektebinin kurulmasıydı. Bu okula Mülkiye dershanesinden otuz öğrenci seçilmişti. Fakat bu okul uzun ömürlü olmamış, öğrencileri 1836’da Diller Okuluna nakledilmiştir. 1834-35 senesinde Tarih ve Coğrafya Okulu kurulmuş, et-Tahtâvî’nin idarecisi ve tek hocası olduğu Topçu Okuluna eklenmiştir. Ancak bu okul da Diller Okulunun kuruluşu esnasında iptal edilmiştir. Bu okullar Diller Okulunun kurulmasına hazırlık niteliğindeydi. Önceki bölümlerde de bahsettiğimiz Diller Okulu 1835 senesinde, Tercüme Okulu adıyla kurulmuş, daha sonra ismi Diller

⁴²⁹ Ahmed Bedevî, *a.g.e.*, s. 38.

⁴³⁰ Şeyyal, *Rifâa Râfi’ et-Tahtâvî*, s. 30-31.

⁴³¹ Görgün, “Rifâa et-Tahtâvî”, *DİA*, C.XXXV, s. 95.

Okulu olarak değiştirilmiştir. Okulun yeri Ezbekiye’de bulunan, defterdarlık binası olarak bilinen Saray’daydı⁴³². Mehmet Ali Paşa dönemi tercüme ve telif asrıydı. Harp, ziraat, sanayi ve imar işlerinde iyileştirme yapmak için, batının ilimlerini, edebiyatını, sistemlerini ve metotlarını bilmeye gereksinim vardı. Bu sebeple Mehmet Ali Paşa Avrupa’ya gönderdiği öğrenci heyetlerinden ilk iş olarak ilmi kitapları ve okudukları dersleri tercüme etmelerini istemişti. Hükümet en kısa zamanda azami sayıdaki kitabı tercüme ettirmek istemiş, o vakit bazı mütercimlerin Arapça ve yabancı diller ile yazma hususunda kabiliyetleri olmadığı ortaya çıkmıştı. Bunun sonucunda, et-Tahtâvî Mehmet Ali Paşa’ya Diller Okulunun kurulması önerisini götürmüş, Paşa da bu öneriye kulak vererek et-Tahtâvî’yi öğrencileri seçmekle görevlendirmiştir ve böylelikle Diller Okulu et-Tahtâvî’nin önerisiyle kurulmuştur. et-Tahtâvî, köy ve bölge okullarının yanı sıra Ezher talebelerinden de öğrenciler seçmiştir⁴³³. Önceleri okulun öğrenci sayısı seksen iken, daha sonra Mülkiye Mektebinin kapatılmasıyla bu okuldan nakledilen öğrencilerle beraber bu sayı yüz elliye çıktı. Öğrenim süresi altı yıldır⁴³⁴. et-Tahtâvî’nin yönetimini üstlendiği okulda, Arap dili ve edebiyatı, özellikle Fransızca, Türkçe ve Farsça olmak üzere, İtalyanca ve İngilizce gibi yabancı diller okutulmaktaydı. Bunun yanı sıra tarih, coğrafya, İslam hukuku ve yabancı ülkelerin kanunları gibi ilimler de öğretiliyordu⁴³⁵. Ayrıca geometri ve cebir gibi dersler de mevcuttu. Daha sonra Diller Okulu genişletilerek, Tercüme Bölümüne ek olarak, 1844’de İdari Bilimler Bölümü, 1847’de ise Hanefi mezhebine uygun olarak İslam Hukuku Bölümü, daha sonra da Muhasebe ve Avrupa Hukuku gibi bölümler açıldı. Böylelikle Diller Okulu, içinde edebiyat, hukuk ve ticaret fakültelerini barındıran bir üniversiteye dönüşmüştü. Eğitim görevinin yanı sıra okulun idaresini de üstlenen et-Tahtâvî, öğrencilerin tercüme ettiği kitapları da kontrol ediyordu. Kendisine Mısırlı ve yabancı olmak üzere çok iyi hocalar yardımcı olmaktaydı. Bunlar arasında, Muhammed ed-Demenhûrî, Ali el-Fargalî el-Ensârî, Hasaneyn Harîz el-Gamrâvî, Muhammed Kıtta el-‘Adevî, Ahmed Abdurrahim et-Tahtâvî ve Abdulmunim el-

⁴³² Şeyyal, *Rifâa Râfi’ et-Tahtâvî*, s.31-32.

⁴³³ Ahmed Bedevî, *a.g.e.*, s. 41.

⁴³⁴ Şeyyal, *Rifâa Râfi’ et-Tahtâvî*, s.33.

⁴³⁵ er-Râfî, *Asr Muhammed Ali*, s. 440.

Curcânî gibi bu asrın en büyük âlimleri bulunmaktaydı⁴³⁶. et-Tahtâvî, Diller Okulunda tüm gayretiyle çalışmış, ülkenin kalkınmasında temel rolü olan öğretmen ve mütercimleri yetiştirmiştir. Çağının eğitim lideri ve baş öğretmeni olan et-Tahtâvî, gece gündüz öğretim ve çeviri işleriyle meşgul olmuş, öğrencilerin çevirdiği kitapları kontrol etmiş, sınavlarda görev almış, okulları teftiş etmiştir⁴³⁷. et-Tahtâvî yönetimindeki okul, ilk mezunlarını 1839'da vermiş, bu vesileyle kendisine binbaşı piyade mülkiye rütbesi verilmiştir. Bu okulda yöneticilik, hocalık, mütercimlik ve musahhihlik gibi birçok işi yürüten et-Tahtâvî'nin görevi yaklaşık on altı yıl sürmüştür. 1841'de hazırlık okulu, 1845'te muhasebecilik okulu ve 1847'de Medresetu's-şer'îti'l-İslâmiyye, Diller Okulu (Medresetu'l-elsun) ile birleştirildiğinden et-Tahtâvî'nin yetki ve sorumluluk alanı da genişlemiş, 1836'da medreselerin yeniden düzenlenmesinin ardından Dîvânu'l-cihâd'ın yerini alan Dîvânu'l-medâris'e üye seçilmiştir⁴³⁸.

Diller Okulunun kuruluşundan itibaren asıl niyet bu okulun mezunlarını bir kalemde toplamaktı. Uzman hocaların yükünü hafifletmek ve tercümelerin hatasız, eksiksiz bir şekilde, hakkını vererek yapılmasını sağlamak gerekiyordu. Ayrıca ilmi ve teknik kitapların tercüme edilmesi, sadece tercümanın dil bilgisi ve kabiliyetiyle sınırlı değildi, bilakis tercümanın çevirdiği ilmi ve teknik alanda da bilgi sahibi olması gerekliydi⁴³⁹. Okulun mezunları yaklaşık yirmi kişiydi⁴⁴⁰. Mezun olan bu öğrencilerden Tercüme Kalemî oluşturuldu ve et-Tahtâvî'nin idaresindeki Diller Okuluna eklendi. Daha önceki bölümlerde de bahsedildiği üzere Tercüme Kalemî, birincisi matematik, ikincisi tıp ve doğa bilimleri (fen), üçüncüsü edebiyat, tarih, metinler, kanunlar ve coğrafya, dördüncüsü ise Türkçe tercüme kalemî olmak üzere, dört kısımdan oluşmaktaydı⁴⁴¹. Diller Okulu yaklaşık on beş sene hizmetini sürdürmüştür⁴⁴². Tercüme Kalemî, 1847 yılında biri et-Tahtâvî'nin yönetiminde ve

⁴³⁶ Hüseyin Fevzi en-Neccâr, *Rifâ'a et-Tahtâvî râidu fikr ve imâmu nahda*, Kahire, el-Hey'etu'l-Mısriyyeti'l-âmmeh li'l-kitâb, 1987, s. 103-105.

⁴³⁷ Cihaner Akçay, "Rifâ'a Râfi' Al-Tahtâvî (Hayatı, Edebi Kişiliği ve Toplumsal Konulardaki Düşünceleri)", *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ankara, 1992, s. 15.

⁴³⁸ Görgün, "Rifâa et-Tahtâvî", *DİA*, C.XXXV, s. 95.

⁴³⁹ Ahmed Bedevî, *a.g.e.*, s. 47.

⁴⁴⁰ *A.e.*, s. 45.

⁴⁴¹ *A.e.*, s. 48.

⁴⁴² Şeyyal, *Rifâa Râfi' et-Tahtâvî*, s. 36.

diğeri de Kânî Bey'in idaresinde olmak üzere iki kalem halinde yeniden düzenlenmiştir. Ülkenin fıkırsel kalkınmasında çok büyük rolü olmuş, bu okulun mezunları sayesinde Batı kültürüyle ilişki kurulmuş ve iki binden fazla kitap çevrilmiştir. Okulun mezunları hükümet dairelerinde görev almış, kalkınmada öncü olmuşlardır. et-Tahtâvî ise bu okulun 1849'da Abbas Paşa tarafından kapatılışına dek yöneticiliğini üstlenmiştir ⁴⁴³.

et-Tahtâvî, 1841'den itibaren hocası Hasan el-Attâr'ın ilk editörlüğünü yaptığı *Vekâyi-i Mısriyye* gazetesinin yönetim ve redaksiyon işiyle görevlendirildi. Gazete Türkçe ve Arapça olarak çıkmaya başladı. et-Tahtâvî, çalışmalarından dolayı Mehmet Ali Paşa ve oğulları tarafından mükafatlandırılmış, 1844'te kaymakam ve 1847'de emir alayı rütbesi verilmesinden sonra bey unvanına sahip olmuştur⁴⁴⁴.

Mehmet Ali Paşa'nın rahatsızlanması üzerine, 1848'de oğlu İbrahim Paşa vali oldu⁴⁴⁵. Kısa süre sonra İbrahim Paşa'nın da vefat etmesi üzerine aynı yıl Abbas Paşa yönetime geçti. Mehmet Ali Paşa halen hayatta olduğundan Abbas Paşa istediği değişiklikleri yapmaya cüret edemiyordu. Son hastalığından çekmekte olan Mehmet Ali Paşa, 2 Ağustos 1849'da vefat etti. Abbas Paşa artık istediklerini gerçekleştirmek hususunda bağımsızdı. Abbas Paşa dedesi Mehmet Ali Paşa ve amcası İbrahim Paşa gibi değildi, belki de onların aksine tembel ve gerici bir vasfa sahipti. Kapatıldığı ilk okul, Diller Okulu oldu zira bu okulun kurucusu Mehmet Ali Paşa ile İbrahim Paşa'ya yakın olan ve onların güvenini kazanmış bulunan Rifâa et-Tahtâvî idi. Bu sebeple Abbas Paşa ile aralarında bir yanlış anlaşılma ve hoşnutsuzluk oluştu. Tarihçi Abdurrahman Râfî bu durumun sebebinin, et-Tahtâvî'nin *Tahlîsu'l-ibrîz* adlı kitabının 1848'de yeniden basılması olduğu görüşündedir. Zira bu kitap despot bir yönetici olan Abbas Paşa'nın hoşuna gitmeyen ilke ve görüşler içermekteydi⁴⁴⁶. Abbas Paşa Diller Okulunu kapatmakla yetinmeyip et-Tahtâvî'yi de Sudan'ın başkenti Hartum'da kurulmasını emrettiği ilkokula yönetici tayin ederek, bu bahaneyle onu Hartum'a gönderdi. Okulların kapatılması, Abbas Paşa'nın ilim ve öğrenimle olan çatışmasını gösteriyordu ve ayrıca bu durum Hartum'da ilkokul açma emriyle

⁴⁴³ Akçay, **a.g.e.**, s. 15.

⁴⁴⁴ Görgün, "Rifâa et-Tahtâvî", **DİA**, C.XXXV, s. 95.

⁴⁴⁵ Akçay, **a.g.e.**, s. 16.

⁴⁴⁶ Şeyyal, **Rifâa Râfî 'et-Tahtâvî**, s. 39.

çalışmaktaydı. Abbas Paşa buraya Mısır'daki ilmi kalkınma hareketinin (nahda) önemli bir parçası olan bir grubu göndermişti ve başlarında da kalkınma hareketinin lideri olan et-Tahtâvî bulunmaktaydı. Aralarında Mühendishanenin önemli hocalarından matematik ve geometri hocası Muhammed Beyyûmî Efendi ve matematik hocası Ahmed Tâil Efendi de vardı. Muhammed Beyyûmî Efendi Hartum'daki bu sürgünde vefat etmişti. Sudan da Mısır'ın bir parçasıydı ve burada okullar açılması ihtiyaç duyulan bir işti fakat bunun için Mısır'ın kalkınma hareketinin ilim önderlerinin seçilmesi mantık dâhilinde değildi. Abbas Paşa okulları kapatmakla kalmamış, Mısır'ın meşhur hocalarını da uzaklaştırmak istemişti. et-Tahtâvî, kendisinin de belirttiği üzere Sudan'da yaklaşık dört sene geçirdi ⁴⁴⁷. Paris ve Mısır'da yanında olan yakın arkadaşı Beyyûmî Efendi olmak üzere, meslektaşlarının çoğunluğunun hastalanıp burada ölmesi kendisini çok üzdü⁴⁴⁸. et-Tahtâvî buraya aslen ilkokul açmak için değil sürgüne gönderilmişti. Bu üzücü durum onda derin bir etki bırakmış, sürgünün uzun sürmesinden dolayı büyük sıkıntı çekmiştir fakat bu durumu sabırla karşılamış, ümitsizliğe kapılmamıştır⁴⁴⁹. Hartum'daki ilkokulda görevini en mükemmel şekilde yerine getirmiş, Mısırlı ve Sudanlı çocuklar onun elinde yetişmiştir. Ayrıca sürgündeki durumunu dile getirdiği çok güzel kasideler yazmıştır. Boş vakitlerinde, Fénelon'un *Les Aventures de Télémaque* adlı eserini Arapçaya çevirmiştir. Daha sonra bir öğrencisi bu eseri Beyrut'ta *Mevâki'u'l eflâk fî vekâi'i Telîmâk* olarak bastırmıştır.

1854 yılında, Abbas Paşa öldüğünde yerine Said Paşa geçti⁴⁵⁰. İyi bir eğitim almış olan Said Paşa (1822-1863) Mehmet Ali Paşa'nın dördüncü oğluydu⁴⁵¹. Said Paşa'nın vali olmasıyla et-Tahtâvî derhal Mısır'a döndü. Bu dönemde Said Paşa'yı ve onun dönemini öven birçok kaside yazdı. Said Paşa 1864'de çıkardığı emirlerle Dîvânu'l-medâris'i hükümsüz kıldı. Buna rağmen et-Tahtâvî umudunu yitirmedi, zira yanında Dîvânu'l-medâris'in nazırı İbrahim Edhem Bey vardı. İbrahim Edhem Bey, Mehmet Ali Paşa döneminin sonlarında Mısır halkını eğitmek için bir proje ortaya atmıştı. Bu proje Millet Mektepleri projesiydi. Bu projeyi tekrar düşünen İbrahim

⁴⁴⁷ er-Râfî, *Asr Muhammed Ali*, s. 442.

⁴⁴⁸ Şeyyal, *Rifâa Râfi' et-Tahtâvî*, s. 41.

⁴⁴⁹ er-Râfî, *Asr Muhammed Ali*, s. 443-445.

⁴⁵⁰ Şeyyal, *Rifâa Râfi' et-Tahtâvî*, s. 42.

⁴⁵¹ Zekerîya Kurşun, "Said Paşa", *DİA*, C.XXXV, s. 573.

Edhem Bey'e et-Tahtâvî de katıldı ve destek oldu. Daha sonra bu projeyi Said Paşa'ya sunarak, et-Tahtâvî'nin bu mekteplerin genel müdürü olması, Mehmet Ali Paşa döneminde bazı kısımları tercüme edilen Malte Brun'un eserinin tercümesinin tamamlanması ve diğer faydalı kitapları çevirmek üzere kendisine tercümanlar verilmesi önerisini getirdiler. Ancak bu sırada Süveyş Kanalı meselesi ve ordunun ıslahı gibi konularla meşgul olan Said Paşa, bu projenin faydasına inanmamış görünmekteydi ve proje uygulanamadı. et-Tahtâvî bir süre herhangi bir görev almadan bekledi⁴⁵². Daha sonra kendisinden Valilik Makamı veya herhangi bir dairede görev alması ve faydalı kitapları çevirmesi istendi. Böylelikle et-Tahtâvî, Dîvânu'l-medâris'in kapanmasından sonra Edhem Bey'in başkanı olduğu Valilik Makamına tercüman olarak tayin edildi ve bir ay geçmeden Süleyman Paşa idaresindeki Harp Okuluna ikinci nazır oldu⁴⁵³.

Said Paşa orduya çok önem vermektedir. Süleyman Paşa'yı, Mısır ordusuna kurmay yetiştirmek üzere Harp Okulunu kurmakla görevlendirdi. Okul kurulduğunda, et-Tahtâvî de okula vekil tayin edildi. Ancak hemen akabinde Süleyman Paşa emekliye ayrıldı ve et-Tahtâvî okulun müdürü oldu⁴⁵⁴. Kale'deki bu okula tayiniyle, önceleri şeyh olarak anılan et-Tahtâvî, albay unvanını almış oldu. O dönemde asker ve sivil tüm memurlar askeri unvanlar alabiliyordu. Arapça ile Fransızca dillerine hâkim ve tercüme işinde uzmanlaşmış olan et-Tahtâvî, Diller Okulundan mezun mütercimler yetiştirmişti. Harp Okulu başkanı olarak, bu okulda da aynı başarıyı yakalamak ve Batının ilmi kitaplarını Arapçaya çevirmek istiyordu. Paris'ten döndükten sonra Topçu Okulunda mütercim olarak çalışmış olan et-Tahtâvî'nin harp okullarıyla da bağlantısı ve tecrübesi vardı, bu sebeple yeni görevini de memnuniyetle karşıladı⁴⁵⁵. et-Tahtâvî bu Harp Okulunda eski Diller Okulunu canlandırmak, Mısır'da bir kültür ve fikri aydınlanma merkezi oluşturmak istiyordu⁴⁵⁶. Arapçayı tüm öğrencilere zorunlu kıldı⁴⁵⁷. Doğu dillerinden Farsça ile Türkçeyi, Batı dillerinden ise İngilizce, Fransızca ve Almancayı seçmeli ders olarak belirledi. Hemen akabinde Muhasebe Bölümü ve

⁴⁵² Şeyyal, *Rifâa Râfi' et-Tahtâvî*, s.43.

⁴⁵³ en-Neccâr, *a.g.e.*, s. 113.

⁴⁵⁴ Hamza, *a.g.e.*, s. 111.

⁴⁵⁵ Şeyyal, *Rifâa Râfi' et-Tahtâvî*, s.44.

⁴⁵⁶ en-Neccâr, *a.g.e.*, s. 114.

⁴⁵⁷ Şeyyal, *Rifâa Râfi' et-Tahtâvî*, s.44.

Tercüme Kalemî de kurdu. Bu bölümlerin başına da Diller Okulundan eski öğrencisi, matematik ve savaş bilimleri ile ilgili tercüme hususunda uzman olan Salih Mecdi Bey'i getirdi. et-Tahtâvî sadece tercüme işiyle yetinmemiş, eski kültür mirasını da canlandırmak istemiştir⁴⁵⁸. Onun çabası sayesinde, Said Paşa Arapça kitapların bir kısmının basılması emrini verdi. Bu eserler arasında, Fahreddin er-Râzî'nin tefsiri, *Kitâbu me'âhidi't-tensîs*, *Hizânetu'l-edeb* ve *Makâmâtü Harîrî* sayılabilir⁴⁵⁹.

et-Tahtâvî, mühendislik ve mimarlık okullarının yönetimi ile Yapı İdaresinin denetlenmesi görevlerinde de bulundu. Çalıştığı okul, kuruluşundan beş yıl sonra 1861 yılında kapatıldı ve et-Tahtâvî tekrar işsiz kaldı. Okulda başarılı öğrenciler yetişmiş ve kısa sürede bu imkândan mümkün olduğunca faydalanmışlardır. et-Tahtâvî'nin, yaklaşık iki yıl süren işsiz kaldığı bu süreç İsmail Paşa dönemine kadar devam etti⁴⁶⁰.

Said Paşa'nın 1863 yılındaki vefatından sonra yerine İsmail Paşa Mısır valisi oldu. Mısır, Viyana ve Paris'te eğitim görmüştü⁴⁶¹. İbrahim Paşa'nın oğlu olan İsmail Paşa, dedesi Mehmet Ali Paşa gibi dinamik bir enerjiye sahip ve modernleşmeye karşı hevesliydi⁴⁶². Önceki kuşaklardan çok daha eğitilmiş olan İsmail Paşa, Mısır'ı Avrupa'nın bir parçası yapmak istiyordu. Bunun için eğitilmiş insanlara ihtiyaç vardı ve et-Tahtâvî bu durumda tekrar odak noktası haline geldi⁴⁶³. İsmail Paşa, yönetime geldiği günden itibaren hukuk sistemini ıslah etmeyi hedefliyordu. Kanunların tercümesi için yeni bir Tercüme Kalemî (1863) ve hakimleri hazırlamak için de yeni Diller Okulu kuruldu (1868)⁴⁶⁴. Arapçaya çevrilecek olan bu kanunlar, Code Napoléon (Napolyon'un Kanunu) olarak bilinen Fransız kanunlarıydı⁴⁶⁵. İsmail Paşa et-Tahtâvî'yi derhal Tercüme Kaleminin başına getirdi. Yeniden açılan Diller Okulunun adı da Medresetü'l-idare ve elsun oldu. et-Tahtâvî bu okulun kadrosunda yer almadı

⁴⁵⁸ en-Neccâr, **a.g.e.**, s. 114.

⁴⁵⁹ Hamza, **a.g.e.**, s. 112.

⁴⁶⁰ en-Neccâr, **a.g.e.**, s. 114-115.

⁴⁶¹ The Editors of Encyclopedia Britannica, "Sudan: Ismâ'il Pasha and The Growth of European Influence", **Encyclopedia Britannica** (Çevrimiçi) <https://www.britannica.com/place/Sudan/The-spread-of-Islam#toc24311>, 09. 08. 2018.

⁴⁶² The Editors of Encyclopedia Britannica, "Egypt: Ismâ'il, 1863-79", **Encyclopedia Britannica**, <https://www.britannica.com/place/Egypt/Abbas-I-and-Said-1848-63#ref307047>, 09. 08. 2018.

⁴⁶³ Jack A. Crabbs, **The Writting of History in Nineteenth Century Egypt**, Kahire, The American University in Cairo Press, 1984, s. 72.

⁴⁶⁴ Şeyyal, **Rifâa Râfi' et-Tahtâvî**, s. 46-47.

⁴⁶⁵ er-Râfî, **Asr Muhammed Ali**, s. 447.

çünkü İsmail Paşa tarafından Mısır Talim ve Terbiye Kurulunun daimi üyesi olmak gibi daha önemli görevlere getirilmişti⁴⁶⁶. et-Tahtâvî, Tercüme Kalemindeki işinde kendisine yardımcı olmaları için eski Diller Okulundan mezun olan öğrencilerden bir grup seçmişti. Bunlar, Salih Mecdi, Muhammed Kadri, Muhammed Lâz ve Abdullah Ebû's-Suûd idi⁴⁶⁷. Bu Tercüme Kalemnin esas görevi Code Napoléon'u ve diğer hukuki dokümanları çevirmektir⁴⁶⁸. Birçok cilt halindeki bu tercüme, 1866-67 ve 1868-69 yılları arasında Bulak Matbaasında basıldı⁴⁶⁹. et-Tahtâvî ile öğrencilerinin hukuk sisteminde reformlar yapılması ve Mısır adalet sarayının kurulmasında rolleri büyüktür⁴⁷⁰. Tercümanlar bu kalemde, Fransız kanunları, Osmanlı anayasası, askeri gazete, Paris'e giden Mısır heyetinin raporlarının tercümesi üzerinde çalışmışlar ve bir tercüman da et-Tahtâvî'nin Mısır tarihi konusundaki bir kitabını Türkçeye çevirmiştir. Ancak bu Tercüme Kalemî'nin esas görevi Fransız kanunlarını çevirmek olduğundan, kanunların tercümesi tamamlandığında, hükümetin bu kaleme olan ilgisi azalmıştı. İsmail Paşa döneminde açılan, sözü geçen Diller Okulu ise, Mehmet Ali Paşa dönemindeki Diller Okulundan çok farklıydı. Bu okulun programı, mütercimler yetiştirmeye değil, hukuk eğitimi, kadılar ile kanun adamlarını yetiştirmeye yönelikti ve böylelikle bir hukuk okuluna dönüşmüştü. Bu sebeple hükümet, tercümanları yetiştirmek için ayrı bir okula ihtiyaç duydu ve 1878'de veya İsmail Paşa döneminin sonlarında, et-Tahtâvî'nin vefatından beş yıl kadar sonra bir Diller Okulu kuruldu. Bu okul da zaman içerisinde Öğretmen Okuluna dönüşecektir⁴⁷¹.

et-Tahtâvî, Mısır'da hatta tüm Doğu'da kadınların eğitimi için çağrı yapan ilk kişidir⁴⁷². Kızların da erkekler gibi öğrenim görmesini önemsemiş, bu konuda kızlar ve erkekler için ayırım gözetmeksizin hepsine aynı şekilde hitap eden *el-Murşidu'l-emîn li'l-benât ve'l-benîn* adlı kitabını yazmıştır. Ahlak, terbiye ve edebiyat konularını içeren bu kitap ilk kez 1872 senesinde basılmıştır. Mısır'da kızların eğitimi için açılan ilk okul, 1873 senesinde İsmâil Paşa'nın hanımlarından Çeşmi Âfet Hanım tarafından kurulmuştur. et-Tahtâvî'nin kadınların eğitimi hususundaki bu çağrısı, söz konusu

⁴⁶⁶ Crabbs, **a.g.e.**, s. 72.

⁴⁶⁷ Şeyyal, **Rifâa Râfi' et-Tahtâvî**, s. 46.

⁴⁶⁸ Crabbs, **a.g.e.**, s. 72.

⁴⁶⁹ Şeyyal, **Rifâa Râfi' et-Tahtâvî**, s. 46.

⁴⁷⁰ er-Râfi, **Asr Muhammed Ali**, s. 447- 448.

⁴⁷¹ Şeyyal, **Rifâa Râfi' et-Tahtâvî**, s. 47.

⁴⁷² **A.e.**, s. 51.

kitabından daha öncesine dayanır. et-Tahtâvî 1837 senesinde Dîvânu'l-medâris'in üyesiydi ve bu divan, elinden geldiğince Mısır toplumunun kalkınması için kadınların da eğitime dahil olmasını önermiş fakat bu öneri Mehmet Ali Paşa döneminde çok mesafe kat edememiştir. Çünkü toplum okullarda kızların eğitimi fikrine henüz alışkın değildi, bu nedenle Mehmet Ali Paşa Ebe Okulu kurmakla yetinmişti⁴⁷³.

et-Tahtâvî, tercümenin yanı sıra kitap telif etmiş ve derlemiştir hatta telif hususundaki çabaları tercüme hususundaki çabalarını da geçmiştir. Bu alandaki gayretleri okul, eğitim ve hesap kitaplarıyla sınırlanamaz. et-Tahtâvî, en eski devirlerden kendi asrına kadar olan süreyi kapsayan Mısır tarihi konusunda büyük bir eser yayımlamayı planlamıştı. Eski Mısır ve İslamiyet öncesi Arapların tarihini ele alan, *Envâru tevfiği'l-celîl fî ahbâr Mısır ve tevsîk benî İsmâîl* adlı bu eserin sadece ilk bölümü yayımlanmıştı. et-Tahtâvî'nin hayatını yazan öğrencisi Salih Mecdi Bey, onun bu eserinin ikinci cildini de tamamladığını fakat hakkında bilgileri olmadığını söyler.

Bu dönemde et-Tahtâvî, Hz. Muhammed'in hayatıyla da ilgili bir eser yazmıştır. *Nihâyetu'l-icâz fî sîreti sâkini'l-Hicâz* adlı bu eser bölümler halinde *Ravdatu'l-Medâris* dergisinde yayımlanmıştır⁴⁷⁴.

et-Tahtâvî, İsmail Paşa döneminde Milli Eğitim Bakanı olan büyük alim Ali Paşa Mübarek'in 1870 yılında kurmuş olduğu *Ravdatu'l-Medâris* dergisinin yazı işleri müdürlüğüne getirildi. Bu dergi ilmi, edebi ve toplumsal konuları içermekteydi. Milli Eğitim Bakanlığı'nın bu dergiyi kurmasındaki amaç Arap edebiyatını canlandırmak ve modern bilgileri yaymaktır⁴⁷⁵. Bilimsel inceleme ve araştırmaların yer aldığı bu dergi, Mısır'ın ilk dergisidir. et-Tahtâvî'ye o dönem, diller okulu Medresetu'l-idare ve elsun'u kuran hocalardan olan oğlu Ali Fehmi Rifâ'a yardımcı olmaktaydı. Bunun yanı sıra, Mısır'ın seçkin alimleri ve edipleri de yazı işlerine destek olmaktaydılar. Bunlar arasında en meşhurları, Ali Mübarek, Abdullah Fikrî, eş-Şeyh Hasan el-Mersafî, Muhammed Kadri, Mahmûd el-Felekî, İsmâîl el-Felekî, Mısır'ın eski Diller Okulu Başkanı Mösyö H. Brugsch, büyük bitki bilimci Ahmed Nedâ, Salih Mecdi Bey, Abdullah Ebû's-Su'ûd, eş-Şeyh Hasûne en-Nevâvî, eş-Şeyh Abdulhâdî Necâ el-

⁴⁷³ er-Râfî, *Asr Muhammed Ali*, s. 446 - 447.

⁴⁷⁴ Şeyyal, *Rifâa Râfî' et-Tahtâvî*, s. 52.

⁴⁷⁵ er-Râfî, *Asr Muhammed Ali*, s. 448.

Ebyârî ve eş-Şeyh Hamza Fethullah sayılabilir⁴⁷⁶. İlk sayısı 1870 yılında yayımlanmış olan dergi, ayda iki kez çıkmaktaydı. Kültürel açıdan çok faydalı olmuş, öğrencilere ücretsiz dağıtılmış, ilim ve bilginin yayılmasına vesile olmuştur⁴⁷⁷. Çeşitli alanların yanı sıra, fikhî ve tarihi konulara da değinen dergide şiirlerden parçalar da yer almaktaydı⁴⁷⁸. Özellikle İsmail Paşa Sabrî'nin zarif bir tanzime sahip olan kasideleri vardır ve kasidelerinde modern şiirin ruhu tecelli etmekteydi. Kendisi de o zamanlar Medresetu'l-idare öğrencilerinden seçkin bir gençti ⁴⁷⁹ . et-Tahtâvî *Ravdatu'l-Medâris*'teki görevine vefatına kadar devam etmiş, daha sonra yerine oğlu Ali Bey Fehmî geçmiştir⁴⁸⁰.

Rifâa et-Tahtâvî, *Ravdatu'l-Medâris* dergisindeki görevine ve burada yazmaya devam etti. Aynı zamanda Tercüme Kaleminin başkanlığını ve telif çalışmalarını azimle sürdürdü⁴⁸¹. Hayatını çalışmakla ve faydalı işlerle geçirmişti. Yetmiş beş yaşına geldiğinde yaşlılık ve hastalıklar onu etkilemekteydi. Mesane iltihabı rahatsızlığına yakalanan et-Tahtâvî'nin tedavisi sürmüş, ancak 29 Mayıs 1872 senesinde vefat etmiştir⁴⁸². Vefatı üzerine *Vekâyi-i Mısriyye* gazetesinde ölüm ilanı yayımlanmış⁴⁸³, ayrıca oğlu Ali Bey Fehmi Rifâ'a *Ravdatu'l-Medâris* dergisinin dördüncü senesi, yedinci sayısında babasının ölüm haberini duyurmuştur. et-Tahtâvî'nin vefatıyla tüm Mısır sarsılmıştır⁴⁸⁴.

Rifâa et-Tahtâvî, cömertlik, cesaret ve basiret gibi Arapların önde gelen özelliklerini taşır. Ferasetli, ince görüşlü ve işlerini düşünerek doğru bir şekilde araştıran bir yapıya sahipti. En belirgin özellikleri gururlu ve onurlu olması, kendine olan güvenidir. Her şeyden önce açıkça ve samimi bir şekilde vatanına faydalı olmayı önemser ⁴⁸⁵ . Öğrencisi Salih Mecdi Bey, et-Tahtâvî'yi deha sahibi, basiretli, sağduyulu, cesur, sebatlı ve azimli olarak tanımlar. Yiğit, atılgan ve lider ruhludur.

⁴⁷⁶ Şeyyal, *Rifâa Râfi' et-Tahtâvî*, s.52.

⁴⁷⁷ er-Râfiî, *Asr Muhammed Ali*, s. 449.

⁴⁷⁸ Şeyyal, *Rifâa Râfi' et-Tahtâvî*, s.53.

⁴⁷⁹ er-Râfiî, *Asr Muhammed Ali*, s. 449.

⁴⁸⁰ Şeyyal, *Rifâa Râfi' et-Tahtâvî*, s.53.

⁴⁸¹ er-Râfiî, *Asr Muhammed Ali*, s. 450.

⁴⁸² Şeyyal, *Rifâa Râfi' et-Tahtâvî*, s.55.

⁴⁸³ er-Râfiî, *Asr Muhammed Ali*, s. 450.

⁴⁸⁴ Şeyyal, *Rifâa Râfi' et-Tahtâvî*, s.55.

⁴⁸⁵ ed-Desûki, *a.g.e.*, C.I, s. 34.

Siyasi konularda kesin bir duruşu vardır. Salih Mecdi Bey ayrıca onun övgüye değer bir yaşam hikayesi olan gönlü güzel bir insan olduğunu belirtir. Bunlar ona en yakın olan, onun karakterini, özelliklerini ve ahlakını en iyi bilen insanların görüşleridir. Öyle görünüyor ki et-Tahtâvî'nin en belirgin özelliği zorluklar karşısında gösterdiği sabır, kararlı, onurlu ve gururlu duruşudur. Hartum'daki sürgünün olumsuz koşulları karşısında gösterdiği sabır, tahammül, cesaret ve sebat bunun kantıdır. Tüm bu çaba ve çektiği sıkıntılarla beraber hayatı boyunca telif ve tercüme işiyle meşgul olması onun bitmeyen azminin, kararlılığının, aynı zamanda güçlü imanının göstergesidir. Gururlu, onurlu ve mağrur bir kişiliğe sahip olması onun hükümet dairelerinde yükselmesine mâni olmuştur. Tercüme Kalemî başkanlığı gibi makamlar, et-Tahtâvî'nin yüksek kapasitesi ve yeterliliğine göre gelebileceği yüksek mevkilerden hak ettiğinin en azıydı. Yeterlilik yönünden kendisinden daha aşağı seviyede olan akranları paşalık rütbesini elde ederken et-Tahtâvî bu rütbeyi de elde etmemişti. Abdurrahman er-Râfî'ye göre, bu durum onun yeterliliği ve liyakatiyle ilgili değildi çünkü kendisi bu bakımdan eşsiz, yeri doldurulamaz bir kişiydi ve bu herkes tarafından kabul edilen bir gerçektir. er-Râfî, et-Tahtâvî'nin yüksek hükümet makamlarına gelmemesini yine onun gururlu ve mağrur kişiliğine bağlar çünkü bu özellikler devlet büyüklerinin hoşlandığı vasıflar değildi. et-Tahtâvî gösteriş ve kibirten uzaktı. Yine öğrencisi Salih Mecdi Bey'in belirttiğine göre; et-Tahtâvî en üst düzeyde belagat ve fesahat sahibi, çok mütevazî, edepli ve hayırseverdi. Yüksek mevkilere geldikçe üst veya alt tabakadan olsun herkese karşı tevazusu artan, herkesin ihtiyaçlarını karşılamak için iki kat çaba harcayan bir insandı. Dünya nimetlerine önem vermez, az uyur, kendisini tamamen telif ve tercüme işlerine adanmıştı hatta bu sebeple giyimine bile itina etmezdi⁴⁸⁶.

19. yüzyılın ilk yarısında Mısır hükümetinin siyaseti, Doğulu tabiatını koruyarak, Batı ilimlerini ve yeni sistemlerini Mısır'a aktarmaktı. et-Tahtâvî, bu siyaseti temsil eden hem de uygulanması için çalışan en iyi örnekti. O hem Batı hem de Doğu ilimlerinin meşalesini taşıyordu. Öğrencilerini de bu doğrultuda yönlendirmişti. Öğrencilerinin hepsi Arap dilini, yabancı dilleri ve bunlarla ilgili ilimleri en iyi şekilde öğrenerek yetişmişti. et-Tahtâvî, önceleri dostları arasında

⁴⁸⁶ er-Râfî, **Asr Muhammed Ali**, s. 451.

“şeyh” olarak anılırken, Paris’te arkadaşları ve müsteşrikler onu “Mösyö Rifâa” diye çağırır, Mısır’a dönüp yeni okullara atandığında hükümet onu “Rifâa Efendi” olarak adlandırmış, daha sonra rütbesi kaymakamlığa yükseldiğinde ise unvanı “Rifâa Bey” olmuştur. et-Tahtâvî’nin rütbesi Paris’ten döndükten sonra yükselmiş, teğmenlikten albaylığa terfi etmiştir⁴⁸⁷.

Rahmi Er’in de belirttiği üzere, Mısır’ın kültürel hayatındaki önemli değişiklikler Mehmet Ali Paşa’nın izlemiş olduğu politika sonucunda ortaya çıkmış, Avrupa’ya gönderdiği öğrenciler Avrupa edebiyatlarını okumuş, düşüncesini tanımış ve kültürel etkinliklerini görmüşlerdir. Bu öğrenciler, Batı’nın Arap edebiyatına yabancı olan türlerini, çeviri, adaptasyon ve deneme yoluyla Arap okuruna tanıtmaya başlamışlardır. Gelişmiş Avrupa toplumlarına bakarak kendi ülkelerinin geri kalmışlık nedenlerini sorgulamışlar, yönetim, eğitim ve sosyal hayata yön veren her alanda bir reform arayışına girişmişlerdir. Bu arayıştaki ilk isimlerden birisi Rifâa et-Tahtâvî’dir. 19. yüzyılın son çeyreğine gelene kadar geçen yaklaşık kırk beş yıllık süreçte Mısır’ın kültürel ve edebi hayatına, doğrudan olmasa bile bazen de siyasi yaşamına yön vermiş olan en önemli şahsiyettir⁴⁸⁸. Hayatı ve faaliyetleri Mehmet Ali Paşa dönemiyle sınırlı değildir fakat bu dönemde ilim, fikir ve edebiyat sahaslarındaki modernleşme faaliyetlerinde öncü rol oynamış, ölümsüz eserleriyle Mısır’ın yanı sıra İslam aleminin de tarihi rotasını tayin eden şahsiyetlerin başında yer almıştır⁴⁸⁹. Gerek tercüme ve telif eserleri gerekse yetiştirdiği öğrencileriyle Osmanlı ve Mısır’ın düşünce hayatında önemli bir yer tutar. et-Tahtâvî ile öğrencileri birçok kitabı Avrupa dillerinden Arapça ve Türkçeye tercüme etmişlerdir. Eserlerinde Batı edebiyatını, eğitimini, siyasal ve sosyal kültürünü ele alması, bunları Mısır şartlarıyla karşılaştırması itibarıyla et-Tahtâvî, Mısır’ın Batılılaşma ve 19. yüzyıl Mısır aydınlanması denilen “nahda” hareketinin önderlerinden olmuştur.

et-Tahtâvî’nin düşünsel gelişiminde en önemli rolü hocası Hasan el-Attâr’ın yönlendirmesi ve Fransız düşüncesi oynamıştır⁴⁹⁰. İleride ünlü fikir adamı Cemaleddin Afgânî’nin etkisiyle ortaya çıkacak olan “Mısır Mısırlılarıdır” sloganına zemin

⁴⁸⁷ Şeyyal, *Rifâa Râfi’ et-Tahtâvî*, s.53.

⁴⁸⁸ Er, *Modern Mısır Romanı*, s. 4.

⁴⁸⁹ Yalar, *a.g.e.*, s. 77.

⁴⁹⁰ Görgün, “Rifâa et-Tahtâvî”, *DİA*, C.XXXV, s. 95.

hazırlamıştır. et-Tahtâvî, modern Mısır tarihinde vatanın anlamından ve vatan sevgisinden bahseden ilk kişidir⁴⁹¹. Vatan sevgisi, onun övülmeye değer önemli bir özelliğidir. Milliyetçilik ve vatan sevgisi konusunda Mısırlıların ilk önderi olmuştur. et-Tahtâvî Mısır'ı çok seviyordu ve onun bu sevgisi, onun işini ihlasla yapmasını, kendini tamamen görevine adanmasını sağlıyordu. Onun bu vatan aşkı şiirlerine ve diğer eserlerine de yansımıştır⁴⁹². Yurdundan ve memleketinden ayrılması da onun sağlam fitratını, hayrseverlik ve vatan sevgisini daha da kamçalamıştır. Dolayısıyla et-Tahtâvî'nin Paris'teki ikametinin, ondaki milliyetçilik duygusunun oluşmasındaki etkisi büyüktür. Zira 1830 senesindeki halk devrimine şahit olmuş, Fransızların vatanlarına olan bağlılıklarına, insanların vatanları uğruna canlarını feda ettiklerine tanık olmuştur. Paris'teyken Mısır'a olan sevgi ve özlemini dile getiren şiirler yazmıştır. Ayrıca Mehmet Ali Paşa ve İbrahim Paşa'nın kahramanlıklarını dile getirdiği, milli övünç duygularıyla yazılmış methiyeleri, Mehmet Ali Paşa döneminin Mısır ordusunu öven, bu ordudan ilham alarak yazdığı şiirleri vardır.⁴⁹³ Şiirlerinde içinde yaşadığı asrı, mübalağa ve aşırıya kaçma olmaksızın olduğu gibi doğru ve canlı bir biçimde tasvir etmiştir. et-Tahtâvî'nin gerek nazım gerekse nesir olarak telif ettiği eserlerinde, vatan sevgisi, vatana hizmet, milliyetçilik gibi ifadelerle çokça yer verdiği görülür ve kendisi eserlerinde bu ifadeleri kullanan ilk kişidir⁴⁹⁴. et-Tahtâvî'nin şiirleri onu mükemmel şairlerin mertebesine yükseltmese de muasırlarının önüne geçirmiştir. Mısır'a olan sevgisini, Mısır ordusunun kahramanlarını dile getirdiği ve diğer çeşitli konularda şiirler yazmıştır. Methiye, mersiye ve gazel gibi yaşadığı zamanda geçerli olan türlerdeki şiirleriyle yükselmiştir⁴⁹⁵. Muasırlarıyla kıyaslandığında ince ruhlu bir şairdir⁴⁹⁶.

et-Tahtâvî, *el-Murşid'ul-emîn li'l-benât ve'l-benîn* adlı eserinde sadık bir yurtseverin vatani için her şeyini feda etmesi, vatanına hizmet etmesi ve uğrunda sahip olduğu her şeyi harcaması, tıpkı bir babanın evladını şerlerden koruması gibi gelecek tüm zararları vatanından uzaklaştırması, vatanının hukuk kurallarını ihlal etmemesi

⁴⁹¹ Er, *Modern Mısır Romanı*, s. 6.

⁴⁹² Şeyyal, *Rifâa Râfi' et-Tahtâvî*, s. 54.

⁴⁹³ er-Râfi, *Asr Muhammed Ali*, s. 451-455.

⁴⁹⁴ A.e., s. 456.

⁴⁹⁵ Şeyyal, *Rifâa Râfi' et-Tahtâvî*, s. 55.

⁴⁹⁶ ed-Desûki, *a.g.e.*, C.I, s. 37.

gerektiğini ve aynı şekilde vatanın da evladını tüm kötülüklerden koruduğunu dile getirir. Bu milliyetçi ifadeler Doğu ve Arap dünyasında ve özellikle de Mısır’da yeniydi çünkü onların nezdinde vatan sınırları belirli bir alan değildi, tüm İslam ülkeleri, itaat ettikleri halifenin önderliğinde vatanlarıydı. Üzerinde yaşadıkları vatan gerçeği ve uğrunda bir şey feda etmek, zihinlerini meşgul etmemişti. Bu sebeple vatan ve vatandaşın görevleri konusunda söylenen bu sözler modern Mısır edebiyatında milliyetçi edebiyatın oluşması hususunda yeniydi. Bundan sonra edipler vatanları olan Mısır’a bakışlarını yöneltmişler, Mısır’ın güzelliklerini dile getirmişler ve Mısır halkının acılarını ifade etmişlerdir⁴⁹⁷.

et-Tahtâvî, *Menâhicu’l-elbâbi’l-Misriyye fî mebâhici’l-âdâbi’l-‘asriyye* adlı kitabında da, eserini vatanına karşı görevini yerine getirmek amacıyla yazdığını belirtir ve vatan sevgisine teşvik etmekten bahseder. Kitabın pek çok bölümünde Mısır’ın övünç kaynaklarından bahsetmekte ve ülkesiyle iftihar etmektedir. Diğer taraftan Mısır halkını göklere çıkarmamakta, aksine ülkesinin evlatlarına nasihatler vererek rehberlik etmektedir. Böylelikle aldatici ve yanıltıcı kusurlardan uzak, sadık bir yurtseverlik göstermektedir⁴⁹⁸.

et-Tahtâvî’nin çeşitli eserleri arasında edebi, sosyal ve siyasal yönden izler bırakan en önemlisi, *Tahlîsu’l-ibrîz fî (ilâ) telhîsi Bârîz* (1834) adlı eseridir⁴⁹⁹. Fransa’daki gözlemlerini anlattığı bu eseri 19. yüzyıl Fransa’sını tanıtan seyahatname türünde Arapça tek eser olma özelliğini 1850’li yıllara kadar korumuştur. Eserde 19. yüzyıl Fransa’sının gelenekleri, toplumsal ve siyasal yaşamı, bunların Mısır’la karşılaştırılması, Fransızların örf ve adetleri, kadın-erkek ilişkileri, yabancılara karşı davranışları, Fransızların dini hayatı, Fransız düşüncesi ve tanık olduğu 1830 devrimiyle ilgili olaylardan bahsedilmiştir⁵⁰⁰. et-Tahtâvî’nin bir öğrenci olarak Paris’teki deneyimlerini anlattığı bu eseri, yazıldığı zamana göre üslubunun alışılmadık bir biçimde yalın, sade bir dilde ve kolay okunur olmasıyla ayırt edilmektedir⁵⁰¹. Yazar burada roman yazmayı düşünmemiş, sadece bilgi vermekle

⁴⁹⁷ A.e., s. 36.

⁴⁹⁸ er-Râfî, *Asr Muhammed Ali*, s. 456-457.

⁴⁹⁹ Er, *Modern Mısır Romanı*, s. 5.

⁵⁰⁰ Görgün, “Rifâa et-Tahtâvî”, *DİA*, C.XXXV, s. 95.

⁵⁰¹ Brugman, *a.g.e.*, s. 20.

yetinmiştir. Secili bir dil kullanılan eserin düşünsel değeri edebi değerinden daha fazladır⁵⁰². Eser, Avrupa toplumunu geleneksel bakış açısından farklı bir şekilde ele alır. Avrupalıların geleneklerini ve yöntemlerini sırf Avrupalı oldukları için reddetmemek, olumlu yönlerini görüp yararlanmak gerektiğini gösterir. Fransız anayasası, yönetim biçimi, ulusun hak ve özgürlükleri gibi konulara değinerek üstü kapalı bir tarzda da olsa Fransa'nın örnek alınması gerektiğini ifade eder. Rahmi Er'in belirttiği üzere, onun Fransa'nın siyasi ve sosyal hayatını faydacı bir biçimde izlemesi, olumsuz tarafları yanında olumlu yönlerini de dile getirmesi Batılılaşmanın ilk kıvılcımları olarak değerlendirilebilir⁵⁰³. Mısır'ın dışına çıkmamış, Kahire'den başka bir yer görmemiş olan et-Tahtâvî, Paris yolculuğuyla yeni bir dünyaya adım atmış dolayısıyla bu yeni dünya ve medeniyet karşısında büyülenmiştir. Ezher'de okuduğu ilimlerle Paris'te yaşadıkları birbiriyle çelişir. Batılı gibi düşünürken Doğulu gibi tavır takınır fakat körü körüne hayranlık duymaz, eleştiri süzgecinden geçirir. Teknik konularda Batının daha ileri olduğunu açıklar fakat Hz. Peygamber'in emirlerine ters düşmeyen işlerini de beğenir, ihtilaf konusu ve dinle ilgisi olmayan güzel yönlerinin alınması gerektiğini belirtir⁵⁰⁴.

Modern Arap edebiyatında edebi ilk roman Muhammed Hüseyin Heykel'in 1914'te yayımladığı Zeyneb'i kabul edilirken, modern dönem tahkiye edebiyatının ilk örneği ise et-Tahtâvî'nin *Tahlîsu'l-ibrîz*'ine kadar geri götürülür⁵⁰⁵. Bu eserini Ezher alimlerinden olan hocası Hasan el-Attâr'ın teşvikiyle kaleme almıştır. Öğretici olmayı hedefleyerek eser veren ve modern Arap edebiyatında roman türünün habercisi olarak değerlendirilen öncüler, Rifâa et-Tahtâvî ile öğrencisi Ali Paşa Mübarek'tir⁵⁰⁶. et-Tahtâvî'nin *Tahlîsu'l-ibrîz* adlı eseri, yazarın seyahati esnasında gördüklerinden ve hissettiklerinden bahseden bir seyahatname, bazen de konuyu bölümlere ayırıp bilgiler veren bir bilgi kitabı görünümündedir. Esas olarak roman ortaya koymayı

⁵⁰² Er, **Modern Mısır Romanı**, s. 47.

⁵⁰³ A.e., s. 5.

⁵⁰⁴ Rifâa Râfi' et-Tahtâvî, **Paris Gözlemleri (Kitâbu Tahlîsu'l-ibrîz fî telhisi Bârîz)**, Haz. Cemil Çiftçi, İstanbul, Ses Yayınları, Kasım 1992, s. 16-18.

⁵⁰⁵ Er, **Modern Mısır Romanı**, s. 261.

⁵⁰⁶ A.e., s. 44.

amaçlamayan bu eser, birçok araştırmacı tarafından roman türünün ilk kıpırdanışlarından birisi ve bu alandaki ilk çalışma olarak görülür⁵⁰⁷.

et-Tahtâvî'nin Arap dili ve edebiyatının gelişmesinde önemli katkıları vardır. Fransızcadan çeviri yaparken terimleri bazen Arapçalaştırmış, karşılığını bulamadıklarında ise Fransızca terimleri Arapçaya adapte etmiştir. Fénélon'dan tercüme ettiği *Mevâki 'u'l-eflâk fî vekâ'i'i Telîmâk* (*Les aventures de Télémaque*) adlı eser Batı dillerinden Arapçaya çevrilen ilk edebi eserler arasında yer almaktadır⁵⁰⁸. et-Tahtâvî'nin bu tercümesi Arap edebiyatında yeni bir yönelimdi. Fransız bir papaz olan Fénélon'un bu eserinden önce Arap edebiyatında tercüme edilmiş Fransızca roman bilinmemekteydi yani muhtemelen bir ilkti. et-Tahtâvî, yeni nesil genç zihinlerin edebiyatta tahkiye türünün önemine dikkatini çekmek ve onları bu alana yönleltmek istemişti. Bu tür, Araplar tarafından daha önce önemsenmemekteydi, bu nedenle de et-Tahtâvî'nin bu çalışması eğitim hususunda önemli bir adımdı⁵⁰⁹. Bu tercümede altı çizilmesi gereken bazı özellikler dikkat çeker ki bunlardan birisi politik keskinliğidir⁵¹⁰. O dönemde çok ünlü olan ve pek çok dünya diline çevrilmiş olan bu eser, I. Abbas tarafından kendisine yapılan kötü muameleyi dolaylı yoldan eleştiren bir tarzdadır⁵¹¹. Cachia'nın değindiği diğer özellikler ise, et-Tahtâvî'nin Avrupalı meşhurların ürettiklerine ilgisini yöneltmesi ve ayrıca mecaz yüklü Arapça başlığıdır. *Mevâki 'u'l-eflâk fî vekâ'i'i Telîmâk* (Télémaque ile ilgili hadiselerde yıldızların konumları) başlığı dönemin edebi zevkini yansıtmaktadır. Bu ifadeler tercümanın asla pasif bir araç olmadığını, kelimeleri seçtiğini ve uyardığını hatırlatmaktadır⁵¹². Diğer yandan kullandığı dil *Tahlîsu'l-ibrîz*'de kullandığı dil ve üsluptan daha sade, açık ve yerinde kullanılmış biçimdedir. Bu da, aradan geçen süreç içerisinde yazarın olgunlaşmasına ve bu eserin *Tahlîsu'l-ibrîz*'de yer alan bilimsel ifadelerden uzak olmasına bağlanabilir⁵¹³.

⁵⁰⁷ Şükran Fazlıoğlu, *Modern Mısır Romanında Türk İmajı (1798-1914)*, **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi**, İstanbul, 2001, s. 164.

⁵⁰⁸ Görgün, "Rifâa et-Tahtâvî", **DİA**, C.XXXV, s. 96.

⁵⁰⁹ ed-Desûki, **a.g.e.**, C.I, s.38.

⁵¹⁰ Cachia, **a.g.e.**, s. 106.

⁵¹¹ Er, **Modern Mısır Romanı**, s. 47-48.

⁵¹² Cachia, **a.g.e.**, s. 106.

⁵¹³ Er, **Modern Mısır Romanı**, s. 48.

et-Tahtâvî'nin Mısır tarihini Müslümanların Mısır'ı fethiyle değil firavunlar dönemiyle başlatması, Arap tarih yazıcılığında bir yenilik kabul edilir⁵¹⁴. et-Tahtâvî çağının Mısır'ını Firavunlar Mısır'ının halefi olarak görmekte ve Eski Mısır'ın görkemiyle iftihar etmekteydi. Vatan şîrleri arasında Firavunları öven şîrleri bulunmaktadır. et-Tahtâvî, arkeolojik buluşların ve çağdaşı olan Avrupalı tarihçilerin yazdıkları doğrultusunda, Eski Mısır tarihini gerçek yüziyle tanıyan ilk Mısırlı tarihçidir. Aynı zamanda Firavunlar dönemi Mısır tarihinin yüceliğine inanan, bu tarihe lanet yağdırmayan ve gücünü olduğundan eksik yansıtmayan ilk Mısırlıdır. et-Tahtâvî ileride Muhammed Hüseyin Heykel, Tevfik el-Hakîm ve Selâme Musa gibi Mısırlı aydınların savunucusu oldukları firavunculuk akımının da ilk tohumlarını eken kişidir⁵¹⁵. Bir yönetici, editör, tercüman, eğitimci ve edip olan et-Tahtâvî'nin bu yoğunluğu nedeniyle sıkı bir şekilde tarihi araştırmalar yapmaya kendini adanması hususunda kendisine az bir zaman kalmıştır⁵¹⁶. Bu sebeple mükemmel bir tarihçi sayılmaz. Onun tarihi işleyişi geleneksel bir tarzda olmakla beraber, Batının araştırma bulgularını kendi anlatımına katması, anlaşılabilirlik ve uygulanma bakımından kusursuz değildir fakat bu çaba bir ilktir⁵¹⁷.

et-Tahtâvî'nin çalışmalarındaki bu ve benzeri diğer örnekler onun, edebiyattaki yeni reform hareketinin bayrağını taşıdığını gösterir. Amaçları ve üslubunda yenilikçidir. Şîir alanında mükemmel bir örnek değildir fakat zevkiseli me delalet eden beyitlere sahip bir yazar ve edebiyatçıdır. Bu beyitler şîirde yeniliği müjdelemiştir⁵¹⁸. et-Tahtâvî'nin nesri ile şîirine bakılacak olursa, dil ve üslup olarak geçirmiş olduğu asırla orantılı olarak ne kadar ilerleme kaydettiği görülür. Bu ilerleme Mehmet Ali Paşa döneminde ortaya çıkan ilmi ve edebi reform hareketleri neticesinde olmuştur. et-Tahtâvî'nin üslubu geçmiş dönemlerdeki kifayetsizlikten kurtulmuş, seçilen ifadelerin yerinde kullanımı ve Avrupa kültürünün tesiriyle ayırt edilir olmuştur. et-Tahtâvî yeni asırda edebiyat ve şîirde ilerleme sağlayan, yenilik yapan ilk kişidir. Onun şîiri, İsmail Sabri, Ahmed Şevki, Hâfız İbrahim, Halil Mutran ve diğer ediplerin öncülük ettiği yeni edebiyata geçiş niteliği taşımaktadır. Son dönem Arap

⁵¹⁴ Görgün, "Rifâa et-Tahtâvî", *DİA*, C.XXXV, s.95-96.

⁵¹⁵ Er, *Modern Mısır Romanı*, s. 6.

⁵¹⁶ Crabbs, *a.g.e.*, s. 79.

⁵¹⁷ *A.e.*, s. 81.

⁵¹⁸ ed-Desûki, *a.g.e.*, C.I, s. 38.

şairlerinin en meşhuru olan Mısırlı Ahmed Şevki'nin *eş-Şevkiyyât* adlı eseri ve onun vatan sevgisini dile getirdiği şiirleri yanında, ruh, üslup, belagat ve yeni manalar getirme bakımından et-Tahtâvî'nin şiiri üçüncü veya dördüncü mertebededir. Fakat et-Tahtâvî'nin yetiştiği dönemin Arap edebiyatının geri kaldığı ve duraksadığı olumsuz bir süreç olduğunu unutmamak gerekir. Bu sebeple onun edebi ve ilmi canlanmaya olan katkısı inkâr edilemez. Büyük ihtimalle et-Tahtâvî, eğer çeviri ve ilmi telifler olmaksızın tüm vaktini edebiyata, yazmaya ve şiire verebilseydi edebiyat dünyasında en yüksek mertebeye ulaşabilirdi⁵¹⁹. Ezher ilimlerine hâkim ve o dönemin Avrupa ilimlerinden de pay almış bir alim olarak bu konuda bir ilk olan et-Tahtâvî, Mısır halkına çeviri vasıtasıyla Batı ilimlerinden tarih, coğrafya, matematik ve hukuk konularında da bilgiler vermiştir. et-Tahtâvî Arap edebiyatıyla Avrupa kültürünü birleştiren bir kaleme sahipti. Ürettiği eserler çeviriyle sınırlı kalmamış, tarih, edebiyat, eğitim ve ahlak konularında kitaplar yazmıştır.

Şairlik yönü bulunan et-Tahtâvî'nin çeşitli konularda yazılmış şiirleri vardır. Bunlar arasında Mehmet Ali Paşa'yı övdüğü bir şiirinden alıntılarımız beyitler şöyledir ⁵²⁰:

مألاً الكونَ بشراً عدله واعتداله	وأغنى البرايا برؤه ونواله
حوى عزم كسرى فى مهابة قيصر	وما اسكندر فى هزم دارا مثاله
متى قسّته بقرّده منهم ظلمته	فقد زينت كلّ الملوك خالؤه
دلائل أخبار الخواكين أجمعت	على أنه عنهم منيع مناله

⁵¹⁹ er-Râfiû, **Asr Muhammed Ali**, s. 457-458.

⁵²⁰ Taha Vâdî, **Dîvânü Rifâ'a et-Tahtâvî**, 2. bs., Kahire, Dâru'l-Me'ârif, 1984, s. 141.

Bir beşer ki adaleti ve itidali kâinatı doldurdu

*Yaban yerler onun ihsanı ve lütfuyla
zenginleşti*

Kisrânın azmine kayserin heybetine sahipti

*Dârâ 'yı⁵²¹ yenen İskender dahi değildi
onun dengi*

*Onlardan birini onunla kıyasladığında haksızlık
edersin*

*Tüm krallar onun vasıflarıyla
süslenmiştir*

*Hakanların tarihlerindeki emareler müştereken
gösterir ki*

*Onlar onun sahip olduğu erişilmezlikten
uzaktır*

et-Tahtâvî'nin vatan sevgisine dair bir çok şiiri vardır. Bunlar arasında
aşağıdaki beyitler örnek olarak verilebilir⁵²²:

فَمَصْرُ، مَا أَجَلَّهَا الْكُلُّ يَهْوَى وَضَلَّهَا
فَإِنْ رَنَتْ عَيْنٌ لَهَا نَفَقُؤُهَا بِالْإِضْبَاعِ
رَفِيعَةً شُؤُوهَا مَنِيعَةً خُصُوهَا
بَدِيعَةً فُنُوهَا كَمْ شَيَّدَتْ مِنْ بَلْقَعِ

Mısır ne kadar yücedir

Herkes ona kavuşmayı arzular

Şayet ona bir göz ilişirse

Onu parmakla oyarız

O ne kadar yücedir

Kaleleri zapt edilemez

Sanatları ne eşsizdir

Ücra yerleri bile mamur

et-Tahtâvî, Sudan'da zor ve çetin şartlar altında yaşadığı sürgün hayatından
dolayı hissettiği acılarını şiirlerle dile getirmiştir⁵²³:

وقد فارقْتُ أطفالا صِغَاراً بطهطا دون عَوْدِي واعتيادي
أفكر فيهم سرّاً وجهراً ولا سَمَرِي يطيب ولا رِقَادِي
وعادت بهجتي بالنأي عنهم بلُوعَةٍ مهجة ذاتِ اتقاد
أريد وصالهم والدمرُ يأبى مواصلي ويطمَعُ في عنادي

⁵²¹ Eski bir İranlı kralın ismidir. Bkz.: A.e., s. 141.

⁵²² Seyyal, *Rifâa Râfi' et-Tahtâvî*, s. 81.

⁵²³ Vâdî, *Dîvânü Rifâ'a et-Tahtâvî*, s. 73.

*Küçük çocukları bıraktım
Onları gizliden ya da alenen
düşünmekteyim
Onlardan uzakta neşem beni terkeyledi
Vuslat hasretindeyim fakat kader izin
vermiyor*

*Tahta'da, ki geri dönüşü ve alışkanlığım
olmaksızın
Ne gecem memnun edici ne de uyum
Kendi ateşiyle yanan bir kalple
Kavuşmama ki direncime göz dikmekte*

et-Tahtâvî, ayrıca ehli beyti çeşitli kasidelerle övmüştür. Buna örnek olarak aşağıdaki beyitler verilebilir⁵²⁴:

يَا لَ بيت الزهراء أَرْهَى صِفَايَ	انتمائي لكم بصفو صفاتي
أَنْجَمَ زَهْرٌ غَيْرِ مَنْكَسَفَاتِ	جَدُّكُمْ فِي الْوُجُودِ شَمْسٌ وَأَنْتُمْ
عَنْ صَفِيٍّ مِنْ بَضْعَةٍ مِصْطَفَاةٍ	أَنْتُمْ بَضْعَةُ النَّبِيِّ نَشَأْتُمْ
فِي شُعَابِ عَلَى الْعُلَى مُشْرِفَاتِ	سَيِّدِ (الْكَوْنِ شَبِّ) أَصْلًا وَفِرْعَاءَ

*Sizlere olan bağlılığım benim saf
vasıflarımdandır*

*Ey Zehra'nın ailesi, bu benim en parlak
yanımdır*

Sizin ceddiniz kâinatın güneşidir ve sizler

Sönmeyen parlak yıldızlarsınız

Sizler Nebinin bir parçasısınız, ki doğdunuz

Onun seçkin saf bir parçasından

Aslı ve varlığıyla kâinatın efendisidir

Şereflenmişlerin en yüce mevkiinde yer alan

Eserleri:

Özellikle son yıllarda et-Tahtâvî Mısır'da çok takdir edilmekte ve sıklıkla 19. yüzyıldaki uyanışın öncüsü olarak kabul edilmektedir. Çalışmalarının yeniden basılması ve onunla ilgili yayımlanan birçok çalışmadan bu durum anlaşılmaktadır⁵²⁵. Siyer, fıkıh, edebiyat, ahlak, tıp, mantık, mühendislik, felsefe, mitoloji, matematik ve tarih gibi birçok konuda yazdığı veya Fransızcadan tercüme ettiği eserleri, edebi

⁵²⁴ A.e., s. 139.

⁵²⁵ Brugman, a.g.e., s. 24.

değere sahip şiirleri, makaleleri ve mektupları bulunmaktadır⁵²⁶. Hem yaşadığı dönemde hem de Arap edebiyatında yeniliklere haiz önemli bir kişilik olmasından dolayı çalışmamızda geniş yer verdiğimiz et-Tahtâvî'nin eserleri şunlardır:

- *Tahlîsu 'l-ibrîz fî (ilâ) telhîsi Bârîz* (Kahire 1958): *Diğer adı ed-Dîvânü 'n-nefis bi-îvâni Bârîs* olan bu eser mukaddime, maksad ve sonuçtan oluşur. Mukaddime dört alt bölüm, maksad ise her biri birkaç alt bölümden oluşan altı makale olarak düzenlenmiştir⁵²⁷. et-Tahtâvî'nin ilk çalışmalarından olan eser, onun Fransa'ya olan seyahatini, yolculuğu esnasında görüp şahit olduklarını ve Paris'teki ikameti süresince buranın zihninde nasıl bir iz bıraktığını anlatır. Eser Fransa'nın ahvalini, devlet nizamını, halkının karakterini, huylarını, adetlerini, ilimlerini, tekniklerini, edebiyatlarını, ideolojilerini, ürünlerini, yaşam tarzlarını, politikalarını ve toplumsal durumlarını kapsar. Bu yolculukla et-Tahtâvî'nin tarih ve coğrafya araştırmalarına yönelimi açığa çıkar. Bu eser, ayrıca dil ve edebiyat yönünden malzemesinin yoğunluğuyla dikkat çeker. et-Tahtâvî'nin derinlemesine araştırma ve tetkike meylini, gözlemlerindeki hassasiyeti ve basireti gösterir. Avrupa milletlerinin ilerleyişini benimsemek hususunda geniş fikirli ve istekli olması yanında, kendi dininin buyruklarına da sıkı sıkıya bağlıdır. Bu eser onun ilme olan aşkını, Fransız ilimlerini, alimlerini, kütüphanelerini, ilmi cemiyetlerini, okullarını, kurumlarını, kitap, dergi ve gazete yönünden ilmi servetini detaylarıyla tasvir edişini ortaya koyar⁵²⁸. et-Tahtâvî'nin, gözlemlerini Paris'teyken betimlemeye başladığı ve Mısır'a döndükten sonra tamamladığı bu eser, Mısır tarihinde yazılmış ilk seyahatnamedir⁵²⁹. Zira bu seyahat modern Mısır tarihinde, bir Mısırlının Avrupa'ya gerçekleştirdiği ilk seyahattir⁵³⁰. İlk olarak 1834'te Bulak'ta basılmıştır⁵³¹. Mehmet Ali Paşa bu kitap hususunda büyük sevinç duymuş, saraylarında okunmasını, divanlara ve ileri gelen önemli kişilere dağıtılmasını ve Mısır okullarında okutulmasını emretmiştir⁵³². İlk defa A. Caussin de Perceval tarafından *Relation d'un voyage en France* adıyla özetlenip Arapça bazı bölümlerle birlikte yayımlanmış (Paris 1833) daha sonra Bulak'ta (Kahire

⁵²⁶ Yalar, **a.g.e.**, s. 81.

⁵²⁷ Fazhoğlu, **a.g.e.**, s. 163.

⁵²⁸ er-Râfî, **Asr Muhammed Ali**, s. 462.

⁵²⁹ Akçay, **a.g.e.**, s. 22.

⁵³⁰ er-Râfî, **Asr Muhammed Ali**, s. 462.

⁵³¹ Akçay, **a.g.e.**, s. 22.

⁵³² er-Râfî, **Asr Muhammed Ali**, s. 462.

1323), ayrıca Ahmed el-Allâm, Ahmed Ahmed el-Bedevî ve Enver Lûka tarafından dil ve gramer açısından düzeltilip Kahire’de 1958’de neşredilmiştir. *Seyahatname Tercümesi* başlığıyla Rüstem Besim (Bulak 1839), Paris Gözlemleri adıyla da Cemil Çiftçi (İstanbul 1992) tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.

- *el-Kenzu’l-muhtâr fî keşfi’l-arâzî (iktisâfî’l-arzî) ve’l-bihâr* (Malta 1833, Kahire 1834-35): et-Tahtâvî’nin soru cevap şeklinde yazmış olduğu beşerî ve siyasi coğrafyaya giriş niteliğinde bir ders kitabıdır.

- *Envâru tevfîki’l-celîl fî ahbâri Mısır ve tevsîki Benî İsmâ’îl* (Bulak 1868): Eser, Müslümanların fethine kadar olan Eski Mısır dönemi (Firavunlar dönemi) hakkındadır. Sadece birinci cildi basılmıştır⁵³³. Salih Mecdi Bey eserin ikinci cildinin de çıktığını söyler fakat bu konuda bir bilgi yoktur⁵³⁴. Eser, İsmail Paşa zamanında yazılmış ve veliaht Tevfik Paşa’ya takdim edilmiştir⁵³⁵. Bu eser de döneminde yeni kabul edilir. O vakte kadar Eski Mısır tarihi, hemen hemen hepsi Yunanlıların kitaplarından alınan bilgileri yineleyen Arap tarihçilerinden dolayı, evhamlar ve batıl bilgilerle doluydu. Eski eserler üzerinde kazı ve inceleme yoluyla çalışma yapılmaya başlanmasından sonra, Batılı alimler Eski Mısır tarihini araştırıp yazmışlardı. et-Tahtâvî Eski Mısır tarihine meçhul kalmış bilgileri ekledi ve onun bu eseri o vakitte söz konusu tarihe en yakın ve aslına uygun Arapça eser oldu. Bu eserin mühim olan yönü, et-Tahtâvî’nin Eski Mısır tarihine yeterli önemi vermesi, bu tarihi yüceltmesi ve dikkatleri bu tarihe çekmesi bakımından bir ilk olmasıdır⁵³⁶.

- *Menâhîcu’l-elbâbi’l-Mısriyye fî mebâhîci’l-âdâbi’l-‘asriyye* (Kahire 1869): Yazarın yaşadığı dönemin edebiyatını, siyasetini, sanayisini, ilimlerini ve tekniklerini inceleyen bir eserdir⁵³⁷. Edebiyat, sanat ve medeniyet sorunlarını inceleyen eserin ilk baskısı Bulak’ta 1869’da yapılmış olup 291 sayfadır. İkinci baskısı ise Şirket-i Regâib Matbaası’nda 1991 senesinde gerçekleştirilmiştir ve 450 sayfadır⁵³⁸. Daha önce de sözünü ettiğimiz bu eseri de et-Tahtâvî’nin en güzel ve faydalı kitaplarından biri olup eserinde, Mısır’ı kültür, sanat, idare, sosyal, siyasi, ekonomik, tarih, coğrafya, edebiyat,

⁵³³ Savran, *a.g.e.*, s. 38.

⁵³⁴ er-Râfî, *Asr Muhammed Ali*, s. 463.

⁵³⁵ et-Tahtâvî, *a.g.e.*, s.18-19.

⁵³⁶ en-Neccâr, *a.g.e.*, s. 143-144.

⁵³⁷ Zeydan, *Teracimu meşahiri’ş-şark*, s. 26.

⁵³⁸ et-Tahtâvî, *a.g.e.*, s. 18.

ahlak ve adalet gibi pek çok yönlerden incelemiş, yurttaşlık hakları ve görevleriyle ilgili bilgiler vermiş, toplumsal kalkınmanın ancak maddi ve manevi kalkınmayla mümkün olacağını dile getirmiş, Mısır halkına nasihatler vermiştir. Din, akıl, İslam hukuku ve Batı medeniyeti arasında ilişki kurmaya çalışmıştır. Eserde bazen düz anlatım bazen de secili bir dil kullanılmıştır⁵³⁹.

- *Nihâyetu'l-icâz fî sîreti sâkini'l-Hicâz* (Kahire 1990): Hz. Muhammed'in hayatına dair olan eser *Ravdatu'l-Medâris* dergisinde yazı dizisi halinde yayımlanmıştır⁵⁴⁰. et-Tahtâvî, hayatının son zamanlarında yazmış olduğu bu son eseri basılmadan önce vefat etmiştir. Oğlu Ali Bey Fehmi'den eseri tamamlanmasını istemiş, Ali Bey Fehmi esere Hz. Muhammed'in gazalarını anlatan bir cetvel ilave etmiştir⁵⁴¹. Emevî ve Abbâsî dönemlerini de içine alan eseri oğlunun tamamladığı görüşü üzerinde durulur⁵⁴². Ali Bey Fehmi tarafından neşredilmiştir.

- *ed-Devletu'l-İslâmiyye nizâmuhâ ve 'amâlâtuhâ* (Kahire 1990): Abdurrahman Hasan Mahmud ve Faruk Hamid Bedir tarafından *Nihâyetu'l-icâz*'a eklenerek yayımlanan bir eseridir⁵⁴³.

- *Cemâlu'l-Âcurrûmiyye* (Bulak 1863-64): İbn Acurrûm olarak ün yapan Ebû 'Abdillâh en-Nahvî'nin (ö.1323) Arap dili gramerine dair meşhur eserinin manzum şeklidir⁵⁴⁴. İsmail Paşa zamanında açılan yeni okullarda İbn Malik'in *el-Elfiyye*'sinin yerine okutulmak üzere hazırlanmıştır⁵⁴⁵.

- *et-Tuhfetu'l-mektebiyye li-takrîbi'l-lugati'l-'Arabiyye* (Kahire 1869): Arap dili gramerinin öğretilmesi için ilkokullarda okutulmak üzere yazılan eserin taşbaskısı yapılmıştır⁵⁴⁶. Eser Silvestre de Sacy'nin *et-Tuhfetu'l-seniyye*'sinden (Paris 1831) etkilenilerek yazılmıştır.

- *el-Murşidu'l-emîn fî li'l-benât ve'l-benîn* (Kahire 1972-73): Daha önce sözünü ettiğimiz eser, kız çocuklarının eğitimiyle ilgilidir. et-Tahtâvî'nin vefatından

⁵³⁹ Akçay, **a.g.e.**, s. 26.

⁵⁴⁰ er-Râfî, **Asr Muhammed Ali**, s. 464.

⁵⁴¹ en-Neccâr, **a.g.e.**, s. 132.

⁵⁴² et-Tahtâvî, **a.g.e.**, s. 19.

⁵⁴³ Görgün, "Rifâa et-Tahtâvî", **DİA**, C.XXXV, s. 96.

⁵⁴⁴ Yalar, **a.g.e.**, s. 80.

⁵⁴⁵ Görgün, "Rifâa et-Tahtâvî", **DİA**, C.XXXV, s. 96.

⁵⁴⁶ Zeydan, **Teracimu meşahiri's-şark**, s. 25.

bir yıl önce yayımlanmıştır. Yaklaşık 500 sayfa olan eserin ikinci baskısı yazarın vefatının 100. yılı münasebetiyle 1973 senesinde Beyrut'ta yapılmıştır⁵⁴⁷.

- *Târîhu kudemâi'l-Mısriyyîn* (Bulak 1838): Mısırlı eski şahsiyetlerin tarihine dairdir⁵⁴⁸.

et-Tahtâvî'nin ayrıca, *el-Meşâbihu'l-munîre fî tevârîhi'l-kurûni'l-ahîre* (Bulak 1849-1850)⁵⁴⁹, *el-Kavlu's-sedîd fî'l-ictihâd ve't-taklîd* (Kahire 1870-71)⁵⁵⁰ ve *er-Resûlu'l-emîn li'l-benât ve'l-benîn* (Mısır 1875)⁵⁵¹ adlı eserleri de vardır.

Şiirleri:

- *Kasîde vataniyye Mısriyye* (Bulak 1855-56): Eser, kendisini Sudan'dan geri çağıran Hidiv Said Paşa için yazdığı şiirlerden oluşur⁵⁵².

- *Kasîde vataniyye Mısriyye* (Bulak 1864-65): Hidiv İsmail Paşa için yazılmıştır⁵⁵³.

- *el-Kevâkibu'n-neyyire fî leyâlî efrî'l-'Azîz el-mukmire* (Bulak 1872-73): Tevfik Paşa'nın evliliğini tebrik etmek için yazılan şiirleri kapsar⁵⁵⁴. 24 sayfalık küçük bir risaledir⁵⁵⁵.

- *Tahmîsu kasîdeti's-Şihâb Mahmûd* (Kahire 1891-92): Şihab Mahmud'un kasidesinin et-Tahtâvî tarafından tahmisi yapılmıştır. 46 beyit tutarında bir eserdir⁵⁵⁶.

- *Mukaddime vataniyye Mısriyye* (Bulak 1866-67).

- *Tehni'e 'idiyye vataniyye* (Kahire, taşbaskı).

- *Tehni'e vataniyye li'l-vizâreti's-seniyye* (Bulak, Kahire).

- *Manzûme Vataniyye Mısriyye* (Kahire 1855-56).

⁵⁴⁷ et-Tahtâvî, **a.g.e.**, s. 18.

⁵⁴⁸ Yalar, **a.g.e.**, s. 80.

⁵⁴⁹ Görgün, "Rifâa et-Tahtâvî", **DİA**, C.XXXV, s. 96.

⁵⁵⁰ Brugman, **a.g.e.**, s. 25.

⁵⁵¹ et-Tahtâvî, **a.g.e.**, s. 20.

⁵⁵² Görgün, "Rifâa et-Tahtâvî", **DİA**, C.XXXV, s. 96.

⁵⁵³ et-Tahtâvî, **a.g.e.**, s. 19.

⁵⁵⁴ Görgün, "Rifâa et-Tahtâvî", **DİA**, C.XXXV, s. 96.

⁵⁵⁵ et-Tahtâvî, **a.g.e.**, s. 20.

⁵⁵⁶ **A.e.**, s. 19.

- *Manzûme Vataniyye Mısriyye* (Kahire 1855-56).

- *Manzûme Vataniyye Mısriyye* (Kahire 1855-56)⁵⁵⁷.

- *Dîvânu Rifâ'a et-Tahtâvî* (nşr. Tâhâ Vâdî, Kahire 1979, 1984)⁵⁵⁸.

Tercümeleri:

- *Nazmu'l-'ukûd fî kesri'l-ûd* (Paris 1827): Agoub'un *La lyre brisée* adlı kitabının (Brisée kasidesinin)⁵⁵⁹ tercümesidir⁵⁶⁰. Eserin orijinali 38 sayfadır⁵⁶¹.

- *Coğrafiyye sagîre* (Bulak 1830): Mehmet Ali Paşa'nın emriyle ders kitabı olarak Fransızca'dan çevrilmiştir.

- *Fî'l-me'âdini'n-nefîse li-tedbîri me'âyîşî'l-halâ'ik* (Bulak 1832-33): Cyprien Prosper Brard'ın eserinin tercümesidir⁵⁶². Maden ilminden bahseden eser 47 sayfadır⁵⁶³.

- *Kalâ'idu'l-mefâhir fî garîbi 'avâ'idî'l-evâ'il ve'l-evâhir* (Bulak 1833-34): et-Tahtâvî'nin Paris'teyken Arapçaya çevirdiği eser olup kendisi döndükten sonra basılmıştır⁵⁶⁴. İki bölümden oluşan eserin birinci bölümünün *Moeurs et usages des nations* adında bir eserin çevirisi olduğu tahmin edilmektedir. İkinci bölüm Georges Bernard Depping'in *Aperçu historique sur les mœurs et coutumes des nations* adlı eserinin tercümesidir⁵⁶⁵. Bu bölüm tarih ve coğrafya deyimleriyle ilgili ansiklopedik bilgileri içermektedir. Birinci bölüm 112, ikinci bölüm 105 sayfadır⁵⁶⁶. Kitapta et-Tahtâvî çeşitli toplumlardaki mesken türlerini tasvir etmiş, giysi ve ziynet kullanma adetleri, sanat ve edebiyat faaliyetleri, bayram törenleri ile batıl inançlardan bahsetmiştir. Kendi görüşlerini de açıkça anlatmış, bir millette kadına saygı göstermek

⁵⁵⁷ Brugman, **a.g.e.**, s. 24.

⁵⁵⁸ Görgün, "Rifâa et-Tahtâvî", **DİA**, C.XXXV, s. 96.

⁵⁵⁹ Savran, **a.g.e.**, s. 39.

⁵⁶⁰ Görgün, "Rifâa et-Tahtâvî", **DİA**, C.XXXV, s. 96.

⁵⁶¹ et-Tahtâvî, **a.g.e.**, s. 21.

⁵⁶² Görgün, "Rifâa et-Tahtâvî", **DİA**, C.XXXV, s. 96.

⁵⁶³ et-Tahtâvî, **a.g.e.**, s. 21.

⁵⁶⁴ er-Râfî, **Asr Muhammed Ali**, s. 462.

⁵⁶⁵ Görgün, "Rifâa et-Tahtâvî", **DİA**, C.XXXV, s. 96.

⁵⁶⁶ et-Tahtâvî, **a.g.e.**, s. 21.

gerektiğini, hürriyet ve haklarını vermemenin barbarlık işareti olduğunu söylemiştir⁵⁶⁷.

- *et-Ta'ribâtu's-şâfiye li-murîdi'l-cogrâfiyye* (Bulak 1834-35, 1838)⁵⁶⁸ : Danimarkalı yazar Conrad Malte-Brun'a ait bir coğrafya kitabının çevirisidir. 303 sayfadır⁵⁶⁹. Mısır'daki okullarda coğrafya eğitimi için okutulmak üzere Fransızcadan Arapçaya çevrilmiştir⁵⁷⁰.

- *el-Cogrâfiyyetu'l-'umûmiyye* (Bulak 1834): Conrad Malte-Brun'un *Geographie complete universelle* adlı eserinin ilk cildinin çevirisidir⁵⁷¹. Dört ciltten oluşan eserin sadece birinci ve üçüncü ciltlerini çeviren et-Tahtâvî, birinci cildi, veba salgını nedeniyle Kahire'den Tahta'ya gittiğinde, altmış günde çevirmiş, Kahire'ye döndüğünde Mehmet Ali Paşa'ya sunmuş ve kolağası rütbesiyle ödüllendirilmiş, ileriki yıllarda üçüncü cildi çevirdiğinde ise kendisine albay rütbesi verilmiştir⁵⁷².

- *Bidâyetu'l-kudemâ' ve hidâyetu'l-hukemâ'* (Bulak 1838): İsrailoğulları, Suriyeliler, Süryaniler, İranlılar, Hintliler, Yunanlılar ve Arap kabilelerinden bahseden bir eserdir. Eski Doğu tarihi ve milletlerin kültürleriyle ilgili olan eser 271 sayfadır⁵⁷³.

- *el-Mantik* (Bulak 1838-39): Dumarsais'in *La logique* adlı eserinin çevirisidir.

- *Mebâdi'u'l-hendese* (Kahire 1842-43, Bulak 1874): Andrien-Marie Legendre'nin *Éléments de géometrie* adlı eserinin çevirisidir.

- *el-Kânûnu'l-medenî el-ifrencî* (I-II, Bulak 1866-67): et-Tahtâvî ile öğrencisi Abdullah es-Seyyid tarafından yapılan Fransız Medeni Kanunu'nun çevirisidir⁵⁷⁴. Fransızca "Code Civil" (Kânûn Nabulyûn) olarak da bilinen eser, et-Tahtâvî'nin ilim, fıkıh, hukuk ve tercüme alanlarında ne kadar yüksek seviyede eserler verdiğinin göstergesi olan hacimli bir çalışmadır⁵⁷⁵.

⁵⁶⁷ Akçay, **a.g.e.**, s. 23.

⁵⁶⁸ Brugman, **a.g.e.**, s. 25.

⁵⁶⁹ Yalar, **a.g.e.**, s. 81.

⁵⁷⁰ Zeydan, **Teracimu meşahiri's-şark**, s. 25.

⁵⁷¹ Görgün, "Rifâa et-Tahtâvî", **DİA**, C.XXXV, s. 96.

⁵⁷² Akçay, **a.g.e.**, s. 24.

⁵⁷³ et-Tahtâvî, **a.g.e.**, s. 22.

⁵⁷⁴ Görgün, "Rifâa et-Tahtâvî", **DİA**, C.XXXV, s. 96.

⁵⁷⁵ er-Râfî, **Asr Muhammed Ali**, s. 463.

- *Kânûnu't-ticâre* (Bulak 1868-69): “Code de la Commerce” yani Fransız Ticaret Kanunu’nun tercümesi olan eseri et-Tahtâvî tek başına çevirmiştir⁵⁷⁶.

- *Mevâki’u’l-eflâk fî vekâ’i’i (ahbâri) Telîmâk* (Beyrut 1867): Daha önce öneminden bahsettiğimiz, Fransızca aslı papaz Fénélon tarafından yazılmış olan *Les Aventures de Télémaque* adlı eserin et-Tahtâvî tarafından yapılan çevirisi, Arap edebiyatında Fransızcadan Arapçaya tercüme edilmiş ilk roman olarak kabul edilmesi ve genelde edebiyatın temel ilkeleriyle dolu olmasından dolayı konumuz açısından da önemlidir. 792 sayfadır⁵⁷⁷. Eser 1859’da tamamlanmış olmasına rağmen 1867’de Beyrut’da basılmasından sonra ortaya çıkmıştır⁵⁷⁸.

- *Atlasu’l-cogrâfi*: Mehmet Ali Paşa’nın emriyle 15 Nisan 1834’te basıldı⁵⁷⁹.

et-Tahtâvî’nin bu eserlere ek olarak *Kitâbu Kudemâ’i’l-felâsife* (Bulak 1836-37, Kahire 1840)⁵⁸⁰ ve *Risâletu’l-me’âdin* (Bulak 1867)⁵⁸¹ adlı tercümeleri de bulunmaktadır.

et-Tahtâvî’nin eserleri ayrıca *el-A’mâlu’l-kâmile li-Rifâ’a Râfi’ et-Tahtâvî* ismiyle Muhammed Amâre tarafından yayımlanmıştır (I-V, Beyrut 1973-1981)⁵⁸².

Ayrıca et-Tahtâvî’nin editörlük yaptığı *Ravdatu’l-Medâris* adlı dergide edebiyat ve tarih hususlarında kıymetli araştırmaları bulunmaktaydı⁵⁸³.

et-Tahtâvî’nin öğrencisi Salih Mecdi Bey *Hilyetu’z-Zaman* adlı risalesinde et-Tahtâvî’nin basılmamış ve hakkında bilgi bulunmayan diğer eserlerinden bahseder. Bu eserler şunlardır; *Risâle fî’t-tıbb*, *Muhtasar Me’âhidi’t-tansîs*, *Mecmû’u’l-mezâhibi’l-erbi’a*, *Şerhu lâmiyetu’l-‘Arab* ve *Tercemetu Montesquieu* (Montesquieu)⁵⁸⁴.

⁵⁷⁶ Akçay, **a.g.e.**, s. 26.

⁵⁷⁷ Yalar, **a.g.e.**, s. 80.

⁵⁷⁸ Cachia, **a.g.e.**, s. 106.

⁵⁷⁹ et-Tahtâvî, **a.g.e.**, s. 22.

⁵⁸⁰ Brugman, **a.g.e.**, s. 24.

⁵⁸¹ Savran, **a.g.e.**, s. 39.

⁵⁸² Görgün, “Rifâa et-Tahtâvî”, **DİA**, C.XXXV, s. 96.

⁵⁸³ er-Râfiî, **Asr Muhammed Ali**, s. 463.

⁵⁸⁴ **A.e.**, s. 464.

3.14. Ebû'l-Vefâ Nasru'l-Hûrînî (ö. 1874)

Nasr (Ebû'l-Vefâ) İbnu's-Şeyh el-Hûrînî, Mısırlı edip, dilci ve⁵⁸⁵ müfessirdir. Ezher'den mezun oldu⁵⁸⁶. el- Hûrînî, Ziraat Okulunun tek musahhihiydi. 1843-44 senesi sonlarında yine musahhih olarak Diller Okuluna bağlı olan Tercüme Kalemine geçti. 1844 senesinde ise Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın bizzat kendisi onu Fransa'ya gönderilen öğrenci heyetinin başına lider olarak seçti⁵⁸⁷. Fransa'da bir müddet kalan el-Hûrînî burada Fransızca öğrendi ve daha sonra Kahire'ye döndü⁵⁸⁸. Fransa'ya eğitim için gitmemiş fakat burada Fransızca'yı öğrenmiş olup iyi derecede Fransızca okuyup yazabilmekteydi. Döndükten sonra Ezher'de ders vermekle iştigal etti. Daha sonra Bulak Matbaasına musahhih olarak tayin edildi. Burada birçok dil kitabının basılmasından sorumluydu. Bu eserlerin üzerlerinde ona ait değerli notlar ve yorumlar bulunmaktadır. Bunlar arasında özellikle Fîrûzabâdî'nin *el-Kâmûs*'u, Cevherî'nin *es-Sihâh*'ı, Suyûtî'nin *el-Muzhir*'i ve daha birçok eser sayılabilir. el-Hûrînî 1874 yılındaki vefatına kadar faaliyetlerini sürdürmüştür⁵⁸⁹.

Eserleri:

el- Hûrînî birçok ilim, tarih ve dil kitabını tashih etmiş ve kitaplar yazmıştır.

Basılmış olan eserleri şunlardır:

- *el-Matâli 'u'n-nasriyye li'l-metâbi 'i'l-Mısriyye*: Yazım usulleri hususundadır⁵⁹⁰. Mısır'da birkaç kez basılmıştır⁵⁹¹.

- *Şerhu dîbâceti'l-kâmûs: Fevâidu şerîfe fî ma 'rifeti istilâhâti'l-kâmûs* adlı eserle birlikte basılmıştır. Fîrûzabâdî'nin *el-Kâmûs* adlı eserinin giriş bölümüyle ilgilidir⁵⁹².

- *Muhtasaru ravdi'r-riyâheyn fî menâkibi's-sâlihîn li'l-Yâfi 'i* ⁵⁹³.

⁵⁸⁵ ez-Zirikli, **a.g.e.**, C.VIII, s. 29.

⁵⁸⁶ Kehhâle, **a.g.e.**, C.IV, s. 25.

⁵⁸⁷ Şeyyal, *Târîhu't-Terceme ve Hareketu's-Sekafe*, s. 181-182.

⁵⁸⁸ Kehhâle, **a.g.e.**, C.IV, s. 25.

⁵⁸⁹ Şeyyal, *Târîhu't-Terceme ve Hareketu's-Sekafe*, s. 182.

⁵⁹⁰ ez-Zirikli, **a.g.e.**, C.VIII, s. 29.

⁵⁹¹ Zeydan, *Târîhu Âdâbi'l-lugati'l-'arabiyye*, C.IV, s. 235.

⁵⁹² ez-Zirikli, **a.g.e.**, C.VIII, s. 29.

⁵⁹³ Kehhâle, **a.g.e.**, C.IV, s. 25.

el- Hûrînî'nin yazma halindeki eserleri ise şunlardır: *Tefsîru sûreti'l-Mulk*⁵⁹⁴, *Tesliyetu'l-musâb inde firâki'l-ahbâb* (Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye'de bulunmaktadır.)⁵⁹⁵, *et-Tevassul li-halli meşâkili't-tevessul*, *Şerhu't-tavassul* (kendi el yazısıyla, Rabat Kütüphanesi, 434 Kittânî), *el-Mu'telif ve'l-muhtelif*, *Risâle fî esmâi ruvâti'l-hadîs*, *Serhu'l-'ayneyn fî şerhi 'aneyn* (dil ve edebiyat üzerine), *Hâşiye 'alâ besmeleti'l-ahrâz fî envâ'i'l-mecâz* (belagat üzerine), *Takyîdât 'alâ risâleti'l-Yûsî fî'l-mecâz* (belagat üzerine), *Tahrîrâtü'l-nasriyye 'alâ şerhi'r-risâleti'z-Zeydûniyye* (İbn Zeydûn'un risalesine İbn Nubâte'nin şerhi üzerine yorumlardır) ⁵⁹⁶.

3.15. Abdullah Ebû's-Su'ûd (1828-1878)

Abdullah Ebû's-Su'ûd b. eş-Şeyh Abdullah⁵⁹⁷ o vakit Mısır'ın meşhur ediplerindendi⁵⁹⁸ve ayrıca modern Mısır tarihinde zuhur eden ilk siyasi gazeteciydi⁵⁹⁹. 1828 yılında Gize yakınlardaki Dahşur'da doğdu⁶⁰⁰. Babası kadıydı fakat daha sonra Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın kurmuş olduğu okullardan birisi olan Bedreşîn Okuluna (Mektebu'l-Bedreşîn) idareci olarak seçildi ve Ebû's-Su'ûd Efendi'yi bu okula verdi⁶⁰¹. Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Kahire'de kurmuş olduğu okullarda eğitim gören Ebû's-Su'ûd Efendi akranları arasında yükseldi⁶⁰². Daha sonra 1839 senesinde, Rifâa et-Tahtâvî'nin yardımıyla Diller Okuluna iştirak etti⁶⁰³. Burada da akranları arasında yükselerek, özellikle Arap dili hususunda başarı gösterdi. Hocası Hasaneyn el-Gamrâvî'nin ardından bir okula Arapça hocası olarak seçildi ve kendisine teğmen rütbesi verildi. Kısa bir müddet sonra da üsteğmen rütbesine yükselerek Mühendishane Okuluna geçti. Öğretmenlerin çevirdiği matematik kitaplarının tercümelerinin düzeltilmesine iştirak etti⁶⁰⁴. Sonra Ezher'e katıldı ve dil, matematik ve fıkıh gibi ilimlerde ilerledi. Fransızca ve İtalyancaya vakıf oldu⁶⁰⁵. Bu yıllarda sadece dil eğitimi

⁵⁹⁴ ez-Zirikli, *a.g.e.*, C.VIII, s. 29.

⁵⁹⁵ Zeydan, *Târîhu Âdâbi'l-lugati'l-'arabiyye*, C.IV, s. 235.

⁵⁹⁶ ez-Zirikli, *a.g.e.*, C.VIII, s. 29.

⁵⁹⁷ Zeydan, *Târîhu Âdâbi'l-lugati'l-'arabiyye*, C.IV, s. 247.

⁵⁹⁸ Şeyho, *a.g.e.*, C.II, s. 18.

⁵⁹⁹ Tacir, *a.g.e.*, s. 101.

⁶⁰⁰ Tarrâzî, *a.g.e.*, C.I, s. 130.

⁶⁰¹ Şeyyal, *Târîhu't-Terceme ve Hareketu's-Sekafe*, s. 153-154.

⁶⁰² Tarrâzî, *a.g.e.*, C.I, s. 130.

⁶⁰³ Zeydan, *Târîhu Âdâbi'l-lugati'l-'arabiyye*, C.IV, s. 247.

⁶⁰⁴ Şeyyal, *Târîhu't-Terceme ve Hareketu's-Sekafe*, s. 154.

⁶⁰⁵ Zeydan, *Târîhu Âdâbi'l-lugati'l-'arabiyye*, C.IV, s. 247.

almakla yetinmedi, Ezher'de fıkıh derslerine de katıldı. Hocaları arasında, Halil er-Reşîdî, Ahmed el-Mersafî, el-Mansûrî ve et-Temîmî el-Magribî vardı. 1843-44 senesinde Rifâa et-Tahtâvî yönetimindeki Diller Okuluna bağlı olan Tercüme Kalemî yeniden organize edildiğinde, başkanı Kânî Bey'di. Bu dönemde Ebû's-Su'ûd Efendi sadece *Nuzumu'l-lâlî'i fî's-sulûki fî men hakeme Fransa mine'l-mulûk* adlı eserinin tercümesiyle meşgul oldu. Abbas Paşa döneminde ise Ebû's-Su'ûd Efendi sıradan bir memur olarak köşesine çekildi. Hiçbir çabası ve faaliyeti olmadı çünkü Abbas Paşa ile aralarında hoşnutsuzluk olan Rifâa et-Tahtâvî'nin öğrencisiydi. Said Paşa yönetime geldiğinde, Ebû's-Su'ûd Efendi hayata ve faaliyetlerine geri döndü⁶⁰⁶. Said Paşa 1854 yılında vali olduğunda, Ebû's-Su'ûd Efendi Maliye Arzuhal Kalemî sorumlusu görevine getirildi⁶⁰⁷. Valinin ve maiyetindekilerin kâtibi olarak Sudan'a seyahat etti. Döndükten sonra dış işlerinin Tercüme Kaleminde görevlendirildi. İsmail Paşa döneminin başlarında, hocası Rifâa et-Tahtâvî'nin yönetimi altında, meslektaş Salih Mecdi Bey ile tekrar birlikte çalışmak üzere, Dîvânu'l-medâris'e bağlı olan Tercüme Kalemine döndü. Bu dönemde Ebû's-Su'ûd Efendi'nin tercüme ve telif faaliyetleri en başarılı haline ulaştı ve çoğunluğu tarih alanında olan yedi kitap çevirdi. Tarih onun uzmanlık alanı olan bir ilimdi. Tercümelerinin bir kısmı ise ziraat, kimya, hukuk ve coğrafya alanındaydı. Yine bu dönemde cesur bir adım atarak *Vâdî'n-Nil* adındaki Mısır'ın ilk millî halk gazetesini kurdu⁶⁰⁸. Mısır'da gayri resmi olarak Arapça siyasi bir gazete kuran ilk kişiydi⁶⁰⁹. Bir müddet bu gazetenin editörlüğünü yaptı ve zamanının edipleri ile mektuplaştı. Bazı Batı eserlerini Arapçaya çevirdi⁶¹⁰. İsmail Paşa döneminde bu gazetenin, milliyetçilik hareketinde büyük ve önemli bir rolü vardı. Ebû's-Su'ûd Efendi bu dönemde ortaya çıkan *Ravdatu'l-Medâris* adlı ilk Mısır dergisinin editörlüğüne iştirak etti. Daha sonra hocası Rifâ'a et-Tahtâvî'nin ardından⁶¹¹, İsmail Paşa döneminde Dîvânu'l-medâris'in Tercüme Kalemînin başkanlığına getirildi ve Daru'l-Ulûm Okulu'nda tarih dersi verdi. Sonra İstinaf Meclisi üyeleri arasına atandı ve 1878'deki vefatına kadar bu görevde kaldı⁶¹².

⁶⁰⁶ Seyyal, *Târîhu't-Terceme ve Hareketu's-Sekafe*, s. 154.

⁶⁰⁷ Zeydan, *Târîhu Âdâbi'l-lugati'l-'arabiyye*, C.IV, s. 247.

⁶⁰⁸ Seyyal, *Târîhu't-Terceme ve Hareketu's-Sekafe*, s. 154.

⁶⁰⁹ Zeydan, *Târîhu Âdâbi'l-lugati'l-'arabiyye*, C.IV, s. 247.

⁶¹⁰ Merdem Bek, *a.g.e.*, s. 232.

⁶¹¹ Seyyal, *Târîhu't-Terceme ve Hareketu's-Sekafe*, s. 154.

⁶¹² Zeydan, *Târîhu Âdâbi'l-lugati'l-'arabiyye*, C.IV, s. 247.

Ebû's-Su'ûd Efendi hükümetin işlerinde idareci olarak görev yaparken, boş vakitlerinde de şiir ve nesir telifi ile meşgul olmuş usta bir şairdi. Kahire'de basılmış olan divanında methiye, mersiye ve ayrılık şiirleri gibi pek çok örnekler vardır. Yeni doğan nazım türleri olan mevâliyyâ ve muvaşşaha gibi edebi türlerde temayüz etmiştir. Divanı içerisinde, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın hayatının bulunduğu bir recez şiiri vardır. Bu şiiri çok açık mana ve delillerle yazmış olup, şiir on bin beyite ulaşmaktadır. Ebû's-Su'ûd Efendi'nin bunun gibi uzmanlaştığı çeşitli alanlar vardır ve asrının önde gelen şahsiyetleri arasında yer alır⁶¹³.

Eserleri:

Ebû's-Su'ûd Efendi'nin tercümelerinden en önemlileri şunlardır:

- *Nuzumu'l-lâli'i fi's-sulûki fi men hakeme Fransa mine'l-mulûk* (Mısır 1841-42): Zeylinde, hicri tarihi miladi tarihle karşılaştırmak için, Hicret'in başından 1882-83 (h.1300) senesine kadar olmak üzere bir zaman cetveli bulunur⁶¹⁴. Ebû's-Su'ûd Efendi bu eseri Fransızcadan çevirmiştir⁶¹⁵. Eserin ilk üçte ikisi, Fransızcadan çevrilmiş bir kitaptandır ve Merovenj Hanedanı Devleti'nin Fransız krallarının tarihinden, Kral Louis-Philippe'in devrine kadar olan kısmı konu alır. Son üçte birinde ise, Halife Ebu Bekir es-Sıddık döneminden itibaren, Sultan Abdülmecit dönemine kadar Mısır hükümdarları ve valilerinin tarihini yazmıştır⁶¹⁶.

- *Kunnâsetu ehli'l-'asr fi hulâsati târihi Mısır (el-kadîm)* (1854-55): Orijinali Mariette Paşa'nın⁶¹⁷ Fransızca telifidir. Ebû's-Su'ûd Efendi eseri Eğitim Bakanlığının emriyle Arapçaya çevirmiştir⁶¹⁸. Kadim Mısırlıların tarihi olarak bilinir. Bir mühür vasıtasıyla iki zeyl ilave etmiştir. Bunlardan birincisi içinde geçen tarihi meselelerin, ikincisi ise içinde zikredilen Batılıların faaliyetlerinin fihristidir.

⁶¹³ Şeyho, **a.g.e.**, C.II, s. 18.

⁶¹⁴ Zeydan, **Târîhu Âdâbi'l-lugati'l-'arabiyye**, C.IV, s. 247.

⁶¹⁵ Tacir, **a.g.e.**, s. 101.

⁶¹⁶ Şeyyal, **Târîhu't-Terceme ve Hareketu's-Sekafe**, s. 154.

⁶¹⁷ Auguste-Ferdinand-François Mariette (1821-1881), Mısır genelinde büyük kazıları yürüten Fransız arkeolog. Mısır tarihinin erken dönemlerini daha çok açığa çıkarmıştır. Bkz.: The Editors of Encyclopedia Britannica, "Auguste Mariette", **Encyclopædia Britannica**, May 23, 2018, (Çevrimiçi) <https://www.britannica.com/biography/Auguste-Mariette>, 7.08.2018.

⁶¹⁸ Zeydan, **Târîhu Âdâbi'l-lugati'l-'arabiyye**, C.IV, s. 247.

- *Tercemetu'l-kânûni'l-medenî min'el-kûd el-Faransî* (1866-67): Code Napoléon (Napolyon'un Kanunu) olarak bilinen Napolyon kanunlarının tercümesidir. Rifâa et-Tahtâvî ile birlikte çalışmıştır⁶¹⁹.

- *Kânûnu'l-muhâkemât ve'l-muhâsemât fî'l-mu'âmelâti'l-ehliyyeti'l-mu'tâde*⁶²⁰ (Mısır 1866-67): Fransızca ve İtalyancadan çevirmiştir. İki cilttir⁶²¹. Napolyon'un Kanunu (Code Napoléon) olarak bilinen Fransız kanunlarından Arapçaya çevrilmiştir. Hasan Efendi Fehmi ile birlikte çalışmıştır.

- *ed-Dersu'l-muhtasari'l-mufîd fî ilmi'l-cugrafiyyeti'l-cedîd* (1869-70): Fransız yazar ve coğrafyacı Richard Eugène Cortambert'in eseridir.

- *Furcetu'l-muteferric 'ale'l-antîkati hâneti'l-hidîviyyeti'l-kâine bi-Bulak Misri'l-mahmiyye* (1869-70): Mısır Bilim Müzesi hazinesinde yer alan Eski Mısır eserlerinin güzide parçalarının niteliklerine dair bir şerhtir⁶²².

- *ed-Dersu't-tâm fî't-târîhi'l-'âm* (Mısır 1872-73)⁶²³: Tercümesine başlamış olduğu tafsilatlı genel tarih konulu eserdir. Bu eserin bir kısmı basılmıştır⁶²⁴.

- *Terkiyyetu'l-cem'iyye bi'l-kîmyâi'z-zirâ'iyye ev tedefuku'l-cemâ'a li-tatbîki'l-kîmyâi 'ale'z-zirâ'a* (1873-74): Fransız Felix Malaguti'nin eseridir.

- *Fevâidu cugrâfiyye ve târihiyye 'ani'd-diyâri'l-Misriyye* (1879): Fransız Bernard'ın telifidir⁶²⁵.

- *Minhetu ehli'l-'asr bi-muntekâ târîh Mısır*: Bu eserinde Cebertî'nin Mısır tarihindeki hadiselerin bir özetini derlemiştir⁶²⁶.

- *Dîvânü's-Şî'r* (Şiir Divanı) (Mısır): Ebû's-Su'ûd Efendi'nin, içerisinde pek çok yeni doğan nazım türleri olan mevâliyyâ ve muvaşşaha türünden manzumeler barındıran şiir divanıdır.

⁶¹⁹ Tacir, **a.g.e.**, s. 101.

⁶²⁰ Tacir, **a.g.e.**, s. 101.

⁶²¹ Zeydan, *Târîhu Âdâbi'l-lugati'l-'arabiyye*, C.IV, s. 247.

⁶²² Tacir, **a.g.e.**, s. 101.

⁶²³ Zeydan, *Târîhu Âdâbi'l-lugati'l-'arabiyye*, C.IV, s. 247.

⁶²⁴ Tacir, **a.g.e.**, s. 101.

⁶²⁵ **A.e.**, s. 102.

⁶²⁶ Şeyho, **a.g.e.**, C.II, s. 18.

- *Urcûze fî sîreti Muhammed Ali* (yaklaşık bin beyit.)⁶²⁷.

Ebû's-Su'ûd Efendi'nin ulaşabildiğimiz bir şiiri olmadığından örnek verilemedi.

3.16. Mahmud Safvet es-Sâatî (1825-1880)

Mahmud Safvet b. Mustafa Agâ ez-Zîlelî (Anadolu'da bir belde)⁶²⁸ aslen Mısırlı olup, şair, edip ve nesir yazarıdır⁶²⁹. "es-Sâ'atî" olarak isimlendirilmesi, babasının mesleğine nispetledir. Babası saatçilik zanaatı ve tamiri ile uğraşır⁶³⁰. Kendisi de bu konuda hünerli olup bu işle sadece hobi olarak ilgilenmiştir⁶³¹. es-Sâatî Kahire'de doğdu ve on iki yaşına kadar burada yetişti. Daha sonra babasıyla beraber İskenderiye'ye gitti⁶³². Burada sekiz yıl ikamet etti (1837-1845)⁶³³. Yirmi yaşına kadar İskenderiye'de kalan es-Sâatî⁶³⁴, Ali Ebû Nasr, Ali el-Leysî, Muhammed Şihâb, Abdullah Fikrî ve diğerleri gibi Ezher'e girmedi⁶³⁵. Arkadaşları gibi Ezher'de eğitim almayan es-Sâatî, nahiv dersi de görmedi⁶³⁶. Mütenebbî'nin divanını ve birçok eski şairin şiirlerini ezberledi. Böylelikle dili düzeldi ve edebiyat hazinesini genişletti. Mütenebbî'nin tesiri şiirlerinde açıkça görülmektedir. Kendisi ve nahivciler arasında uzun tartışmalar olmuştur. es-Sâatî, Hasan Kuveydir'in öğrencisidir. Onun meclisinde bulunmuş ve ondan edebiyat öğrenmiştir. Hasan Kuveydir daha önce de bilgisini verdiğimiz üzere, zengin ve cömert bir kişiydi. O vakit es-Sâatî yirmi yaşındaydı. ed-Desûkî'nin de belirttiği üzere, bu yaşına kadar es-Sâatî'nin kültür ve eğitimi hakkında tüm bilinen bu kadardır. Hocası Hasan Kuveydir'e mersiye de yazmıştır⁶³⁷.

es-Sâatî, yirmi yaşına geldiğinde hac farızasını yerine getirmek üzere Hicaz'a gitti. Burada Mekke emiri Muhammed b. Avn ile bağlantı kurdu. Emir onu hüsnükab ul

⁶²⁷ Zeydan, *Târîhu Âdâbi'l-lugati'l-'arabiyye*, C.IV, s. 247.

⁶²⁸ Cundî, *a.g.e.*, C.II, s. 431.

⁶²⁹ Fuad Salih es-Seyyid, *a.g.e.*, s. 855.

⁶³⁰ Vâdî, *eş-Şi'r ve's-şu'arâu'l-mechûlûn*, s. 298.

⁶³¹ Muhammed Ali Hudû, *Mevsûatu beyti'l-hikme li-a'lâmi'l-Arab fi'l-karneyni't-tâsi' aşer ve'l-işrîn*, Haz. Hamid Cemili, Hamid Mecid Hudû, Halid Habib er-Râvî, Tarık Nafi el-Hamdani, Abdussettar İzzeddin er-Râvî, Abdullah Ahmed el-Cubûri, İmad Abdusselam Rauf, Bağdat, Beytu'l-Hikme, 2000, C.I, s. 536.

⁶³² Merdem Bek, *a.g.e.*, s. 60.

⁶³³ Hudû, *a.g.e.*, s. 536.

⁶³⁴ Vâdî, *eş-Şi'r ve's-şu'arâu'l-mechûlûn*, s. 298.

⁶³⁵ ed-Desûkî, *a.g.e.*, C.I, s. 133.

⁶³⁶ Hudû, *a.g.e.*, s. 536.

⁶³⁷ ed-Desûkî, *a.g.e.*, C.I, s. 133.

ile karşıladı ve cömertçe kendi evinde ağırladı. es-Sâati, Emirle arkadaş oldu ve ona refakat etti. Emir'in Necid ve Yemen'deki savaşlarına onunla birlikte gitti⁶³⁸. Beş sene kadar Emire eşlik etmeyi sürdüren es-Sâati, onun zaferlerini kaydetti ve onu çokça methetti⁶³⁹. Şiirlerinde de onun hadiselerini tasvir etti ve övdü. es-Sâati ve Hicaz edipleri arasında çekişmeler ve rekabet meydana geldi.

1850 yılında Mekke Emiri Muhammed b. Avn görevinden azledildiğinde, es-Sâati ile birlikte Mısır'a göç etti. Daha sonra da yine onunla birlikte İstanbul'a gitti. Burada da es-Sâati ve Şeyh Zeynel Abidin el-Mekkî arasında edebi rekabet ve çekişme vuku buldu⁶⁴⁰. es-Sâati kısa bir süre İstanbul'da kaldıktan sonra Emiri bırakarak Mısır'a döndü⁶⁴¹. 1851 senesinde Kahire'ye dönen es-Sâati, bir müddet Dîvânü'l-maiyyeti'l-kethudaiyye'de (Kethüda Dîvânı) görevlendirildi. Daha sonra Mısır Valisi Said Paşa'nın maiyetine atandı. Sonra da Meclisu'l-ahkâmi'l-Mısriyye'de yazı işlerindeki görevine geçti⁶⁴². Bu kurum yüksek istinaf heyeti mesabesindeydi ve Said Paşa zamanında bu kuruma İsmail Paşa başkanlık etmekteydi⁶⁴³. Bu görevinden sonra Dîvânü beyti'l-mâl'de vazife aldı. Vefatına kadar da Meclisu ahkâmi'l-Cîze ve'l-Kulyûbiyye üyesi olarak görev yaptı⁶⁴⁴. Said Paşa, İsmail Paşa ve Tevfik Paşa gibi Mısır hükümdarlarını methetmiştir. 1880'de Arap devrimi vuku bulmadan önce vefat etmiştir⁶⁴⁵.

es-Sâati şöhretli, kıvrak zekalı, çabuk idrak eden, nüktedan, saygıdeğer ve heybetli bir kişiydi. Onun azameti ve büyüklüğüyle ona saflar açılırdı. Arkadaşları ve dostları arasındaki emirler ile büyükler onunla yarışır, rekabete girerlerdi⁶⁴⁶.

es-Sâati bazı zamanlar, tüm nahda şiir hareketinin müjdecisi ve öncüsü sayılmıştır. Bu durum, bazıları tarafından geleneksel söyleyiş ve ifadeler arasında fark edilir bireyselliği ve orijinalliğinden dolayı düşünülmüştür. Akranları olan diğer şairler gibi Ezher'de eğitim görmemiş, Mekke Emirinin yanında hükümdar şairi olduğu bir

⁶³⁸ Merdem Bek, **a.g.e.**, s. 60.

⁶³⁹ ed-Desûki, **a.g.e.**, C.I, s. 134.

⁶⁴⁰ Merdem Bek, **a.g.e.**, s. 60.

⁶⁴¹ ed-Desûki, **a.g.e.**, C.I, s. 134.

⁶⁴² Merdem Bek, **a.g.e.**, s. 60.

⁶⁴³ ed-Desûki, **a.g.e.**, C.I, s. 144.

⁶⁴⁴ Merdem Bek, **a.g.e.**, s. 61.

⁶⁴⁵ ed-Desûki, **a.g.e.**, C.I, s. 144.

⁶⁴⁶ Merdem Bek, **a.g.e.**, s. 61.

dönem geçirmiş, İstanbul'da kalmış ve daha sonra da yerleşmek üzere Kahire'ye dönmüştür. Bu durum onun ileriye bakan bir şair olmasına yardımcı olmamıştır. Mütenebbî'den etkilendiği söylenmektedir ve aynı onun gibi şiire karşı ticari bir bakış açısı vardır. Onun dizelerinde bir Kahirelinin ince zekâsı ve nüktesi görülebilir⁶⁴⁷. es-Sâati özellikle Hz. Peygamber'i methettiği 142 beyitlik şiiriyle ünlenmiştir. Bu şiirinde, bu biçim için, aynı kelime veya hemen hemen aynı kökten teknik terim her satırda farklı söyleyiş biçimiyle kullanılmıştır. Bu başarı tamamıyla, "bedî'yyât"'ın sık sık kullanıldığı klasik sonrası dönemle uyum içerisinde. Brugman'ın belirttiği üzere, es-Sâati'nin başka bir şiirindeki dizelerden yola çıkılarak, onun kendi geleneksel şiir dönemine karşı bir duruş sergilemek istediği sonucuna varılabilir. O kendisini natürel bir şair olarak (şâiru't-tabî'a) tanımlar fakat çalışmalarında hâkim ton ve tarz onun çağdaşlarından çok da farklı olmadığını gösterir. Hatta kendisini natürel bir şair olarak tanımladığı şiirinde dahi kendisini kökteşleme (paronomasia)⁶⁴⁸ oyunundan alamadığı görülür⁶⁴⁹.

es-Sâati şiirlerinde Mütenebbî'den etkilenmiştir fakat bedî ve mecazi (retorik) güzellikleri ondan bağımsız olarak kullanabilmiştir. Önsözü (dibacesi) ile zayıf ve silik olmaktan kurtarabilmiştir. Özellikle dostluk ve kardeşlikle ilgili kasidelerinde taklitten kaçınabilmiş değildir fakat suretler çizmesi, yeni manalar kullanmasıyla bağımsız olabilmıştır. Özgün bir mizaha sahiptir ve bu onun neşeli bir ruha, iyi bir sezgiye ve saf bir nükteye sahip olduğunu gösterir. Heybetli ve saygın bir görünüme sahiptir. Hidiv Said, Hidiv Tevfik ve Hidiv İsmail Paşalar onu sevmişler, es-Sâati de onları çokça methetmiş ve onların nezdinde yüksek bir mevki kazanmıştır. ed-Desûkî de onu, yetenekleriyle kişiliğini açık bir şekilde ifade edebilen bir yazar olarak tanımlamıştır⁶⁵⁰. Onun şiirinde, şiirsel tarihler çokça yer alır. Başarılı olduğu hususlar ise, kınama, sitem ve latife olmak üzere, lafzi sanatlarda aşırıya kaçması ve

⁶⁴⁷ Haywood, **a.g.e.**, s. 82.

⁶⁴⁸ Kökteşleme (Paronomasia): Kökteşlik, kökteş kelime kullanma. Anlatımı kolaylaştırmak için, aynı kökten gelen fakat aynı yapı ve aynı görevde olan sözcüklerin yan yana kullanılması: Soru sormak, uyku uyumak, yemek yemek, dikiş dikmek, çizgi çizmek, iş işlemek, ütü ütölemek, gidersen git, gelebilirsen gel, yapacağımı yaptı vb. Bkz.: "Kökteşleme", **Türk Dil Kurumu**, (Çevrimiçi), http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&view=bts&kategori1=veritbn&kelimesec=206724, 15.08.2018.

⁶⁴⁹ Brugman, **a.g.e.**, s. 8.

⁶⁵⁰ Hudû, **a.g.e.**, s. 536.

bedî (mecazî, retorik) güzellikleri kullanmasıdır. Fasîh bir dîle sahiptir⁶⁵¹. Şiirleri mana ve kuruluş bakımından dâhiyanedir⁶⁵².

es-Sâati'nin divanında yer alan, Mısır Hidivi Tevfik Paşa'yı övdüğü kasidesinden bir örnek şu şekildedir⁶⁵³:

بذي الحزم ترقى للمعالي العزائم	فتسمو إليها الرقى والعزائم
وما ساد إلا جهبذ شاد سؤداً	سما شاخاً والمكرات دعائم
ترفع دست الملك عن كل باذخ	من الناس طراً واعتلته الكرام
يقولون إنَّ المجد جاء ومنعة	فقلت لهذا أحرزته الأكرام

Basiretiyle azimetli onurlara yükseldi

Bu nitelikleri terfi ve azimetlerle yücelttiler

Bilgi ve tecrübesiyle yönetmekle kalmadı, bir hakimiyet inşa etti

Göge doğru yükseldi ve asil davranışlar dayanağıydı

Hükümdarlık tahtı her yücenin tepesinden baktı

İnsanların hepsi ve cömertlikleri onuyüceltti

Diyorlar ki asalet bir makam ve mukavemettir

Dedim ki, bu sebepten yüce kimseler onu korudular

Eserleri:

- *Dîvânu's-Sâ'atî* (1912): es-Sâati'nin şiir divanıdır⁶⁵⁴. Konulara göre tertip edilmiştir⁶⁵⁵. 1860 yılına aittir. Mekke Emiri ve onun neslini övmüştür.

Ayrıca *Muzdevicât ve Muhtasar Dîvâni's-Sâ'atî* adlı eserleri de vardır. İkincisini Abdulhamid Nafi ihtisar etmiştir⁶⁵⁶.

⁶⁵¹ Fuad Salih es-Seyyid, *a.g.e.*, s. 855.

⁶⁵² Merdem Bek, *a.g.e.*, s. 61.

⁶⁵³ Vâdî, *eş-Şi'r ve's-su'arâu'l-mechûlûn*, s. 312.

⁶⁵⁴ Hudu, *a.g.e.*, s. 536.

⁶⁵⁵ Zeydan, *Târîhu Âdâbi'l-lugati'l-'arabiyye*, C.IV, s. 217.

⁶⁵⁶ Fuad Salih es-Seyyid, *a.g.e.*, s. 855.

3.17. Salih Mecdi Bey (1826-1881)

Muhammed b. Salih b. eş-Şerîf Mecdu'ddîn⁶⁵⁷ 19. yüzyılın nazım, nesir ve tercüme alanlarındaki üstün yeteneği ile temayüz eden şahsiyetlerindendir⁶⁵⁸. Yazar, mütercim ve aynı zamanda devlet memuru olan Salih Mecdi Bey'in aile kökleri Mekke'ye dayanmaktadır⁶⁵⁹. 1826 senesinde, Giza'ya bağlı Ebî Racvân'da doğdu⁶⁶⁰. Babası tüccardı, özellikle hayvancılıkla uğraşmaktaydı. Salih Mecdi Bey öncelikle Ebî Racvân'daki köy okuluna giderek, henüz altı yaşındayken Yasin Suresi'ni mütalaa etti⁶⁶¹. Daha sonra ilk eğitimini Hilvan Devlet Okulunda aldı⁶⁶². Kavalalı Mehmet Ali Paşa, egemenliği altındaki bölgelerde okullar kurmuştu. Salih Mecdi Bey daha sonra Kahire'deki el-Ezbekiye'de bulunan Medresetü'l-elsun'a (Diller Okulu) geçti ve burada uzman hocalardan Fransızca tahsil etti. O zamanlar bu okulun idarecisi meşhur alim Rifâa et-Tahtâvî idi. Ayrıca en iyi Ezher hocalarından da Arap dilini, usulleri ve alt dallarıyla öğrendi. Hocaları arasında Muhammed Kıtta el-'Adevî, Muhammed ed-Demenhûrî, Hasaneyn Harîz el-Gamrâvî, Muhammed Ebû's-Su'ûd et-Tahtâvî ve Ali el-Faragî el-Ensârî et-Tahtâvî bulunmaktaydı. Salih Mecdi Bey, Arapça ve Fransızca dillerini iyice kavradıktan sonra, Rifâa et-Tahtâvî'den tercüme tekniği hususunda ders aldı. Bu sırada Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Rifâa et-Tahtâvî nezaretinde, daha önce bahsi geçen Tercüme Kalemini kurmuştu⁶⁶³. Salih Mecdi Bey'in zekasını ve kavrama yeteneğini fark eden hocaları onu Tercüme Kalemine aldılar. Salih Mecdi Bey burada, henüz on beş yaşını geçmemişken teğmen rütbesine yükseldi⁶⁶⁴. Bunun yanı sıra Fransızcadan Arapçaya olmak üzere, mühendislik hususunda ve teknik konularda iki kitap tercüme etti. Daha sonra üsteğmen rütbesine terfi ederek Bulak'taki Mühendishaneye geçti ve kendisine bey unvanı verildi⁶⁶⁵. Mühendishanenin başında Fransız bir alim bulunmaktaydı. Salih Mecdi Bey burada Fransızca ve Arapça öğretimiyle meşgul oldu. Önde gelen öğrencilere tercüme tekniği ve matematik

⁶⁵⁷ Ali Paşa Mübarek, **el-Hitatu't-tevfikiyyetu'l-cedîde li-Mısri'l-Kahire**, Haz. İzzet Abdülmecid Şulkami, 20 c., 2. bs., Kahire, el-Hey'etul-Misriyyeti'l-Âmme li'l-Kitâb, 1990, C.VIII, s. 64.

⁶⁵⁸ Merdem Bek, **a.g.e.**, s. 55.

⁶⁵⁹ Goldschmidt, **a.g.e.**, s. 637.

⁶⁶⁰ Zeydan, **Teracimu meşahiri's-şark**, s. 142.

⁶⁶¹ Mübarek, **a.g.e.**, s. 64-65.

⁶⁶² Zeydan, **Teracimu meşahiri's-şark**, s. 142.

⁶⁶³ Mübarek, **a.g.e.**, s. 65-66.

⁶⁶⁴ Zeydan, **Teracimu meşahiri's-şark**, s. 142.

⁶⁶⁵ Mübarek, **a.g.e.**, s. 66.

ilimlerini Arapçaya çevirme hususunda eğitim verdi. 1845-46 senesinde ise yüzbaşı rütbesine yükseldi⁶⁶⁶. O zamanlar matematik hususundaki kitapların çoğu halen Fransızcadı ve Salih Mecdi Bey'i bu kitapların Arapçaya çevrilmesiyle görevlendirmişlerdi. Salih Mecdi Bey, günümüzde de geçerliliği olan bu kitaplardan çok miktarda çevirdi. Bunlar arasında, topoğrafya, jeoloji, teorik ve uygulamalı mekanik, aletlerin işlemi (hesaplaması), fizik ve betimsel geometri hususunda, tamamı basılmış olan kitaplar bulunmaktaydı. Ayrıca buna ilaveten kuyu kazma hakkında bir kitap ile astronomi konusunda bir risalesi dahi vardı⁶⁶⁷. Hıdivliğe ait olan Mühendishanede, öğrenciler için faydalı hesaplamalar, cebir, cebirin mühendislik alanında uygulanması, üçgen hesaplamaları, ahşap ve taş parçaları gibi konularda çeviriler yaptı. Burada hem öğretmenlik hem de kitapların Arapçaya çevrilmesi görevlerini yürüterek on yıl çalıştı⁶⁶⁸.

Salih Mecdi Bey, Abbas Paşa vefat ettiğinde yani 1854 senesinde mühendisler alayına atandı ve burada askeri konularda tercümeler yaptı⁶⁶⁹. 1855-56 senesinde sağ kol ağası rütbesine yükseldi. Askeri kitapları çevirme görevine devam eden Salih Mecdi Bey, Bulak'ta askeri kitapların basılması görevine getirildi. 1857-58 senesinde, doğrudan Said Paşa'nın emriyle binbaşı rütbesine terfi etti. Bu esnada, askerlerin eğitimiyle görevli olan Ali Paşa Mübarek ile karşılaştı. Ali Paşa Mübarek'in, mühendislik ve matematiğin dalları üzerine yazmış olduğu çok faydalı olan bir kitabının tashih ve yazıya geçirilme görevini üstlendi⁶⁷⁰. 1860-61 senesinde hükümet mensupları tarafından Kahire Kalesi'ndeki (Kal'atu'l-cebel) Tercüme Kaleminin nazırlığına getirildi⁶⁷¹. Bu Tercüme Kalemi, Rifâa et-Tahtâvî'nin nezaretindeki harp okuluna bağlıydı⁶⁷².

İsmail Paşa yönetime geçtiğinde, Salih Mecdi Bey tekrar Tercüme Kalemine atandı. Kendisi ve çalışanları, Fransız Kanunları'nı (o zamanlar Napolyon'un

⁶⁶⁶ Salih Mecdi Bey, *Divânu'l-merhûm Salih Mecdi Bey*, Bulak, el-Matba'atu'l-Emîriyye, 1893, (Arap harfleri ile olan giriş sayfaları romen rakamı ile gösterildi) s. VII.

⁶⁶⁷ Merdem Bek, *a.g.e.*, s. 56.

⁶⁶⁸ Salih Mecdi Bey, *a.g.e.*, s. VIII.

⁶⁶⁹ Mübarek, *a.g.e.*, s. 68.

⁶⁷⁰ Salih Mecdi Bey, *a.g.e.*, s. IX.

⁶⁷¹ Zeydan, *Teracimu meşahiri's-şark*, s. 142.

⁶⁷² Mübarek, *a.g.e.*, s. 68.

Kanunları olarak meşhurdu) tercüme etmekle görevlendirildi⁶⁷³. İsmail Paşa, Salih Mecdi Bey'in zekâsı ve çalışkanlığına hayran kalmıştı⁶⁷⁴ ve 1863 yılında kendisini üçüncü bir rütbeye yükseltti⁶⁷⁵. Salih Mecdi Bey daha sonra Yardımcı Divana ve İç Divana geçti⁶⁷⁶. Bu görevlerinden sonra ise Dîvânü'l-medâris'e geri döndü ve Tercüme Kalemindeki kadroya dahil edildi. Burada birçok günlük işle ve askeri tercümelerle ilgilendi. 1866-67 senesinde, Ali Paşa Mübarek, Nil barajlarında (Kanâtır'ul-Hayriyye) görevinde nazırdı. *el-Hicâ ve't-temrîn* adlı eserini yazmaktaydı ve Dîvânü'l-medâris'ten Salih Mecdi Bey'i talep etti. Salih Mecdi Bey de adı geçen eseri ve ayrıca Mısır tarihi ile ilgili çalışmalarında Ali Paşa Mübarek ile birlikte çalıştı⁶⁷⁷.

1869-70 senesinde ise Salih Mecdi Bey Mısır Okulları İdaresine vekil tayin edildi. Ali Paşa Mübarek'in kurmuş olduğu *Ravdatu'l-Medâris* dergisinde editörlük yaptı. Vefatından sonra, Rifâa et-Tahtâvî'nin menkıbelerini, benzersiz mersiyele ri risale olarak derledi ve bunlar *Vekâyi-i Mısıriyye* gazetesinin zeyli ile basıldı.

1870-71 senesinde Salih Mecdi Bey'e, Okullar İdaresinde memuriyet ve Okul Dersleri nazırlığı görevi verildi. 1871-72 senesinde ise miralay rütbesini aldı ve daha sonra da Maliye Divanına geçti⁶⁷⁸. 1875 senesinde Mısır'da Karma Mahkemeler kuruldu ve Salih Mecdi Bey Kahire Mahkemesine kadı olarak tayin edildi. 1881 senesindeki vefatına kadar da bu görevde kaldı⁶⁷⁹.

Salih Mecdi Bey, 19. yüzyılın önde gelen alimleri arasında olup, nazım, nesir ve tercüme alanlarında temayüz etmiştir. Modern ilimlerde günümüzde dahi faydalanılan birçok kitap tercüme etmiştir. Ciddiyeti ve çalışkanlığıyla hükümet makamlarında yükselmiştir⁶⁸⁰. Onun teknik konularda Fransızca ve Arapça olmak üzere çok sayıda çevirisi vardır⁶⁸¹. Matematik konusunda ve askeri alandaki kitapları

⁶⁷³ Salih Mecdi Bey, *a.g.e.*, s. X.

⁶⁷⁴ Zeydan, *Teracimu meşahiri's-şark*, s. 142.

⁶⁷⁵ Salih Mecdi Bey, *a.g.e.*, s. X.

⁶⁷⁶ Zeydan, *Teracimu meşahiri's-şark*, s. 142.

⁶⁷⁷ Mübarek, *a.g.e.*, s. 69-70.

⁶⁷⁸ Salih Mecdi Bey, *a.g.e.*, s. XI.

⁶⁷⁹ Zeydan, *Teracimu meşahiri's-şark*, s. 142.

⁶⁸⁰ Merdem Bek, *a.g.e.*, s. 55.

⁶⁸¹ Goldschmidt, *a.g.e.*, s. 637.

tercüme ederek Arap dili ve edebiyatına katkıda bulunmuştur⁶⁸². Code Napoléon (Napolyon'un Kanunu) olarak bilinen Fransız kanunlarının çevrilmesinde görevlendirilmiştir⁶⁸³. Nesir ve yazım sanatlarında da başarılı olan Salih Mecdi Bey'in, *Ravdatu'l-Medâris* dergisi ve *Vekâyi-i Mısriyye* gazetesi olmak üzere, Mısır gazetelerinde sosyal, siyasal ve edebi konularda pek çok makalesi yayımlanmıştır⁶⁸⁴. Yine çeşitli konularda yayımlanmış olan risaleleri de mevcuttur. Salih Mecdi Bey, Ali Paşa Mübarek'in kurmuş olduğu *Ravdatu'l-Medâris* dergisinin editörlüğü görevine iştirak etmiştir ve Mısır'ın genel tarihinin tafsilatlı bir şekilde yazıya geçirilmesinde birlikte çalışmışlardır. Firavunlar, Kisralar (Pers hükümdarları), Batlamyus (Ptolemaios) ve Romalılarla ilgili olan eseri, İslam fetihlerine kadar devam ettirmişler, buna ilaveten fetihten sonra 776-77 senesine kadar yazmışlardır. Bu eserleri yaklaşık 400 cüze (defter) ulaşmıştır⁶⁸⁵.

Salih Mecdi Bey aynı zamanda yetenekli bir şairdi⁶⁸⁶. Geniş bir şiir divanına sahiptir ve bu divan Bulak'ta 1893 yılında basılmıştır⁶⁸⁷. 430 sayfaya ulaşan bu büyük divan, onun nazım yönünden ne kadar güçlü olduğunu göstermektedir⁶⁸⁸. Tercümeleri ve eserlerinin sayısı 65 kitap ve risaleyi geçmez⁶⁸⁹.

Kasidelerinin bulunduğu divanından alıntılarladığımız bir şiiri şu şekildedir⁶⁹⁰:

الى كم أوائى الصبر والوعد واجب	ومولای لا تخفى عليه المطالب
وائى لأمر منك قد جئت سائلا	فكم بك تدنو فى السؤال المراكب
وعدت بطقم كامل و ركوبة	و أنت بما أوعدتنيہ مطالب
ولو كان هذا من سواك تركته	ولكننى فى جود كفيك راغب

⁶⁸² Zeydan, *Teracimu meşahiri's-şark*, s. 144.

⁶⁸³ Goldschmidt, *a.g.e.*, s. 637.

⁶⁸⁴ Şeyho, *a.g.e.*, C.II, s. 17.

⁶⁸⁵ Merdem Bek, *a.g.e.*, s. 57-58.

⁶⁸⁶ Zeydan, *Teracimu meşahiri's-şark*, s. 142.

⁶⁸⁷ Şeyho, *a.g.e.*, C.II, s. 17.

⁶⁸⁸ Zeydan, *Teracimu meşahiri's-şark*, s. 144.

⁶⁸⁹ Mübarek, *a.g.e.*, s. 71.

⁶⁹⁰ Salih Mecdi Bey, *a.g.e.*, s. 32.

Daha ne kadar sabretmeliyim ve söz vaciptir

Tüm dilekler efendimizin malumudur

*Şüphesiz ki ben senin emrinle istemeye
gelmiştim*

*Sen gelenlerin talepleriyle ne kadar
ilgileneyorsun*

Tam bir takım ve binek vadettin

Bunları dileyenlere vadeden sensin

*Eğer bunları vadeden senden başkası
olsaydı bırakmıştım*

*Fakat ben senin avuçlarının içinde
cömertliğini dileyenim*

Eserleri:

Matematik ve harp ilimleri olmak üzere, en önemli eserleri şunlardır⁶⁹¹:

- *ed-Durru'l-mensûr fî'z-zillî'l-menzûr* (şekillerle birlikte) (1852-53)⁶⁹²:

Salih Mecdi Bey bu eseri Fransızcadan çevirmiştir. Bir cilt içerisinde iki cüzdür.

- *Buğyetu't-tullâb fî kita'î'l-hicâreti ve'l-ahşâb* (1853-54): Fransızcadan çevrilmiştir. İki cilttir. Birincisi metni ihtiva eder. İkincisi ise, yazarın şekilleriyle birlikte yirmi beş tabloyu içerir.

- *Keşfu rumûzi's-sirri'l-mesûni fî tatbiki'l-hendeseti 'ale'l-funûni* (sadece ikinci cilt) (1246)⁶⁹³.

- *en-Nuhbetu'l-hisâbiyyeti li'l-medârisi'l-askeriyyeti* (1852-53).

- *er-Ravdatu's-sundusiyyeti fî'l-hisâbâtî'l-müselleseti* (1853-54)⁶⁹⁴.

- *Tavâli'u'z-zehri'l-munîrâtî fî istikşâfâtî't-tura'î ve'n-nehîrâtî* (1857-58)⁶⁹⁵.

- *Meyâdinu'l-husûn ve'l-kilâ'î ve ramyu'l-kanâbili bi'l-yedi ve'l-miklâ'î* (1858-59).

- *Tezkîru'l-mursili bi-tahrîri'l-mufassali ve'l-mucmeli* (1859-60)⁶⁹⁶.

- *el-Metâlibu'l-munîfeti fî'l-istihkamâtî'l-hafîfeti* (1861-62)⁶⁹⁷.

⁶⁹¹ Zeydan, *Târîhu Âdâbi'l-lugati'l-'arabiyye*, C.IV, s. 194.

⁶⁹² Zeydan, *Târîhu Âdâbi'l-lugati'l-'arabiyye*, C.IV, s. 194.

⁶⁹³ Tacir, *a.g.e.*, s. 100.

⁶⁹⁴ Zeydan, *Târîhu Âdâbi'l-lugati'l-'arabiyye*, C.IV, s. 194.

⁶⁹⁵ Tacir, *a.g.e.*, s. 100.

⁶⁹⁶ Zeydan, *Târîhu Âdâbi'l-lugati'l-'arabiyye*, C.IV, s. 194.

⁶⁹⁷ Tacir, *a.g.e.*, s. 100.

Diğer eserleri (tercümeleri) ise şunlardır: *Kitâbu't-tura'i ve'l-enhuri*⁶⁹⁸, *İstikşâfâtın umûmiyyetin*, *İstihkamâti'l-kaviyyeti*, *Kitâbu't-tûbûgrâfiyye ve'l-ciyûlûciyâ*, *Kitâbun fi'l-mikânîka'n-nazariyye*, *Kitâbun fi'l-mikânîka'l-ameliyye*, *Kitâbun fi hisâbi'l-âlâti*, *Kitâbun fi hafri'l-âbâri*, *Risâletun fi'l-ersâdi'l-felekiyyeti min te'lifi Arago* (Arago'nun eserinden)⁶⁹⁹, *Kitâbu tezkâri dubbâti'l-muhendisin*⁷⁰⁰.

Şiirleri:

- *Divânu'l-merhûm Salih Mecdi Bey* (Bulak1893)⁷⁰¹.

3.18. Abdulhâdî Necâ el-Ebyârî (1821-1888)

Mısırlı yazar, edip ve şair olan Abdulhâdî Necâ b. Rıdvân b. Muhammed el-Ebyârî, 1821 senesinde Aşağı Mısır'da İskenderiye ve Kahire arasında yer alan Garbiye vilayetindeki Ebyâr köyünde doğdu⁷⁰². el-Ebyârî, 19. yüzyılda Mısır'ın en büyük alim, yazar ve müelliflerinden birisi olup, Şâfi mezhebindendi. Mısır bölgesindeki son ilmi canlanma (nahda) hareketinde büyük bir mevki ve itibar sahibiydi. Yetişme çağında, ilk okuma kaidelerini öğrenir öğrenmez kendisini derse, okumaya ve incelemeye vermiştir. Babası el-Ebyârî'nin ilme karşı olan bu eğilimini beğenmiş ve onu bizzat kendisi yetiştirmiştir. Ona edebiyatı, Arap dilinin meşhur ve yaygın ilimlerini öğretmiştir⁷⁰³. Kur'ân'ı Kerim'i de ezberleyen el-Ebyârî, daha sonra Ezher'e girdi. Burada İbrahim el-Bâcûrî, Muhammed ed-Demenhûrî, Ahmed el-Mersafî, Şeyh eş-Şeybînî, Mustafa el-Muballat, Muhammed et-Tâvidî, Fethullah el-Halvetî, Şeyh ed-Dimyâtî, Şeyh el-Cezâirî, Muhammed İlîş ve İbrahim es-Sekkâ gibi asrın âlimlerinden ders alarak Ezher'den mezun oldu⁷⁰⁴. Çok geçmeden el-Ebyârî'nin ismi farklı sınıflardan insanlardan arasında yayıldı, ilmi ve faziletiyle adından söz ettirdi. Hidiv İsmail Paşa, el-Ebyârî'yi davet ederek onu methetti ve özel olarak çocuklarının eğitimiyle vazifelendirdi⁷⁰⁵. İsmail Paşa'dan sonra oğlu Tefvik Paşa da el-Ebyârî'yi çocuklarının eğitimiyle görevlendirerek, aynı zamanda onu kendisinin

⁶⁹⁸ Zeydan, *Târîhu Âdâbi'l-lugati'l-'arabiyye*, C.IV, s. 194.

⁶⁹⁹ Tacir, *a.g.e.*, s. 100.

⁷⁰⁰ Merdem Bek, *a.g.e.*, s. 57.

⁷⁰¹ Zeydan, *Teracimu meşahiri's-şark*, s. 142.

⁷⁰² Hudu, *a.g.e.*, s. 348.

⁷⁰³ Yusuf Mar'aşlı, *Nesru'l-cevâhir ve'd-durer fi ulemâi'l-karni'r-râbi' aşer; ikdu'l-cevher fi ulemâi'r-rub'i'l-evvel mine'l-karni'l-hâmis aşer*, Beyrut, Dâru'l-Ma'rife, 2006, s. 833-834.

⁷⁰⁴ Mübarek, *a.g.e.*, s. 90.

⁷⁰⁵ Mar'aşlı, *a.g.e.*, s. 834.

hususî imamı ve müftüsü olarak tayin etti. el-Ebyârî bu vazifeleri esnasında hem evinde hem de Ezher Üniversitesi'nde dersler verdi. Aralarında Hasan et-Tavîl ve Muhammed el-Besyûnî'nin de bulunduğu birçok alim yetiştirdi. Vefatına kadar bu vazifelerini sürdüren el-Ebyârî, 27 Temmuz 1888'de Kahire'de vefat etti⁷⁰⁶.

Mısır'da 19. yüzyıl edebî canlanma (nahda) hareketinin meşhur edip, müellif ve alimlerinden birisi olan el-Ebyârî, Arap dili ve sanatlarında birçok eser sahibidir. Asrının meşhurlarıyla, alim ve şairleriyle bağlantı halindeydi. Ahmed Fâris eş-Şidyâk, Nasif Yazıcı ve İbrahim el-Ahdab gibi meşhurlarla yazışmaları bulunmaktadır⁷⁰⁷.

el-Ebyârî'nin, Hz. Peygamber'i öven bir şiirinden örnek beyitler aşağıdaki şekildedir⁷⁰⁸:

إِذَا حَفَّ مِيزَانِي شَفَاعَتَكَ الْعُظْمَى	إِلَيْكَ رَسُولَ اللَّهِ أَضْرَعُ سَائِلًا
وَأَشْغَلْتُ أَوْقَاتِي بِمَا يُعْقِبُ الْهَمَّ	فَلِإِنِّي أَمْرٌ سَوِّدْتُ صُحُفِي جَمِيعَهَا
خَطَايَا إِلَى الْأَوْزَارِ غَفَلَتِي الدَّهْمَا	وَقَدْ أَثْقَلْتُ ظَهْرِي الْخَطَايَا وَكَثُرَتْ
وَأَيَّقَنْتُ أَنِي فِي مَهَاوِي الرَّدَى أَرْمَى	وَضَاعَ - لَعْمَرِي - الْعُمُرُ مِنِّي سَبَهْلًا

Sanadır ey Resûlullah dilenerek yakarışım

Eğer mizanım hafif gelirse, senin şefaatin en yücesidir

Şüphesiz ki ben sayfelerimi tamamen karalamış doldurmuş bir adamım

Vakitlerimi kaygıları kovalayarak geçirdim

Hatalarla sırtım ağır yükler yüklendi ve daha da çoğalarak

O günahlar ki ağır yüklerdir ve gafletim kapkara bir bela

Ve helak oldu - hayatım üzerine yemin ederim ki - yaşamım beni hakir görecek

Kesinlikle biliyorum ki bu mahvoluş beni derin çukurlara gömecek

Eserleri:

el-Ebyârî, Arap edebiyatı sanatlarında kalemi keskin, seciyi, bedînin nüktelerini çok seven ve kullanan, cesur bir yazardı. Tecrübesi ve fazileti çoktu. Ezher alimleri arasında, zamanının en büyük ve nadir ediplerinden birisiydi⁷⁰⁹. el-Ebyârî'nin

⁷⁰⁶ Zülfişkar Tüccar, "Ebyârî", *DİA*, İstanbul, 1994, C.X, s. 379.

⁷⁰⁷ Fuad Salih es-Seyyid, *a.g.e.*, s. 506.

⁷⁰⁸ Ahmed b. Muhammed el-Hadrâvî el-Mekkî Hâşimî, *Nuzhetu'l-fiker fîma mezâ mine'l-hevâdis ve'l-iber fîma terâcîmi ricâli'l-karni's-sânî aşer ve's-sâlis aşer: sin-kaf*, 2 c., thk. Muhammed Mısıfî, Dimaşk, Vizâretu's-Sekâfe, 1996, C.II, s. 179-180.

⁷⁰⁹ Sendûbî, *a.g.e.*, s. 223.

yazma halinde ve basılmış olarak da yaklaşık kırk tane eseri bulunmaktadır. Başlıca eserleri şunlardır⁷¹⁰:

- *Nefhatu'l-ekmâm fî musellesi'l-kelâm* (Kahire 1859-60): Arapçada üç hareke ile de okunabilen ve üç ayrı anlama gelen kelimelere dair olan eseridir. *Husnu'l-beyân fî nazmi muştereki'l-Kur'ân* ve *Tarfetu'r-rebî' fî nazmi envâ'i'l-bedî'* adlı eserleriyle beraber basılmıştır.

- *en-Necmu's-sâkıb fî'l-muhâkeme beyne'l-Bircîs ve'l-Cevâ'ib* (Kahire 1862-63): el-Cevâib Matbaasının sahibi olan Fâris eş-Şidyâk ile Bircîs Matbaası sahibi Süleyman el-Harîrî et-Tûnusî arasında dil hususunda uzun süre devam eden ilmi bir tartışma nedeniyle bu konuda hakemlik yapmak üzere yazmış olduğu bir eseridir.

- *Su'ûdu'l-metâli' li su'ûdi'l-mutâli'* (I-II, Bulak 1865-66): Hidiv İsmâil Paşa'ya ithaf edilen eser Mısır kahinleri, Hulefâ-yi Râşidîn ve insan vücudundaki ahlât-ı erbaa (sarı safra, kara safra, balgam ve kan) hususlarını içeren, giriş kısmından sonra kırk bir ilme dair meseleleri, bunlarla ilgili lugazlarla⁷¹¹ birlikte ele almaktadır⁷¹². Eser yaklaşık yedi yüz sayfadır⁷¹³.

- *Neylu'l-emânî fî tavzîhi Mukaddimeti'l-Kastallânî* (Kahire 1878; İrşâdu's-sârî'nin kenarında): Ezher'de Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'ini okuttuğu sırada dostları ve öğrencilerinin isteği üzerine yazmış olduğu eseri, Kastallânî'nin *Sahîh-i Buhârî* şerhi *İrşâdu's-sârî*'nin mukaddimesinin şerhidir. Hadisle ilgilenenlerin faziletini, hadisleri ilk derleyenleri, Buhârî ve *el-Câmi'u's-sahîh*'ine dair bilgileri ve önemli hadis terimlerini içeren bir eserdir.

- *el-'Arâ'isu'l-vâzihatu'l-gurer* (Kahire 1881-82): Cafer b. Hasan el-Berzencî'nin, Bedir ve Uhud savaşlarına katılan ashabın faziletini konu alan *el-Manzûmetu'l-Bedriyye* (*Câliyetu'l-keder bi-esmâ'i ashâbi seyyidi'l-melâ'ike ve'l-beşer*) adlı eserinin şerhidir.

⁷¹⁰ Fuad Salih es-Seyyid, **a.g.e.**, s. 507.

⁷¹¹ Lafız (söz) ve içerik özellikleri belirtilerek bir nesnenin adının bulunması istenen, Arap, Fars ve Türk edebiyatlarında bir belâgat terimi ve genellikle manzum bir söz sanatıdır. Bkz.: İsmail Durmuş, "Lugaz", **DİA**, C.XXVII, İstanbul, s. 221.

⁷¹² Tüccar, **a.g.m.**, s. 379.

⁷¹³ Mar'aşlı, **a.g.e.**, s. 834.

- *el-Fevâkihu 'l-ceniyye fî 'l-multekatâtî 'n-nahviyye* (Kahire 1882-83): Dil ve edebiyata dair olan bir eserdir.

- *el-Kasru 'l-mebnî 'alâ havâşi 'l-mugnî* (Kahire 1883-84): İbn Hişâm'ın (ö. 1360) gramere dair *Mugni 'l-lebîb* adlı eserine el-Emîru'l-Kebîr'in yaptığı şerhin haşiyesidir⁷¹⁴. İki cilttir⁷¹⁵.

- *el-Vesâ 'ilu 'l-edebiyye fî 'r-resâ 'ili 'l-Ahdebiyye* (Kahire 1883-84):⁷¹⁶ Beyrut'ta bulunan İbrahim el-Ahdeb⁷¹⁷, el-Halvânî⁷¹⁸ ve diğer bazı şahıslara yazmış olduğu mektuplar ve onların verdikleri cevapları içeren bir eserdir⁷¹⁹. Dil ve edebiyatla ilgili konuları kapsar⁷²⁰.

- *Bâbu 'l-futûh li-ma 'rifeti ahvâli 'r-rûh* (Kahire 1886-87): Tasavvuf ve tevhide dair olan ve bazı felsefî hususları da ihtiva eden bir eserdir.

- *el-Mevâkibu 'l- 'ilmiyye fî tavzîhi 'l-Kevâkibi 'd-durriyye* (Kahire 1886-87): Nahivle ilgili olan *el- Kevâkibi 'd-durriyye* adlı kitabına şerh mahiyetinde yazmış olduğu bir eserdir⁷²¹. Nahve dairdir⁷²².

- *el-Kelâm 'ale 's-sûfiyye min Su 'ûdi 'l-metâli* (Cezayir 1889-90): *Su 'ûdi 'l-metâli* adlı eserinin tasavvufa dair bir bölümüdür. Fransızca çevirisi ile beraber basılmıştır⁷²³.

el-Ebyârî'nin ayrıca bunların dışında, *Zekâkut 's-siyâm bi-irşâdi 'l- 'avâm* (matbu), *el-Kevâkibu 'd-durriyye fî nazmi 'z-zavâbiti 'l-ilmiyye* (nahiv alanında, matbu), *Zehretu 't-tal 'i 'n-nadîd 'alâ irşâdi 'l-murîd*, *Sahîhu 'l-me 'ânî fî şerhi manzûmeti 'l-bilyânî* (yazma), *Neşvetu 'l-efrâh fî şerhi râhati 'l-ervâh* (yazma)⁷²⁴, *Mu 'tereki 'l-akrân fî nuzumi muştereki 'l- Kurân*, *Tarfetu 'r-rabî ' fî nuzumi envâi 'l-bedî*, *Şerhu keşfi 'n-nikâb 'ale 'l-manzûmeti 'l-mevsûmeti bi-ruzâbi 'l-murteşif fî nuzumi mâ verede fî 's-*

⁷¹⁴ Tüccar, **a.g.m.**, s. 379.

⁷¹⁵ Mar'aşlı, **a.g.e.**, s. 834.

⁷¹⁶ Tüccar, **a.g.m.**, s. 379.

⁷¹⁷ Mar'aşlı, **a.g.e.**, s. 834.

⁷¹⁸ Sendûbî, **a.g.e.**, s. 224.

⁷¹⁹ Tüccar, **a.g.m.**, s. 379.

⁷²⁰ Fuad Salih es-Seyyid, **a.g.e.**, s. 507.

⁷²¹ Tüccar, **a.g.m.**, s. 379.

⁷²² Mar'aşlı, **a.g.e.**, s. 834.

⁷²³ Tüccar, **a.g.m.**, s. 379.

⁷²⁴ Fuad Salih es-Seyyid, **a.g.e.**, s. 507.

sahihîne ve'l-mûtâ mine'l-mu'telif ve'l-muhtelif, Tervîhu'n-nufûs 'alâ havâşî'l-kâmûs, Râhatu'l-halvânî ve ed-Devrek fi'l-luga gibi eserleri de bulunmaktadır⁷²⁵.

3.19. Ali Paşa Mübarek (1823-24/1893)

Mısırlı subay, ilim ve devlet adamı olan Ali b. Mubarek b. Mubarek b. Suleyman b. İbrahim, 1823-24 yılında Dekahliyye vilayetinin Birinbal el-Cedîde Köyü'nde doğdu. Büyük dedesi Şeyh İbrahim köyün imamı, hatibi ve kadısıydı. Oğulları ve torunları da bu vazifeleri üstlenmişti, bu sebeple Şeyhler ailesi olarak bilinmekteydiler⁷²⁶. Kadı, fakih ve hatip gibi görevlerde yer almışlardı⁷²⁷. Aile, evlilik akitlerinin kaydıyla, ölçü ve tartı aletlerini kontrol etmekle görevliydi. Ali Mübarek, küçük yaşta okuma yazmayı öğrendi⁷²⁸. Kur'ân-ı Kerîm'i iki sene zarfında hıfzetti. Babası fakih olmasını istiyordu⁷²⁹. Ailesi varlıklı değildi ve birçok Mısırlı erkek çocuk gibi o da ilk öğrenimini kasabadaki küttabda (dini ilkokul) yaptı⁷³⁰. Ali Mübarek, henüz sekiz yaşındayken zengin bir yaşama, güce ve kasabadaki ulaşılmaz statülere imrenmeye başlamış, kâtip olmak istemişti. Fakat katiplere hizmet ederken karşılaştığı kötü ve hoş olmayan muameleler sonucunda bu hevesini terk etmişti⁷³¹. Karşılaştığı bu olumsuz durumlar onda daha yüksek görevlere gelme isteği uyandırdı ve Kahire'ye giderek Munyetu'l-iz adlı okula kaydoldu. Bu okulda üstün başarı gösterdi⁷³².

Ali Mübarek, daha sonra Ebû Kebîr'de pamuk ziraatında görevli bir memur olan Anber Efendi'nin yanında çalıştı ve bu memur vasıtasıyla 1835'te, on iki yaşındayken Kasru'l-Ayn Okulu'na girdi. Zekâsı, mahareti⁷³³ ve Munyetu'l-iz adlı okulda gösterdiği üstün başarı sayesinde bu okula seçilmiş ve parasız yatılı olarak kabul edilmişti⁷³⁴. Babası önceleri bu durumu kabul etmemişti. Bunun sebebi onun eğitimine karşı olması değil, oğlunun kendisine yakın bir yerde olması isteği idi⁷³⁵.

⁷²⁵ Mar'aşlı, **a.g.e.**, s. 834-835.

⁷²⁶ Kâzım Yaşar Koprman, "Ali Paşa Mubarek", **DİA**, İstanbul, 1989, C.II, s. 433.

⁷²⁷ Brugman, **a.g.e.**, s. 65.

⁷²⁸ Koprman, **a.g.m.**, s. 433.

⁷²⁹ Mecdi Seyyid Abdulaziz, **Mevsû'atu'l-meşâhîr**, Kahire, Dâru'l-Emîn, 1996, s. 75.

⁷³⁰ Crabbs, **a.g.e.**, s. 109.

⁷³¹ F. Robert Hunter, **Egypt Under The Khedives 1805-1879 From Household Government to Modern Bureaucracy**, Pittsburgh, University of Pittsburgh Press, 1984, s. 126.

⁷³² Koprman, **a.g.m.**, s. 433.

⁷³³ Zeydan, **Teracimu meşahiri's-şark**, s. 35-36.

⁷³⁴ Koprman, **a.g.m.**, s. 433.

⁷³⁵ Zeydan, **Teracimu meşahiri's-şark**, s. 36.

Mehmet Ali Paşa'nın eğitimsel büyüme programı tam kapasite olarak çalıştığından Kasrı'l-Ayn Okulu'nda bulunmak için uygun bir zamandı. Okulda çoğu Fransızca ve İtalyanca olmak üzere büyük bir eser koleksiyonu bulunmaktaydı⁷³⁶. Mısır'da bu okuldan çeşitli alanlardaki işlerin kontrolünü üstlenen kişiler mezun olmaktaydı. Okulda hesap, geometri, yazı (hat) ve Türkçe öğretilmekteydi. Ali Mübarek'in yazısı güzeldi ve sosyal bilimlere karşı büyük bir eğilimi vardı⁷³⁷. Ne var ki bu okulda öğrencilere olan muamele ve şartlar kötüydü, yemekler kalitesizdi, bu sebeple Ali Mübarek uyuz hastalığına yakalandı. Hastalığı ilerleyince babası onu hile ile okuldan almak istemişti çünkü okuldan çıkışına izin verilmemekteydi. Ali Mübarek ise buna razı olmamış, öğrenimini tamamlamak istemiş ve okulda kalmayı tercih etmişti. Ertesi sene yani 1836-37'de hastalığı atlatmış, derslerine dönmüştü fakat Mehmet Ali Paşa Kasrı'l-Ayn Okulu'nun tıp okulu olması için emir verdi ve öğrenciler Ebû Za'bal Okuluna nakledildi. O zamanlarda matematik ilimleri, hiçbir şey anlaşılmayan şifreli tılsımlar gibiydi ve öğretim metodu kötüydü. Okul müdürü İbrahim Bey Rafet bu durumla ilgilendi ve matematik derslerini bizzat kendisi vererek, öğrencilere en basit şekilde açıkladı. Onun bu yöntemi Ali Mübarek için de başarı kapılarını açmıştı⁷³⁸.

Ali Mübarek, üstün vasıfları, zekâsı ve başarısıyla dikkatleri çekmiş⁷³⁹, mükemmel notlar almaya başlamış ve kısa süre sonra da 1839'da Mühendishane'ye kabul edilmiştir⁷⁴⁰. Burada beş yıl öğrenim görmüştür⁷⁴¹. Mühendishane, Mahmud el-Felekî'nin liyakatli yönetimi altındaydı. Ali Mübarek burada makine bilimi (mekanik), devinim bilimi (dinamik), hidrolik bilimi (sıvı bilim), topografya, astronomi, kimya, jeoloji ve kozmografya dersleri almıştır. Bu derslerin kitapları henüz mevcut olmadığından Mühendishanedeki tüm eğitim sözlü olarak yapılmaktaydı.

1844 senesinde Ali Mübarek, Mehmet Ali Paşa'nın oğullarına eşlik etmek üzere öğrenci heyetine seçildi ve yaklaşık beş yıl geçireceği Fransa'ya gitti⁷⁴². Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın seçmiş olduğu bu büyük öğrenci heyetinde, oğulları Hüseyin ve

⁷³⁶ Crabbs, **a.g.e.**, s. 109-110.

⁷³⁷ Abdulaziz, **a.g.e.**, s. 75.

⁷³⁸ Zeydan, **Teracimu meşahiri's-şark**, s. 36.

⁷³⁹ Abdulaziz, **a.g.e.**, s. 75.

⁷⁴⁰ Hunter, **a.g.e.**, s.126.

⁷⁴¹ Zeydan, **Teracimu meşahiri's-şark**, s. 36.

⁷⁴² Crabbs, **a.g.e.**, s. 110.

Abdülhalim ile geleceğin hidivleri olan torunları Ahmed ve İsmail yer alıyordu. Fransız arkadaşı Süleyman Paşa'nın, garantili rütbe ve maaşa sahip olduğu Mühendishanede kalması konusunda ısrarlarına rağmen Ali Mübarek, Fransa'ya gitmeye karar vermişti. Çünkü Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın oğullarıyla birlikte Avrupa'ya seyahat etmek ona onur, yüksek bir mertebe ve bilgi getirecekti. Bu heyette yer alan seksen kişi geleceğin beyleri ve paşalarıydı. Ali Mübarek böylelikle ömür boyu sürecek dostluklar ve kişisel bağlantılar kazanacak, hayranlık duyacağı yeni, güçlü ve dinamik bir medeniyetle tanışacaktı⁷⁴³. Mübarek, Paris ve Metz'de başlıca askeri bilimlerin eğitimini aldı⁷⁴⁴. Diğer öğrencilerin dil eğitimi hususunda özel ders istemesi reddedilmiş ve bu öğrenciler sınıfları boykot etmişti. Fakat Ali Mübarek bu problemin üstesinden gelerek, geniş bir yelpazede konular içeren bir takım Fransızca kitaplar satın aldı ve diğerleri uyurken kendi kendine Fransızca öğrendi. Notları hemen yükseldi⁷⁴⁵. Ciddi, ısrarlı ve devamlı çalışması sayesinde Fransızca'yı mükemmel hale getirerek bu konuda tüm akranlarını geride bıraktı⁷⁴⁶. Mübarek, Paris'te iki yıl kaldıktan sonra⁷⁴⁷ iki arkadaşı Hammad Bey ve Ali Paşa İbrahim'le beraber Metz'deki topçu subayı ve askeri mühendislik okulunda eğitim almak üzere seçildi. Burada mulâzım-ı sâni yani teğmen rütbesine yükseldi ve daha sonra Fransız ordusundaki mühendisler okuluna girdi⁷⁴⁸. Bu okulda (akademide) iki yıl istihkâmcılık öğrendi⁷⁴⁹. Daha sonra Fransız ordusuyla beraber sahaya gitti ve 1849 senesinde Abbas Paşa tarafından Mısır'a geri çağırılana kadar bir yıl hizmette bulundu⁷⁵⁰. 1850'de Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın vefatının ardından tüm öğrenci heyeti Mısır'a geri çağırılmış ve Abbas Paşa vali olmuştu.

I. Abbas Paşa Ali Mübarek'ten, Sudan'a sürgüne gönderdiği Rifâa et-Tahtâvî'nin görevlerini onun yerine üstlenmesini bekledi⁷⁵¹. Ali Mübarek ile yurt dışında ona eşlik etmiş olan arkadaşlarına yüzbaşı rütbesi verdi ve Ali Mübarek'i Mısır

⁷⁴³ Hunter, **a.g.e.**, s. 126-127.

⁷⁴⁴ Crabbs, **a.g.e.**, s. 110.

⁷⁴⁵ Hunter, **a.g.e.**, s. 127.

⁷⁴⁶ Abdulaziz, **a.g.e.**, s. 76.

⁷⁴⁷ Kopruman, **a.g.m.**, s. 433.

⁷⁴⁸ Abdulaziz, **a.g.e.**, s. 76.

⁷⁴⁹ Kopruman, **a.g.m.**, s. 433.

⁷⁵⁰ Hunter, **a.g.e.**, s. 127.

⁷⁵¹ Crabbs, **a.g.e.**, s. 110.

ordusuna dahil etti. O sıra komutanı meşhur Fransız Süleyman Paşa idi⁷⁵². Ali Mübarek aynı zamanda Tara Askeri Okuluna öğretmen olarak tayin edildi⁷⁵³. Bu okul Kahire’de yer alan bir topçu okulu⁷⁵⁴. Mübarek, büyük bir mühendis olan Câlîs Bey ile çalıştı. Daha sonra I. Abbas Paşa onu ve meslektaşları Hammad Bey ile Ali İbrahim’i mühendislerin sınavlarında gözetmen olarak tayin etti. Sonra kendisine binbaşı rütbesi verildi ve Yukarı Mısır’a kadar arkadaşları ona eşlik etti. Döndükten sonra da viyadüklerde çalıştı⁷⁵⁵. Sınav standartlarını ayarlamak üzere bir vilayetten diğerine sürekli seyahat gerektiren bu görev, Ali Mübarek’e *el-Hitatu’t-Tevfikiyyetu’l-cedide* adlı meşhur eseri için malzeme toplama fırsatı vermişti⁷⁵⁶.

Abbas Paşa, Ali Mübarek’ten Mısır okulları için bir yönerge hazırlamasını, harçlarını düşürmesini istedi ve Ali Mübarek bu görevi büyük bir başarıyla yerine getirdi. Abbas Paşa da onu albay (emîralây) rütbesine yükseltti. Daha sonra Milli Eğitim Bakanı olarak seçildi. Ali Mübarek bu bakanlığa seçilen ilk Mısırlı eğitim bakanı oldu ve kendisine üç yüz feddân⁷⁵⁷ arazi hediye edildi⁷⁵⁸. Ali Mübarek bu görevinde sadece yönetimle yetinmemiş, eğitim için gerekli bazı kitaplar telif etmiştir. Kitapları basmak için de okula taş baskı matbaası getirtmiştir. Okulu en iyi şekilde idare etmiş, temizlik, tertip ve öğretim metotlarıyla ilgilenmiş, ayrıca eğitim için mimarlık alanında bir kitap da yazmış fakat bu kitap basılmamıştır⁷⁵⁹. 29 Mayıs 1850’de Mühendishanenin de başına getirilmiş olan Ali Mübarek, burada kaldığı dört yıl müddetince bu kurumu da ıslah etmiştir⁷⁶⁰.

1854’te Said Paşa’nın yönetime geçmesiyle, Abbas Paşa’ya yakın olan tüm memurlar gibi, Ali Mübarek de görevlerinden alındı ve devlet hizmetinden de azledildi. Ali Mübarek kariyerinde ani bir düşüş ve uzun süreli bir çöküş yaşadı⁷⁶¹.

⁷⁵² Zeydan, *Teracimu meşahiri’s-şark*, s. 36.

⁷⁵³ Abdulaziz, *a.g.e.*, s. 76.

⁷⁵⁴ Hunter, *a.g.e.*, s.127.

⁷⁵⁵ Abdulaziz, *a.g.e.*, s. 76.

⁷⁵⁶ Crabbs, *a.g.e.*, s. 110.

⁷⁵⁷ Mısır ve Suriye’de kullanılan eski bir alan ölçü birimidir. “Bir çift öküz” anlamına gelen feddân kelimesi, tek veya çift öküzle sürülebilecek arazi miktarına da denmektedir. Said Paşa döneminde yapılan düzenlemeyle 1 feddân 4200 m2 olarak belirlenmiştir. Bkz.: Cengiz Kallek, “Feddân”, *DİA*, C.XII, İstanbul, 1995, s. 293-294.

⁷⁵⁸ Abdulaziz, *a.g.e.*, s. 76.

⁷⁵⁹ Zeydan, *Teracimu meşahiri’s-şark*, s. 37.

⁷⁶⁰ Kopraman, *a.g.m.*, s. 433.

⁷⁶¹ Hunter, *a.g.e.*, s. 128-130.

Said Paşa haset şahısların kötölemelerine kulak vermişti ve Ali Mübarek'i 1853 yılında Rusya'ya karşı savaşan Osmanlı Devleti'ne yardım için gönderilen ordu birliğine dahil etti⁷⁶². Böylelikle Ali Mübarek Mısır ordusuyla birlikte gemiyle Kırım'a doğru yola çıktı. Mısır'a dönene kadar da burada iki buçuk yıl geçirdi⁷⁶³. Burada tuhaf işler bularak geçimini sağladı. Öncelikle İstanbul'a atandı, daha sonra da Kırım'da irtibat subayı ve Anadolu'da ulaştırma subayı görevlerinde bulundu⁷⁶⁴. Zekâsı ve uzmanlığıyla Osmanlı yetkililerinin takdir ve sevgisini kazandı. Birçok beldeyi ziyaret etti. Çok iyi derecede Türkçe öğrendi, bilgiler edindi ve güzel bir tecrübe kazandı⁷⁶⁵. Mısır'a döndüğünde yine görevinden azledildi. Maddi ve ruhsal sıkıntılar çekti ve umutsuzluğa düştü⁷⁶⁶. Said Paşa tarafından dışlanmış olan Ali Mübarek kazançlı bir iş bulamadı ve arazisinde bulunan üç yüz feddân araziye satmak zorunda kaldı⁷⁶⁷. Savaş Bakanı olan arkadaşı İsmail Paşa el-Ferîk ondan kendisine, savaş manevralarıyla ilgili bazı dokümanlar hususundaki işinde yardımcı olmasını istedi⁷⁶⁸. Bir müddet Savaş Bakanlığında vekil olarak çalıştı. Daha sonra İçişleri Bakanlığında ve Ticaret Odasında görev aldı. Ardından Yukarı Mısır'da şantiye mühendisi görevinde bulundu⁷⁶⁹. Ebû Hammâd'taki tahkimat inşasının sorumluluğunu üstlendi⁷⁷⁰. Tüm bu vazifeler geçiciydi çünkü Abbas Paşa'ya yakın olan herkes gibi Ali Mübarek de Said Paşa karşısında şüpheli bir şahıs olmaktan kurtulamamıştı⁷⁷¹. Daha sonra tekrar tüm bu görevlerinden azledildi ve subaylar için öğretmen olarak çalıştı. Okuma, yazma ve mühendislik dersleri verdi. Bu esnada mühendislikle ilgili *Takrîbu'l-hendese* adlı kitabı yazdı. Ayrıca *Tezkiretu'l-muhendisîn* adını verdiği bir diğer kitap ile istihkam hususunda başka bir eseri daha kaleme aldı. Maddi durumu kötü olduğundan ticaretle uğraşmak istedi. Hükümetin satılması için verdiği kitaplardan belli bir miktar satın alarak bunları ucuz fiyatlara sattı ve iyi bir kar elde etti. Ancak Said Paşa'nın kendisine

⁷⁶² Abdulaziz, **a.g.e.**, s. 76.

⁷⁶³ Crabbs, **a.g.e.**, s. 111.

⁷⁶⁴ Hunter, **a.g.e.**, s. 130.

⁷⁶⁵ Abdulaziz, **a.g.e.**, s. 76.

⁷⁶⁶ Hunter, **a.g.e.**, s. 130.

⁷⁶⁷ Crabbs, **a.g.e.**, s. 111.

⁷⁶⁸ Abdulaziz, **a.g.e.**, s. 77.

⁷⁶⁹ Crabbs, **a.g.e.**, s. 111.

⁷⁷⁰ Abdulaziz, **a.g.e.**, s. 77.

⁷⁷¹ Crabbs, **a.g.e.**, s. 111.

karşı olan şüpheli ve olumsuz tutumu nedeniyle iş konusunda kurumlardan beklentisi ümitsizdi ⁷⁷².

1863 senesinde İsmail Paşa'nın yönetime gelmesiyle Ali Mübarek'in de talihi olumlu yönde değişti⁷⁷³. İsmail Paşa onun umutlarını yeniden canlandırdı ve onu maiyetine aldı⁷⁷⁴. Nil barajlarında (Kanâtir'ul-Hayriyye), denetmen (supervisor) olarak görevlendirildi ve Nil sularını Rosetta (Reşid) kolundan uzağa yönlendirme projesinde sorumluluk aldı⁷⁷⁵. Yerine getirilmesi gereken pek çok uygulama için mühendislere olan ihtiyaç devam etmekteydi. 1865-66 senesinde, Fransız İmparatoru'nun aldığı karar uyarınca, Süveyş Körfezi Şirketi'ne ait arazilerin değerlendirilmesi (arazi ölçümü) için oluşturulan, meclisteki hidiv hükümetini temsilen gönderildi. Bu görevini en iyi derecede ve mükemmel bir şekilde yerine getirdiği için o zamanki Fransız hükümeti tarafından kendisine resmi şeref nişanı (Légion d'honneur⁷⁷⁶) verildi. 1867'de kendisine Dîvânü'l-medâris (Okullar Divanı) vekaleti görevi verildi. Daha sonra hidivlik tarafından maliyeyle ilgili bir görevle Paris'e gönderildi. Bu seyahati çok faydalı oldu, en önemli müzeleri, eserleri ve okulları gördü⁷⁷⁷. Paris'te kırk gün geçiren Ali Mübarek, burada eğitim alanında çıkan son yayınları etüt etti ve şehrin kanalizasyon sistemini inceledi⁷⁷⁸. Mısır'a döndükten sonra kendisine Mîr-i Mîrân (Beylerbeyi) rütbesi verildi. Mısır Demiryolları İdaresi ve Dîvânü'l-medâris İdaresi'nin yanı sıra Çalışma ve Evkaf Bakanlığı görevlerine getirildi. Tüm bu görevleri, sebat, canlılık ve kuvvetle, gece gündüz çalışarak, gerektiği gibi en iyi şekilde yerine getirdi⁷⁷⁹.

Mısır'a hâkim olan hanedanın teknik ve bilimsel eğilimini taşıyan İsmail Paşa'nın, Ali Mübarek gibi bir mühendisi eğitim bakanı olarak seçmesi şaşılacak bir durum değildi. En başta teknik bir adam olan Ali Mübarek, aynı zamanda dikkate değer bir yenilikçi ve yorulmak bilmez bir yöneticiydi. Avrupa'nın işleriyle ilgili

⁷⁷² Zeydan, *Teracimu meşahiri's-şark*, s. 37.

⁷⁷³ Crabbs, *a.g.e.*, s. 111.

⁷⁷⁴ Zeydan, *Teracimu meşahiri's-şark*, s. 37.

⁷⁷⁵ Crabbs, *a.g.e.*, s. 111.

⁷⁷⁶ 19 Mayıs 1802'de Napolyon Bonapart tarafından oluşturulan en yüksek dereceli Fransız nişanıdır. Bkz.: The Editors of Encyclopedia Britannica, "Legion of Honour", *Encyclopedia Britannica* (Çevrimiçi) <https://www.britannica.com/topic/Legion-of-Honour>, 29.07.2017.

⁷⁷⁷ Zeydan, *Teracimu meşahiri's-şark*, s. 37-38.

⁷⁷⁸ Hunter, *a.g.e.*, s. 131.

⁷⁷⁹ Zeydan, *Teracimu meşahiri's-şark*, s. 38.

bilgisi Rifâa et-Tahtâvî kadar genişti⁷⁸⁰. Yukarı ve Aşağı Mısır'ın büyük ticaret merkezlerinde birçok devlet okulu kurdu⁷⁸¹ ve bu okulları kolaylıkla denetleyebilmek için el-Abbâsiyye'den Darbu'l-Cemâmîz'e nakletti, böylelikle sınıfları günlük olarak teftiş edebilecekti⁷⁸². Bu okullar günümüzde de halen varlığını sürdürmektedir⁷⁸³. Bölgelerdeki sıbyan mektepleriyle ilgilendi⁷⁸⁴. Yeni bir ulusal kütüphane kurma projesinin uygulanması görevi de yine Ali Mübarek'e emanet edildi ve Dâru'l-kutubi'l-Mısriyye'yi kurdu. Ali Mübarek "Mısır Eğitiminin Babası" olarak anılmaktadır⁷⁸⁵. 1870 yılında Ali Mübarek'in önerisiyle Kahire'de kurulan bu kütüphane, Mısır'ın ilk ulusal kütüphanesidir⁷⁸⁶.

Ali Mübarek Mısırlıların Avrupa dilleriyle daha çok haşır neşir olması gerektiğini düşünüyor ve buna güçlü bir ihtiyaç hissediyordu. Aslında Mısır eğitim sistemini Avrupalı hale getirmek istiyordu. Ezher, buna benzer girişimlerde başarısız olmuştu. Bunun üzerine Ali Mübarek yeni bir kurum kurmaya karar verdi ve Dâru'l-ulûm'u kurdu⁷⁸⁷. Bu okulda öğretmen yetismekte, eğitim metotları ve yüksek ilimler öğretilmekteydi. Öğrencilere alıştırma yapmaları için fizik ve matematik ilimleriyle ilgili tabii araç gereçler gösterilmekte, böylelikle bilgileri gözlem ve deneye dayanarak oluşmaktaydı⁷⁸⁸. Ali Mübarek, İsviçreli pedagog Dr. Dor Bey'in görüş ve yardımlarından yararlanarak Mısır öğretim ve eğitim sisteminin bugün dahi uygulanan ana ilkelerini tespit etmiş, okulların ıslahı konusunda hazırladığı rapor, Mısır eğitim ve öğretimine yeni bir düzen vermek üzere yapılan ilk gerçek teşebbüs olmuştur. Bu konuda Fransa'daki Ecole Normale Supérieure'ü örnek almıştır. Matbaalar tesis etmiş, okul kitapları bastırmıştır⁷⁸⁹. Modern eğitim metotlarıyla ilgili bilginin yayılması için *Ravdatu'l-Medâris* dergisini kurmuş ve bu dergide birçok makalesi yayımlanmıştır.

⁷⁸⁰ Crabbs, **a.g.e.**, s. 111.

⁷⁸¹ Zeydan, *Teracimu meşahiri's-şark*, s. 38.

⁷⁸² Crabbs, **a.g.e.**, s. 111.

⁷⁸³ Zeydan, *Teracimu meşahiri's-şark*, s. 38.

⁷⁸⁴ Abdulaziz, **a.g.e.**, s. 77.

⁷⁸⁵ Crabbs, **a.g.e.**, s. 112.

⁷⁸⁶ "Lemhat târihiyye", (Çevrimiçi) <http://www.darelkotob.gov.eg/aboutus1.aspx#>, 29.07.2017.

⁷⁸⁷ Crabbs, **a.g.e.**, s. 112.

⁷⁸⁸ Zeydan, *Teracimu meşahiri's-şark*, s. 38.

⁷⁸⁹ Kopraman, **a.g.m.**, s. 434.

Ali Mübarek enerjisi yüksek ve çok yönlü bir kişiydi. Eğitim haricinde de birçok aktiviteye vakit ayırmaktaydı. Bayındırlık Bakanı olarak, İsmail Paşa'nın, saray, köprü ve sulama kanalları gibi birçok inşaat projesinin tamamının sorumlu mühendisiydi. Ayrıca 1870'den beri demiryolları yapımından da sorumluydu. Darbu'l-Cemâîz'deki fizik ve kimya laboratuvarlarının kurulması onun denetimi altındaydı. Bir süre boyunca Mısır hükümeti ve Süveyş Kanalı Şirketi (Suez Canal Company) arasında arazi hakları konusunda baş müzakereciydi⁷⁹⁰. Başarılarından dolayı kendisine hidivlik tarafından, birinci dereceden şeref nişanı verilmiştir. Ayrıca Avusturya, Fransa ve Rusya imparatorları tarafından da yüksek nişanlar almıştır⁷⁹¹.

Ali Mübarek'in faydalı işlerini çekemeyen rakipleri, İsmail Paşa ile arasını açtılar. Bir müddet tüm görevlerinden ayrılarak evine çekildiyse de daha sonra tekrar eski görevlerine getirildi. 1878 senesi ağustos ayında kurulan Nubar Paşa kabinesinde Maarif ve Çalışma bakanı olarak görev yaptı. 1879 Mart ayında kurulan ve nisan ayında düşen Tevfik Paşa kabinesinde de aynı bakanlıklara getirildi. Şerif Paşa kabinesinde görev almadı fakat aynı senenin eylül ayında kurulan Riyaz Paşa kabinesinde çalışma bakanlığı yaptı. Bu son bakanlığı döneminde baş gösteren Urâbî Paşa İhtilali'ni desteklemeyen Ali Mübarek 1881 yılında bu ihtilalin baskısıyla hükümet düşünce görevinden ayrıldı. İngilizlerin Mısır'ı işgalinden (1882) hemen sonra kurulan Şerif Paşa'nın dördüncü kabinesinde yine çalışma bakanı oldu. 1884 yılının ocak ayna kadar bu görevde kaldı. Son idari görevi ise, 1888-1891 yılları arasındaki Maarif nazırlığıdır. Daha sonra evine çekilen Ali Mübarek, 14 Kasım 1893 tarihinde Kahire'de vefat etmiştir⁷⁹².

Ali Mübarek, I. Abbas Paşa, İsmail Paşa ve Tevfik Paşa dönemlerini gören nadir şahsiyetlerdendir. Çeşitli bakanlıklarda bakan olarak görev yapmış, ilim, bilgi, eğitim öğretim, mühendislik, düzenleme, sulama ve ziraat alanlarındaki büyük katkısı ve mücadelesi takdir ve övgüyle karşılanmıştır. Vefatıyla hem halk hem hükümet büyük üzüntü yaşamış, vefat ettiği gün yas ilan edilip okullar kapanmıştır⁷⁹³.

⁷⁹⁰ Crabbs, **a.g.e.**, s. 112.

⁷⁹¹ Abdulaziz, **a.g.e.**, s. 76.

⁷⁹² Koprman, **a.g.m.**, s. 434.

⁷⁹³ Abdulaziz, **a.g.e.**, s. 78.

Ali Mübarek Mısırlıydı ve bununla gurur duyuyordu. Valiye hizmet etmek için yurt dışından getirilmiş bir kişi değildi. Yetenekleri ve modern dünyaya daha uyumlu olan fikirleriyle Mısır için yeni bir memur tipi idi. Sadece profesyonel işlerine motive olmuş değildi, aynı zamanda Mısır ülkesi ve halkına sıkı bir şekilde bağlı olup onların hayatlarını geliştirme hususunda da büyük bir arzusu vardı⁷⁹⁴. Ali Mübarek'in Mısır'a olan sevgisi bölgeden bölgeye değişen, dar ufuklu ve kavmiyetçi değildi. O vatanını bütünüyle samimi olarak çok sevmiş, bu uğurda varını yoğunu harcamış, maddi manevi emekler vermiş ve tüm çabasını sarf etmiştir. Bu konuda insani yönden hareket etmiş, ülkesindeki insanların ilerlemesini önemsemiş, gelişim, şehirleşme ve modernleşmeden yana olmuştur⁷⁹⁵.

Ali Mübarek'in görmek istediği vatan, içinde bulunduğu yurttan tamamen farklıydı. O da Mısır'ın firavunlar döneminin ihtişamını kaybettiğinin farkındaydı ve Müslümanların fethiyle bu ihtişam geri kazanılmıştı. Diğer yenilikçiler gibi Ali Mübarek de ulusal tarihi Müslümanların Mısır'ı fethiyle başlatmaktaydı. Yüzyıllar boyunca süren yabancı istilasının Mısırlıları olumsuz yönde etkilediğini düşünmekteydi. Mısır'ın dünyadaki uygar medeniyetler arasında yerini alabilmesi için Avrupa'nın bilim ve teknolojisinden ihtiyacı olanı alması gerekmektedir. Ali Mübarek Avrupa kültürüyle uzun bir süre içli dışlı olmuş, Avrupalıların gücüne, zenginliğine ve bilimsel başarılarına hayran kalmıştı. Onların bu çalışkan ve gayretli yapıları onları başarıya ulaştırmıştı. Bu sebeple Ali Mübarek Mısır halkına da dağları delen, büyük kanallar açan Avrupalıların bu vasfını ve bilimsel becerilerini edinmelerini öğütlemişti. Sadece ülkesini değiştirmekle kalmamış, manevi olarak da Mısırlıların ne yapıp edip özel isteklerini ikinci plana atmalarını, kamu yararını ön planda tutmalarının zorunlu olduğunu düşünmelerini sağlamıştır. Mübarek'in yazılarında da vurguladığı gibi, onun ısrarlı çabaları Mısırlılara vatana bağlılık düşüncesini aşılamaı amaçlamaktadır. Mısır'ın endüstrisi ile ticareti, ülkeyi varlıklı ve üretken bir hale getirmek için maksimum gelişmişlik seviyesine getirilmelidir. Eğitim sistemi, insanların tutum ve alışkanlıklarını değiştirmek, kendi kendilerine yetebilme becerisini kazanmaları üzerine hızla geliştirilmelidir. Ayrıca tarım ve sulama sistemi de aynı

⁷⁹⁴ Hunter, **a.g.e.**, s. 135.

⁷⁹⁵ Muhammed İmâre, **Ali Mubarek, muerrih ve muhendisu'l-umrân**, 2. bs., Kahire, Dâru's-Şurûk, 1988, s. 361.

şekilde gelişmelidir. Ali Mübarek varlıklı veya nüfuzlu çevresi olan birisi olmayabilir fakat gerçek bir vatanseverdir⁷⁹⁶. Ülkesini modernleştirmek için aktif bir şekilde çalışmış bir reformcudur. Onun reform programı ve başarıları siyasi yönde değil, Mısır ülkesini sosyal ve ekonomik olarak geliştirmeye yöneliktir⁷⁹⁷.

Ali Mübarek Mısır eğitim sistemine yapmış olduğu ıslahatçı ve yenilikçi hizmetlerle tanınmıştır⁷⁹⁸. Öğrencilerine özel ilgi göstermiş, o zaman alışık olunmayan şekilde refahlarıyla ilgilenmiştir. Günlük ziyaretlerinde onların çalışmalarıyla her yönden ilgilenmiş, onlara nasıl okuyup yazacaklarını öğretmiş hatta giyimleriyle ve günlük beslenmelerinin yeterli olup olmadığıyla dahi alakadar olmuştur. Öğrencilere olan kötü ve kaba muamelenin azaltılmasında yardımcı olmuş hem öğretmenlere hem de öğrencilere bir baba gözüyle baktığını belirtmiştir⁷⁹⁹.

Ali Mübarek, yer aldığı makamlar ve sorumluluğunu üstlendiği mühim ve büyük işler yanında, dikkate değer fikirleriyle de kendini kanıtlamış ve yer edinmiştir. Belki de onun yazarlık ve düşünce konusundaki zayıflığı, meşgul olduğu işleriydi fakat geride bıraktığı eserlere bakılacak olursa sorumluluğunu üstlendiği hassas işlere rağmen onun sakinlik ve soğukkanlılıkla yazdığı anlaşılmaktadır. Ali Mübarek bulunduğu görevlerden alındığı zamanlarda eserlerini tamamlamakla meşgul olmuştur⁸⁰⁰. Sahip olduğu birçok resmi ve idari görev yanında, yazmış olduğu eserler etkileyici bir yazınsal mirastır. Mübarek, çalışmalarında çeşitli sosyal ve ekonomik sorunları incelemiş, çare aramıştır. Ülkesinin modern ve Batılı eğitim kadar iyi bir teknik ve bilimsel bilgiye sahip olması gerektiğinin bilincinde fakat aynı zamanda da İslami geçmişe tamamen minnettar ve eserlerinde de bunu savunmaktan asla kaçınmayan bir yapıya sahipti. Aldığı eğitim itibariyle teknik bir adamdı ve politik çekişmelerden hoşlanmayan bir mizaca sahipti. Ülkesi için hissettiği derin sevgiyi nadiren gösterirdi. Vatanseverlik konusunda duygularını serbestçe açığa vurmasa bile yazıları ve eserlerinde gizlenen bu hisleri sezilmektedir⁸⁰¹.

⁷⁹⁶ Hunter, **a.g.e.**, s. 137-138.

⁷⁹⁷ Vatikiotis, **a.g.e.**, s. 111-112.

⁷⁹⁸ Koprman, **a.g.m.**, s. 434.

⁷⁹⁹ Hunter, **a.g.e.**, s. 135-136.

⁸⁰⁰ Semîr Ebû Hamdân, **Ali Mubarek, el-mufekkir ve'l-mu'ammir**, Beyrut, Şeriketu'l-Âlemiyye li'l-Kitâb, 1993, s. 53-54.

⁸⁰¹ Crabbs, **a.g.e.**, s. 115.

Eserleri:

Ali Mübarek'in eserleri ansiklopedik tarzdadır ve uçsuz bucaksız kültürüyle ayırt edilir. Kültürel konular, uygarlık ve medeniyet, tarih, iktisat, kalkınma ve imar planı gibi çeşitli konularda on beş eser yazmıştır⁸⁰². Ayrıca öğrencilerin kullanması için yazmış olduğu birçok el kitabı, mühendislik ve askeri tahkimatla ilgili de ders kitapları da bulunmaktadır⁸⁰³. Eserleri şunlardır:

- *el-Hitatu't-Tevfikiyyetu'l-cedide* (Kahire 1886): Ali Mübarek, yirmi ciltlik bu muazzam eseriyle tanınmıştır. Eser, Makrîzî'nin *el-Hitat*'ının modern bir benzeridir ve pek çok kişinin yardımlarıyla meydana gelmiştir⁸⁰⁴. Mısır'ın topoğrafyasını yirmi ciltte detaylandırmakta ve işlemektedir. Ayrıca kendi tarihine dair birçok arasöz ve sayısız biyografik notlar içermektedir. Kendi kasabası olan Brinbâl maddesi altında kendi biyografisi de yer almaktadır. Çalışma sade ve gerçekçi bir üslupla yazılmıştır⁸⁰⁵. Eser bir nevi tarih, coğrafya ve topoğrafya ansiklopedisidir. Şehirler, çeşitli yerler, semtler ve camilerle ilgili topoğrafik bilgiler; meşhur kişilerin, resmi görevlilerin ve hükümdarların hal tercümeleri; setler, barajlar ve Nil'in sulama sorunlarıyla, tarım ve endüstriyle ilgili bilgiler içermektedir⁸⁰⁶. Ali Mübarek bu eserinde mühendis kimliğinden de yola çıkarak bilimsel bir zekâ ile tarih yazmış, tarihi gerçekler ve olaylarla ilgili objektif tanımlamalara yer vermiştir. Eskilerin yorum, görüş, söz ve eleştirilerini de sunmuştur⁸⁰⁷. Mübarek'in bu eseri tamamen tarihi olmaktan ziyade arkeolojik ve topoğrafik yapıdadır⁸⁰⁸. Eserin ilk altı cildi Kahire'ye, 7. cildi İskenderiye'ye, 8-17. ciltleri Mısır'ın belli başlı diğer şehirlerine, 18. cildi Nil ölçeklerine (mekâyis), 19. cildi barajlarla sulama kanallarına, 20. cildi de ölçü-tartı ve paralara dairdir. Şehirlerin anlatıldığı ciltlerde o şehirlerden yetmiş veya oralarda gömülü meşhur şahısların hal tercümeleri de bulunmaktadır. Yazarın kendi biyografisi 9. cildin "Birinbâl" maddesinde (s. 37-61) yer almaktadır. Hal tercümeleri için kullandığı kaynaklar, Sehâvî, Şa'rânî, Suyûtî, Muhibbî ve Cebertî'nin kaynaklarıdır.

⁸⁰² Hamdân, **a.g.e.**, s. 54.

⁸⁰³ Vatikiotis, **a.g.e.**, s. 109.

⁸⁰⁴ Koprman, **a.g.m.**, s. 434.

⁸⁰⁵ Brugman, **a.g.e.**, s. 67.

⁸⁰⁶ Vatikiotis, **a.g.e.**, s. 109-110.

⁸⁰⁷ Hamdân, **a.g.e.**, s. 58.

⁸⁰⁸ Crabbs, **a.g.e.**, s. 116.

Faydalı bir derleme olmakla beraber ihtiyatla kullanılması icap eden eserde tarihi ve arkeolojik bilgiler için Batı kaynakları da kullanılmıştır. 1969'da ikinci baskısı yapılan eserin 1980'de başlayan üçüncü baskısı (ofset) halen devam etmektedir⁸⁰⁹.

- '*Alemu'd-dîn* (I-IV, İskenderiye 1881)⁸¹⁰: Ali Mübarek'in diğer önemli eseridir. Eser 125 fasıldan oluşur ve dört cilttir. Yazar her bir faslı "sohbet" (musâmere) şeklinde isimlendirmiştir. Eser yönlendirici, eğitici ve kültürel içeriktir. Bilim, teknik, tarih, düşünce ve edebi konuları kapsayan ve bunları teşvik eden bir roman üslubundadır⁸¹¹. Hatrat ve gözlem özelliği taşıyan, didaktik tarzda ve seyahatname görünümündedir. Yazar edebi bir roman çatısı altında okuyuculara, tarih, coğrafya, hendese, tabiat bilgisi (fizik) ve daha pek çok faydalı bilgiler içeren bir ansiklopedi sunmaktadır. Yine de birinci cildi haricinde pek fazla roman niteliği taşımamaktadır⁸¹². Eser Ali Mübarek'in edebi olarak ilk başarısı sayılabilir. Makâmeye benzer fakat erken dönem makâmelerinden daha çok uyum ve ahenk sergiler. Sadece bir ana karaktere (anlatıcıya, hikayeciye) bağlı bölümler dizisi şeklinde değildir⁸¹³. Romanın kahramanı olan Ezher Şeyhi Alemuddîn'in, Arapça öğrenmeyi arzulayan kendisi gibi bilgin olan bir İngiliz turistle yurt dışına seyahatlerini anlatır. Ezherli bilgin akıllı ve bilmediklerini sorup öğrenmek isteyen bir karakterdir. Avrupalıların tüm adetlerini kabul etmez, bazılarını reddeder ve kendi Doğu adetlerini Batılılarınkine tercih eder. Rifâa et-Tahtâvî'nin öğrencisi olan Ali Mübarek bu eseriyle modern Mısır edebiyatında tahkiye türünde eser vermekte ona ortak olmaktadır⁸¹⁴. Eğitim amaçlı olduğu açıkça anlaşılan bu eser, modern Mısır edebiyatında eğitici roman tarzındaki ilk örnektir⁸¹⁵.

Ali Mübarek'in diğer eserleri ise şunlardır: *Hakâ'iku'l-ahbâr fî evsâfi'l-bihâr* (Kahire 1870), *Tenvîru'l-efhâm fî tegazi'l-ecsâm* (Kahire 1872-73), *Nubhetu'l-fikr fî tedbiri Nîli Mısır* (Kahire 1880-81), *el-Mîzân fî'l-akyise ve'l-mekâyîl ve'l-evzân* (Kahire 1891-92), *Takrîbu'l-hendese* (Kahire 1872-73), *Havâsu'l-a'dâd* (Kahire 1871-72),

⁸⁰⁹ Koprman, **a.g.m.**, s. 434.

⁸¹⁰ Brugman, **a.g.e.**, s. 68.

⁸¹¹ Hamdân, **a.g.e.**, s. 55.

⁸¹² Fazhoğlu, **a.g.e.**, s. 166.

⁸¹³ Brugman, **a.g.e.**, s. 67.

⁸¹⁴ Er, **Modern Mısır Romanı**, s. 48-49.

⁸¹⁵ Crabbs, **a.g.e.**, s. 115.

Tezkiretu'l-muhendisîn (Kahire 1873-77), *Tarîhu'l-hicâ' ve't-temrîn* (Kahire 1868), *el-Muzâheme ve te'sîruhâ fi'l-irtikâ'i'l-beşerî* (Kahire 1890-91), *Cogrâfiyyetu Mısır* (Kahire 1894)⁸¹⁶, *Hulâsâtu târihi'l-'Arab* (Louis Pierre Sédillot'un 1854'te Paris'te neşredilen *Historie des Arabes* adlı eserinin tercümesi, Kahire 1891-92), *Âsâru'l-İslâm fi'l-medeniyye ve'l-'umrân*, *Şerhu'l-hadîsi's-şerîf* “İ'mel li-dunyâke keenneke ta'îşu ebeden”⁸¹⁷.

⁸¹⁶ Brugman, **a.g.e.**, s. 68.

⁸¹⁷ Koprman, **a.g.m.**, s. 434.

SONUÇ

Mısır'ın modernleşmesi ve milli kalkınmasının temellerinin atılmasında büyük paya sahip ve etkileri 1952'li yıllara kadar sürecek olan ıslahatları gerçekleştiren Mısır valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın hüküm sürdüğü 1805 – 1848 yılları arasında, Mısır'da siyasal, askeri, sosyal alanların yanı sıra, eğitim ve kültür alanlarında birçok yenilik ve gelişmeler vuku bulmuş, edebi ve kültürel alanda öncü ve aydın şahsiyetler ortaya çıkmıştır. Bu dönemde yaşanan önemli gelişmelerden bahsetmemiz gerekirse şu sonuçlar ön plana çıkmaktadır:

Siyasi, askeri ve sosyal alanda: Kavalalı Mehmet Ali Paşa, muhtelif kamu projeleri, modern okulların tesis edilmesi, hastaneler ve fabrikalar kurulması gibi faaliyetlerle sadece modern bir ordu değil, buna hizmet edecek olan birçok eğitim, sağlık ve altyapı kurumları meydana getirmiştir. Devlet sistemini yeniden yapılandırmış, idari yapının Batılılaştırılması amacıyla farklı mesleklerden Fransız ilim adamları getirtmiş, tarım reformunu gerçekleştirmiş, sanayileşme girişimlerinde bulunmuş ve söz konusu dönemde başta savunma sanayi olmak üzere çeşitli sanayi kollarında fabrikalar açılmıştır. Yalnız idarede değil orduda da Mısırlılara yer vererek Mısır'ı Mısırlılaştıran lider olmuştur.

Eğitim ve kültür alanında: Bu dönemde eğitim, modernleşme faaliyetleri arasında en ön safta yerini almış, Avrupa tarzı eğitim ve programlar uygulanmıştır. Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da açmış olduğu okulların en ünlüleri tıp ve harp alanındaki okullar olmuş, bu okullarda yetişen öğrenciler ses getirmeye başlamışlardır. Paşanın kurduğu tıp okulu Mısır'da kurulan ilk yükseköğretim kurumudur. Açılan önemli kurumlardan birisi de “Mühendishane” olarak adlandırılan okullar olup bu kurumlarda büyük mühendisler yetişmiştir. Tercüme hareketlerini teşvik etmiş, bazıları günümüzde dahi geçerliliğini koruyan ilmi kitaplar yabancı dillerden Arapçaya çevrilmiştir. Mehmet Ali Paşa dönemi ilmi canlanma yani “Nahda” açısından, tercüme ve Arapçalaştırma (ta'rib) asrıdır. Batının ilimlerini Arapçaya çevirmenin gereklilik ve öneminin farkına varılmıştır. Bu eserleri halka yaymak üzere matbaacılık güçlendirilmiştir.

Mehmet Ali Paşa döneminde yurt dışına öğrenci gönderilmesi hususu da en önemli gelişmelerden birisi olmuştur. Paşa sürekli olarak yabancılara bağımlı kalmak

istememiş, Mısırlıların ve Türklerin “Nahda” yani ülkenin canlanması hususundan uzak kalmamaları ve döndüklerinde onları çeşitli alanlarda görevlendirmek için Avrupa’ya öğrenci grupları göndermeye başlamış, Rifâa et-Tahtâvî ve Ali Paşa Mübarek’in de yer aldığı bu öğrenci grupları faydalı kitapları tercüme etmişler, “Nahda” hareketinin önderleri olmuşlardır. Batı dillerinden yapılan tercüme çalışmalarında da büyük bir hareketlilik görülmüş, yapılan tercümelerin çoğunun basılmış olması kitap basım geleneğinin yerleşmesi açısından önemli bir gelişme olmuştur.

Kavalalı Mehmet Ali Paşa döneminde matbaa özel bir yer tutmuş, Paşa Bulak’ta matbaa kurmuştur. Napolyon Bonapart’ın getirdiği matbaa ile Mısır, bu dönemde Arap ülkeleri arasında basınla tanışan ilk ülke olmuştur. Dönemin en önemli gelişmelerinden birisi de günümüzde de varlığını sürdüren Mısır’ın resmî gazetesi *Vekâyi-i Mısriyye*’nin Mehmet Ali Paşa tarafından kurulmasıdır. İslam basın tarihinde önemli bir yere sahip olduğu kadar, Türk basın tarihinde de çok önemli bir yer işgal eden, Arap basınının gazetecilik okulu sayılan *Vekâyi-i Mısriyye* (1828), yayımlanmış olan ilk Türkçe-Arapça gazetedir. II. Mahmud Türkiye’nin ilk resmî gazetesi olan *Takvîm-i Vekâyi* (1831) gazetesini *Vekâyi-i Mısriyye*’den esinlenerek yayımlatmıştır. *Vekâyi-i Mısriyye* Osmanlı dünyasında ve İslam âlemindeki resmî gazeteciliğin ilk örneğini teşkil etmiş ve aynı zamanda bir Müslüman tarafından yayımlanan ilk Türkçe-Arapça gazete olmuştur. Mısır’ın resmî gazetesi olarak hayatini halen devam ettirmesi açısından da hem Türk hem de Arap basın tarihinin en önemli süreli yayınıdır.

Kavalalı Mehmet Ali Paşa dönemi eğitim ve kültür alanında çok canlı ve hareketli bir zaman dilimi olup kayda değer pek çok gelişme yaşandığından tezimizin ikinci bölümünde edebi ve kültürel hayatı etkileyen bu faktörler de geniş bir yer tutmuş ve tüm bu gelişmeler bu dönemde ileriye de ışık tutacak olan meşhur ilim ve edebiyat öncülerinin doğmasını sağlamıştır, bu doğrultuda;

Edebi ve kültürel alanda öncüler ve yaşanan gelişmeler: Arap edebiyatı tarihçileri, çöküş dönemi sonrasında, Nahda’nın Fransız işgali ile başladığı görüşünde birleşmişlerdir fakat modernleşmeye doğru gerçekleşen büyük gelişmeler, Kavalalı Mehmet Ali Paşa döneminde kaydedilmiştir. Bunun neticesinde Batı edebiyatını

özümseyip bundan yola çıkarak Arap edebiyatı alanında ürün veren edebiyatçılar yetişmiştir. Rifâa et-Tahtâvî önderliğinde Avrupa'ya gönderilen öğrenci grubu, Batı kültürünü ve edebiyatını tanımış, Avrupa'dan dönen bu öğrencilerin tercüme ve öğretim faaliyetlerine katılmalarıyla bu dönemde Arap dili Mısır'dan başlayarak diğer ülkelere de yayılacak şekilde yeniden hayat bulmaya başlamıştır. Arap şiiri, klasik fasih Arapçayla yazılmaya devam etmiş ve bu alanda bazı ünlü şairler yetişmiştir. Edebiyatın diğer dallarında ise yavaş yavaş klasik kalıp ve üsluplardan uzaklaşarak, yerine geniş ve dinamik tercüme hareketinin mümkün kıldığı Batılı edebi tarz ve üsluplar benimsenmeye başlamıştır. Bu dönemin ortaya çıkardığı şahsiyetleri ön plana çıkan en önemli yönleriyle sonuç olarak özetleyecek olursak;

Kavalalı Mehmet Ali Paşa döneminde yetişmiş olan belki de en önemli şahsiyet, Mısır'ın kültürel ve edebi hayatına yön veren ünlü alim Rifâ'a et-Tahtâvî'dir (ö. 1873). Kadınların eğitimi için çağrı yapması ve anayasa hukuku üzerine olan araştırmaları olmak üzere, bu gibi birçok ilki gerçekleştiren et-Tahtâvî, 19. yüzyıl Mısır aydınlanması denilen “nahda” hareketinin en önemli önderidir. Paris'teki gözlemlerini anlattığı meşhur *Tahlîsu'l-ibrîz fî (ilâ) telhisi Bârîz* adlı eseri o sıralar seyahatname türünde yazılmış olan Arapça tek eser olup, birçok araştırmacı tarafından da roman türündeki ilk çalışma olarak görülmektedir. Avrupa'nın olumlu yönlerini görüp istifade etmek gerektiği düşüncesinde olan, Mısır tarihini kötülemeyip yüceliğine inanan ilk Mısırlı ve fravunculuk akımının da ilk tohumlarını atan kişi olmuştur. *Envâru tevîkî'l-celîl fî ahhâri Mısır ve tevsîki Benî İsmâ'îl* adlı eseri Eski Mısır tarihiyle ilgilenip bu tarihe dikkatleri çekmesi bakımından bir ilktir. Şairlik yönü bulunan et-Tahtâvî, Paris'teyken Mısır'a olan özlemini dile getiren ve asrını yansıtan canlı tasvirlerle sahip şiirleri ile gerek nazım gerekse nesir olarak telif ettiği eserlerinde, vatan sevgisi, vatana hizmet ve milliyetçilik gibi ifadeleri kullanan ilk kişi olup şiir alanında da yenilik getirmiştir.

Dönemin en önemli şahsiyetlerinden, Mısırlı alim ve büyük bir mühendis olan Ali Paşa Mübarek de (ö. 1893) Mısır eğitim sistemini Avrupalılaştırmak istemiş olup “Mısır Eğitiminin Babası” olarak anılmaktadır. Mısır'ın ilk ulusal kütüphanesi olan Dâru'l-kutubi'l-Mısriyye'yi kurmuştur. Bir nevi tarih ve coğrafya ansiklopedisi olan *el-Hitatu't-Tevfikîyyetu'l-cedîde* adlı muazzam eseriyle tanınmış, diğer önemli

eseri '*Alemu'd-dîn* ise modern Mısır edebiyatında eğitici roman tarzındaki ilk örnek olmuştur.

Dönemin diğer bir önemli şahsiyeti, ünlü tarihçi Abdurrahman el-Cebertî'dir (ö. 1825). Mısır tarihi ile ilgili en önemli eserlerden birisi olarak kabul edilen meşhur çalışması '*Acâibu'l-âsâr fî't-terâcim ve'l-ahbâr*'ı kaleme almıştır. Onun görüşüne göre tarih ilmi, birçok bilimi de kapsamına almakta olup sabit usulleri yoktu ve dallara ayrılamazdı.

Mısırlı eğitimci, alim ve seyyah Muhammed Ayyâd et-Tantâvî de (ö.1861) dönemin en önemli isimlerindendir. Rifâ'a et-Tahtâvî Batı Avrupa'ya gönderilenler arasındaki aydınlanma çağı lideriyken, et-Tantâvî ise Doğu Avrupa'daki görevleriyle diğer bir aydınlanma çağı öncüsü olmuştur. St. Petersburg Üniversitesi Arap Dili kürsüsüne profesör olarak atanmış ve Rusya İmparatorluğu'nda seçkin bir yere sahip olan et-Tantâvî, 19. yüzyıldaki edebi canlanmanın (nahda) alimlerinden birisi olarak tanımlanır. Yeni edebiyat hususunda oynadığı rol büyük ve yeni olup dil, edebiyat ve şiir eğitimine yeni bir bakış açısı getirmiş, teorik ve pratiği birleştiren bir eğitim yöntemi uygulamıştır. *Ahsenu'n-nuhâb fî ma'rifeti lisâni'l-'Arab* adlı eserinde, halk dili (amnîce) lehçelerine de önem vermesi, edebi olarak büyük bir yeniliktir ve bu alanda bir ilktir. *Târîhu hayâtihî* adlı eseri ise Arap edebiyatında kişisel özgeçmiş (otobiyografi) tarzında nadir ve tek eser olması itibarıyla önem taşır.

Bu dönemde bazıları alanında ilk, farklı ve orijinal çalışmalar yapan diğer önemli alimler ise şunlar olmuştur: Muhammed el-Hafnî el-Mehdî (ö. 1815), *Tuhfetu'l-musteykizi'l-ânis fî nuzheti'l-musteni'mi'n-nâ'is* adında, Arap edebiyatında *Elf Leyle ve Leyle* (Binbir Gece Masalları) eserine benzer bir hikayeler kitabı kaleme alması açısından önemlidir. Mısırlı Fransızca mütercimi İlyas Buktur (ö. 1821) ise *Kâmûs Buktur* (Fransa 1828) adlı meşhur Fransızca-Arapça sözlüğün yazarıdır. Rifâ'a et-Tahtâvî'nin hocası Hasan el-Attâr (ö.1834) Fransız işgalini alimlerin gözünü açan ilmi bir kazanç olarak değerlendirmiş hem Doğu hem de Batı kültürünü kendisinde toplamıştır. *İnşâu'l-Attâr* adlı risalesiyle büyük bir ün kazanmış, Fransız işgaline kadar gerileme gösteren yazı üsluplarına yenilik getirerek canlandıran kişi olmuş, edip ve aydınlar taklitlerden ve tekrarlardan kaçınmaları gerektiğini belirtmiştir. Muhammed Şihâbuddîn el-Misrî (ö.1857) ise Arap şarkısını canlandırmış ve kendisinden sonra

gelenlere yol gösterici olmuş, şiir ve müzik üzerine ilmi bir eser olan *Sefînetu'l-mulk ve nefîsetu'l-fulk* (1856-57) adlı eseriyle ünlenmiştir.

Abdullah eş-Şerkâvî (ö. 1812) Fransız işgali esnasında halkın sözcüsü olup insanlara önderlik etmiş, İngilizlerin de Mısır'ı terk etmesinde büyük rol oynamıştır. Usta şair ve edip Abdullah Ebû's-Suûd (ö. 1878) ise Mısır tarihinde ortaya çıkan ilk siyasi gazetecidir. *Vâdi'n-Nil* adındaki Mısır'ın ilk milli halk gazetesini kurarak Mısır'da gayri resmi olarak Arapça siyasi bir gazete kuran ilk kişi olmuştur.

Dönemin Nahda hareketine öncülük eden diğer önemli Mısırlı şair ve yazarları ise şunlardır: Mahmut Safvet es-Sâati (ö. 1880) geleneksel söyleyiş ve ifadeler arasında fark edilir bireyselliği ve orijinallikinden dolayı tüm Nahda şiir hareketinin müjdecisi ve öncüsü sayılmıştır. İbrahim Merzûk (ö.1866) da 19. yüzyılın ilk yarısında en olgun şairlerden birisi sayılmakta olup şiirleriyle yapmacılıktan ve sunilikten uzak olmasıyla tüm çağdaşlarının önüne geçen bir sanatçı olarak kabul edilmiştir. Abdülhâdî Necâ el-Ebyârî (ö. 1888) Mısır'da 19. yüzyıl edebi canlanma (nahda) hareketinin meşhur edip, müellif ve alimlerinden birisidir. İsmail el-Haşşâb (ö.1815), Hasan Kuveydir (ö.1846), Ali ed-Derviş (ö. 1853) ve Salih Mecdi Bey (ö. 1881) diğer öne çıkan Mısırlı edip ve şairlerden olmuşlardır. Ali ed-Derviş tarih kaydı alması, terennüm ile methetmesi, mevâliyyâ ve muvaşşaha sanatları ile şarkı sanatını kullanmasıyla benzerlerinden ayrt edilir. Mısırlı edip ve dilci Ebû'l-Vefâ Nasru'l-Hûrînî (ö. 1874) ve fıkıh alimi Muhammed ed-Desûkî (ö.1815) dönemin diğer önemli alimlerindendir.

Bu dönemin edebi sanatlarına genel olarak bakılacak olursa, nesirde çok başarılı, süslü, sanatkarane örnekler ortaya konmuş, asrın kalemlerinde mevcut olan meşhur secili yazım metoduna yer verilmiş, güzel tasvirler, teşbihler, cinas ve lafzi sanatlar, bedînin nüktelerini kullanan örnek şahsiyetler ortaya çıkmıştır. Roman, otobiyografi türünde ilk eserler verilmiş, özgün seyahatnameler, süslü risaleler ve makâmeler, önemli tarihi yapıtlar kaleme alınmıştır. Eserler çoğunlukla fasih bir dille yazılmış, halk dili (ammîce) lehçelerinin kullanılması örneği görülmüştür. Vatan sevgisi, vatana hizmet ve milliyetçilik kavramlarının ilk örneği verilmiştir.

Şiir alanında ise bu dönemde; ahenkli, sanatkarane ince bir ruha sahip süslü zarif şiir örnekleri ortaya konmuştur. Yeni doğan nazım türleri olan mevâliyyâ ve

muvaşşaha gibi edebi türlerde örnekler verilmiş, zeceller ve tüm aruz teknikleri ile şiir türlerinde kasideler yazan sanatkarlar yer almıştır. Şarap edebiyatı (edebu'l-nedim), bahçe şiiri (ravdiyât) ve didaktik şiirler gibi türler kullanılmıştır. Narin gazeller, mutluluk, neşe, yarış atları, insanlıkla ilgili hususları tasvir eden, neşeli, nüktedan ve özgün örnekler verilmiştir. Şiirde tarih kaydı almak, terennüm ile methetmek, şarkı sanatını kullanmak gibi yeni ve farklı örnekler görülmüştür. Bedî sanatında, taştir ve tahmiste usta, arı bir dil kullanan şairler var olmuş, methiye, tebrik, mersiye, taziye, ayrılık, kınama, sitem, latife, şiirde kökteşleme (paronomasia) oyunu, bedî ve mecazi (retorik) güzellikler olmak üzere edebi sanatlar kullanılmıştır. Bu dönemde taklit ve sunilik görülmekle beraber, nesir ve şiirde orijinal, bağımsız ve özgün örnekler de ortaya çıkmaya başlamış, her alanda Nahda'nın etkisi görülmüş, yenilikler ortaya konmuş ve canlanma yaşanmıştır. Avrupa etkisi tüm alimlerde uyanışa sebep ve vesile olmuştur. Batının olumlu yönlerinin alınması gerektiği konusunda çoğu alim hemfikirdirler.

Görüldüğü üzere Nahda açısından canlı ve hareketli olan bu dönemde modernleşme yaşanmış, edebiyat, şiir, nesir, tarih ve çeşitli alanlarda büyük alimler ortaya çıkmıştır. Türkiye kütüphanelerinden faydalananarak, bilgilerine ulaşabildiğimiz kadarıyla ele aldığımız bu şahısları derli toplu bir bilgi birikimi olması açısından, karanlıkta kalan yönlerin aydınlanması amacıyla tanıtmaya ve bilgi vermeye çalıştık. Şiirlerine ulaşabildiğimiz şahısların şiirlerinden örnekler sunarak dönemin edebiyatını, kültürünü, tarihini ve yaşanan olayları yansıtmak istedik. Bu çalışmamızın gerek bu dönemde yaşanan kültürel gelişmeler gerekse öne çıkan şahıslar hakkında daha geniş kapsamlı ve derin çalışmalar yapılmasına katkı ve vesile olmasını dileriz.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdulaziz, Mecdi Seyyid: **Mevsû'atu'l-meşâhîr**, Kahire, Dâru'l-Emîn, 1996.
- Abdülkerim, Ahmed İzzet: **Târîhu't-ta'lim fî asr Muhammed Ali**, Kahire, Mektebet'un-Nahdati'l-Mısriyye, 1938.
- Ahmed, Leyla Abdullatif: **Dirasâtun fî târîh ve muerrihi Mısır ve's-Şâm ibbâne'l-asri'l-Osmânî**, Kahire, Mektebetu'l-Hancî, 1980.
- Ahmed Teymur Paşa: **A'lâmu'l-fikri'l-İslâmî fî'l-asri'l-hadîs**, Kahire, Dâru'l-Âfâki'l-Arabiyye, 2003.
- Akçay, Cihaner: "Rifâ'a Râfi' Al-Tahtâvî (Hayatı, Edebi Kişiliği ve Toplumsal Konulardaki Düşünceleri)", **Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Ankara, 1992.
- Altundağ, Şinasi: **Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi 1831-1841**, I. Kısım, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.
- el-Aref, Nevine: "Egypt to Restore its Historical National Archives Building", **ahramonline**, January 5, 2016, (Çevrimiçi), <http://english.ahram.org.eg/NewsContent/9/43/180185/Heritage/Islamic/Egypt-to-restore-its-historical-National-Archives-.aspx>, 26 Ağustos 2018.

- Armaoğlu, Fahir: **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1789-1914**, 14. bs., İstanbul, Timaş Yayınları, Kasım 2014.
- Aşur, Said Abdülfettah: “Ezher: Eğitim Öğretim ve Sosyal Hayat”, **DİA**, C.XII, s. 59-63.
- Avcı, Casim: “Mısır: Tarih, Bizans Dönemi”, **DİA**, İstanbul, 2004, C.XXIX, s. 557-559.
- Aydın, Mustafa: “Müveşşah”, **DİA**, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2006, C.XXXII, s. 229-231.
- Ayyıldız, Erol: “Makame”, **DİA**, C.XXVII, s. 417.
- Baytar, Abdurrezak: **Hilyetu’l-beşer fî tarihi’l-karni’s-salis aşer**, 3 c., 2. bs., thk. Muhammed Behcet el-Baytar, Beyrut, Dâru Sâdır, 1993.
- Bedevî, Ahmed Ahmed: **Rifâa Râfî et-Tahtâvî**, Kahire, Lecnetu’l-Beyânî’l-Arabî, 1950.
- Berekat, Ali: **Ru’yetu’l-Cebertî li-ezmeti’l-hayâti’l-fikriyye**, Kahire, el-Hey’etu’l-Mısriyyeti’l-‘Âmme li’l-Kitâb, 1987.
- Brewer, Douglas J., Emily Teeter: **Mısır ve Mısırlılar**, Çev. Nihal Uzan, Ankara, Arkadaş Yayınevi, 2011.
- Brugman, J.: **An Introduction to The History of Modern Arabic Literature in Egypt (Volume X)**, Ed. M.M. Badawi, P. Cachia, M.C. Lyons, J.N. Mattock, Leiden, E.J. Brill, 1984.
- Beydilli, Kemal: “Matbaa: Giriş, Osmanlı Devleti”, **DİA**, İstanbul, 2003, C.XXVIII, s. 105-110.

- Bostan, İdris: “Sâlyâne”, **DİA**, İstanbul, 2009, C.XXXVI, s. 59-60.
- Burrow, Gerard N.: “Clot-Bey: Founder of Western Medical Practice in Egypt”, **The Yale Journal of Biology and Medicine**, No:48, 27 Mart 1975, s. 251-257.
- Büyükkara, Mehmet Ali: “Vehhâbilik”, **DİA**, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2012, C.XLII, s. 611-615.
- Cachia, Pierre: **An Overview of Modern Arabic Literature**, İngiltere, Edinburgh University Press, 1990.
- el-Cebertî, Abdurrahman : ‘**Abd al-Rahman al-Jabarti’s History of Egypt- ‘Aja’ib al-Athar fi’l-Tarajim wa’l-Akhbar**, Vol.III-IV, Ed. Thomas Phillip & Moshe Perlmann, Çev. C. Peycheff and T. Phillip: s. 2-169, D.P. Little: s. 170-320, C.IV, Stuttgart, Franz Steiner Verlag Stuttgart, 1994.
- el-Cebertî, Abdurrahman: **Al-Jabarti’s Chronicle of The First Seven Months of The French Occupation of Egypt- Muharram –Rajab 1213 – 15 June- December 1798, Târîkh Muddat Al-Faransis Bi-Mısır (Târîhu Muddeti’l-Fransis bi-Mısır**, Ed. ve Çev. S. Moreh, Leiden, E.J. Brill, 1975.
- el-Cebertî, Abdurrahman: ‘**Acâibu’l-âsâr fi’t-terâcim ve’l-ahbâr**, Haz. Abdulazîm Ramazan, Abdurrahîm Abdurrahman Abdurrahîm, Kahire, Dâru’l-Kutubi’l-Misriyye, 4 c., 1997.
- Cemâleddîn, Abdullah Muhammed: “el-Cebertî”, **Mevsû’âtu a’lâmi’l-fikri’l-İslâmî**, Haz. Mahmud Hamdi Zakzûk, Kahire,

Vizâretu'l-Evkâf el-Meclisu'l-A'lâ li'-Şu'ûni'l-İslâmiyye, 2004, s. 202-204.

el-Cevâdî, Muhammed:

“Abdullah eş-Şerkâvî”, **Mevsûatu a'lâmi'l-ulemâ ve'l-udebâi'l-Arab ve'l-Muslimîn**, Tunus-el-Munazzamatu'l-Arabiyye li't-terbiye ve'sekâfe ve'l-ulûm (ALECSO), 23 c., Beyrut, Dâru'l-Cîl, 2007, C.XIV, s. 360-362.

el-Cevâdî, Muhammed:

“Abdullah eş-Şerkâvî”, **Mevsuatu a'lâmi'l-fikri'l-İslâmî**, Haz. Mahmud Hamdi Zakzuk, Kahire, el-Meclisu'l-A'lâ li'-Şu'ûni'l-İslâmiyye, 2004, s. 615-618.

Cheng-Hsiang, Hsu:

“The First Thirty Years of Arabic Printing in Egypt 1238-1267 (1822-1851)” A Bibliographical Study with a Checklist by Title of Arabic Printed Works, **A thesis submitted to The University of Edinburg for the degree of doctor of Philosophy in the Faculty of Arts** (Doktora tezi), Edinburg, Ocak 1985.

Crabbs, Jack A.:

The Writting of History in Nineteenth Century Egypt, Kahire, The American University in Cairo Press, 1984.

el-Cuburî, Kâmil Selman:

Mucemu'l-udebâ mine'l-'asri'l-câhili hattâ sene 2002, Haz. Muhammed Ali Cemmâz, 7 c., Beyrut, Dârul Kutubi'l-İlmiyye, 2003.

Cundî, Edhem:

A'lâmu'l-edeb ve'l-fen, 2 c., Şam, Matbaatu'l-ittihad, 1958.

- Çetin, Atilla: **Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Mısır Valiliği-Osmanlı Belgelerine Göre**, İstanbul, Fatih Ofset, 1998.
- Çetin, Atilla: "Fâris eş-Şidyâk", **DİA**, C.XII, İstanbul, 1995, s. 168-170.
- Çetiner, Bedreddin: "Taha Hüseyin, Hayatı, Eserleri ve XX. yy. Arap Edebiyatı'ndaki Yeri", İstanbul, **İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü Öğretim Üyeliği Tezi**, 1981.
- Çolak, Kâmil: "Mısır'ın Fransızlar Tarafından İşgali ve Tahliyesi (1798-1801)", **SAÜ Edebiyat Dergisi**, Sakarya, 2008, Sayı:2, C.X, s. 141-183.
- Desplancques, Sophie: **Antik Mısır**, Çev. İsmail Yerguz, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, Mayıs 2006.
- ed-Desûki, Ömer: **Fi'l-edebi'l-hadîs**, 2 c., 7. bs, Kahire, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1994.
- dî Tarrâzî, Filib: **Hazâinu'l-kutubi'l-'Arabiyye fi'l-hâfikayn**, C.I, Beyrut, Vizâretu't-Terbiyyeti'l-Vataniyye ve'l-Funûni'l-Cemîle", 1947.
- dî Tarrâzî, Filib: **Târîhu's-sahâfeti'l-'Arabiyye**, Beyrut, el-Matba'atu'l- Edebiyye, C.IV, 1913.
- ed-Dibâ, Leylâ: "Abdurrahman el-Cebertî", **el-Mevsûatu'l-Arabiyye**, Haz. Mesud Bubu, Dimaşk, 21 c., Hey'etu'l-Mevsûati'l-Arabiyye, 2003, C.VII, s. 468-470.
- Dikici, Recep: "Hasan Kuveydir", **DİA**, C.XVI, s. 330.

- Durmuş, İsmail: “Mevvâliyyâ”, **DİA**, C.XXIX, s. 426-427.
- Durmuş, İsmail, Philip Charles Sadgrove: “Muhammaed Ayyâd Tantâvî”, **DİA**, İstanbul, 2010, C.XXXIX, s. 578-579.
- Durmuş, İsmail: “İstişhâd”, **DİA**, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2006, C.XXIII, s. 396-397.
- Durmuş, İsmail: “Lugaz”, **DİA**, C.XXVII, İstanbul, s. 221-222.
- Eccel, A. Chris: **Egypt, Islam and Social Change: Al-Azhar in Conflict and Accomodation**, Berlin, Klaus Schwarz Verlag, 1984.
- Elmalı, Hüseyin: “Kaside”, **DİA**, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2001, C.XXIV, s. 562-564.
- Er, Rahmi: **Çağdaş Arap Edebiyatı Seçkisi (Şiir-Öykü)**, Ankara, Vadi Yayınları, Nisan 2012.
- Er, Rahmi: **Modern Mısır Romanı (1914-1944)**, Ankara, Fatih Dağıtım, 1997.
- Ergün, Mustafa: “Mehmet Ali Paşa Zamanında Mısır’da Eğitimin Batılılaşması”, **Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi (KEFAD)**, Kırşehir, Sayı:3, Aralık 2015, C.XVI, s. 277-294.
- Erünsal, İsmail E.: “Hâfız-ı Kütüb”, **DİA**, C.XV, 1997, s. 94-98.
- Erünsal, İsmail E.: “Kütüphane”, **DİA**, İstanbul, 2003, C.XXVII, s. 11-32.
- Erünsal, İsmail E.: **Türk Kütüphaneleri Tarihi II- Kuruluştan Tanzimat’a Kadar Osmanlı Vakfı Kütüphaneleri**, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve

Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi
Yayını: 22, 1988.

Fahmy, Khaled:

Paşa'nın Adamları Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır, Çev. Deniz Zarakolu, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Şubat 2010.

Fahmy, Khaled:

“The Era of Muhammed Ali Paşa”, **The Cambridge History of Egypt- Modern Egypt, from 1517 to the end of the Twentieth Century**, 2 c., Ed. M.W. Daly, Cambridge, Cambridge University Press, 1998.

el-Fahuri, Hanna:

Tarîhu'l-edebi'l-Arabî, 12. bs., Lübnan, Menşûrât'ul-Mektebeti'l-Bulisiyye, 1987.

Fazlıoğlu, Şükran:

Modern Mısır Romanında Türk İmajı (1798-1914), **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi**, İstanbul, 2001.

Freeman, Charles:

Mısır, Yunan ve Roma Antik Akdeniz Uygarlıkları, 4. bs., Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, Temmuz 2013.

Gâî, Yusuf Butrüs, İsmail Seraceddin:

ed-Defterhâne Daru'l Mahfûzâtî'l-Umûmiyye, İskenderiye, Mektebetu'l İskenderiyye (Bibliotheca Alexandrina), 2010.

Gaughan, Thomas:

“Bibliotheca Alexandrina”, **Encyclopedia Britannica**, (Çevrimiçi)
<https://www.britannica.com/topic/Bibliotheca-Alexandrina-1518176>, 09 Ekim 2018.

- Genç, Mehmet: “İltizam”, **DİA**, 2000, C.XXII, s. 154-158.
- Girgin, Atilla: **Türkiye’de Yerel Basım**, İstanbul, Der Yayınları, 2009.
- Goldschmidt, Arthur: “Abdullah eş-Şerkâvî”, **Kâmûsu terâcimi Mısri’l-hadîse**, thk. ve çev. Abdulvehab Bekir, Kahire, el-Meclisu’l-A‘lâ li’s-sekâfe, 2003, s. 363.
- Görgün, Hilal: “Mısır: Başlangıçtan Bizans Dönemine Kadar”, **DİA**, 44 c., İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2004, C.XXIX, s. 555-557.
- Görgün, Hilal: “Mısır: Fransız İşgali Sonrası, Eğitim ve Öğretim”, C.XXIX, **DİA**, 2004, s. 569-575.
- Görgün, Hilal: “Rifâa et-Tahtâvî”, **DİA**, İstanbul, 2008, C.XXXV, s. 95-97.
- Gündüzöz, Soner: “Tevlîd”, **DİA**, 2012, C.XLI, s. 37-38.
- Hafâcî, Muhammed
Abdulmun‘im, Ali Ali Subh: **el-Hareketu’l-ilmiyye fi’l- Ezher fi’l- karneyni’t-tâsi‘ aşerve’l-işrîn**, 3 c., Kahire, el-Mektebetu’l-Ezheriyye li’t-Turâs, 2007.
- Hacımüftüoğlu, Nasrullah: “Bedî”, **DİA**, C.V, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1992, s. 320-322.
- Hacımüftüoğlu, Nasrullah: “Beyân”, **DİA**, C.VI, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1992, s. 22-23.
- Hafâcî, Muhammed
Abdulmun‘im: **el-Ezher fi elfi ‘amm**, 3 c., Beyrut, Âlemu’l-Kutub, 1988.
- Hamdân, Semîr Ebû: **Ali Mubarek, el-mufekkir ve’l-mu‘ammir**, Beyrut, Şeriketu’l-Âlemiyye li’l-Kitâb, 1993.

- Hamza, Abdullatif: **Edebu'l-makaleti's-sahafiyye fi Mısır**, Kahire, Daru'l-Fikri'l-Arabi, t.y.
- Hasan, Muhammed Abdulgânî: **Hasan el-Attâr**, Kahire, Dâru'l-Meârif, t.y.
- Hâşimî, Ahmed b. Muhammed el-Hadrâvî el-Mekkî: **Nuzhetu'l-fiker fîma mezâ mine'l-hevâdis ve'l-iber fîma terâcimi ricâli'l-karni's-sânî aşer ve's-sâlis aşer: sin-kaf**, 2 c., thk. Muhammed Mısrî, Dımaşk, Vizâretu's-Sekâfe, 1996.
- Haywood, John A.: **Modern Arabic Literature 1800-1970, An introduction with extracts in translation**, Londra, Lund Humphries, 1971.
- Hemdân, Abdulhamid Salih, Mahmûd er-Rabdâvî: “Abdurrahman b. Hasan el- Cebertî”, **Mevsûatu a'lâmi'l-ulemâ ve'l-udebâi'l-Arab ve'l-Muslimîn**, Haz. Câbir el-Cîlî, Tunus- el-Munazzamatu'l-Arabiyye li't-terbiye ve'sekâfe ve'l-ulûm (ALECSO), 23 c., Beyrut- Dâru'l-Cîl, 2005, C.V, s. 102-104.
- Heyet: “Mısır Arap Cumhuriyeti”, **el-Mevsû'atu'l-Arabiyyeti'l-âlemiyye**, 30 c., 2. bs, Riyad, Muessesetu'l-Ameli'l-Mevsûa li'n-Neşr ve't-Tevzi, 1999, C.XXIII, s. 311-362.
- Heyet: “Mısır, Egypt”, **The Encyclopaedia of Islam**, 13 c., Ed. C.E. Bosworth, E. Van Donzel, W.P. Heinrichs, C.H. Pellat, Leiden – New York, E.J. Brill, 1993, C.VII, s. 146-186.
- Heyet: “Eski Bir Medeniyet Beşiği: Mısır”, **Yeni Hayat Ansiklopedisi**, 6 c., İstanbul, Doğan Kardeş Yayınları, 1973, C.V, s. 2342-2350.

- Heyet: “Mısır”, **Gelişim Hachette Alfabetik Genel Kültür Ansiklopedisi**, Sabah Gazetesi, 12 c., İstanbul, 1993, C.VIII, s. 2725-2735.
- Heyet: “Mısır”, **Meydan Larousse**, Sabah Gazetesi, 13 c., İstanbul, 1992, C.XIII, s. 501-521.
- Heyet: The Editors of Encyclopedia Britannica, “Al-Azhar University”, **Encyclopedia Britannica** (Çevrimiçi)
<https://www.britannica.com/topic/al-Azhar-University>, 07.08.2018.
- Heyet: The Editors of Encyclopedia Britannica, “Adolphe Crémieux”, **Encyclopedia Britannica**, (Çevrimiçi)
<https://www.britannica.com/biography/Adolphe-Cremieux>, 06.12.2016.
- Heyet: The Editors of Encyclopedia Britannica, “İbrahim Müteferrika”, **Encyclopedia Britannica** (Çevrimiçi)
<https://www.britannica.com/biography/Ibrahim-Muteferrika>, 12.12.2016.
- Heyet: “Matbaa”, **The Encyclopaedia of Islam**, 6 c., Ed. C.E. Bosworth, E. Van Donzel, W.P. Heinrichs, C.H. Pellat, Leiden, E.J. Brill, 1991, C.VI, s. 794-807.
- Heyet: “The Deterioration of the Bulaq Press”, Bibliotheca Alexandrina, (Çevrimiçi)
<https://www.bibalex.org/bulaqpress/en/Deterioration.htm>, 24 Ağustos 2018.

- Heyet: “Newspapers”, **The Encyclopaedia Britannica Eleventh Edition**, 29 c., New York, Encyclopaedia Britannica Inc., 1911, C.XIX, s. 544-581.
- Heyet: **Şuyuhu’l-Ezher**, Kahire, y.y., Vizâretu’l-i lâ m, t.y.
- Heyet: The Editors of Encyclopedia Britannica, “Sudan: Ismâ’îl Pasha and The Growth of European Influence”, **Encyclopedia Britannica** (Çevrimiçi)
<https://www.britannica.com/place/Sudan/The-spread-of-Islam#toc24311>, 09. 08. 2018.
- Heyet: The Editors of Encyclopedia Britannica, “Egypt: Ismâ’îl, 1863-79”, **Encyclopedia Britannica**,
<https://www.britannica.com/place/Egypt/Abbas-I-and-Said-1848-63#ref307047>, 09. 08. 2018.
- Heyet: The Editors of Encyclopedia Britannica, “Auguste Mariette”, **Encyclopedia Britannica**, May 23, 2018, (Çevrimiçi)
<https://www.britannica.com/biography/Auguste-Mariette>, (23.05.2018 web site) 7.08.2018.
- Heyet: “Kökdeşleme”, **Türk Dil Kurumu**, (Çevrimiçi),
http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&view=bts&kategori1=veritbn&kelimesec=206724, 15.08.2018.
- Heyet: The Editors of Encyclopedia Britannica, “Legion of Honour”, **Encyclopedia Britannica** (Çevrimiçi)

<https://www.britannica.com/topic/Legion-of-Honour>, 29.07.2017.

Heyet: “Lemhat târîhiyye”, (Çevrimiçi)
<http://www.darelkotob.gov.eg/aboutus1.aspx#>,
29.07.2017.

Heyworth-Dunne, J.: **An Introduction To The History of Education in Modern Egypt**, Londra, Luzac & Co, (Burleigh Presss, Lewin’s Mead, Bristol), t.y.

Heyworth-Dunne, J.: “Printing and Translation under Muhammad Ali of Egypt”, **JRAS (Journal of the Royal Asiatic Society)**, No:3, Londra, 1940, s. 325-349.

Holt, P.M.: **Egypt and the Fertile Crescent 1516-1922 A Political History**, Londra, Longmans Green And Co. Ltd, 1966.

Hornung, Erik: **Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi**, Çev. Zehra Aksu Yılmaz, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, Nisan 2004.

Hudu, Muhammed Ali: **Mevsûatu beyti’l-hikme li-a’lâmi’l-Arab fi’l-karneyni’t-tâsi‘ aşer ve’l-işrîn**, Haz. Hamid Cemili, Hamid Mecid Hudu, Halid Habîb er-Râvî, Tarık Nafi el-Hamdani, Abdussettar İzzeddin er-Râvî, Abdullah Ahmed el-Cubûri, İmad Abdusselam Rauf, Bağdat, Beytu’l-Hikme, 2000, C.I, s. 536.

Hunter, F. Robert: **Egypt Under The Khedives 1805-1879 From Household Government to Modern Bureaucracy**, Pittsburgh, University of Pittsburgh Press, 1984.

- İhsanoğlu, Ekmeleddin: **Mısır'da Türkler ve Kültürel Mirasları**, İstanbul, IRCICA, 2006.
- İmâre, Muhammed: **el-A'mâlu'l-kâmile li-Riâa Râfi et-Tahtâvî: et-temeddunu ve'l-hadara ve'l-umrân**, 5 c., Kahire, 2010.
- İmare, Muhammed: **Ali Mubarek, muerrih ve muhendisu'l-umrân**, Kahire, Dâru's-Şurûk, 1988.
- İnan, Muhammed Abdullah: **Muerrihû Mısri'l-İslâmiyye ve mesâdiru't-târihi'l-Mısri**, Kahire, Mektebetu'l-Hancî, 1999.
- İshakoğlu, Ömer: **Suriye Tarihi-Osmanlı Dönemi Suriye'sinde Edebi ve Kültürel Hayat (1800-1918)**, İstanbul, Kabalcı Yayıncılık, Kasım 2012.
- Kallek, Cengiz: "Muhammed b. Ahmed Desûkî", **DİA**, C.IX, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1994, s. 214.
- Kallek, Cengiz: "Feddân", **DİA**, C.XII, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1995, s. 293-294.
- Kahraman, Âlim: "Matbuat", **DİA**, C.XXVIII, s. 121-125.
- Kehhâle, Ömer Rızâ: **Mu'cemu'l-muellifin: terâcimu musannifi'l-kutub'il-Arabiyye**, 4 c., Beyrut, Muessesetu'r-Risâle, 1993.
- Kılıç, Hulusi: "ATTÂR, Hasan b. Muhammed", **DİA**, İstanbul, 1991, C.IV, s. 98-99.
- Kılavuz, Ahmet Saim: "Akaid", **DİA**, İstanbul, 1989, C.II, s. 212-216.
- Kızıltoprak, Süleyman: **Mehmet Ali Paşa'dan II. Abbas Hilmi Paşa'ya, Mısır'da Osmanlı'nın Son Yüzyılı**,

İstanbul, Tarih Bilincinde Buluşanlar Derneği,
Kasım 2010.

Kirillina, Svetlana: “Arab Scholars in Russian Universities (The Nineteenth – Early Twentieth Century)”, **Al-Jâmi‘ah**, C.XLIV, No:1, Endonezya, 2006.

Koprıman, Kâzım Yaşar: “Ali Paşa Mubarek”, **DİA**, İstanbul, 1989, C.II, s. 433-434.

Krackovski, Ignatiy
Julianovic: **Hayatu’s-şeyh Muhammed Ayyad et-Tantâvî**, Haz. Abdulhamîd Hasan, Muhammed Abdulgânî Hasan, Çev. Kulsûm Avde, el-Meclisu’l-A‘lâ li-Ri‘âyeti’l-Funûn ve’l-Âdâb ve’l-Ulûmi’l-İctimâiyye, Kahire, 1964.

Kurşun, Zekerîya: “Said Paşa”, **DİA**, C.XXXV, s. 573-574.

Kut, Turgut: “Bulak: Bulak Matbaası”, **DİA**, C.VI, s. 387-390.

Kutluoğlu, Muhammed Hanefi: “Kavalalı Mehmed Ali Paşa”, **DİA**, C.25, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2002, s. 62-65.

Kutluoğlu, Mehmet H.: **The Egyptian Question (1831-1841)**, İstanbul, Eren Yayıncılık, 1998.

Kut, Turgut: “Bulak: Bulak Matbaası”, **DİA**, C.VI, s. 387-390.

Kuveydir, Hasan: **Neylu’l-ereb fî musellesâti’l-Arab**, Kahire, el-Matbaatu’l-Hayriyye, 1846.

Lutskiy, Borisoviç: **Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi 16. Yüzyıldan 20. Yüzyıla**, Çev. Turan Keskin, İstanbul, Yordam Kitap, Kasım 2011.

- Little, Tom: **Modern Egypt**, Londra, Ernest Benn Limited, 1971.
- Mahmud, Seyyid Muhammed es-Seyyid: “XVI. Asırda Mısır Eyaleti”, **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, İstanbul, Marmara Üniversitesi Yayınları-Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1990.
- Maksudoğlu, Mehmet: “Abdurrahman b. Hasan Cebertî”, **DİA**, İstanbul, 1993, C.VII, s. 190-191.
- Mar‘aşlı, Yusuf: **Nesru’l-cevâhir ve’d-durer fî ulemâi’l-karni’r-râbi‘ aşer; ikdu’l-cevher fî ulemâi’r-rub‘i’l-evvel mine’l-karni’l-hâmis aşer**, Beyrut, Dâru’l-Ma‘rife, 2006.
- Marsot, Afaf Lütü el-Seyyid: **Mısır Tarihi: Arapların Fethinden Bugüne**, Çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Mayıs 2010.
- Marsot, Afaf Lutfi Seyyid: **Egypt in The Reign of Muhammad Ali**, Cambridge, Cambridge University Press, 1984.
- Merdem Bek, Halil: **Ayânu’l-karni’s-sâlis aşer fî’l-fikr ve’s-siyâse ve’l-ictimâ**, 2. bs., Haz. Adnan Merdem Bek, Beyrut, Muessesetu’r-Risâle, 1977.
- Moreh, Shmuel: “al-Jabartî, ‘Abd al-Rahmân (1753-1825)”, **Encyclopedia of Arabic Literature**, 2 c., Ed. Julie Scott Meisami, Paul Starkey, London and New York, Routledge, 1998, C.I, s. 403-404.
- Moreh, Shmuel: “Al-Jabarti’s attitude towards the ‘ulama’ of this time”, **Guardians of Faith in Modern Times**

‘Ulama’ in the Middle East, Vol. CV, Ed. Meir Hatina, Brill, Leiden-Boston, 2009, s. 47-63.

Mübarek, Ali Paşa:

el-Hitatu’t-tevfikiyyetu’l-cedîde li-Mısri’l-Kahire, Haz. İzzet Abdülmecid Şulkamî, 20 c., 2. bs., Kahire, el-Hey’etü’l-Mısriyyeti’l-Âmme li’l-Kitâb, 1990.

en-Neccâr, Hüseyin Fevzi:

Rifâ‘a et-Tahtâvî râidu fikr ve imâmu nahda, Kahire, el-Hey’etu’l-Mısriyyeti’l-âmme li’l-kitâb, 1987.

en-Nimmim, Hilmi:

el-Ezher eş-Şeyh ve’l-Meşyehe, Kahire, Mektebe Medbulî, 2012.

Ortaylı, İlber:

Eski Dünya Seyahatnamesi, 10. bs., İstanbul, Timaş Yayınları, Haziran 2014.

Ömer, Ömer Abdulaziz:

Abdurrahman el-Cebertî ve Nikula et-Türk dirâse mukârene, Beyrut, Câmîatu Beyrut el-Arabiyye, 1978.

Öz, Mustafa:

“Dâî”, **DİA**, C.VIII, s. 420-421.

Özkaya, Yücel:

“Mütesellim”, **DİA**, C.32, İstanbul, 2006, s. 203-204.

Özkoç, Özge:

Mısır’ın 19. Yüzyılı, Modernleşme, Merkezileşme ve Özerklik, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, Nisan 2015.

Öztürk, Mustafa:

“Arap Ülkelerinde Osmanlı İdaresi?”, **History Studies International- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, Haz. Osman Köse, Ortadoğu Özel Sayısı, Samsun, 2010, C.II, s. 325-351.

- Pala, İskender: “İnşâd”, **DİA**, 2000, C.XXII, s. 342.
- Pala, İskender, Filiz Kılıç: “Musammat”, **DİA**, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2006, C.XXXI, s. 233-235.
- er-Râfî, Abdurrahman: **Asr Muhammed Ali**, 5. bs., Kahire, Dâru’l-Me‘ârif, 1989.
- er-Râfî, Abdurrahman: **Târîhu’l-hareketi’l-kavmiyye ve tatavvuru’n-nizâmi’l-hukm fî Mısır**, 2 c., Kahire, Mektebetu’n-Nahdati’l-Mısriyye, 1948.
- Reimer, Michael J.: “Alexandria”, **Encyclopedia Britannica**, (Çevrimiçi)
<https://www.britannica.com/place/Alexandria-Egypt>, 5 Ağustos 2018.
- Sabri, Muhammed: **Târîhu Mısır el-Hadîs min Muhammed Ali ilâ el-Yevm**, Kahire, Matba‘atu Dâru’l-Kutub el-Mısriyye, 1962.
- Sadık, Râmî ‘Atâ: **es-sahâfetu’l-Mısriyye fî’l-karni’t-tâs‘i ‘aşar târîhuhâ ve iftitâhiyyâtuhâ**, Kahire, Mektebetu’ş-Şurûku’d-Duveliyye, 2007.
- Salih Mecdi Bey: **Dîvânu’l-merhûm Salih Mecdi Bey**, Bulak, el-Matba‘atu’l-Emîriyye, 1893.
- Sarı, Nil: “Attar”, **DİA**, İstanbul, 1991, C.IV, s. 94-95.
- Savran, Ahmet: **19. yy. Osmanlı Döneminde Yeni Arap Edebiyatı**, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1991.

- Serkis, Yusuf İlyân: **Mucemu'l-mathbûâtî'l-Arabiyye ve'l-muarrebe**, 2 c., Kahire, Mektebetu's-Sekâfeti'd-dîniyye, 1932.
- Sendûbî, Hasan: **Ayanu'l-Beyan**, Kahire, el-Matbaatu'l-Cemaliyye, 1914.
- es-Seyyid, Fuad Salih: **Mevsûatu a'lâmi'l-karni't-tâsi' aşer fi'l-âlemeyni'l-Arabî ve'l-İslâmî**, Beyrut, el-Mektebetu Hasan el-Asriyye, 2014.
- es-Seyyid, Seyyid Muhammed: "Osmanlı Dönemi", **DİA**, İstanbul, 2004, C.XXIX, s. 563-569.
- Sinoué, Gilbert: **Kavalalı Mehmet Ali Paşa Son Firavun**, Çev. Ali Cevat Akkoyunlu, İstanbul, Doğan Kitapçılık, Ekim 1999.
- Şensoy, Sedat: "Tâlikât", **DİA**, C.XXXIX, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2010, s. 508-510.
- eş-Şerkâvî, Abdullah b. Hicâzî b. İbrahim el-Ezherî: **Hâşiyetu's-Şerkâvî**, 4 c., Beyrut, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1997.
- eş-Şerkâvî, Abdullah: **el-Hikemu'l-ataiyye bi-şerhi fazîleti's-Şeyh Abullah eş-Şerkâvî**, Haz. Atiyye Mustafa, Kahire, Keşide li'n-Neşr ve't-Tevzî, 2010.
- Şeyho, Luvis: **Târîhu'l-âdâbi'l-Arabiyye fi'l-karni't-tâsi' aşer ve'r-rub'î'l-evvel mine'l-karni'l-işrîn**, 3. bs., Beyrut, Dâru'l-Meşrik, 1991.
- Şeyyal, Cemaleddin: **Rifâa Râfi' et-Tahtâvî**, Kahire, Dâru'l-Maârif, 1980.

- Şeyyal, Cemaleddin: **Târîhu't-terceme ve hareketu's-sekafe fi asr Muhammed Ali**, Kahire, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1951.
- Şükri, Muhammed Fuad: **Mısır fî matla'î'l-karni't-tâsi' aşer 1801-1811**, 3 c., 2. bs., Kahire, el-Hey'etu'l-Âmme li Kusûri's-Sekâfe, 2010.
- Tacir, Jack: **Hareketu't-terceme bi Mısır hilâle'l-karni't-tâsi' aşer**, Kahire, Dâru'l-Meârif, 1945.
- et-Tahtâvî, Muhammed İzzet: **Mine'l-ulemâi'r-ruvvâd fî rihâbî'l-Ezher**, Kahire, Mektebetu Vehbe, 1990.
- et-Tahtâvî, Rifâa Râfi': **Paris Gözlemleri (Kitâbu Tahlîsu'l-ibrîz fî telhisi Bârîz)**, Haz. Cemil Çiftçi, İstanbul, Ses Yayınları, Kasım 1992.
- Tanman, M. Baha: "Mahfil", C.XXVII, **DİA**, s. 331-333.
- et-Tantâvî, Muhammed Ayyâd b. Sa'd: **Rihletu's-Şeyh et-Tantâvî ile'l-bilâdi'r-Rûsiyâ 1840-1850**, Haz. Muhammed 'Îsî Sâlihîyye, Beyrut, Muessesetu'r-Risâle, 1992.
- Tomar, Cengiz: "Mısır: Tarih, Fetihden Osmanlı Dönemine Kadar", **DİA**, İstanbul, 2004, C.XXIX, s. 559-563.
- Tugay, Emine Fuat: **Bir Aile Üç Asır**, Çev. Şeniz Türkömer, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Eylül 2015.
- Tüccar, Zülfikar: "Ebyârî", **DİA**, İstanbul, 1994, C.X, s. 379
- Tülücü, Süleyman: "Muallakât", **DİA**, C.XXX, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, s. 310-312.

- Uzun, Mustafa: “Ezher: Mimari”, **DİA**, C.XII, s. 53-58.
- Ülker, Necmi: “XVIII. Yüzyılda Mısır ve Cezayir’li Gazi Hasan Paşa’nın Mısır Seferi”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Sayı:1, 1994 .C.IX, s. 1-30.
- Ürün, Ahmet Kazım: **Modern Arap Edebiyatı**, Konya, Çizgi Kitabevi, Ekim 2015.
- Ürün, Ahmet Kazım: **Necip Mahfuz ve Toplumsal Gerçekçi Romanları**, Konya, Çizgi Kitabevi, Kasım 2002.
- Vadi, Taha: **eş-Şi’r ve’ş-şu’arâu’l-mechûlûn fi’l-karni’t-tâsi’ aşer**, Kahire, Dâru Nûbâr li-ttîbâ’a, 2003.
- Vâdî, Taha : **Dîvânu Rifâ’a et-Tahtâvî**, 2. bs., Kahire, Dâru’l-Me’ârif, 1984.
- Vatikiotis, P.J.: **The History of Egypt Third Edition**, Londra, Weinfeld and Nicolson, 1985.
- Vercoutter, Jean: **Eski Mısır**, Çev. Emine Çaykara, 5. bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2013.
- Yalar, Mehmet: **Hazırlayıcı Faktörleri Işığında Modern Arap Edebiyatına Giriş**, Bursa, Emin Yayınları, 2009.
- Yavuz, Yusuf Şevki: “Kesb”, **DİA**, C.XXV, İstanbul, 2002, s. 304-306.
- Yazıcı, Hüseyin: **Çağdaş Arap Öyküleri**, İstanbul, Kaknüs Yayınları, Mart 1999.
- Yazıcı, Hüseyin: “Muhâdarât”, **DİA**, C.XXX, s. 391-392.

- Yazıcı, Nesimi: “Vekâyi-i Mısriyye Üzerine Birkaç Söz”, **OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)**, Sayı:2, Ankara, 1991, s. 267-278.
- Yazıcı, Tahsin, Mehmet İpşirli: “Ferrâş”, **DİA**, İstanbul, 1995, C.XII s. 408-409.
- Yıldız, Musa: “Zeceî”, **DİA**, C.XLIV, 176-177.
- Yiğit, İsmail: “Memlûkler”, **DİA**, İstanbul, 2004, C.XXIX, s. 90-97.
- Yiğit, İsmail: “Ribât”, **DİA**, C.XXXV, s. 76-79.
- Zeydan, Corci: **Târîhu âdâbi'l-lugati'l-'arabiyye**, 4 c., Haz. Şevki Dayf, Daru'l Hilal, y.y., t.y., C.IV, s. 100.
- Zeydan, Corci: **Teracimu meşahiri's-şark fi'l-karni'tasi aşer**, Kahire, Matbaatu'l-Hilâl, 1922.
- ez-Zirikli, Hayreddin: **el-A'lâm: Kâmûsu terâcimi li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-'Arabi'l-mubta'ribîn ve'l-musteşrikîn**, 8 c., Daru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 2002.

EK: RESİMLER

Resim 1: Gize Piramitleri, Keops, Kefren ve Mikerinos
Mısır ziyaretimizden bir kare, 21 Mart 2010

Resim 2: Büyük Gize Sfenksi - Mısır ziyaretimizden bir kare, 21 Mart 2010

Resim 3: Mısır'a hayat veren Nil Nehri
Mısır ziyaretimizden bir kare, 23 Mart 2010

Resim 4: Modern Kahire'den bir görünüm
Mısır ziyaretimizden bir kare, 21 Mart 2010

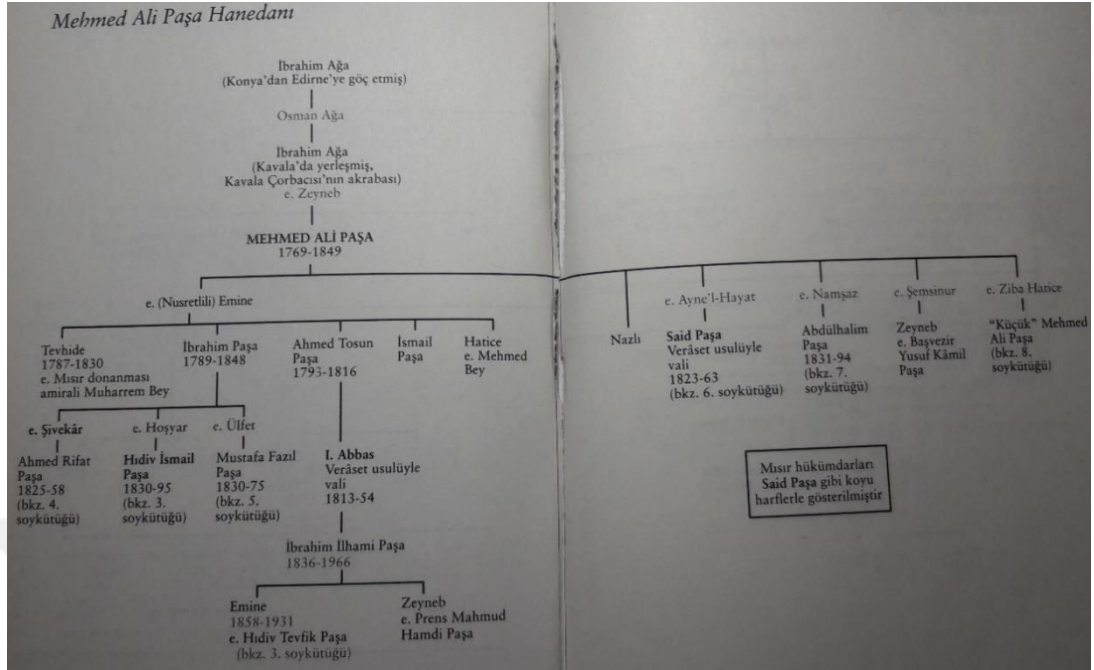

Resim 5: Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Fransa Kralı Louis-Philippe'e hediye ettiği Luksor Dikilitaşı – Concorde Meydanı 1836. Paris gezimizden bir kare, 27 Temmuz 2015

Resim 6: 1804-1805 Napolyon çağında Avrupa ve Osmanlı İmparatorluğu

Kaynak: **Tarih Atlası**, Saygı Yayınları, İstanbul, 1989, s. 42-43.

Resim 7: Kavalalı Mehmet Ali Paşa Hanedanı

Kaynak: Emine Fuat Tugay, **Bir Aile Üç Asır**, Çev. Şeniz Türkömer, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, Eylül 2015, s. 538-539.

Resim 8: Napolyon Bonapart (1769-1821), Fransız ressam Jacques-Louis David'in eseri 1812

Kaynak: <https://www.britannica.com/biography/Napoleon-I/images-videos>, 31 Ağustos 2018.

Resim 9: Fransız General Kléber (ö.1800), Fransız ressam Jean-Urbain Guérin'in eseri

Kaynak: https://en.wikipedia.org/wiki/Jean-Baptiste_Kléber, 31 Ağustos 2018.

Resim 10: Fransız General Menou (ö. 1810)

Kaynak: https://en.wikipedia.org/wiki/Jacques-François_Menou, 31 Ağustos 2018.

Resim 11: Kavalalı Mehmet Ali Paşa (ö.1849)

Kaynak: https://tr.wikipedia.org/wiki/Kavalalı_Mehmed_Ali_Paşa, 31 Ağustos 2018.

Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın bu tablosunda sağ alt köşede kanal ve demiryolu projeleri dikkat çeker (MST)

Resim 12: Kaynak: Emine Fuat Tugay, **Bir Aile Üç Asır**, Çev. Şeniz Türkömer, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür yayımları, Eylül 2015, s. 117.

Resim 13: Kavalalı Mehmet Ali Paşa maiyetiyle

Kaynak: https://en.wikipedia.org/wiki/Muhammad_Ali_of_Egypt, 31 Ağustos 2018.

1875 tarihli ahşap baskı temsili bir resimde Kahire Kalesi'nde Memlûkların katli

Resim 14: Memlûklerin Katledilişi

Kaynak: Emine Fuat Tugay, **Bir Aile Üç Asır**, Çev. Şeniz Türkömer, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, Eylül 2015, s. 130.

Resim 15: Dr. Clot Bey – Antoine Barthelemy Clot (1793-1868)

Kaynak: https://en.wikipedia.org/wiki/Antoine_Clotaire_Bey, 15.10.2018.

Resim 16: Dr. Clot Bey Mısır Ordusu üniforması içerisinde, Ebû Za'bal'da, bazı Ezher şeyhlerinin de katıldığı ilk modern anatomi dersini verirken, 20 Haziran 1829.

Kaynak: https://en.wikipedia.org/wiki/Antoine_Clotaire_Bey, 15.10.2018.

Resim 17: “İbrahim Pacha, Général en Chef de l’armée égyptienne, 1840” (Mısır ordusunun başkumandanı İbrahim Paşa, 1840) Ressam Henri Daniel Plattel tarafından yapılmış, Benis’in *Mission militaire*’inde yayımlanmıştır. (İbrahim Paşa ö.1848)

Kaynak: Khaled Fahmy, **Paşa’nın Adamları Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır**, Çev. Deniz Zarakolu, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Şubat 2010, s.161.

Resim 18: I. Abbas Hilmi Paşa (ö.1854)

Kaynak: <https://www.bibalex.org/bulaqpress/en/Gallery/pages/bulaq03.htm>, 31 Ağustos 2018.

Resim 19: Said Paşa (ö.1863)

Kaynak: <https://www.bibalex.org/bulaqpress/en/Gallery/pages/bulaq04.htm>, 31 Ağustos 2018.

Hıdiv İsmail Paşa ile çocuk yaşta
müşir rütbesi alan oğlu Hilmi Paşa (MST)

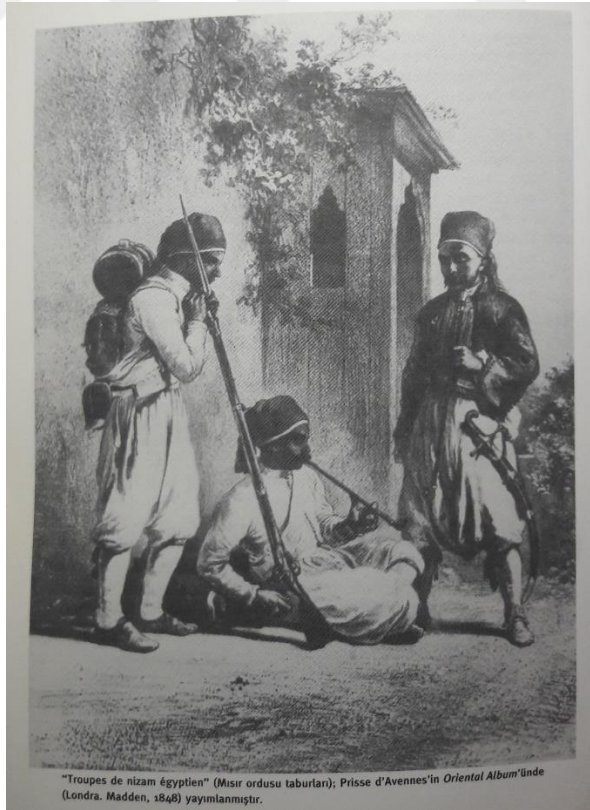
Resim 20: Hıdiv İsmail Paşa (ö.1895)

Kaynak: Emine Fuat Tugay, **Bir Aile Üç Asır**, Çev. Şeniz Türkömer, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür yayımları, Eylül 2015, s. 284.

Resim 21: Hıdiv Tefik Paşa (ö. 1892)

Kaynak: <https://www.bibalex.org/bulaqpress/en/Gallery/pages/bulaq06.htm>, 31 Ağustos 2018.

"Troupes de nizam égyptien" (Mısır ordusu taburları); Prisse d'Avennes'in *Oriental Album*'ünde (Londra, Madden, 1848) yayımlanmıştır.

Resim 22: Kaynak: Khaled Fahmy, **Paşa'nın Adamları Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır**, Çev. Deniz Zarakolu, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Şubat 2010, s. x.

Resim 23: (Solda) Bulak Matbaası Türkçe kuruluş levhası 1820. Matbaanın kuruluş tarihini belirten tek belgedir.

Kaynak: <https://www.bibalex.org/bulaqpress/en/Gallery/pages/bulaq25.htm>, 31 Ağustos 2018.

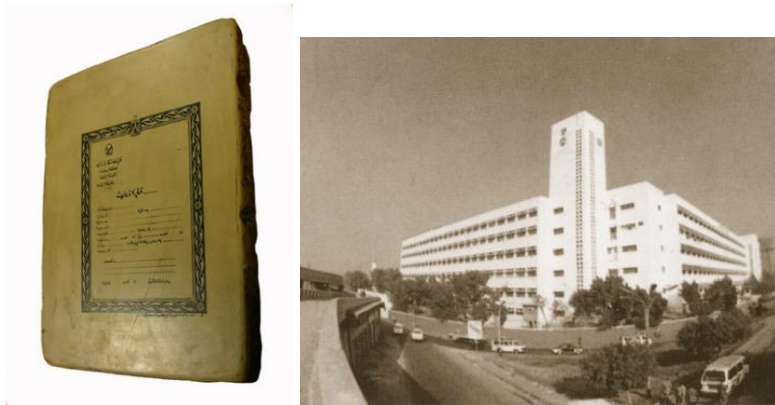
Resim 24: (Sağda) Bulak Matbaası eski bina ana giriş

Kaynak: <https://www.bibalex.org/bulaqpress/en/Gallery/pages/bulaq20.htm>, 31 Ağustos 2018.

Resim 25: 1820'de Bulak Matbaasında kullanılan ahşap harf örnekleri

Kaynak: <https://www.bibalex.org/bulaqpress/en/Gallery/pages/bulaq27.htm>, 31 Ağustos 2018.

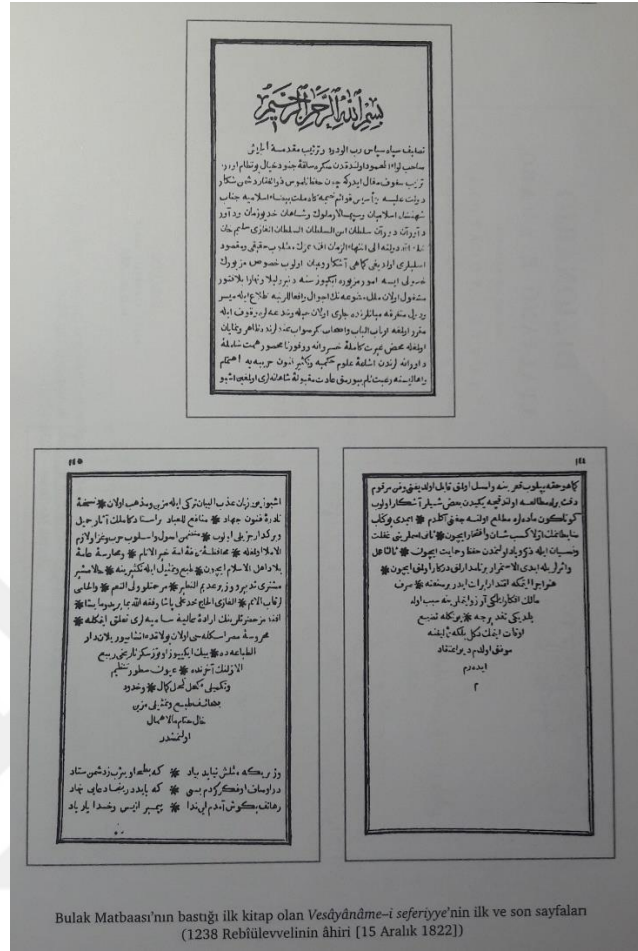

Resim 26: (Solda) Bulak Matbaasında kullanılan taş baskı kalıbı

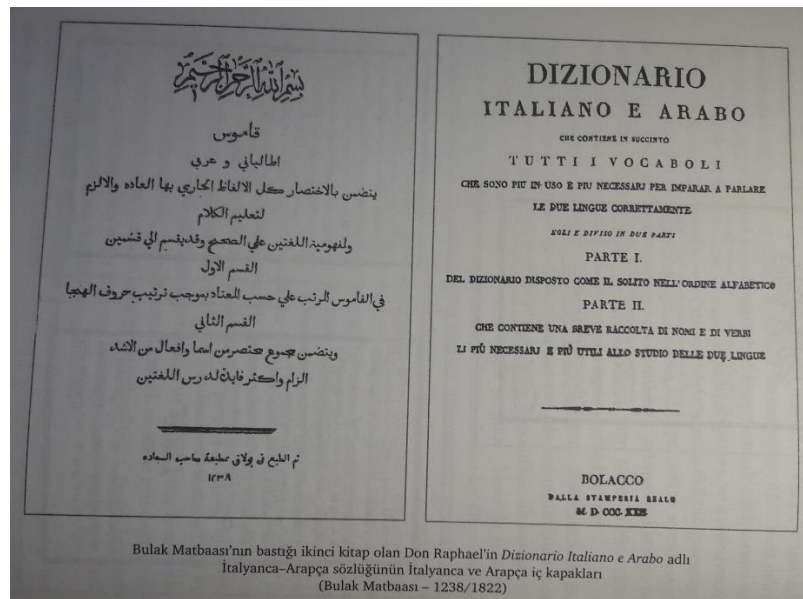
Kaynak: <https://www.bibalex.org/bulaqpress/en/Gallery/pages/bulaq30.htm>, 31 Ağustos 2018.

Resim 27: (Sağda) Bulak Matbaasının 1958'de kurulan yeni binası (Kahire)

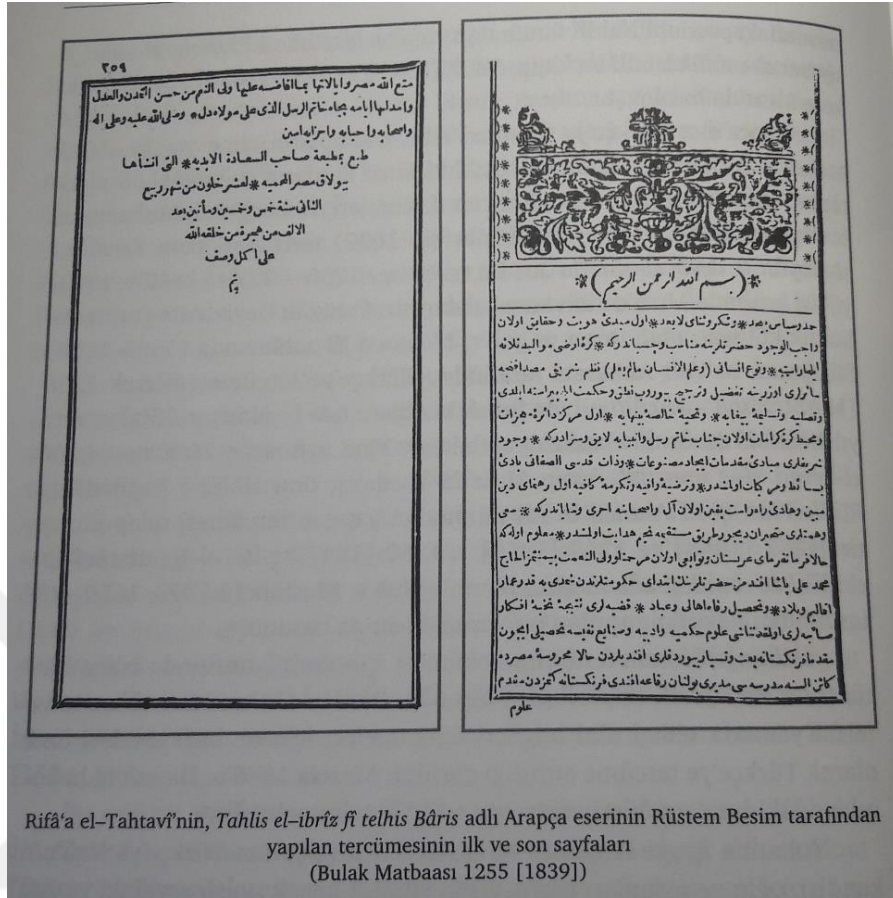
Kaynak: <https://www.bibalex.org/bulaqpress/en/Gallery/pages/bulaq23.htm>, 31 Ağustos 2018.

Resim 28: Kaynak: Ekmeleddin İhsanoğlu, **Mısır'da Türkler ve Kültürel Mirasları**, İstanbul, IRCICA, 2006, s. 351.

Resim 29: Kaynak: Ekmeleddin İhsanoğlu, **Mısır'da Türkler ve Kültürel Mirasları**, İstanbul, IRCICA, 2006, s. 352.

Resim 30: Kaynak: Ekmeleddin İhsanoğlu, **Mısır'da Türkler ve Kültürel Mirasları**, İstanbul, IRCICA, 2006, s.162.

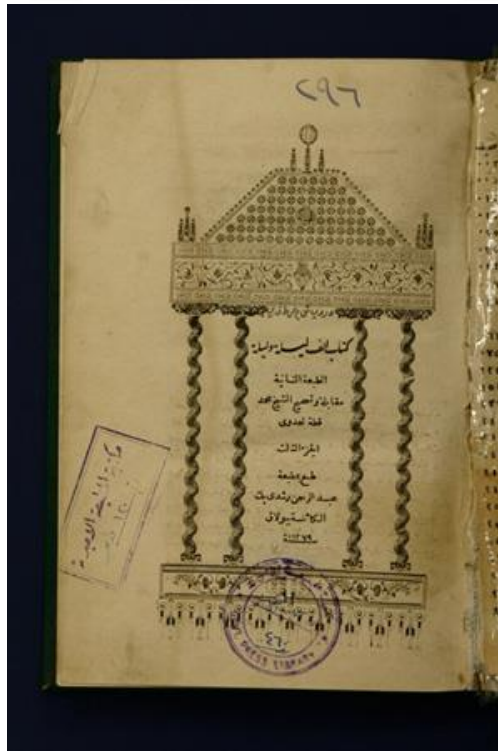
Resim 31: Abdurrahman el-Cebertî'nin eseri 'Acâibu l-âsâr fi l-terâcim ve l-ahbâr, Bulak Matbaası

Kaynak: <https://www.bibalex.org/bulaqpress/en/Gallery/pages/bulaq46.htm>, 31 Ağustos 2018.

Resim 32: Kelile ve Dimne, Bulak Matbaası 1836 basımı

Kaynak: <https://www.bibalex.org/bulaqpress/en/Gallery/pages/bulaq57.htm>, 31 Ağustos 2018.

Resim 33: Elf Leyle ve Leyle, Bulak Matbaası 1862-63

Kaynak: <https://www.bibalex.org/bulaqpress/en/Gallery/pages/bulaq56.htm>, 31 Ağustos 2018.

في ٢٥ جاذي الاول - ١٢٤٤ هـ

٢٠
يوم الثلاثاء

وقائع مصرية

الجله باري الامم والصلوة والسلام على سيد العرب والعجم اجمعين
فان غفيرا لاسرور الالفة من اجتماع جنس فادم التدجين في صحبة
هذا العالم ومن اتلائهم وحركاتهم وكوتهم ومعالمتهم ومعارفهم
التي حصلت من احتياج بعضهم معاني تبيح الانبياء والبربر بتدبير
والايقان والظهار القوية الموصية وبسبب فعالته يظنون على كينية
الحال والازمان وهذا واضح لدى اول الانبياء ومن حيث ان الامور
الذيفة الحاصلة من مصالح الزراعة والحرفة وفي انواع النشاي التي
بانتها لباياتي الرتار التبرهي اسباب للحصول على الرغاية ومن
الاجتناب والاحتراز مما ينج منه الضرر والاذا خصوصا في مصر
بل هي اساس نظام البلدان وتدير احوالها ففكر حضرت انتدنا
ولي التعم في ترتيب احوال البلاد ونهجهما واعتدال اموراهما وتوسيعها
وفي نظام القرى والبلدان ورغاية سكانها وراحتهم ووضع ديوان الخزانة
قاصدا من وضعه ان يرد الامور الحادثة الناتج منها النفع والضرر الى
الديوان المذكور وان يثبت وينظم فيه منها ما ينج النفع والضرر الى
اذا ظهر عند المأمورين فوالنفع والضرر بمتبب مائة نصدور المنفعة
ويجب عنه مائة يحصل الضرر وهذه الازالة الصالحة الصادرة من حضرة
سادة ولي التعم وان كانت قد جرت في ديوان الخزانة الى الان الا انها لم تكن
عومية انما لان فاراد ولي التعم ان الاخبار التي ترد الى الديوان المذكور
تنتفع وينتفع منها ما هو مفيد ونشر عواما مع بعض الامور التي تضمن
مجلس المذاكرة الساسي والامور المتطورة في ديوان الخديوي والاخبار
التي تأتي من اطراف الجاز والسودان ومن بعض جهات اخرى وذلك ليكون
كله نتيجة للحصول على الفوائد الحسنة التي هي مقصود ولي التعم وتنوعا
لممارسة المأمورين النظام وبقي الحكام الكرام القديريين تدير الامور
والمصالح ومن كون هذا الترتيب لاجل في شعبة انذات السنية ولي التعم صدر
امر الشرف ببلع الامور المذكورة وان يشارها عواما مستغنيا باه وتذويت
واشهرت بالوقائع المصرية ربانه حسن اليه

خبرهم بغير شدة تار واورا مصلية سلطان انبيا بار قلند قد نصكره
معمو اوله كه صفة مطبوعة عالده نشرة منصرف طور اولان نوع بن
آدمك بالشمع يمتد واجتماع وانلاف واختلاف من نشرة بن حركات
ويكثرت وبكبره احتياج انتصا له وافع اولان معاشرات
ومعاملاته تلك معاني وقائع وساني مواضع في ضبط ونظم رايه بانه لزمه
وتنظيم اوله رق مزاج وقته واقف وكيفية حاله عارف اوله ازر
جهت به وعبرته بادي وهر صورت ايقان ونصير مؤدي رحالت ايدوك
فورا وصرات قلوب اوله الا لبادر سماحة مصر فريد العصر كالمصالح
زراعت وحرائث وانواع صانع وحرف مواد من سرودة ظهور اولان
فقررت امور بالماينة موجب رفا ورعا اولا جن اسباب مجبته على
استحصان سعي وكوشش وصورت ضرر وكذا اولان كيفية ان اجتناب
واحتراز جهيد وورزش حرمية نظام وتنظيم عاشرت قراويلاد ومداد راية
اساس وراحت اهالي وعيانه ولد يفتدن نكر ويديرى انتظام عاشرت
قراويلاد مصرف ورأى وروبي رفاهيت وراحت قراى عباد ونفاد اوله
كلان آصف رحمت متا عند مزك جرنال ديوانك وضع وتأسيس
مراد عدلت اعتبارا وراية لرى اقاليم مصر به ما موردي معرفته حسب
المصلحة مانع ومضاره دائرته التي ان خصوصات واقعه جرنال ديوانه
كلان اول ديوانه تنفيه وتنقيح فلتق وقائده حاصل اوله جن صورته
قوتق وانقضاء ابد لدر نشر اولوب هر معلنه كورين شفقت ومشرقة
ما موردي معلومى اوله رق موجب نفع اولان انتخاب ومنظم غير
اولان ان اجتناب اولنق صورته لرى اولوب بوارادة شعبة خديوي بوانه
قد جرنال ديوانه اولد بجه اجرا اولفقد ابيه دلا بيله نشر وعلان
اولنق ومجلس داويزد مذاكره اولان ديوان خديويده رؤيت فلتان
خصوصات ومجاز وسودان ولا يتدندن وسائر اطراف ولا يتدندن كلان
اشكر اولادى فله النوب ذكر اولان وقائع مطبوعة به علاه فلتان
مقصود اولان اولد حسنة على حسن صولته بادي ومأمورين عظام
وسائر حكام ذوى الاحترامك موافق مصلحت اولان منصرف امور
اشانف مؤدى اوله بقی واضح اولد بقی ضميرها مسير حضرت داويزد به
لاج اولوب طبع وغنيل ابله كتبه به امر داراده لرى سانغ اولد يفتدن
مستبنا الله المعين طبع وتتميله مبشر اولنق وقائع مصر به تاسيله اسم
وشهرت وريشه ورافه التوبق

طبعت هذه الوقائع المصرية بعون خالق البرية بمطبعة صاحب الفتوحات السنية بولاق مصر بحجة

Vekâyi-i Mısriyye'nin 25 Cemâziyelevvel 1244 [3 Aralık 1828] Salı günü çıkan ilk sayısı
(Gazetenin sağ sütunu Türkçe, sol sütunu Arapça'dır)

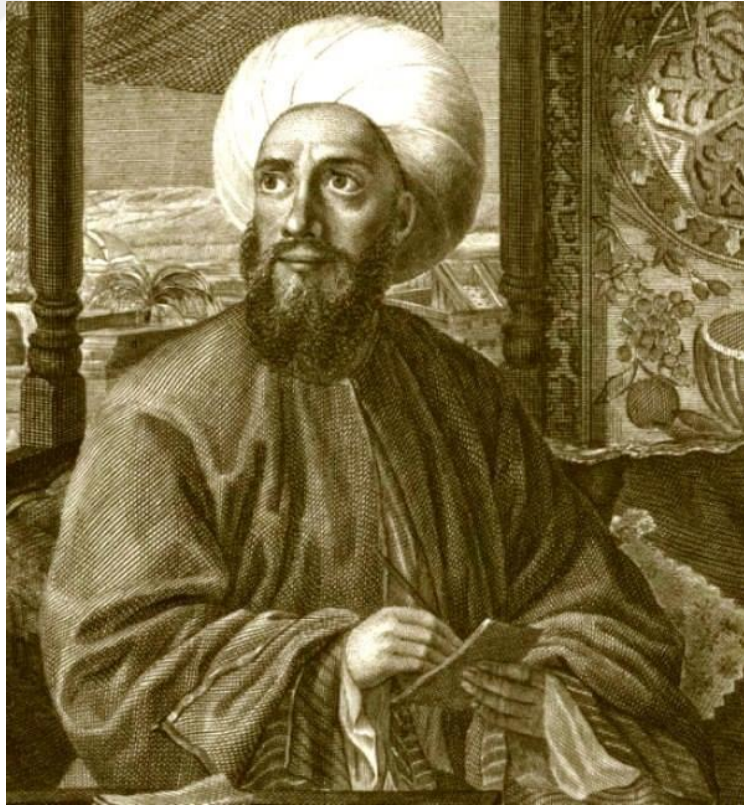
Resim 34: Vekâyi-i Mısriyye Gazetesi

Kaynak: Ekmeleddin İhsanoğlu, *Mısır'da Türkler ve Kültürel Mirasları*, İstanbul, IRCICA, 2006, s. 256.

Resim 35: Abdullah eş-Şerkâvî (ö. 1812)

Kaynak: <https://www.marefa.org/> عبد الله الشرقاوي

Resim 36: Abdurrahman el-Cebertî (ö.1825)

Kaynak: <http://www.albawabhnews.com/2681442>, 31 Ağustos 2018.

Resim 37: Muhammed Ayyâd et-Tantâvî (ö. 1861)

Kaynak: <http://www.azhar.org/sawtalazhar/details/الشيخ-عياد-الطنطاوي-أزهرى-علم-الغرب-لسان-العرب/>

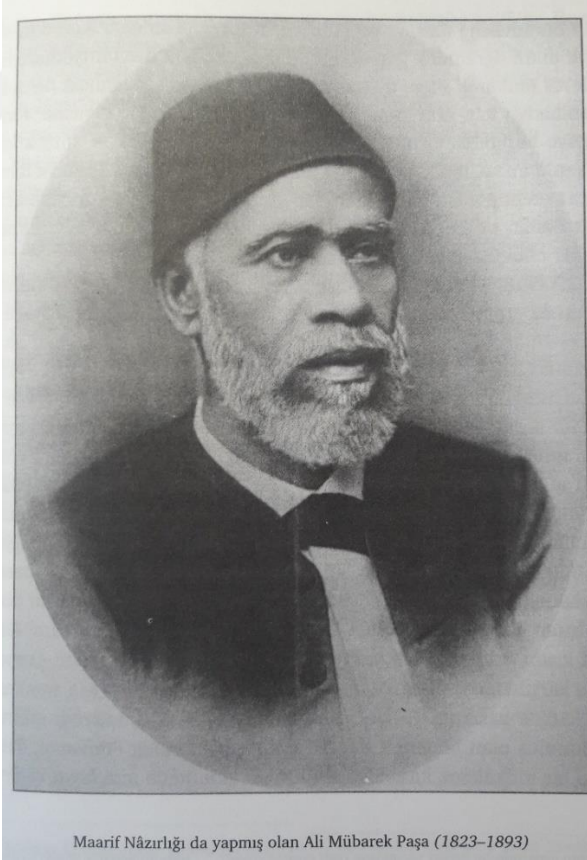
Resim 38: Rifâa et-Tahtâvî (ö. 1873)

Kaynak: <https://www.bibalex.org/bulaqpress/en/Gallery/pages/bulaq09.htm>, 31 Ağustos 2018.

Resim 39: Salih Mecdi Bey (ö. 1881)

Kaynak: https://ar.wikipedia.org/wiki/صالح_مجدى_بك

Maarif Nâzırlığı da yapmış olan Ali Mübarek Paşa (1823–1893)

Resim 40: Ali Paşa Mübarek

Kaynak: Ekmeleddin İhsanoğlu, **Mısır'da Türkler ve Kültürel Mirasları**, İstanbul, IRCICA, 2006, s. 129.